

МАГАБГАРАТА БГІШМАПАРВА АБО КНИГА ПРО БГІШМУ КНИГА ШОСТА

Переклад з російської котрогось, за виданням перекладу з санскриту В.Г. Ерман

ЗМІСТ

ОПИС МАТЕРИКА ДЖАМБУ	<u>2</u>
<i>КОМЕНТАРІ ОПИСУ МАТЕРИКА ДЖАМБУ</i>	<u>10</u>
ОПОВІДЬ ПРО ЗЕМЛЮ	<u>12</u>
<i>КОМЕНТАРІ ОПОВІДІ ПРО ЗЕМЛЮ</i>	<u>14</u>
ПІСНЯ ГОСПОДА	<u>15</u>
<i>КОМЕНТАРІ ПІСНЯ ГОСПОДА</i>	<u>46</u>
ОПОВІДЬ ПРО ВБИВСТВО БГІШМИ	<u>53</u>
<i>КОМЕНТАРІ ОПОВІДІ ПРО ВБИВСТВО БГІШМИ</i>	<u>137</u>

ОПИС МАТЕРИКА ДЖАМБУ

Розділ 1

Джана меджайя спитав:

Як боролися герої-куру, пандави, сомаки та інші царі, чоловіки великих доль, які зійшлися з різних країн?

Вайшампаяна відповів:

Як боролися герої-куру, пандави і сомаки — на Полі Куру, на Полі Подвижництва,¹ почуй, о володарю землі.

На Курукшетру з'явившись, пандави разом із сомаками рушили на кауравів, які ждали перемоги, всі вони могутні, обізнані на Ведах, привітали прийдешню битву, сподіваючись на перемогу на тій прі, або готові впасти на ній. І, загрожуючи нездоланному війську синів Дхритараштри, вони розташувалися зі своїми воями в західній частині поля, повернувшись обличчям на схід. Навкруги Самантапанчаки тисячі наметів поставив за правилами син Кунті Юдхіштхіра.

І немов спорожніла вся земля, віддана у володіння старим і малим, не залишилося на ній ні чоловіків, ні коней, покинули її слони й колісничі. Бо як сонце обпалює коло Джамбудвіпі,² так зібране було військо з усієї країни, о кращий з царів.

На просторі в багато йоджан навколо, по краях, по ріках, горах і лісах, зібралися звідусіль люди всіх станів. Для них, з їхніми їзовими тваринами, цар Юдхіштхіра, о муже-туре, призначив найкращу їжу й корм. І різні умовні знаки визначив для них усіх Юдхіштхіра, щоб за такими словами можна було упізнати в іншому прихильника пандавів.

І очільник кауравів наділив усіх своїх воїв розпізнавальними знаками, пропусками й прикрасами, перед початком битви.

Побачивши верхівки прапорів синів Прітхи, гордовитий душею син Дхритараштри разом з усіма союзними царями, направив лави своїх військ проти синів Панду. Побачивши серед тисячі слонів оточеного братами Дурьйодхану, з жовтим парасолем над головою, зраділи всі вої пандавів і тисячами всі засурмили у великі мушлі та забили в барабани. Тоді, бачачи радість свого війська, пандави теж зраділи серцем, і з ними мужній Васудева. Тоді Васудева і Завойовник багатств, мужі-тигри, стоячи на колісничі, засурмили обидва, радуючи своїх воїв, у чудесні мушлі. Зачувши ревіння обох мушель — Панчаджаньї і Девадатти, — вої з їзовими тваринами почали мимоволі випорожнюватися і мочитися. І як здригаються, почувши ревіння лева, інші звірі, так само здригнулася тоді й рать синів Дхритараштри.

Зметнувся пил із землі так, що нічого не було видно, і сонце затьмарилося, обкутане порохнявою, піднятою військами. Хмара з м'яса й крові обрушила зливи на всі ті війська, і як диво було тєє. Задув над землею вітер, що несе щебінь і сіє пил, і вразив війська. Обидва війська тоді, о царю, наче два бурхливих океани, стояли на Курукшетрі, прагнучи до битви, і дивовижна була зустріч тих військ, немов злиття двох океанів при настанні кінця світу. Вся земля спорожніла, залишилися тільки старі та малі, інших забрали в незліченні раті нащадки Куру.

Тоді куру, пандави і сомаки узгодилися між собою і встановили правила для боротьби, о туре серед бгаратів. Щоб по завершенні бою ставитися із приязню друг до друга, як це було прийнято здавна і як личить, і щоб не було більше ніякого підступництва. На словесні випадати тільки словом і жодним чином не вбивати того, хто вийшов з гушавини бою. Колісничному воїнові боротися з колісничним, що править слоном — зі слоном, кіннотникові — з кіннотником, а піхотинцеві — з піхотинцем, о бгарато. Щоб боротися відповідно обставинам, відповідно до сили, відповідно до відваги, відповідно до віку, кинувши попередньо виклик, але не наносити удару тим хто вдався під захист або зневірився. Жодним чином не разити того хто б'ється з іншим, або загавився чи повернувся спиною, обеззброєного, не одягненого у броні. Не разити жодним чином ні колісничних, ні коней, ні зброєносців, ні сурмачів з барабанщиками. Уклавши таку угоду, куру, пандави і сомаки сповнилися великого захвату, дивлячись один на одного. Розташувалися друг проти друга, зраділи ті великі мужі-тури, радісні душею, разом зі своїми воями.

Так вістить розділ перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 2

Вайшампаяна мовив:

Тоді, бачачи, як змінюють ранкові сутінки вечірні, благословенний провидець, найкращий з усіх знавців Вед, Вьяса, син Сат'яваті, дід бгаратів, очевидець, навіч прозріваючи прийдешню жакливу битву, володар, що відає минуле, сьогодення і майбутнє, так мовив наодинці цареві, нащадкові Вічитравір'ї, засмученому і стражденому в роздумах про злу долю своїх синів.

Вьяса мовив:

О царю, прийшов час твоїх синів та інших володарів Землі. Зійшовшись у битві, вони винищать один одного. І, знаючи, що час настав для них, підвладних Часові і приречених загибелі, о бгарато, не віддавайся ти розпачу. Якщо ти хочеш бачити цей бій, о володарю народів, що ж, я дарую тобі зір, стеж за битвою цією.

Дхритараштра сказав:

Не до душі мені бачити вбивство родичів, о кращий з мудреців-брахманів, але владою твоєю хай почую я все у подробицях про цю битву.

В а й ш а м п а я н а в і в д а л і :

І позаяк не хотів він бачити битву, але хотів чути про неї, милостивий володар дарунків милість дарував Санджайї.

В ь я с а м о в и в :

Ось Санджайя і розповість тобі про цю битву, о царю. Ніщо в битві цій не залишиться від нього прихованим. Наділений чудесним зором, Санджайя повідає тобі про битву, о царю, сам він буде все про неї знати. Чи явне, чи таємне, що відбулося вночі або вдень, або лише задумане в голові — усе буде відати Санджайя. Не вразить його зброя, не стомлять його зусилля. Живим вийде із цієї битви син Гавальгани. І я поширю славу тих куру і пандавів усіх, о туре серед бгаратів, не засмучуйся. Здавна визначено це, тому не віддавайся журбі. І запобігти цьому неможливо. На чийй стороні правда, на тій і буде перемога.

В а й ш а м п а я н а п р о д о в ж и в :

Мовивши так, благословенний дід царевичів роду Куру ось що ще сказав міцнорукому Дхрітараштрі: «Велике побоїще буде в цій битві, о великий царю! Бо бачу я грізні знамення. Шуліки, стерв'ятники, ворони й чаплі збираються зграями, злітаються й збиваються разом на узліссях, і смакують жорстоку битву обрадувані птахи. М'ясоїдні тварини будуть пожирати м'ясо слонів і коней. Журавлі, що передчувають прийдешній жах, випускають моторошні хрипкі лементи і злітаються звідусіль, разом спрямовуючись на південь. І на світанку, і в сутінках, і на сході, і на заході бачу я тепер постійно, о бгарато, як похмурі хмари прикривають сонце. На світанку обволікають світило триколірні хмари, білі й червоні по краях, чорні всередині, мечучи блискавки. І бачу я, як зливаються у добі день і ніч нерозрізнені, коли палають і сонце, і місяць, і зірки, — загибель це віщує. Позбавлений блиску, невидимим став місяць, а кольори вогню, на небокраї того ж кольору — навіть у ніч повні, місяця Карттіка. Заснуть, засіявши тілами своїми поле убиті мужі, володарі землі, царі й царевичі, герої, чийі руки міцні мов кріпкі засуви. Уночі, в піднебесі я щораз бачу вепра і пацюка, які з жахливими криками б'ються друг із другом. Статуї богів здригаються та сміються, на них виступає піт, кров тече з рота, і вони падають додолу. Барабани б'ють самі собою, о володарю народів, і великі колісничі кшатріїв рухаються, не запряжені. Зозулі, дятли, сойки, стерв'ятники й папуги, журавлі та павичі видають страшні лементи. На світанку сотнями з'являються, подібно рою сарани, вершники на конях, одягнені в лати, зі зброєю і спорядженням у руках. На світанку, на заході палахкотять сторони світу, падає кривавий дощ і дощ з людських кісток, о бгарато! І навіть [Арундхаті](#),³ о царю, та, що прославлена у трьох світах і шанується благочестивими, залишає свого Васіштху. Планета [Шанайшчара](#),⁴ о царю, зупинилася в сузір'ї Рохіні, придушуючи його. Пляма на місяці зникла. Великий страх наступає. З безхмарного неба чується безупинно грім, наводячи великий жах, верхові тварини плачуть, проливаючи сльози».

Так вістить розділ другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 3

В ь я с а с к а з а в :

У корів народжуються осли, сини сплять з матерями, дерева в лісі приносять плоди й цвітуть не за часом. Вагітні жінки, дочки царів, народжують дивовижних хижих птахів, шакалів та інших звірів. Трирогі, чотириокі, п'ятиногі, з двома дітородними органами, із двома головами, із двома хвостами, ікласті, народжуються злобні тварини з відкритими пащами, видаючи лиховісні крики, а також триногі павичі, рогаті орли із чотирма іклами. І такі є в місті твоєму дружини знавців святого Слова, що народжують сонячних птахів і павичів. Кобила родить теля, собака — шакала, о володарю землі, а майни — куріпок і папуг, що вістить недобре. Деякі жінки родять чотири-п'ять дівчаток разом, і ті, ледве народившись, танцюють, співають і регочуть. У простого народу бешкетні немовлята танцюють і співають у злодійських кублах, передвіщаючи велику загрозу. Деякі ж діти малюють озброєних людей і, спонукувані Смертю, нападають, воюючи один на одного із ціпками у руках, будують фортеці та осаджують їх.

На деревах виростають білі та блакитні лотоси й лілії, дмуть люті вітри з усіх боків, і не лягає пил. Постійно здригається земля, і Раху поглинає сонце. [Біла планета](#)⁵ стоїть у небі, минувши сузір'я Читра. Вона бо особливо віщує загибель куру. Надзвичайно грізна комета, вдершись у сузір'я Пушья, з'являється на небі. [Велика планета](#)⁶ принесе жахливе нещастя обом ратям. [Ангарака](#)⁷ відхиляється до зірок Магха, і до Шравани — Бріхаспаті. [Син Сонця](#)⁸ гнітить сузір'я Бхагья, напавши на нього. Піднявшись до переднього сузір'я [Підніжжя Лави](#),⁹ о володарю народів, Шукра обходить позаду і, зблизившись із ним, на нього дивиться. Темна планета ([Меркурій](#)) палаючи в димові та вогні, зупиняється, проминувши сяюче сузір'я Індри — [Джештху](#).¹⁰ Дхрува, грізно палаючи, рухається з права ліворуч. Жорстока планета ([Марс](#)) сходить між Читрою і Сваті, рухаючись назад, Червонотілий ([Марс](#)), блискаючий вогнем, огинає Брахмараши і стає в сузір'ї Шравана.

Усякого роду злаками покривається родюча земля. Виростають п'ятиголовий ячмінь і стоголовий рис. Кращі з усіх істот, на яких тримається цей світ, — корови, коли їх ссуть телята, дояться кров'ю! З-під плащів, раз у раз вириваються блискучі мечі, — либонь, чує зброя прийдешню битву! Блищать вогнем зброя і вода, зброя й прапори — буде велика погибель! З палаючою пашею кричать з усіх боків звірі та птахи, про велику

небезпеку сповіщають. Птах з одним крилом, одним оком і однією ногою ширяє в небі ночами, страшно кричить у гніві, щогодини закликаючи до кровопролиття.

Дві планети, що випромінюють багряне і рожеве саяво, зійшли, немов палахкочучи вогнем, але затьмарилося світло великих Сімох мудреців. На рік затверджуються обидві — Бріхаспаті й Шані, — зупинившись біля обох сузір'їв Вішакха.¹¹ Гнівна планета, палаючи, з'являється подібно кометі, між Кріттіками і першою накшатрою, затьмарюючи блиском небесні тіла. Три перші накшатри, всі разом, охоплює Будха, породжуючи великий страх.¹² На чотирнадцяту, на п'ятнадцяту ніч бувало раніше, на шістнадцяту, але я не пам'ятаю, щоб молодик бував на тринадцяту ніч!¹³ Сонце й місяць обоє поглинаються на тринадцяту ніч у той самий місяць, і у не свій час будуть пригнічувати створіння обидві ці планети.

Всі сторони світу обкутані пилом, і піщані дощі падають усюди. Вночі страшні лиховісні хмари проливають потоки крові. І знову на чотирнадцяту ніч темної половини місяця жахливим дощем падають на землю трупи, і опівночі ними насичуються моторошні ракшаси. Ріки й струмки течуть назад, наповнені кров'ю замість води, пінні потоки ревуть наче бики, падають метеори супроводжувані смерчами при спалахах беззвучних блискавок. Сьогодні наприкінці ночі, на зорі, сонце померкло у світлі чотирьох палаючих метеорів, що впали з різних сторін. До сонця звертаючись, віщують великі мудреці, що нап'ється земля крові тисяч володарів землі. Тисячократно лунає грім великий від Кайласи з Мандарою, також від гори Хімаван, і падають їхні вершини. При землетрусі, великі стихії затоплюють береги кожного з чотирьох океанів, знову й знову їх хвилюючи. Дмуть люті вітри, несучи щербини і викорчовуючи дерева. Валяться священні дерева в селах і містах. Вогонь, у який брахмани роблять жертвні узливання, стає жовтим, червоним, синім, полум'я відхиляється вліво, воно видає трупний запах, густо димиться, і тріск його подібний крику осла. Почуття дотику, нюху й смаку змішуються, о володарю землі!

Прапори царів димляться, майорять знову й знову, з литавр і барабанів сиплються дощем розпечене вугілля. Злі стерв'ятники ширяють над покрівлями палаців і міськими воротами, описуючи кола з права на ліво. «Кар-кар!» — голосно кричать ворони і сідають на верхівки прапорів, передвіщаючи загибель царям. Тисячами, коні й слони, понурі, чуючи недобре, махають, тремтячи, хвостами і ридають.

Тепер, коли ти знаєш все це, вирішуй, пане, в належний час, що робити, щоб цей світ не прийшов до винищення, о бгарато!

В а й ш а м п а я н а с к а з а в :

Вислухавши ці слова батька, Дхрїтараштра мовив так: «Що визначено споконвічно, те відбудеться, я думаю це безсумнівно. І якщо вої, дотримуючись військового обов'язку, упадуть на прї, вони знайдуть небесне царство героїв і досягнуть тоді чистого блаженства. Славу тут і велике щастя у світі тому, на довгий час знайдуть чоловіки-тигри, коли віддадуть життя своє у великій битві».

Так вістить розділ третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 4

В а й ш а м п а я н а п р о д о в ж и в :

Коли сказав йому так син його Дхрїтараштра, дійсно в глибокий роздум поринув мудрець, головний з провидців, о кращий з царів! І знову мовив слово великий подвижник, що вчення про Час віщає: «Час руйнує всесвіт, немає сумніву, о володарю володарів землі, але він же знову створює світи, немає тут нічого вічного. Тому вкажи праведний шлях родичам своїм і куру, близьким і друзям, адже ти можеш їх втримати. Підлим вважається вбивство родичів. Не роби неприємного мені. Це воістину, Час сам втілюється в образі сина твого, о володарю народів! Убивство не схвалюється у Ведах, воно ніколи не було благом. Хто завдає удару закону роду, той завдає удару власному тілу. Доля штовхає тебе на невірний шлях, між тим як ти здатний слідувати правильним шляхом. Хай уникнеш ти цього лиха, що осягло тебе в образі царства, того, яке приведе до загибелі твого роду й царів. Ворог позбавив тебе розуму. Настанови синів своїх на закон! Навіщо тобі, о неприступний, царювання, яке приносить страждання та вводить тебе в гріх? Оборонивши честь, закон і славу, ти досягнеш неба — нехай же одержать царство пандави, нехай умиротворяться каурави!».

Коли перший з жерців промовив це, Дхрїтараштра, син Амбіки, відкидаючи слова його, знову на шлях слова вступив, красномовний.

Д х р ї т а р а ш т р а м о в и в :

Що відаєш ти, те й мені відомо. Відаю я істину життя й смерти, але ж, коли мова йде про свою вигоду, потьмарюються розумом живі, я ж, знай це батьку, — мирського духу людина. Я звертаюся з мольбою до тебе, наділеного невимірною міццю! Ти, мудрий, — притулок наш, наш наставник. Не підкоряються вони мені, о великий провидцю! Хай не піддаси ти мене за це ганьбі. Адже ти — Закон і Очисник, Честь, Слава, Стійкість, Пам'ять, і ти — високоповажний дід куру і пандавів.

В ь я с а м о в и в :

О царю, о сину Вічитравірьї, скажи мені відкрито, що в тебе на душі, і я розвію твої сумніви.

Д х р ї т а р а ш т р а с к а з а в :

Про прикмети, що віщують перемогу в битві, про всі, які є, я хочу воістину, о благословенний, почути від тебе.

В ь я с а м о в и в :

Ясно сяючий священний вогонь, що відкидає світло догори, бездимний, з язиками полум'я, що відхиляється вправо, коли віють чисті пахощі від узливань, — це називають знаменням прийдешньої перемоги. Коли бойові сурми і цимбали видають глибокий гул і голосне звучання, а сонце й місяць посиляють ясні промені — це називають знаменням прийдешньої перемоги. Сприятливі крики ворон, що летять через спину або збираються злетіти, якщо вони — позаду, о царю, вони підбадьорюють у поході, ті ж, що летять назустріч, йому перешкоджають. І коли яструби, царські гуси, папуги, каравайки й дятли направляються над битвою вправо, видаючи благовучні крики, — жерці говорять про вірну перемогу.

Ті, чиї війська блищать прикрасами, панцирами, прапорами, а чоловіки їх ясноликі, золотобарвні, так, що важко дивитися на них, — перемагають ворогів. Коли слова воїв радісні, о бгарато, і самі вони сповнені рішучості, коли не в'януть їхні вінки — вони долають у битві ворогів. Попутний вітер — для наступаючого воїнства, південний напрямок вітру — для готового до нападу, сприяють успіху того, хто діє на заході, але несприятливі для того, хто на сході. Коли добрими є звуки, образи, предмети смаку, дотику й нюху, коли постійно веселі вої, перемога їм забезпечена. Якщо дмуть сприятливі вітри, хмари й птахи летять у потрібному напрямку, а тумани і райдуга з'являються там же — це добрі ознаки для переможців, о володарю людей, але вони ж мають протилежне значення для приречених на смерть, о володарю племен. І в нечисленному, і у великому війську, бадьорість воїв вважається вірним знаменням перемоги. Один зневірений духом приводить у сум'яття навіть дуже велике військо, слідом за ним безвільним, втрачають мужність і найхоробріші вої. Навіть велику рать, коли вона розбита, важко втримати від втечі, як потік води, як стадо оленів. І навіть велике військо, о полководцю, неможливо вишикувати після того, як воно розбите. Навіть найвідважніші вої приходять тоді у сум'яття. Побачивши тих, хто злякався і потерпів поразку, сум'яття зростає усе більше. І навіть доблесні герої не можуть зупинити велике військо, о царю, коли воно розбите ворогами вщент і біжить врозтіч.

Зібравши велике військо чотирьох видів і на меті своїй зосередившись, нехай винахідливо докладає зусиль мудрий володар. Найкраще досягти перемоги мирними способами, на другому ж місці — сіяння розбрату в таборі ворога, але гірший вид перемоги — той, що досягнутий у битві, о володарю народів. Великим гріхом вона вважається, загибеллю і плямою.

І всього п'ятдесят відважних героїв, якщо вони згуртовані, натхнені, самовіддані й сповнені рішучості, можуть розгромити велике військо, і навіть усього п'ятеро, шестеро або семеро непохитних на прі мужів, здобувають перемогу. Гаруда, син Вінати, коли бачив велике скупчення супарн, не схвалював такого численного почту, о бгарато. Не кількістю війська беруть перемогу, о бгарато. Адже перемога непевна, і кінцевий результат залежить від долі. І навіть перемігші в битві зазнають втрат.

Так вістить розділ четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 5

В а й ш а м п а я н а п р о в а д и в :

Сказавши так мудрому Дхрітараштрі, Вьяса вийшов. Дхрітараштра ж, вислухавши це, почав міркувати. Щораз про те роздумуючи, він починав зітхати знову й знову. До Санджайї, твердого духом, звернувся він, о туре серед бгаратів: «О Санджайє, ці володарі землі, герої, що радуються битві та заради володіння землею наносять один одному удари зброєю всякого виду, царі, що не відають спокою, борються не щадячи свого життя, і множать населення оселі Ями. Бажаючи знайти земне панування, вони ненавидять один одного. Я думаю, багатьма властивостями наділена земля. Розкажи мені про це, о Санджайє. Багато тисяч, і мільйони, і міріади, і тьми героїв світу зібралися на Полі Куру. І я справді хочу чути, о Санджайє, який розмір тих країн і міст, звідки вони зійшлися. Милістю Вьяси, жерця-провидця, безмірного духом, ти наділений оком знання, проясненим божественною мудрістю».

С а н д ж а й я м о в и в :

Відповідно до знань моїх, о велемудрий, я розповім тобі про властивості землі, побач їх, о туре серед бгаратів, ти, чие око — знання, слава тобі!

Двох видів істоти в цьому світі — движні та недвижні. За походженням движні бувають трьох видів: породжені з яйця, з вологи й живородні. І кращі з усіх рухливих, о царю, — живородні, а з живородних головні — люди та тварини, які, будучи різні виглядом, розділяються на чотирнадцять видів, а саме: сім видів диких і сім видів свійських. Леви, тигри й вепри, буйволи, а також слони, ведмеді, та мавпи — вважаються сімома видами диких, о царю, а: корови, кози, люди, вівці, коні, мули та осли — це сім видів свійських тварин, як їх позначають добродієсні. Такі чотирнадцять видів диких і свійських тварин, о царю, на яких ґрунтуються жертвопринесення за приписами Вед, о володарю землі. Серед домашніх краща — людина, з лісових — лев. Всі істоти живуть за рахунок один одного. Нерухливими вважаються рослини — їх п'ять видів: дерева, кущі, ліани, повзучі рослини й різновиди трав, що тримаються шкіркою.¹⁴ Разом їх двадцять без одного, і ще втілені у п'яти стихіях, усього — двадцять чотири, у світі знані під загальною назвою Гаятрі. І хто відає цю священну Гаятрі, наділену всіма якостями, той, о кращий з бгаратів, воістину не зникає зі світу. Адже все народжується

на землі, все зникає в землі, земля — опора для істот, земля — кінцевий результат. Кому належить земля, тому належить світ — нерухомий і рухомий, — тому ж бо і винищують один одного прагнучі її царі.

Так вістить розділ п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 6

Дхрітараштра мовив:

Назви рік і гір, а також країн та іншого, що є на землі, і все про розміри землі, о відаючий розміри, і про ліси повідай мені повністю, о Санджайє. Всі речі, наявні у світі, о великий царю, мудрі визначають складеними в цілому з п'яти стихій — це земля, вода, повітря, вогонь і простір. В кожній з якостей на одну більше або менше ніж в іншій, і головна з них — земля. Звук, дотичність і вигляд, смак і п'ятий — запах — такі якості землі називають провидці, що відають Істину. Чотири якості у води — у неї немає запаху, о царю. У вогню — три якості: звук, дотичність і вигляд. Звук і дотичність — у повітря. В просторі — тільки звук. Ці п'ять якостей, о царю, існують в усіх світах у п'яти великих стихій, в яких — основа населених світів. Вони не взаємодіють коли існує рівновага, коли ж входять взаємно в стан нерівноваженості, то одержують втілення у тілах. Тільки так. Вони руйнуються один за одним, вони виникають у належній послідовності. Всі вони невимірні й тим втілюють у собі божество. А предмети, що містять у собі п'ять стихій, спостерігаються там і тут. Люди думками визначають їхні розміри. Але насправді, сутності ці незбагненні, і міркуванням їх неможливо пояснити, бо те, що поза межами природи, належить неосяжному.

Я опишу тобі острів Сударшану,¹⁵ о радосте куру. Острів цей, о великий царю, — круглий, колесоподібний. Він вкритий ріками, струмками, горами, подібними до хмар, і різноманітними містами, а також чарівними квітучими селищами, і плодоносними деревами. Багатий скарбами і злаками, він з усіх сторін оточений солоним океаном. І як людина може зріти обличчя своє у дзеркалі, так острів Сударшана відбивається на місячному диску. Дві частини там займає Смоківниця й дві частини — Великий Заєць. Острів той багатий усюди розмаїтістю всяких рослин, а інше, хай буде відомо, — то вода. Такий короткий опис.

Так вістить розділ шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 7

Дхрітараштра мовив:

Ти описав острів коротко, розкажи тепер докладно, Санджайє, про той земний простір, який відбивається на місяці, відзначений виглядом зайця, розкажи про його простяг, а потім розповіси про Смоківницю.

Вайшампаяна вів далі:

Коли цар сказав йому так, Санджайя слово мовив: «Там простяглися із заходу на схід, о великий царю, шість дорогоцінних гірських хребтів, які по обидва боки спускаються до східного і до західного океанів: Хімаван і Хемакута, Нішадха, краща з гір, та Ніла з каменів вайдурья, Швета, що блискає сріблом, і гора за назвою Шрінгаван, що викидає з надр усі метали.

І ці гори, о царю, відвідуються досконалими істотами та мандрівниками небес. Відстань же між ними — у тисячу йоджан. Там розташовані, о бгарато, добрі країни-варши, і живуть у них усюди істоти різного роду. Це варша Бгарати, наступна за нею називається Хаймавата, а за Хемакутою — Харіварша. На південь від Ніли і на північ від Нішадхи простирається із заходу на схід, о великий царю, гора, названа Мальяван, за Мальяваном же — гора Гандхамадана, а між ними височіє кругла золота гора Меру, що блищить ніби ранкове сонце, подібна полум'ю без диму.

Вважається, що в глибину вона йде на шістнадцять тисяч йоджан, а у висоту піднімається на вісімдесят чотири тисячі йоджан, о володарю землі. Вона стоїть, осіняючи світи, простягнена угору, усередину землі і в сторони. А поруч з нею розташовані такі чотири острови,¹⁶ о володарю: Бхадрашва, Кетумала, Джамбудвіпа, о бгарато, і Північні Куру, ашрам блаженних праведників. Там колись орел Сумукха, син Супарни, побачивши золотих птахів, так подумав: «Ця гора Меру не робить розходження між вищими, середніми і нижчими пернатими, і тому я її покину!». Сонце, володар світил і Місяць із сузір'ями, та Вітер, увесь час обходять її зліва направо. Та гора, о великий царю, обдарована небесними квітами й плодами, вкрита блискучими палацами із чистого золота, а там, на вершині, віддаються постійно розвагам сонми богів, о царю, гандхарви, асури і ракшаси із сонмами апсар. Там Брахма, і Рудра, а також Шакра, володар богів, сходяться і чинять різні жертвопринесення з багатими дарунками. І Тумбуру, Нарада, Вішваवास, Хаха й Хуху, кращі з безсмертних, слідує за ними, о владарю, співають їм славу. «Вічна слава!» — так вигукуючи, семеро мудреців, великі духом, і Кашьяпа, володар створінь, приходять туди постійно, благо тобі, кожен день зміни місяця. І на вершині тої гори перебуває Ушанас Кавья з дайтьями, о володарю землі. На ній — ці коштовності, на ній — ці дорогоцінні гірські хребти. Володар Кубера володіє четвертою часткою від того багатства, і лише незначну частину його, він дарує людям.

На північній стороні її, на багатьох пагорбах, височіє спасенний ліс карнікар, де цвітуть квіти всіх пір року, чудесний і прекрасний. Там навіч перебуває славетний володар створінь, разом з Умою, оточений небесними примарами, творець блага живих істот. На ньому — плетениця квітів карнікара, що спадає до п'ят, і три ока його блищать немов три сонця на сході. Його зрять досконалі, віддані суворому подвижництву і дотриманню обітниць, правдоусті. Натомість, люди негідні, Великого Володаря бачити не можуть.

З вершини тої гори, о володарю людей, молочна ріка, пещена руками Тридцяти богів, священна Ганга, що шанується найсвятішими, прекрасна дочка Бхагіратхи, неприборканим потоком із грізним ревінням бурхливо лине у прекрасне [Місячне озеро](#).¹⁷ Те священне озеро вона ж і утворює, подібне до океану. Споконвіку ту ріку, що навіть горам нелегко втримати, уже сто тисяч років тримає на голові Великий Володар.

На захід же від Меру, о володарю землі, розташована Кетумала, і там же великий ліс Джамбу, подібний саду Нандана. Там, о бгарато, тривалість життя — десять тисяч років, там — золотобарвні чоловіки й жінки, подібні апсарам, не відають недуг і горя, постійно радісні душею, народжуються там люди, чий тіла блищать, як розплавлене золото.

На вершинах Гандхамадани, Кубера, володар гухьяків, блаженствує разом з ракшасами, оточений сонмами апсар. Від підніжжя Гандхамадани, по сторонах, на відстані — інші вершини. Тривалість життя там — одинадцять тисяч років, люди — темношкірі, о царю, наділені відвагою, могутні, а жінки всі — надзвичайно гарні, з тілами кольору пелюсток лотосу.

За Нілою розташована Швета, за Шветою — Хайраньяка, за Шрігаваном — країна, названа Айравата. Форму лука мають дві країни, о великий царю, розташовані на крайній півночі та на крайньому півдні, а між ними — ще п'ять країн, з яких середня — [Лавріта](#).¹⁸ З них кожна країна, розташована північніше, перевершує сусідню гідностями — тривалістю життя і здоров'ям мешканців, які в тих країнах цим обдаровані, завдяки дотриманню вимог обов'язку, любови та користи, о бгарато.

Так ця земля, о великий царю, розділена горами. Велика ж гора Хемакута, де цар Вайшравана блаженствує з гухьяками, носить також ім'я Кайласа. На північ від Кайласи, біля гори Майнака розташована велика божественна гора Манімая із золотими вершинами. Біля неї — велике озеро, назване Біндусарас, чудове, прекрасне, дивовижне, із золотими пісками. Там цар Бхагіратха провів колись багато років, дивлячись на Гангу, названу потім за ім'ям його — Бхагіратхі. Там — дорогоцінні жертвні стовпи й золоті вітарі для похоронних багать, там, роблячи жертвопринесення, досяг своєї мети Тисячоокий велеславний, де, створивши усі світи, передвічний Володар примар, оточений ними, приймає, грізний, їхнє поклоніння. Там — Нара з Нараяною, Брахма, Ману і п'ятий з ними — Стхану, там же споконвічно перебуває богиня, яка минає три світи на своєму шляху (*Ганга*). Залишаючи світ Брахми, вона розділяється на сім потоків: Васвокасара, Наліні, очисна Сарасваті, Джамбунаді, Сіга, Ганга й сьомий — Інд. Незбагненна, створена за визначенням Володаря божественної волі, Сарасваті, на якій великі жертвопринесення відбуваються після закінчення тисячі юг, буває то зрима, то незрима, з'являючись тут і там. Такі ці сім божественних Ганг, прославлені у трьох світах.

А на Хімавані живуть ракшаси, на Хемакуті ж — гухьяки, на Нішадсі — змії й наги, а на Гокарні — подвижники. Гора Швета вважається ашрамом богів і асурів, гандхарви живуть на вершині Нішадхи, брахмани-мудреці на Нілі, о царю, Шрінгаван же, о великий царю, — притулок предків.

Такі, о великий царю, ці сім країн, кожна окремо, і населяють їх движні та недвижні істоти. Різноманітним представляється їхнє багатство, створене долею і людьми, котрі неможливо обчислити, але в які вірити повинен кожний, бажаючи собі блага.

Що ж стосується тієї чудесної країни, що має обриси зайця, про яку ти запитував мене, о царю, по обох боках від цього Зайця на північ і на південь розташовані дві варши. Вуха ж його утворюють Нагадвіпа і Кашьяпадвіпа, а голову, о царю, — велична червона-мідно гора Малайя. Так виглядає друга частина материка, що має форму зайця».

Так вістить розділ сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 8

Дхрїтараштра мовив:

Розкажи мені все, о Санджайє, про країни на півночі і на сході від Меру та про гору Мальяван, о велемудрий.

Санджайя сказав:

На південь від Ніли і примикаючи з півночі до Меру, розташована країна Північних Куру, о царю, населена людьми досконалыми. Там дерева дають солодкі плоди, а квіти та плоди ростуть на них постійно. Квіти їх запашні, а плоди соковиті. Деякі дерева там, о володарю людей, дають плоди, що виконують усі бажання, а інші там є дерева, о володарю мужів, названі молочними, які постійно виливають молочний сік усіх шести смаків, подібний амріті, а як плоди вони народжують одяг і коштовності. Земля там, о володарю людей, вся викладена дорогоцінними каменями і покрита найтоншим золотим піском, усюди вона приємна для дотику і ніде не забруднена, о володарю людей. Всі люди народжуються там ті, які [зійшли зі світу богів](#),¹⁹ наділені рівною мірою красою й іншими чеснотами, в добрі та недобрі часи. Вони народжуються парами, жінки їх подібні апсарам, і вони п'ють молоко тих молочних дерев, подібне амріті. Кожна пара, народившись, зростає однаково, наділена рівними красою і чеснотами та однаковим одягом. Обидва подружжя віддані один одному мов птахи чакраваки, о володарю. Не відаючи недуг, не знаючи суму, завжди радісні душею, десять тисяч і десять сотень років живуть вони там, о великий царю, ніколи не залишаючи один одного. Там птахи, названі бхарунда, гостродзьобі, могутні, несуть усіх померлих і скидають їх у гірські ущелини.

Про Північних Куру я розповів тобі коротенько, о царю, тепер розповім все як є про країни на схід від Меру. Першою освячена була Бхадрашва, о володарю народів, де є ліс Бхадрасала і велике дерево — Чорне Манго. А на прекрасному Чорному Манго, о великий царю, — завжди квіти та плоди. Материк же той — висотою в йоджану, там живуть довершені істоти й мандрівники небес, чоловіки там світлі лицем, відважні й могутні, жінки — кольору лотосу, гарні, чарівні, блищать наче світло місяця, і обличчя їх — мов повний місяць, тіла прохолодні, як місячні промені, і вони вправні у танцях та співі. Тривалість життя там — десять тисяч років, о туре серед бгаратів. Постійно п'ючи сік плодів Чорного Манго, вони зберігають молодість.

На південь же від Ніли, на північ від Нішадхи, стоїть велике дерево Джамбу,²⁰ вічне, назване Сударшана, священне, плоди якого виконують усі бажання, і його відвідують досконалі та мандрівники небес. За ним і отримав ім'я вічний материк Джамбудвіпа. На тисячу і сто йоджан, о туре серед бгаратів, височіє той цар дерев, торкаючись небес, о володарю людей. В обхваті це дерево — сто тисяч, десять і п'ять ліктів, плоди на ньому — різного смаку і запаху. Падаючи на землю, вони видають голосний гук і виливають, о царю, сріблястий сік. Сік плодів тої яблуні, о володарю людей, творить ріку, що, огинаючи Меру зліва направо, тече убік Північних Куру. Люди п'ють той сік, о володарю людей, і перебувають у радості, і тих, хто п'є сік цих плодів, не пригнічує старість. Там є золото, назване джамбунада,²¹ прикраси з якого носять боги. Люди там народжуються кольору ранкового сонця.

А на вершині Мальявана — там блищить священний вогонь, названий Згортаючий,²² ім'я йому — Вогонь Часу, о туре серед бгаратів. Там, на вершині Мальяван, тягнеться зі сходу ланцюг пагорбів. Мальяван же височіє на п'ятдесят тисяч йоджан. Люди там народжуються немов срібні, усі — зійшли були зі світу Брахми й усі — обізнані на брахмо. Зберігаючи цнотливість, стають вони, здійснюючи подвиги, подвижниками, і заради охорони живих істот входять у Творця дня.²³ Числом шістдесят тисяч і шістдесят сотень, вони йдуть перед зорею до Творця дня, оточуючи його. Шість тисяч і шість сотень років обпалюючись жаром сонця, вони входять потім у диск місяця.

Так вістить розділ восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 9

Дхрітараштра мовив:

Назви мені як є, назви тих країн і гір, о Санджайє, і хто живе в тих горах.

Санджайя сказав:

На південь від Швети й на північ від Ніли розташована країна, названа Раманака. Там народжуються люди спасенного роду, всі дуже гарні на вигляд, тобто люди народжуються там, віддані радості любови. Вони живуть, о великий царю, десять тисяч і ще десять і п'ять сотень років, та постійно веселі душею. На південь же від Шрінгіна і на північ від Швети лежить країна з назвою Хайранвата, де протікає ріка Хайранваті. Там живуть шанувальники якшів, о великий царю, багаті, могутні, гарні, о царю, завжди радісні душею. Одинадцять тисяч, о володарю народів, і ще десять і п'ять сотень років — тривалість їхнього життя.

А у Шрінгавана — три вершини, о володарю людей, одна — з дорогоцінних каменів, інша — золота, дивовижна, а ще одна — із усіляких коштовностей, що блищить ашрамами на ній. І там постійно живе своїм світлом сяюча богиня Шанділі. На північ же від Шрінгі, до меж океану, о володарю племен, розташована країна, названа Айравата, відразу за Шрігаваном. Там сонце не пече і люди не старіють, місяць із зірками, які стали там головним світилом, немов обволікає її своїм світлом. Світлі ніби лотос, кольору лотосу, з очима, подібними до пелюсток лотосу, і пахнуть наче пелюстки лотосу, народжуються там такі люди. Всі вони моторні, приємно пахучі, віддані посту, приборкані в почуттях і безпристрасні, й зійшли були зі світу богів, о царю. І живуть ті люди, о володарю племен, впродовж тридцяти тисяч років, о кращий з бгаратів.

І прямо на північ від Молочного океану перебуває володар Харі Вайкунтха на золотій колісниці. Колісниця ж та — восьмиколісна, запряжена духами, швидка мов думка, вогнебарвна, швидколітна, прикрашена золотом джамбунада. Той владяжа, володар усіх істот, о туре серед бгаратів, суть Згортання і Розвиток всесвіту,²⁴ Діач і Спонукач до Дії. Він — земля, вода, також ефір, повітря й полум'я, о володарю землі, він — жертвопринесення для всіх істот. Пожиратель жертви — його вуста.

Коли мовив йому так Санджайя, Дхрітараштра, високий думками цар, замислився про синів своїх, о володарю народів. Поміркувавши, він знову, о великий царю, слово сказав: «Безсумнівно, о сину сути, Час руйнує всесвіт і створює все знову. Немає тут нічого вічного. То він — Нара і Нараяна, всевідаючий, що зберігає всіх істот. Вайкунтха й Веди, також Вішну — так іменують нашого Господа боги».

Так вістить розділ дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 10

Дхрітараштра мовив:

Про цю країну Бгарати, де та сила зосередилася, про неї, якою володіти жадає безмірно син мій Дурьйодхана, якої домагаються сини Панду і до якої спрямовується моя думка, розкажи мені все як є, о Санджайє, адже ти знавець у цьому.

Санджайя мовив:

Не домагаються її пандави, о царю, вислухай слово моє, домагаються її Дурьйодхана і Шакуні, син Субали, а також інші кшатрії, правителі різних країн, які жадають оволодіти варшею Бгарати і ненавидять один одного. Я розповім тобі про країну Бгарати, о нащадку Бгарати, улюблену країну Індри й Ману, сина Вівасвана, і Прітху, о царю, сина Вени, а також Ікшваку, великого духом, Яті, Амбаріши, Мандхатарі й Нахуши, також Мучукунди, Шибі, сина Ушинари, також Рішабхи, сина Іли, і царя Нрігі, та інших могутніх кшатріїв, о великий царю, мила країна Бгарати, о владарю царів, нащадку Бгарати! Я розповім тобі, о карателю ворогів, про цю країну те, що чув про неї, слухай, я повідаю тобі, о царю, те, про що ти мене запитував.

Махендра, Малайя, Сахья, Шуктіман, Рікшаван, Віндхья та Паріятра — це сім головних гірських хребтів. А навкруг — тисячами, гори відомі, дорогоцінні, величезні, з гарними вершинами. Крім них — інші, безвісні, малі, малонаселені. [Арії та млеччхи](#),²⁵ о Кауравьє, і люди змішаного походження, о володарю, п'ють там воду з рік — широкої Ганги, Інду, Сарасваті, Годаварі, Нармади, великої ріки Бахуди, Шатадру, Чандрабхаги, і великої ріки Ямуни, Дрішадваті й Віпаши, Віпапи, Стхулавалуки, також ріки Ветраваті й зі спадаючої Крішнавени, Іравати, Вітасти, Пайошни і Девіки теж, Ведасмріти, Ветасіни, Тридіви, Ікшумаліни, Карішини, Читравахи й Читрасени, Гомати, Дхутапапи і великої ріки Вандани, Каушики, Ріки третього неба, Крітьї, Вічитри, Лохатаріни, Ратхастхи, Шатакумбхи і Сараю, о володарю людей, Чарманвати, Ветравати, Хастісоми, а також Диш, Шатавари і Пайошни, а також далекої Бхаймаратхи, Кавери, Чулуки, Вапи, ще Шатабали, Нічири, Махіти, а також Супрайоги, о володарю людей, Павітри, Кундали, Синдху, Ваджини, Пурамаліни, Східної Абхірами й Віри, Бгіми, також Огхавати, Палашини, Папахари, Махендри, Піппалавати, Парішени, Асікни, Сарали, Бгарамардіни, Пурухи, Правари, Мени, Могхи, також Гхрітавати, чорної Дхуматі та Сучи, і Чхави, о нащадку Куру, Саданіри і Адхрішї, великої ріки Кушадхари, Шашиканти й Шиви, а також ще Віравати, Васту, Сувасту та Гаури, Кампали з Хіранваті, Хіранвати, Читравати й зі спадаючої Читрасени, Ратхачитри, Джьйотіратхи, Вішвамитри, Капінджали, Упендри, а ще Бахули, Кучари, Амбувахіни, Вайнанди, Пінджали, Венни, великої ріки Тунгавени, Відіши, Чорної Венни, і Тамри, і Капіли теж, Шалу, Сувами, Ведашви, Харісрави, великого потоку, і Шигхри, а ще Піччхали, Бхарадваджи, Каушики, Шони та Бахуди, Чандани, Дурги, а ще Антахшили, Брахмамедхї, Бріхадвати, Чаракши, також Махірохи, ще Джамбунади, Сунаси, Тамаси, Даси, Траси та іншої — Варанаси, а ще Лолодххрітакари, і великої ріки Пурнаши, Манави, а також Врішабхи, великих рік, о володарю племен, Саданірамайї, Врітьї, Мандати, Мандавахіни і Брахмани, Магагаури, іще Дурги, о бгарато, Читропали, Читрабархи, прекрасної Макаравахіни, Мандакіни, Вайтарани, а також Коки, великої ріки, Шуктімати і Аранї, Пушпавени-Утпалавати, Лохітьї та Каратої, а також Врішабхангіни, Кумари, і Рішикульї, Брахмакульї, о бгарато, Сарасваті та всесвітньої Ганги, о гідний, матерів усього та всіх, і всі, які містять великі сили в собі, а також із сотень і тисяч маловідомих рік.

Такі ці ріки, о царю, які я перелічив по пам'яті. Понад це дізнайся про країни, які я назву. Там це — Куру-Панчали, Шальви, Мадрейї, Джангали, Шурасени, Калінги, Бодхи, а також Мауки, Матсьї, Сукуті, Саубальї, Кунтали, Каші-Кошали, Чеди-Ватси, Каруши, Бходжи, Синдху-Пуліндаки, Уттамауджи, Дашарни, Мекали з Уткалами, Панчали, а ще Каушиджі, Екапріштхи, Югандхари, Саудхи, Мадри, Бхуджинги, Каші й Далекі Каші, Джатхари, а також Куккуши і Судахарни, о бгарато, Кунті, а також ще Аванті та Далекі Кунті, Говінди, Мантаки, Шанди, Відарбхи Прибережні, Ашмаки, Пансураштри, Гопараштри, Панітаки, Адіраштри, Суккутти, і особливо Баліраштри, [Ванарасї](#)²⁶ і Правахи, Вакри, Вакрабхайї, Шаки, Відехаки, Магадхи, Сухї, також Віджайї, Анги, Ванги, Калінги, а також Якрілломани, Малли, Судешни, також Прахути, Махішакаршики, Вахіки, Ватадхари, Абхіри, Калатояки, Апарандхри, Шудри, Пахлави, Чармакхандіки, ще Лісові Шабари, і Марубхауми (*«жителі пустелі»*), о шановний, Рубані і Нерубані Сураштри, також Кекаїї, Куттапаранти, Двайдхейї (*«лукаві»*), Какши, Самудранішкути, численні Андхри, о царю, а також Антаргірї, Бахіргірї, Анги та Малади, Магадхи, Манаварджаки, Махіуттари, Праврішейї та Бхаргави, о володарю племен, Пундри, Дхарми, Кирати, Судошни, Прамуди, Шаки, Нішади, також Нішадхи, Анарта-Найрріти, Дугули, Пратіматсьї, Кушали, також Кунати, Тіраграхи, Таратойї, Раджики, Расьякагани, Тілаки, Парасіки, Мадгумани (*«медові»*), Пракутсаки, Кашміри, Синдху-Саувіри, Гандхари, також Даршаки, Абхісари, Кулуті, Шайвали, також Бахліки, Дарвіки, з Качами Дарви, Ватаджама-Ратхораги і Бахувадї, о Кауравьє, Судамани, Сумалліки, Відури, а також Карішаки (*«гнійники»*), також Кулінди Передгір'я, Ванайю, Дашапаршви, Романи, Кушабінду, Болота й Вівчарські Болота, Лангали, Далекі Валлаки, Кирати, Барбари, Сиддхи, Відехи, Тамралінгаки, Оштри, Пундри з Сайрандхрами Парватії, о поважний, а також інші південні країни, о туре серед бгаратів: Дравіди, Керали, Східні Бхушики, Ванавасіни, Уннатяки, Махішаки, Вікальпи, а також Мушки (*«грабіжники»*), Карніки, Кунтіки, Саудбхиди, Налакалаки, Каукуттаки, Чоли, Конкани, Малаванаки, Саманги, а ще Копани (*«гнівливі»*), Кукурангада-Маріши, Дхваджини-утсава-санкеті, Тригарті, Сарвасени, Трианги, Кекараки (*«косоокі»*), Проштхи, Парасанчараки, також Віндхья-Пулаки, Пулінди з Калкалами, Малаки і ще Маллаки, також Апаравартаки, Кулінди, а також Кулаки, Карантхи, Кураки, Мушаки і Станабали, Сатія, Патгапанджаки, Адідаї, Сірали, Стубаки, також Станапи (*«сисунці»*), Хріши-Відарбхи (*«веселі Відарбхи»*), Кантіки, Тангани, Далекі Тангани, а ще [північні варварські племена](#),²⁷ о кращий з бгаратів: явани з камбоджами, люті роди варварів, сакшаддрухи і кунтали, гуни разом з паратаками, також марадхи, також чини, дашамаліки та кшатрії й роди вайшїв і шудр, які живуть серед них. Також шудри-

абхіри, даради, кашміри із чередами, і кхашики, тохари, паллави, гірігахвари («жителі гірських печер»), Атреїї із Бхарадвadžами, а також станайошики, аупаки і калінги, та племена киратів, тамари і хансамарги («лебедині шляхи»), а також карабханджаки.

Я повідав тобі тільки про назви країн, о владарю. Земля ж, якщо нею добре керують, дає великі дарунки трьох цінностей, відповідно до чеснот приймаючого їх, як доїться чарівна корова. Бажають її царі-герої, знавці чесноти й користи, вони, подвижники, не щадять життя в битві, жадаючи володіти землею. Земля, воістину, — останній притулок для тіл рівно як богів так і людей,²⁸ і рвуть її друг у друга царі наче собаки шмат м'яса. Царі, о кращий з бгаратів, бажають володіти охоронницею скарбів, і в тім ні для кого немає угаву бажань. Тому й сперечаються за землю куру і пандави, за допомогою угоди, дарування, розбрату й кари, о царю. Батьком, матір'ю й сином, повітряним простором і небом, о муже-туре, стане для істот земля, про яку належна і неухильна турбота буде виявлена.

Так вістить розділ десятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 11

Дхрітараштра мовив:

Розкажи мені докладно, о суто, про тривалість життя в країні Бгарати і в Хаймаваті, а також у Харіварші, та про відплату за добрі й недобрі справи, о Санджайє, і про майбутнє, минуле і сьогодення.

Санджайє мовив:

Чотири юги в країні Бгарати, о туре роду Бгарати, — Кріта, Трета, Двапара та Пушья (*Калі*), о благодійнику з роду Куру. Першою наступає названа Крітаюгою, потім — Третаюгою, о володарю, після закінчення ж Двапари наступає Пушья. Чотири тисячі років, о кращий з Куру, — така тривалість життя в Крітаюзі, о кращий з царів. Три тисячі — таке це число в Треті, дві тисячі — у Двапарі, нині ж на сотні до закінчення останньої. Немає певного строку життя в Пушії, о туре з роду Бгарати. Тоді вмирають і в утробі, умирають і народжені.

Могутні, великі в сутності своїй, наділені чеснотами продовження роду, народжуються в Криті, о царю, мудреці, великі подвижники, великої відваги сповнені, великі духом, благочестиві, правдомовні, багаті, красні народжуються в Крітаюгу, о царю. Життєстійкі великі герої, вправні у володінні луком у битві, народжуються кшатрії в Треті, вої, що не відають перешкод. Всіх варн народжуються люди у Двапарі, о великий царю, великої відваги, великої мужності, обійняті бажанням убивати один одного. Слабкі духом, гнівливі, о царю, жадібні та брехливі, народжуються люди в Пушії, о бгарато. Заздрість і зарозумілість, гнів, обман і злість володіють смертними в Пушії, недуги й жадібність, о бгарато.

Минає, о царю, ця Двапара, о володарю мужів!

Вищі чесноти є в Хаймаваті, а в Харіварші — ще кращі.

Так вістить розділ одинадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

КІНЕЦЬ ОПИСУ МАТЕРИКА ДЖАМБУ

КОМЕНТАРІ ОПИСУ МАТЕРИКА ДЖАМБУ

¹ *Поле Подвижництва* (*tapahksetra*) — бойовище військового подвижництва. Зіставлення битви з релігійною аскезою в деякій мірі готує тут твердження про Курукшетру, поле великої битви, як про «поле дхарми», тобто битви за святу справу, образ, яким відкривається «Бгавад-гіта». (вгору)

² *коло Джамбудвіпу* — вживана в давньоіндійській поезії метафора: збирання земних вод у хмари під впливом сонячної спеки. (вгору)

³ *Арундхаті* — зірка Алькор у сузір'ї Великої Ведмедиці. Її уособлює дружина Васіштхи, головного із Семи мудреців (*saptarṣayah* — Сім мудреців, санскритська назва цього сузір'я, в якому Васіштха представляє зірку дзета). Дружина ріши вважалася втіленням подружньої відданості. Зірка Арундхаті, близька до зірки Васіштхи, вважалася сприятливою. (вгору)

⁴ *Шанайшчара* — планета Сатурн, вважалася особливо лиховісною. Її проходження через накішатри, сузір'я місячного зодіаку (так звані «місячні будинки», або «місячні стоянки»), визначало пророкування майбутнього в індійській астрології (тією чи іншою мірою це ж стосується інших планет). Найбільш несприятливим був час її перебування в четвертій (починаючи з Ашвіні) накішатрі — Рохіні (частина сузір'я Тельця). (вгору)

⁵ *Біла* (*śveta*) планета — так іменується в лексиконах Шукра (Венера), але тут, можливо, мається на увазі Кету, супутник згаданого безпосередньо перед цим Раху, демона затемнень, який періодично поглинає Сонце й Місяць. (вгору)

⁶ *Велика планета* (*mahāgraha*) — зазвичай так іменується Раху, іноді — Шанайшчара (Сатурн). Можливо, Раху або Кету маються на увазі під згаданою вище «надзвичайно грізною» кометою (*dhūmaketu*), що вдерлася в накішатру Пушья (восьмий знак місячного зодіаку, група зірок у сузір'ї Раку). (вгору)

⁷ *Анзарака* — планета Марс, Бріхаспаті — Юпітер. Сузір'я Магха (відповідає альфі та ще п'яти зіркам у сузір'ї Лева) і Шравана (альфа, бета й гама Орла) — відповідно десята й двадцять третя накіштри. (вгору)

⁸ *Син Сонця* — Шанайшчара. Сузір'я Бхагья, яке він «гнітить» — дванадцята накіштра (включає зірку бета Лева, більш відому за назвою Уттар-Пхалгуні). (вгору)

⁹ *Підніжжя Лави* (*praśthapada*) — подвійне сузір'я двадцять п'ятої, двадцять шостої і двадцять сьомої накішатр, знаків місячного зодіаку, місячних стоянок (Пурвабхадрапада і Уттарабхадрапада, відповідно — альфа й бета Пегаса і

альфа Андромеди). Зазначені тут і далі рухи планет щодо сузір'їв повинні передвіщати недобре. Про дійсний рух планет в епоху створення тексту існували, мабуть, ще дуже неясні уявлення. (вгору)

¹⁰ Джьєситха — вісімнадцята місячна стоянка (альфа, сигма й тау Скорпіона), традиційно вважається священним сузір'ям Індри. Згадувані далі Дхрува й Сваті — відповідно Полярна зірка та Арктур (п'ятнадцята накштра), Брахмараши, згідно коментарів Нілакантхи — інша назва сузір'я Шравана. (вгору)

¹¹ сузір'я Вішахха — шістнадцята накштра, ототожнюється із чотирма зірками в сузір'ї Терезів, зазвичай розглядається як об'єднуюча два по дві зірки (йота і гама, бета й альфа Терезів). (вгору)

¹² Гнівна планета...великий страх — очевидно, Будха, що вважається зазвичай сприятливим світилом, але в певних положеннях здатне, як і Шанайшчара та Ангарака, віщувати недобре. Перша накштра — Ашвіні (бета й гама Овна). Неприродний рух Будхи, яка стрімко минає також другу й третю накштри (Бхарані — три зірки Овна - і Крітткі - Плеяди), має, мабуть, наслідком передчасне настання молодика, про яке говориться далі. (вгору)

¹³ на тринадцяту ніч! — місяцевий синодичний місяць в індійському календарі розділявся на дві половини (ракша) по п'ятнадцять діб (tithi), що не цілком збігається із природними. Шістнадцята ніч — перша наступної половини місяця. В результаті порушень у русі небесних тіл одна половина місяця скорочується таким чином на дві доби. (вгору)

¹⁴ тримаються шкуркою (tvakṣāra) — мають на увазі рослини, позбавлені стовбура, — трави та очерета. (вгору)

¹⁵ Сударшана (Sudarṣana) — «Прекрасний». Так іменується тут Джамбудвіпа, який зазвичай вважається центральним із семи материків землі в індійській традиційній космографії. Розподіл його на Смоківницю (pīrpala) і Зайця (śaśa) надалі не зовсім ясно простежується. Але в наступному розділі описується центральна його частина, що включає Бгаратаваршу (тобто країну Бгарати, Індію), яка і згадується далі в описі материка першою із семи країн, названих «варшами» (varṣa), розташованих, відповідно до цієї напівфантастичної географії, між розділяючими їх гірськими хребтами. Ті, які згадуються в кінці наступного розділу Нагадвіпа та Кашьяпадвіпа визначаються як «вуха» Зайця також в «Падмапурани» (III. 3). Обіцяний же опис іншої частини материка відсутній, і не виключено, що текст цього розділу дійшов до нас не повністю. Тут, мабуть, мається на увазі відмінна від загальноприйнятої версія опису Землі, що викладається не дуже послідовно. (вгору)

¹⁶ Чотири острови (dvīpa) — чотири країни, які за цією версією оточують гору Меру відповідно зі сходу, заходу, півдня (назва Джамбудвіпа позначає тут один із цих «островів» або «материків») і півночі. «Островами» вони називаються, відповідно коментарям Нілакантхи, як оточені водами численних рік, що протікають по них. (вгору)

¹⁷ Місячне озеро — так іменується тут, мабуть, Гангахрада, священне місце паломництва в Тханесарі. (вгору)

¹⁸ Главіта — середина частина материка Джамбудвіпи з горою Меру в центрі. На захід від неї розташована Кетумала, на схід — Бхадрашва. Айравата — країна на крайній півночі Джамбудвіпи, частіше іменована Уттаракуру (Північні Куру). Гора Шрінгаван відокремлює її від розташованої південніше Хайраньяки, частіше названої Хіранван, Хіранмая (всі ці назви означають: «Золота»). Безпосередньо до Главіти примикають — з півночі Рамьяка, з півдня Харіварша, ще південніше розташована Кімпуруша. Форму лука мають Бгаратаварша і Айравата, що займають відповідно південну та північну частину Джамбудвіпи, яка містить між ними п'ять вищезгаданих серединних країн. (вгору)

¹⁹ зі світу богів — тобто колишніми небожителями в попереднім народженні. (вгору)

²⁰ Джамбу — рожжева яблуня, вічнозелене дерево (Eugenia jambolana). Тут мається на увазі міфічне гігантське дерево Джамбу, що нібито осіняє центральний материк землі, якому воно дало ім'я. Воно ж, як і цей материк, носить також назву Сударшана. В індійській космографії кожному з материків належить такий же вегетативний символ, дерево або рослина, назву якого приймає і весь континент (за винятком одного, що носить назву птаха, як свого символу). Із чотирьох країн-«островів», описуваних у цьому розділі «Бгішмапарви», таке дерево-символ, крім Джамбудвіпи, має також Бхадрашва, а саме — Чорне Манго. (вгору)

²¹ Золото джамбунада (jāmbūnada) — не плавлене золото особливої чистоти, що походить, як вважалося, з міфічної ріки Джамбу, котра утворилася із соку плодів дерева Джамбу в центрі материка того ж імені. (вгору)

²² Згортаючий (samvartaka) — одна з назв космічного вогню, що знищує всесвіт після закінчення кальпи або магаюти. Частіше локалізується на дні океану. (вгору)

²³ входять у Творця дня — Творець дня (divākara) — епітет Сонця. Тут маються на увазі супутники Сонця, міфічні мудреці-валакхільї. (вгору)

²⁴ Згортання (samkṣepa) і Розвиток (vistara) всесвіту — мається на увазі його загибель після закінчення кальпи та наступне відтворення. (вгору)

²⁵ Арії та млеччхи — з найдавніших часів індо-арії відмежовують себе від млеччхів (mleccha), під якими розуміються варвари, іновірці, неарійські народності, що перебувають поза колом висхідної до Вед культури. (вгору)

²⁶ Ванарасьї (vānarāsyāḥ) — букв. «мавполиці». Етнімі-прізвиська, які зустрічаються тут, даються, як правило, без перекладу. Найбільш явні буквальні значення вказуються в примітках. (вгору)

²⁷ північні варварські племена — далі йдуть етнімі неарійських народностей Північної Індії, серед яких перераховані й прибульці з півночі, а також із заходу: явани з камбоджами, під якими маються на увазі, мабуть, грекомовні та іраномовні жителі Арахосії, гуни (hūṇa) і китайці (cina). (вгору)

²⁸ притулок для тіл...богів і людей — коментар Нілакантхи пояснює: земля годує людей, вони ж підтримують жертвопринесеннями богів. Автор англійського перекладу вказує, що «земля» у тексті цього розділу означає і світ (один із трьох світів Всесвіту), і один з першоелементів. (вгору)

ОПОВІДЬ ПРО ЗЕМЛЮ

Розділ 12

Дхрітараштра мовив:

Про Джамбудвіпу належним чином ти розповів, о Санджайє. Повідай же воістину про її площу і довжину та про довжину океану який охоплює її,¹ о ти, що викладає все бездоганно. І про Шакадвіпу розкажи мені, і про Кушадвіпу, о Санджайє, і про Шалмалу істинно, і про Краунчадвіпу також, і розкажи мені все, о сину Гавальгани, про місяць і сонце.

Санджайя мовив:

Існує багато островів, о царю, з яких складається світ. Я розповім тобі про сім, а також про місяць і сонце, та про планети.

Повних вісімнадцять тисяч і шістсот йоджан становить, о володарю народів, довжина материка Джамбу. Вважається, що вдвічі більше довжина Солоного океану.² Багатьма країнами оточений, багатий дорогоцінними каменями і коралами, прикрашений скелями з багатьох різноманітних мінералів, досконалими та мандрівниками небес заповнений, цей океан простягається навкруги.

А тепер Шакадвіпу я опишу тобі належним чином, о царю, вислухай мене, який веде праведну мову, о ти, радосте роду Куру. Він удвічі перевершує розмірами Джамбудвіпу, о володарю мужів. І океан, о великий царю, яким він оточений, Молочне море,³ відповідно вдвічі довший, о кращий з бгаратів. Там розташовані священні країни, і народ там не вмирає. Звідки там узятися голоду? Терпінням і запалом наділені там люди. Про Шакадвіпу я розповів тобі коротенько належним чином, о туре серед бгаратів, про що ще, о великий царю, хочеш ти почути?

Дхрітараштра мовив:

Про Шакадвіпу розповів ти коротенько належним чином, о Санджайє, тепер все як є повідж докладно про нього, о великий долею.

Санджайя сказав:

Також там є сім гір, о царю, красних дорогоцінними каменями, і ріки повні скарбів. Почуй від мене їхні назви. Там усе святе і сповнене чеснот, о володарю людей. Найвища гора там, на якій живуть боги, провидці й гандхарви, називається Меру. На схід простягнувся гірський хребет, названий Малайя, де народжуються хмари й звідки вони розтікаються всюди. Наступна за нею, о Кауравьє, велика гора Джаладхара, де постійно черпає Проводир Васу дивовижну воду. Звідти береться дощ у пору дощів, о володарю людей. Далі — стоїть висока гора Райватака, де постійно над нею у небі світить сузір'я Реваті.⁴ Так встановлено Прабатьком. На півночі ж, о володарю царів, височіє велика гора, названа Шьяма, і, оскільки вона темна, жителі там мають темний колір шкіри, о володарю країни.

Дхрітараштра спитав:

Велике здивування виникає нині у мене щодо того, що мовив ти, о Санджайє. Як це могло бути, о сину сути, що жителі там отримали темний колір шкіри?

Санджайя відповів:

На всіх материках, о велемудрий, два кольори у жителів — білий і чорний, о радосте роду Куру, по них розрізняються варни. А від чого походить назва Шьяма, я розповім тобі, о бгарато: тут перебуває Господь Крішна, і це від його вроди потемніла гора.⁵

За нею, о володарю кауравів, — велика вершина Дургашайла, потім — Кесарі, з якої віє вітер напоєний пахощами бакули.⁶ У кожній гори довжина в йоджанах — удвічі більше, ніж у попередньої.

Мудрі називають країни, розташовані біля тих гір, о Кауравьє: Магакаша біля великої Меру, Кумудоттара біля Дарувальниці води (*Малайя*), за Джаладхарею, о царю, як відомо, — Сукумара, при Райваті ж — Каумара, при Шьямі ж — Манічака, при Кесарі — Модакі, біля наступної — Магапуман. Охоплюючи в довжину і завширшки стільки ж, як відомо на Джамбудвіпі, о Кауравьє, осіняє той материк велике дерево, яке стоїть посередині, о великий царю, назване шака. Там люди праведні, там шанується Шанкара (*Шива*), ті місця відвідують досконалі, мандрівники небес і божества дерев. І добродішні жителі, о царю, всі чотири стани, надзвичайно віддані там, о бгарато, кожному своєму обов'язку, і там не зустрінеш злодія. Довговічні там жителі, врятовані від старості й смерті, множаться, як поточні до моря ріки в пору дощів. Ріки там — святої води, і Ганга розділяється на багато потоків, а також протікають там Сукумарі та Кумарі, Сіта, а також Каверака і Маганаді, о Кауравьє, також ріка Маніджала, а ще Ікшувардханіка, о кращий з бгаратів, — ріки зі святою водою, о продовжувачу роду Куру. Сотні тисяч їх там, найпрекрасніших рік зі святою водою, звідки її черпає для дощів Володар Васу, і неможливо перелічити всі їх за назвами.

Там розташовані чотири священні країни, шановані у світі: Маги й Машаки, а також Манаси і Мандата.⁷ Маги, о правителю, — це здебільшого брахмани, віддані своєму покликанню, в Машаках перебувають праведні кшатрії, котрі виконують усі їх бажання, у Манасах, о великий царю, — вайш'ї, що живуть своєю працею, відважні й, оскільки задовольняються всі їхні бажання, прихильні закону й користі, а в Мандазі — шудри, що завжди дотримуються праведної поведінки. Немає там царя, о володарю царів, ні кари, ні покараних. Закон вони охороняють взаємно, оскільки свій обов'язок виконує кожний.

Ось і все що можна сказати про той материк, і все що можна почути про Шакадвіпу, наділену великою міццю.

Так вістить розділ дванадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 13

С а н д ж а й я м о в и в :

А що розповідають про інші материки, о Кауравьє, вислухай мене, я повідаю тобі, як я це чув.

Тут далі океан, чії води — пряжене масло, далі — океан з водою із сироватки, за ним океан вина та інший океан — з гарячого молока. І кожний материк — удвічі більше попереднього, о володарю людей, і з усіх боків, о великий царю, вони обрамлені горами. На серединному острові — велика гора Гаура з реальгару (*мінерал класу сульфідів*), західна ж гора — Крішна, подобою своєю близька Нараяні, о царю. Сам Кешава охороняє її безцінні скарби, будучи там, поблизу Володаря Створінь, він посилає істотам щастя. На Кушадвіпі шануються жителями зарості трави куша, які є всередині країни, на материку Шалмалі ж — дерево [шалмалі](#),⁸ о царю. На Краунчадвіпі, о великий царю, гора Магакраунча, багата покладами скарбів, постійно шанується, о великий царю, всіма чотирма станами. Там же — велика гора Гоманда, о царю, що містить у собі всі мінерали, і де постійно перебуває добрий лотосокий володар Нараяна, він же Харі, якого постійно вихваляють бажаючі порятунку. На Кушадвіпі ж, о володарю царів, — гора, викладена коралами, за назвою Судхама, інша — неприступна золота гора, названа Дьютіман, о Кауравьє, третя гора — Кумуда, четверта — та, що зветься Пушпаван, п'ята ж — Кушешая, шоста — названа Харагірі. Це шість головних гір. Відстань між ними, після кожної наступної, зростає вдвічі. Перша країна зветься Аудбхіда, друга — Венумандала, третя — Ратхакара, четверта — Палана, п'ята країна — Дхрїтімат, шоста країна — Прабхакара, сьома країна — Капіла. Це — цілих сім країн. В них проводять час і блаженствують боги та гандхарви і народжені там мешканці їх, о володарю землі, і люди там не вмирають. Немає там нечестивців, ні варварських племен, о володарю, люди там, о царю, усі — дуже світлого й витонченого вигляду.

Про інші країни я розповім, о володарю людей, що відомо про них, тож вислухай, о великий царю, незворушний душею. На Краунчадвіпі, великий царю, розташована велика гора, названа Краунча, за Краунчею наступна — Вamana, за Vamanaкою — Андхакарака, за Андхакаракою наступна, о царю, — Майнака, краща з гір, за Майнакою далі, о царю, — краща гора Говінда, за Говіндою ж наступна, о царю, — гора, названа Нібіда. А відстань між ними після кожної збільшується удвічі, о благодійнику роду. Тепер я розповім про розташовані там країни, вислухай, що я речу. Біля Краунчи — країна Кушала, біля Vamani — Манонуга, наступна за Манонугою країна — Ушна, о нащадку роду Куру. Наступна за Ушною — Праварака, за Праваракою — Андхакарака, наступна ж за країною Андхакаракою вважається Мунідеша. Наступною за Мунідешою називають Дундубхісвану, повну досконалих і мандрівників небес, жителі там у більшості [світлошкірі](#),⁹ о володарю людей. Такі ці країни, о великий царю, відвідувані богами і гандхарвами.

На Пушкарі (*Пушкарадвіпа*) — гора, названа Пушкара, з дорогоцінних каменів і кристалів, сам Бог, Володар створінь, завжди перебуває там. Йому поклоняються постійно всі боги з великими провидцями, віддаючи шану йому словами люб'язними серцю, о володарю людей. І там перебувають різні скарби із Джамбудвіпи.

На всіх тих материках, о радосте роду Куру, жителі кожного: цнотливістю жерців, праведністю, самоприборканням, здоров'ям і тривалістю життя — вдвічі перевершують жителів попереднього. І на кожному з тих материків розташована тільки одна країна, і кажуть, о царю, що в кожній з тих країн виявлена тільки одна дхарма, о бгарато.

Сам Господь, володар створінь, що охороняє ті материки, о великий царю, піднявши жезл, постійно там перебуває. Він — Цар, він — Благий, о царю, він — Батько, він — Прабатько, охороняє, о кращий з людей, істот, і нерозумних, і обдарованих розумом. А їжа, о Кауравьє, сама собою туди доставляється, і жителі постійно можуть харчуватися нею, готовою.

А за тією межею, о великий царю, перебуває край світу, названий Сама, що має чотири кути і займає тридцять три області. Там перебувають, о Кауравьє, [чотири світових слона](#),¹⁰ шановані у світі, о кращий з бгаратів: Vamana, Айравата та інші, а також Супратіка, о царю, з відкритими скронями і пасшею. Розміри ж такого світового слона я вирахувати не візьмуся, ніколи не обчислити його, ні у висоту, ні вниз, ні впоперек. А вітри там віють з усіх боків, і ловлять їх постійно ті слони, для яких немає меж, лотосоподібними кінчиками своїх могутніх блискучих хоботів і відразу знову випускають ті вітри по черзі. І повітряні потоки, видихувані світовими слонами, приходять сюди, о великий царю, щоб жили істоти.

Д х р і т а р а ш т р а м о в и в :

Дуже докладно повідав ти, о Санджайє, про інші землі. Місце розташування материків ти вказав, тепер розкажи про інше, о Санджайє.

С а н д ж а й я с к а з а в :

Про материки я розповів, о великий царю, тепер послухай все, як воно є, про планети. Ось що можна розповісти про Сварбхану, о кращий з кауравів: відомо, о великий царю, що планета Сварбхану — кругла, діаметр її — дванадцять тисяч йоджан. Окружність же її, о бездоганий, у тридцять шість тисяч і шістдесят

сотень величиною, позначають древні мудреці. А Місяць, як вважається, — діаметром в одинадцять тисяч, о кращий з Куру, окружність же великого світила холодних променів — довжиною в тридцять шість тисяч і п'ятдесят дев'ять сотень йоджан. Сонце ж, о радосте куру, — у вісім тисяч і ще дві тисячі діаметром, о царю, окружність дорівнює тридцяти тисячам і п'ятдесятьом вісьмом сотням йоджан величиною, о бездоганний, — це відомо про найвищу шляхетну небесну птаху світозоряну. Так зазначені тут розміри Сонця, о бгарато. Раху своєї громадою затьмарює Місяць і Сонце в належний час. Так коротко я розповів тобі про це, о великий царю.

Оком знання я зрів і повідав тобі про усе, про що ти запитував мене, о великий царю, як воно є, тому знайди нині мир. Я розповів тобі про світ і про кінець його, що відомо про це, тому заспокой, о Каурав'є, сина свого Дур'йодхану! Вислухавши цей розділ про Землю, який вмилоствляє душу, о кращий з бгаратів, воїн стає щасливим, досягає успіху, шанований благочестивими, життєстійкість його, мужність і відвага зростають. Хто, вірний обітницям, слухає його у день зміни місяця, о охоронцю землі, задовольняє тим своїм предків і прабатьків. Отже, про ті чесноти, якими відзначена країна Бгарати, де ми перебуваємо, ти все почув.

Так вістить розділ тринадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

КІНЕЦЬ ОПОВІДІ ПРО ЗЕМЛЮ

КОМЕНТАРІ ОПОВІДІ ПРО ЗЕМЛЮ

¹ про довжину океану — мається на увазі океан, який в індуїстській космографії кільцем оточує центральний материк Джамбудвіпу і відділяє його від першого із шести кільцеподібних же материків, що розходяться від нього концентричними колами (як центр світу розглядається гора Меру на Джамбудвіпі). Послідовність цих материків і поділяючих їх кільцеподібних океанів варіюється в текстах епосу та пуран. [\(вгору\)](#)

² Солоний океан — в індуїстській космографії океан, що охоплює кільцем Джамбудвіпу, відокремлюючи його від наступного материка (в цій версії — Шакадвіпі). У більшості пуранічних версій за Солоним океаном розташовано материк іншої назви, Шакадвіпа ж відсунута далі до периферії, на передостанньому місці серед кільцеподібних материків. [\(вгору\)](#)

³ Молочне море (ksiroda) — фантастичний океан, що оточує кільцем Шакадвіпу в усіх версіях міфу, але — відповідно до розташування цього материка, який займає чи друге місце від центра (як у тексті цього розділу), чи шосте, передостаннє (як у більшості пуранічних версій). [\(вгору\)](#)

⁴ Реваті — двадцять восьма накшатра (дзета Риби). [\(вгору\)](#)

⁵ від його вроди потемніла гора — в індуїстській міфології та іконографії, краса Крішні пов'язується з темним кольором його шкіри і передається горі, на якій він перебуває, — її ж назва Шьяма (Śyāma) означає букв. «темна». [\(вгору\)](#)

⁶ Бакула — вічнозелене дерево *Mimusops Elengi*. В першоджерелі: *kesara*. Цей варіант перекладу слідує коментарю Девабодхи. [\(вгору\)](#)

⁷ Магі й Машаки... Манаси і Мандата — як виявляється з подальшого тексту, насправді під цими назвами маються на увазі не країни, а чотири стани, які відповідають чотирьом «варнам» давньоіндійського суспільства, за зразком якого і описується населення міфологічної Шакадвіпи. Самі назви відбивають проникнення в Індію (приблизно з I ст. до н.е.) іранського сонячного культу. *Maḡa*, найменування спадкоємних жерців цього культу (яке вже Геродот сприймав як назву племені), сходить до авест. *maghi*. Інші назви I. Шефтеловиць зводить до: *maśaka* - до санскр. *masak* - «великий, знатний»; *mānasa* до (n)maṇa-za - «домашнього»; *maṇḍaga* (букв. «повільний») - до середньоіранськ. *bandag* - «слуга». [\(вгору\)](#)

⁸ Шалмалі (śālmali) — шовковичне дерево *Bombax Heptaphyllum* із гілками вкритими шипами і червоними квітами. [\(вгору\)](#)

⁹ світлошкірі — можна зрозуміти, що це стосується тільки до останньої з перерахованих країн, але, ймовірно, мається на увазі материк у цілому. В описі Краунчадвіпи, як і в попередньому, названі шість гір і сім країн, і взагалі не названі (на відміну від інших версій, порівн. також вище опис Шакадвіпи) сім головних рік і чотири стани. «Світлошкірі», можливо, означає, що жителі Краунчадвіпи належать до одного стану («кольору»), як в інших версіях до одного стану (брахманів) відносять всіх жителів Пушкарадвіпи. До цього материка безпосередньо і переходить далі наш текст, опускаючи опис Шалмалідвіпи та шостого материка, який взагалі не названо в цьому розділі, бо відзначається тільки, що вони не мають розподілу на країни. [\(вгору\)](#)

¹⁰ чотири світових слона — в індуїстській міфології, ці слони підтримують землю із чотирьох сторін, як охоронці сторін світу. Зооморфні атрибути антропоморфних Охоронців світу. Цей текст розміщує їх на Самі. Імена їх варіюються в різних версіях. В «Падмапурані» ім'я третього слона, тут не назване, — Анджана. Оскільки пропуск цей нічим не мотивований, тут в «Бгішмапарві» варто припускати перекручування тексту. [\(вгору\)](#)

ПІСНЯ ГОСПОДА

Розділ 14

Вайшампаяна продовжив:

І ось Санджайя, мудрий син Гавальгани, очевидець всьому що відбулося, який відає минуле, сьогодення і майбутнє, повернувшись із битви, засмучений, наблизився поспішно до зануреного в роздуми Дхрїтараштри й повідав йому що вбито Бгішму, котрий не знав собі рівних серед бгаратів: «Я — Санджайя, о великий царю. Слава тобі, о туре серед бгаратів! Убито Бгішму, сина Шантану, діда бгаратів. Величний над усіма воями,

славний над усіма стрільцями з лука, нині лежить він, дід Куру, на ложі зі стріл. Той, на чию мужність покладаючись, зважився на прю твій син, лежить Бгішма, о царю, повалений у битві Шикхандіном! Той, хто на одній-єдиній колісниці переміг у великій битві всіх царів, які зійшлися до міста Каші, великий воїн, який протистояв у сутичці самому Рамі, синові Джамадагні, він, нащадок Васу, не вбитий сином Джамадагні, убитий нині Шикхандіном! Доблестю рівний великому Індрі, стійкістю подібний Хімавану, глибиною — Океану, непохитністю — Землі, він, чий зуби — стріли, чий вуста — лук, чий язик — меч, неприступний чоловік-лев, батько твій, вбитий нині царевичем панчалів! Той, від вигляду якого, постало до бою, тремтіло велике військо пандавів, обійняте страхом, немов череда корів побачивши лева, хто десять днів охороняв твоє воїнство, винищувач ворожих ратей, закотився ніби сонце, здійснивши подвиг неймовірний. Хто немов Шакра зливою лив тисячі стріл, незворушний, і тьму воїв убив був у битві за ці десять днів, стогнучи, лежить він тепер наче зламане вітром дерево, — чого, о царю, не заслужив він, твоїми дурними порадами погублений, о бгарато!».

Так вістить розділ чотирнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 15

Дхрітараштра спитав:

Як Шикхандіном убитий був Бгішма, бик серед куру? Як упав з колісниці батько мій, рівний Володарю богів Васу? Як же було синам моїм, о Санджайє, залишитися без Бгішми, могутнього, богоподібного, який дотримувався обітниць цноти заради батька? Коли вбита була велика людина, великий стрілець із лука, велеславний великий воїн, чоловік-тигр, як стало в них на душі? Безмірна скорбота здолала мене, коли повідав ти мені, що вбито бика роду Куру, безтрепетного героя, мужа-тура.

Хто був із ним, хто йшов спереду, хто стояв, хто відступав разом з ним, хто наступав, о Санджайє? Хто ті герої, які йшли слідом, охороняючи з тилу непереможного кшатрія-тура, тигра на колісниці, коли стрімко вривався він у лави ворожих колісниць? Той нищитель недругів, який розсіював вороже військо, як сонце розсіює пільму, який змушував тремтіти ворогів, подібний до світила тисячі променів, і важкий подвиг у битві здійснив за велінням Каурава, — як протистояли в битві йому, синові Шантану, який поглинав війська, незламному переможцеві, успішному в наступі, оточивши його пандави? Нищителя ратей, неприступного, стрімкого, який далеко перевершив у доблесті інших чоловіків-тигрів, поразки не знаючи, того, чий зуби — стріли, чий відкриті вуста — лук, чий язик — грізний меч, як же вбив його, непереможного, син Кунті в битві?

Грізний лучник серед грізних, який стоячи на кращій з колісниць, гострими стрілами косив голови ворогів, кого, незламного, готового до бою вгледівши, щораз жалосся в муках велике військо пандавів, немов перед вогнем кінця світу, хто десять днів передував моїм воїнством, винищувач ворожих ратей, закотився мов сонце, здійснивши подвиг неймовірний. Хто, немов Шакра, виливаючи невичерпний дощ зі стріл, убив на прі тисячі воїв за ці десять днів, стогнучи, лежить тепер наче зламане вітром дерево, — того ж бо не заслужив він, нащадок Бгарати, погублений моїми дурними порадами! Як могла рать пандавів, побачивши сина Шантану, убити там Бгішму, наділеного грізною міццю? Як вели із Бгішмою бій сини Панду? Як трапилося, що не здобув перемоги Бгішма, в той час, як живий був Дрона, о Санджайє? Коли Кріпа, а також син Бхарадваджи були там поруч, як міг зустріти смерть Бгішма, кращій з ратоборців? І як Бгішма, великий воїн, якому в битві протистояти навіть богам було б важко, міг бути убитий тим Шикхандіном, царевичем панчалів? Хто завжди міг суперничати в битві з могутнім сином Джамадагні, кого син Джамадагні не переміг, про нього, рівного міццю Шакрі, про Бгішму, за силу свою визнаного великим воїном-колісничним, розкажи мені, о Санджайє, про того вбитого в битві героя, від якого ми уже не сподіваємося розради.

Хто були ті великі лучники мого війська, які не покинули непохитного, о Санджайє? Хто ті герої, що згуртувалися довкола нього за наказом Дурьйодхани? І коли всі пандави на чолі з Шикхандіном напали на Бгішму, адже Куру, о Санджайє, не кинули ж, злякавшись, його, незламного? Немов у небі велика хмара — дзенькіт тятиви був її громом, стріли — її зливами, голосний тріск лука здавався великим шумом, — заливав він дощем стріл синів Кунті разом з панчалами та срінджайями, герой, що разить ворожих воїв на колісницях, немов Носій ваджри — демонів. Хто були ті герої, що оточували його, як оточує берега оселя макар (океан)? Зі зброї всілякої було те грізне море, нездоланне, з акулами-стрілами й хвилями-луками, невичерпне, без островів, без кораблів для переправи в бурю, з макарами-палицями й вирами-мечами, рибами-кіньми! Хто супроводжував його, котрий стрімко слав у битву коней, слонів і піхотинців, а також безліч колісниць, його, що розтрощує чужих героїв, спопеляючи гнівом та відвагою ворогів? І хто був тоді, о Санджайє, спереду Бгішми, згубника ворогів, що вершив у битві подвиг заради блага Дурьйодхани? Хто захищав праве колесо Бгішми, відвага якого невимірна, і хто були ті герої, вершители обітниць, що відбивали ворогів з тилу? Хто був біля Бгішми, захищаючи його спереду, хто ті герої, що захищали ліве колесо героя? Хто ті, що, тримаючись біля лівого колеса, вбивали срінджайїв, о Санджайє, хто ті, що обороняли його, неприступного, зійшовшись з ворогами попереду полків? Хто пробивався тяжким шляхом з ним поруч, хто не поступався в битві ворожим героям, о Санджайє?

Як сталося, що, поки самі ті герої його охороняли, під його захистом не перемогли вони відразу в битві раті непохитних воїв? Як, о Санджайє, могли пандави завдати удару йому — все одно, що володареві всесвіту,

найвищому Володареві створінь? Ти вістиш мені, о Санджайє, що поринув у безодню той острів, який був опорою для Куру, в той час як вони билися з ворогами, — чоловік-тигр Бгішма! Той, на чію мужність спираючись, знехтував могутній син мій силою пандавів, — як міг він бути вбитим ворогами? Той, чиєї допомоги шукали колись самі боги з Індрою коли били демонів, шалений у битві батько мій, виконуючи великі обітниці, той, при народженні якого, щасливими прикметами відзначеного сина, великою мужністю наділеного благодійника народу, батько його Шантану, забув про сум, страждання, зневіру, — про нього, що досяг межі мудрости, знавця, відданого святому обов'язку, чистому, і який осяг суть Вед і веданг, як можеш ти вістити мені, що він убитий?

Після того як я почув, що загинув син Шантану, котрий опанував наукою всіх видів зброї та володіє собою, незворушний, розважливий, мислю я й інше військо загиним! Беззаконня узяло гору над законом — така моя думка, якщо вбивством старого вчителя хочуть знайти царство пандави! Колись сам Рама, син Джамадагні, неперевершений знавець зброї, маючи намір поборотися з ним заради Амби, переможений був на раті Бгішмою. А ти говориш мені, що вбито Бгішму, рівного подвигами Індрі, найвищого з лучників, — чи можливе для мене горе більше цього? Вбиваючи ворожих героїв, він здолав і Раму, сина Джамадагні, який переміг у боях неодноразово раті кшатріїв, — тож, того нащадка Бхрігу, великою мужністю, шаленого на прі, перевершив відвагою, мужністю й силою Шикхандін, син Друпаци, якщо вбив у битві непереможного героя, знавця усіх наук, воїна, який мав найвище знання зброї, бика серед бгаратів!

Які герої були в оточенні ворогів за ним, нищителем недругів? Розкажи мені про те, як відбувалася битва Бгішми з пандавами. Тепер військо мого сина — немов жінка в якій вбито чоловіка, о Санджайє, немов розігнана череда корів без пастуха! Коли впав у великій битві, програній після цього, той, чия мужність була найвищою в усьому всесвіті, як було на душі у вас тоді? І чи гідні ми самі жити тепер, о Санджайє, якщо допустили, що вбитий був великий мужністю батько наш, вірний мирському закону? Думаю, немов подорожани до далекого берега пливучи, коли вони бачать корабель свій потопаючим у безодні, в розпачі волають безмірно так, як сини мої зараз, коли вбито Бгішму. Видно, з каменю твердого серце моє, якщо не розірвалося воно при звістці про загибель Бгішми, чоловіка-тигра!

В нього, бика серед бгаратів, незламного, незмірно чудовим було і володіння зброєю, і розум, і мистецтво правління, — як міг він бути вбитим на прі? Адже ні зброя, ні хоробрість, ні подвижництво, ні розум, ні стійкість і навіть ніяка самовідданість нікого від смерті, якщо суджена вона, не позбавлять. Воістину, велика сила Часу і непереборна вона для всіх людей, якщо ти повідомляєш мені, о Санджайє, що вбито Бгішму, сина Шантану. Раніше, змучений тугою за синами, не мислячи про велике лихо, сподівався я на захист, який дасть мені Бгішма, улюблений син Шантану. Коли Дурьйодхана побачив його, сина Шантану, що впав на землю, немов сонце закотилося було, що він робив, о Санджайє? Як не міркую я, о Санджайє, я не бачу, що ще відбудеться з ворогуючими ратями царів — як моїх, так і ворожих. О, жорстокий обов'язок кшатрія, як же встановлений він провидцями, якщо ціною загибелі сина Шантану бажають знайти царство пандави, а ми самі, бажаючи царства, прирікаємо на загибель прабатька. Обов'язку кшатрія тримаються сини Прітхи, не порушують його і мої сини. Так і повинен чинити шляхетний, під час важких нещасть, о Санджайє, вищий за все — натиск, скільки стане сили. Так уже йому визначено.

Згубника ратей, стриманого, непереможного, як повалили, рідний мій, сина Шантану сини Панду? Як вишикувані були війська, як боролися великі духом і як же був убитий ворогами, о Санджайє, батько мій Бгішма? А Дурьйодхана і Карна, і сам гравець Шакуні, син Субали, і Духшасана, — що мовили вони, коли вбитий був Бгішма? Хто були ті нещасні гравці, чоловіки-тури, що увійшли в небезпечні і страшні збори, вистелені тілами людей, слонів і коней, де гральні кості — стріли, дротики, палиці, мечі й списи, хто ті, що метали їх у тій страшній грі, де ставкою — життя у битві? Хто перемагав, хто зазнавав поразки там і хто впав, коли програв? Розкажи мені, о Санджайє, і про інших, крім Бгішми, сина Шантану. Адже немає мені тут спокою з тих пір як я почув, що вбито в бою Деваврату, батька мого, виконавця грізних діянь, і горе оволоділо мною. Цей біль у серці, заподіяний мені синами, великий, зростаючий, і ти немов розпалюєш його підливаючи масла у вогонь, о Санджайє! Горюють, думаю я, мої синки, побачивши вбитим прославленого в усьому світі Бгішму, котрий великий тягар прийняв на себе. Я ж буду слухати про ті лиха, які створив Дурьйодхана. Тож про усе, що відбувалося там, розкажи мені, о Санджайє! В тій битві володарів землі, що неправильно було зроблено чи правильно, про все це, божевіллям дурня породжене, розкажи мені, о Санджайє! Що зробив у тій битві Бгішма, жадаючи перемоги, відвагою наділений, майстерний у володінні зброєю, про те повідай мені нічого не пропускаючи, — як відбувався той бій між військами куру і пандавів, у якій послідовності, що і як, та в який час.

Так вістить розділ п'ятнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 16

Санджайя сказав:

Те, що ти розпитуєш мене про події, як тобі й личить, — гідно тебе, о великий царю! Але не личить тобі покладати за те провину на Дурьйодхану. Не личить людині, яку осягло лихо через власні вчинки, тим гріхом ганьбити іншого. О великий царю, якщо хто-небудь із людей здатний зробити будь-який гідний осуду вчинок,

він від будь-кого прийме смерть, коли огидне вчинить. Довго і терпляче зносили, з поваги до тебе, наслідки нанесеної їм образи, не обізнані на підступі пандави, перебуваючи в лісі з наближеними.

Про коней і слонів та про воїв безмірної сили — те, що я бачив навч, — а бачив я силою Йоги¹ — почуй, о охоронцю землі, і нехай твоя душа не тужить. Що бачив я, визначено було вже давно, о володарю людей. Мудрому синові Парашари я вклонився, батькові твоєму, від якого і отримав найвище чудове знання й зір, який перевершує те, що звичайно доступне почуттям, о царю, а також здатність чути здалеку, відати чужі думки, минуле і прийдешнє, пізнання походження звад, завжди вільний політ у піднебесі, невразливість до зброї у битвах — бажані дарунки від великого духом. Тож почуй від мене все докладно про цю велику битву нащадків Бгарати, дивну, сповнену безприкладних чудес, якою вона була, здіймаючи волосся сторчма.

Коли ті раті вишикувалися в бойові лави згідно правил, Дурьйодхана, о великий царю, так сказав Духшасані: «Нехай займуть негайно місця бійці на колісницях для охорони Бгішми, о Духшасано, і покvap усі полки. Нарешті дочекався я того про що думав протягом стількох років, — зустріч ратей куру і пандавів. Я думаю: немає для нас у цій битві більш важливої турботи, ніж охорона Бгішми. Адже захищений, він напевно знищить синів Прітхи й сомаків зі срінджайями. Він, чистий душею, сказав, що не стане вбивати Шикхандіна, про якого відомо, що колись він був жінкою, — тому він буде уникати його. Я думаю, що саме тому потрібно особливо оберегати Бгішму. Нехай усі мої вої докладуть зусиль аби був убитий Шикхандін. Нехай вої зі сходу, із заходу, з південної і північної сторони, вправні у володінні всілякою зброєю, захищають діда. Могутнього лева, якщо він не захищений, може вбити і вовк. Не дамо ж, щоб, як лева шакал, убив його Шикхандін. Юдхаманью буде захищати ліве колесо Пхалгуни, Уттамауджас — праве, а сам Пхалгуна — Шикхандіна. Зроби ж так, Духшасано, щоб той, коли син Прітхи буде захищати його, а Бгішма — щадити, не вбив сина Ганги!».

Коли ж ніч змінилася світанком, піднявся великий шум від вигуків володарів землі: «Шикуйсь, шикуйсь!». Спів мушель і гуркіт барабанів, левиному рику подібний, іржання коней і скрип ободів колісниць, крики величезних слонів і воїв, гул і тріск, гомін — шум, о бгарато, піднявся тоді з усіх боків. І на сході сонця, о великий царю, постало все без винятку велике війнство, обидві раті — куру і пандавів, о володарю царів, тобто твоїх синів і пандавів теж. Слони й колісничі оздоблені золотом сяяли немов хмари блискавками. Ряди колісниць, вишикувані різноманітно, здавалися містами. І батько твій яскраво сяяв там наче повний місяць. І вої з луками, піками, мечами, палицями, списами й дротиками та іншою зброєю блискаючи, шикувалися по своїх полках, а слони, колісничі, піхотинці й кіннотники, о володарю народів, ташувалися сотнями й тисячами, подібні сітям. І тисячами стали там підняті різноманітні прапори — свої та чужі, — випромінюючи блиск. Золоті, осяйні блиском дорогоцінних каменів, як очисні вогні, тисячами постали поглядам полум'яніючі знамена царів, немов світлі прапори великого Індри в його палаці, і дивилися на них ті герої в обладунках, жадаючи битви. І володарі людей, прекрасні, велеокі, з обв'язаними долонями (*захист від тятиви*), із сагайдаками, блискали піднятою зброєю на чолі своїх полків. Шакуні, син Субали, Шалья, також Джайядратха із Синдху, Вінда і Анувінда з Аванті, та Камбоджійський Судакшина, і Шрутаюс з Калінги, і цар Джайятсена, Бріхадбала з Косали, та Крітаварман Сатвата — ці десятеро полководців, чоловіки-тигри, вої, з руками, дрюкам подібними, жертводавці, які багато обдаровують жерців, — ці й багато інших царів і царевичів, обізнані на політиці, могутні, за велінням Дурьйодхани з'явилися там у бойових обладунках, кожний при своїй раті. Всі прапороносці, одягнені в шкури чорної антилопи й увінчані мунджено,² повні рішучості підтримати Дурьйодхану, світу Брахми присвячені, розташувалися там, повністю споряджені, очоливши десять акшаухіні. Одинадцятий великий загін кауравів, належний синам Дхрїтараштри, став поперед усіх ратей, із сином Шантану на чолі. І ми побачили там Бгішму, о великий царю, у білому тюрбані, з білими кіннями й у білій броні, непохитного, подібного Місяцю в небі. Куру і пандави побачили Бгішму, який стояв на срібній колісничі із золотою пальмою на прапорі, подібного палючому сонцю над білою хмарою. Угледівши Бгішму на чолі ратей, затремтіли пандави та срінджайї, великі лучники, очолені Дхрїштадьюмною. Як дрібні звірі, коли побачать вони оскал могутнього лева, — всі вони із Дхрїштадьюмною на чолі, подалися раптом назад. Це одинадцять твоїх полків, о бгарато, любих богині удачі (*Шрі*), у пандавів же їх сім, всі великими мужами очолені. Двома океанами здавалися вони, що завирували на Землі наприкінці юги, лютими макарами схвильовані та повні величезних чудовиськ. Ніколи ще не бачили ми раніше подібного скупчення тих зібраних ратей і про таке не чули.

Так вістить розділ шістнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 17

С а н д ж а й я м о в и в :

Як про те розповідав благословенний Крішна-Двайпаяна Вьяса, саме так і зійшлися разом усі володарі землі. Місяць в той день увійшов у сузір'я Магха,³ і сім великих планет,⁴ палаючи, зійшлися на небі.

Сонце на сході виглядало немов роздвоєним. Сяюче, воно зійшло на небі, посилаючи ще й язика полум'я. В палаючій далечині чутне було виття шакалів і каркання ворон спраглих насититися кров'ю і м'ясом полеглих.

Щодня, вставши зранку, виголошували старий дід куру і син Бхарадваджи: «Хай буде перемога партхам, синам Панду!» — самі ж обоє приборкувача ворогів, примушуючи себе, боролися на твоїй стороні згідно укладеним про те угодам. Досконалий знавець усіх законів, батько твій Деваврата, зібравши володарів землі, таке їм слово мовив: «Ось перед вами, о кшатрії, відкриті великі брами на небеса! Рушайте ж тим шляхом з'єднатися в однім житті із Шакрою і Брахмою. То вічний ваш шлях, прокладений предками в давні та найдавніші часи. Підтримайте ж честь свою, незворушні духом на раті! Адже ще Набхага і Яяті, Мандхатар, Нахуша, Нріга отримали успіх такими діяннями і вищим світом, куди пішли після смерті. Гріх для кшатрія — умерти від хвороби вдома. Прийняти смерть на прі — непорушний обов'язок його!».

Коли мовив їм так Бгішма, володарі землі відправилися по своїх полках, о туре серед бгаратів, сяючи на чудових колісницях. Тільки Карна, син Грізного Сонця, разом зі своїми радниками й родичами, змушений був, через Бгішму, опустити зброю перед битвою, о туре серед бгаратів. А сини твої й царі, залишивши Карну, пішли на битву, оголошуючи левиным риком всю околицю навколо. І блищали ті раті білими царськими парасолями, прапорами й стягами на слонах і конях, а ще колісницями й пішими воями. Земля ж сповнилася сум'яття, оголошувана дзенькотом литавр і цимбалів, боєм тамбуринів, гуркотом колісниць.

Блискаючи золотими браслетами і наплічниками та луками, з'явилися там великі вої, немов рухливі гори. Під високим прапором із зображенням пальми і п'ятьох зірок, став Бгішма, подібний до яскравого сонця, вождь воїнства куру. Царі, що прийняли твій бік, о туре серед бгаратів, великі лучники, виступили, о царю, як наказав їм син Шантану. І Говасана Шибійський, супроводжуваний усіма підлеглими царями, рушив на царственному слоні, гідному царя, прикрашений прапором, лотособарвний, ставши попереду всіх полків. Виступив Ашваттхаман, готовий до бою, з левиным хвостом на прапорі. Шрутаюс і Читрасена, Пурумित्रа, Вівіншаті, Шалья, і ще Бхурішравас та Вікарна, великий воїн, — ці семеро великих лучників, очолені сином Дрони, їхали спереду Бгішми на сяючих золотом колісницях, і поглядам постали їх золоті прапори, опромінюючи, блискучі, чудові їхні колісничі. Золотий вівар з гарним глечиком був образом на прапорі Дрони, а ще — лук. Високий же прапор Дурьйодхани, за яким ішли сотні й тисячі полків, являв образ слона з дорогоцінних каменів. Перед ним стали на колісницях Паурава та Калінга, Судакшина цар Камбоджа, Кшемадханван і Сумитра. І виступив спереду свого війська, ведучи його, цар Магадхи на колісничі під безцінним прапором з образом бика. З'явилася там і велика сила жителів Сходу, підлегла володареві ангів і Кріпі, великому духом, подібна до купи осінніх хмар. На чолі своєї раті, під срібним прапором із зображенням вепра, блищав велеславний Джайядратха. Сто тисяч колісниць було під його проводом, вісім тисяч слонів, вершників — шістдесят тисяч. І блищала на чолі прапороносних ратей, о царю, ця велика сила незліченних колісниць, слонів і коней під водійством володаря Синдху. Володар же всіх калінгів виступив разом з Кетуманом на чолі шістдесяти тисяч колісниць і десяти тисяч слонів. Величезні слони його здавалися погляду горами які блищать прапорами, зі зброєю, металевими списами і сагайдаками. І саяв цар калінгів кращим з прапорів з образом дерева, білим парасолем, золотим панциром і опахалом із хвоста яка. Кетуман же, о царю, рушив у бій на слоні, немов сонце серед хмар, із найчудовішим гарним стрекалом у руках. І на прекрасному слоні їхав цар Бхагадатта, палаючи відвагою, Власникові ваджри подібний. Рівні Бхагадатті, сиділи на слонячих спинах Вінда й Анувінда з Аванті, віддані Кетуману. І линула грізно вперед та лава колісничних полків зі слонами, найпотужнішою частиною в голові та кіннотою на крилах, розвернута зброєю в усі боки, скерована Дроною, о царю, і царственным сином Шантану, а також сином наставника, Бахлікою і Кріпою.

Так вістить розділ сімнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 18

Санджайя сказав:

Негайно слідом за тим, о великий царю, пролунав страшний шум вселяючи страх у серця. Його підняли вої, жадаючи битви. Від звуків бойових мушель, гуркоту барабанів, сурму слонів, гуркоту колісниць — немов розкололася земля. І шум від іржання коней і громових вигуків воїв, в кліп ока заповонив тоді простір та всі сторони світу. І трепет осягнув війська синів твоїх і пандавів, о нескоримий, коли зійшлися вони разом. Там слони й колісничі, оздоблені золотом, блищали немов хмари осіяні блискавкою. Прапори твоїх прихильників, о володарю мужів, різноманітні виглядом, прикрашені золотими кільцями, горіли, полум'яніючи наче священні вогні. Яскраві, і у твоїх, і у ворогів, о бгарато, виглядали вони мов прапори великого Індри в його оселі. А герої, одягнені в золоті панцири, блиск яких був рівним вогню й сонцю, подібні були полум'яніючим у небі планетам. Великі лучники, велеокі, з обв'язаними долонями, красувалися, здіймаючи блискучу зброю, під своїми прапорами на чолі полків. А твої сини, о володарю мужів, що прикривали Бгішму з тилу, — Духшасана, Дурвішаха, Дурмукха та Духсаха, Вівіншаті, Читрасена і Вікарна, великий воїн, Сатъяврата, Пурумित्रа, Джайя, Бхурішравас, Шала та двадцять тисяч колісниць за ними, абхішахи, шурасени, шиби, васати, шальви, матсьї, також амбаштхи, тригарті, кекаїї, саувіри, кітави, східні, західні та північні малави — дванадцять цих племен, усі — повні самовідданості герої, — з безліччю великих колісниць, захищали твого прабатька. І з військом у десять тисяч грізних слонів слідував за тією раттю колісниць магадхський цар. А тих, хто охороняв колеса колісниць і хто охороняв ноги слонів було у війську шістдесят тисяч сотень. Спереду йшли піхотинці, оружні луками, щитами й мечами, багато сотень тисяч воїв з тесаками і зазубреними

дротиками. Десять і одна акшаухіні твого сина, о бгарато, постала поглядам, о великий царю, немов Ганга при злитті з Ямуною.

Так вістить розділ вісімнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 19

Дхрітараштра спитав:

Побачивши одинадцять акшаухіні в лаві, як же зважився рушити на них меншим військом син Панду Юдхіштхіра? Проти Бгішми, знавця бойового шику, який він буває у людей, і у богів, і в гандхарвів з асурами, як виступив син Панду, син Кунті?

Санджайя відповів:

Війська синів Дхрітараштри побачивши вишикуваними, мовив син Панду, правдолюбний Цар справедливости Завойовникові багатств: «Вчать, о брате мій, дотримуючись завітів великого провидця Бріхаспаті, що малі числом повинні боротися згуртовано, численні ж можуть розосередитися за бажанням. І проти багатьох повинні нечисленні шикувати військо Вістрям голки. Наше ж військо значно менше ворожого. Шикуй воїв, о сину Панду, пам'ятаючи про цей припис великого провидця!». Вислухавши Царя справедливости, відповідав йому Пхалгуна: «Непорушний шик, іменованний Зброєю грому, що встановив Громовержець, я вишикую рать, о царю, його здолати важче. Немов бурхливий вітер, у битві для ворогів нестерпний, нехай спереду бореться у нас Бгіма, кращий з вражаючих. Нищачи відвагу ворожих полків, він виступить проводирем спереду нас, кращий з воїв, знавець засобів бою. Побачивши його, кинуться навтікача у сум'ятті всі царі, воєначальники Дурьйодхани, ніби малі звірі від лева. Ми ж усі сховаємося за ним ніби за надійним фортечним валом, за Бгімою, кращим з нищителів, як безсмертні за Власником ваджри. Бо ж немає у світі чоловіка, котрий міг би встояти побачивши Вовкопузого, лютого чоловіка-тура, вершителя жаклих ділянь. Адже Бгімасена, палицею оружний, рівною твердістю перуну, лине вперед зі швидкістю вітру, ба навіть океан осушити здатний! А кекайї, Дхріштакету і хоробрий Чекітана разом із соратниками розташуються слідом, на тебе дивлячись, о володарю чоловіків. Ми ж — Дхрітараштри спадкоємці!», — так сказав Бібхатсу. І всі війська тоді вітали шанобливо Партху, о високоповажний, радісними словами.

Сказавши це, міцнорукий Завойовник багатств так і зробив. Вишикувавши ті сили до бою, негайно виступив тоді Пхалгуна. І коли з'явилися розвернуті до бою куру, велика рать пандавів виглядала подібно повноводній Ганзі, в спокійному плині. Бгімасена передував ними, а ще Дхріштадьюмна, онук Прішати, Накула і Сахадева, та хоробрий Дхріштакету, надихаючи своїх воїв, слідом же, в оточенні військ, ішов цар Вірата, разом із братами і синами — він охороняв їх із тилу. Обидва ж сина Мадрі, величні, охороняли з боків колеса Бгіми, а сини Драупаді, разом із сином Субхадри, палкі, були охоронцями його тилу. Їх же прикривав Дхріштадьюмна з Панчали, великий воїн-колісничий, разом з іншими героями битви, прекрасними виглядом, що очолювали полки колісниць. Позаду ж іще виступав під прикриттям Арджуни Шикхандін, зосереджений на своєму прагненні згубити Бгішму, о туре серед бгаратів. А охоронцем тилу Арджуни був великий воїн Юдхана, колеса ж з боків охороняли Юдхаманью і Уттамауджас Панчалійські. В серединній раті зайняв місце цар Юдхіштхіра, син Кунті, зі своїми величезними лютими слонами, подібними до рухливих гір. А за Віратою ішов з одним акшаухіні великий думами Яджнясена, ревно відданий справі пандавів.

На їхніх колісницях, о царю, височіли великі прапори з різними знаками, сяючи мов сонце й місяць, із чудовими прикрасами із золота. А ще позаду слідував Дхріштадьюмна, великий воїн. З братами та синами він охороняв Юдхіштхіру. І, піднісшись над усіма різноманітними прапорами на колісницях твоїх і ворожих, височів самотньо прапор Арджуни із зображенням великої мавпи.

Піші вої йшли попереду, озброєні мечами, дротиками та списами, сотні й тисячі, прикриваючи Бгімасену. Десятки тисяч слонів з відкритими скронями й пашами, завзяті, сяючі золотою зброєю, подібні до стрімчаків, виливаючи, немов хмари, мускусну вологу, запашну лотосом, йшли за Царем, рухаючись мов гори. Поводячи грізною палицею своєю, подібною до засува міцних воріт, вів велике військо Бгімасена, нескоримий і величний. І, як на нестерпно яскраве палаюче сонце, променисте, не могли дивитися на нього ратники поблизу, ні з якої сторони. І ці грізні бойові лави, названі Зброєю грому, що в усі боки наїжачилися списами, незламні, сяючі луками-блискавками, під охороною Володаря лука Гандіва, шик, який виставили проти твого війська пандави, непереможним був у світі людей, пандавами охоронюваний.

На світанку, коли війська стали чекаючи сходу сонця, піднялася раптом буря з дощем і громом при безхмарному небі. З усіх боків задули низько над землею люті смердючі вітри, несучи щебінь, і піднятий ними пил огорнув світ пільмою. Велика комета впала у східному напрямку, о туре серед бгаратів, вразивши висхідне сонце, і розлетілася уламками зі страшним гуркотом. І на очах у впалих у сум'яття військ, о туре серед бгаратів, сонце піднялося, немов потьмяніле, стогнучи, а земля тоді здригнулася із громом, покрившись тріщинами, о кращий з бгаратів. Багато смерчів, о царю, піднялося з усіх боків, і густий пил застелив очі так, що нічого не можна було розрізнити. А високі прапори, розвіяні бурхливим вітром, золотоверхі, обплетені сітями з дзвіночків, блиском рівні сонцю, наповнювали простір дзвінким шелестом, як буває під покривом пальмових гаїв. Так розташувалися ті войовничі мужі-тигри пандави, висунувши бойові лави проти полків

твого сина. І немов надломився хребет у твоїх воїв, о туре серед бгаратів, побачивши Бгімасену, який став попереду з палицею у руках.

Так вістить розділ дев'ятнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 20

Дхрітараштра спитав:

На сході сонця, о Санджайе, хто першим зрадів тоді, прагнучи до битви, чи мої, ведені в бій Бгішмою, чи пандави, Бгімою ведені? Для кого несприятливі були сонце й місяць, разом з вітром, на чие військо вили хижаки, а чиїх юнаків ясні й усміхнені були обличчя? Все це повідж мені, як воно було.

Санджайя відповів:

Обидва війська рівно виступали, обидві раті були сповнені радості, о володарю мужів, обидві красувалися, подібні до квітучих лісів уздовж шляху, в обох безліч було слонів, колісниць і коней. Обидва великих війська грізний вигляд мали, обидва нескоримими здавалися, о бгарато. Обидва немов створені були щоб і саме небо скорити, і добрі мужі очолювали обидва. Обличчям до заходу стояли куру, сини Дхрітараштри, лицем до сходу — сини Прітхи, готові до битви. Немов військо вождя демонів — у кауравів, немов військо вождя богів — у пандавів. Чистий вітер дув у спину пандавам, на синів Дхрітараштри завили хижаки, і слони твого сина не могли тоді терпкого запаху виносити, який віяв од завзятих царствених слонів супротивника.

Дурьйодхана, на слоні могутньої породи, кольору лотосу, з тічними скронями, золотою зброєю вкритому, перебував у середині лави куру, уславлений співаками і казкарями. Золотий вінець на його голові сяяв під білим царським парасолем, подібний блиском місяцю. Його прикривав Шакуні, цар Гандхари, зі своїми горцями-гандхарами, які оточили їх з усіх боків. А поперед усього війська — старий Бгішма під білим парасолем, з білим луком і мушлею, в білому тюрбані та з блідо-жовтим прапором, з білими кіннями, подібний білосніжній вершині. У війську його були всі сини Дхрітараштри, і з частиною сил бахліків Шали, й ті кшатрії, що звуться амбаштхами, і ті, що живуть у Синдху, а також саувіри та герої П'ятиріччя. На золотій колісниці, закладеній гнідими кіннями, великий духом Дрона, славний наставник усіх царів, міцнорукий, що не відає зневіри, немов сам Індра, охороняв військо з тилу. Всередині всього війська йшли на битву Вардхакшатрі, Бхурішравас, Пурумित्रа і Джайя, шальви, матсї та всі брати Кекаїї, войовничі, із загонами слонів. Син же Шарадвана на високій колісниці, великий духом могутній лучник Гаутама, що володіє різними прийомами бою, разом із шаками, киратами, яванами і пахлавами прикривав раті з півночі. Могутня рать великих воїв — андхаків, врішни та бходжів, — а ще жителів Сураштри і [найпрітів](#),⁵ які не користуються мечами, ведені Крітаварманом, прикривала твоє воїнство з півдня. І з десятима тисячами колісниць виступили тоді [Зв'язані клятвою](#),⁶ досконалі у володінні зброєю, ті герої-тригарті, що створені були для погибелі або ж перемоги Арджуни; куди Арджуна, туди й вони.

Усього ж у тебе, о бгарато, у твоєму війську було сто тисяч слонів, при кожному слоні — сто колісниць, при кожній колісниці — сто кіннотників, при кожному кіннотнику — десять лучників, при кожному лучникові — десять щитоносців. Так шиковав твої раті Бгішма, о бгарато. При настанні кожного дня, очільник військ Бгішма, син Шантану, шиковав їх то людським шиком, то божественним, то гандхарвським, то асурським. І шик синів Дхрітараштри, в якому великих героїв було наче вод ув океані в час зміни місяця, Бгішма повернув на захід у битві. Незліченні були різноманітні прапори твого грізного війська, о володарю чоловіків, але хоча не таким було військо пандавів, його, вожді якого — Кешава і Арджуна, я вважаю справді великим і непереможним!

Так вістить розділ двадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 21

Санджайя мовив:

Бачачи величезне військо синів Дхрітараштри готовим до бою, прийшов у зневіру син Кунті цар Юдхіштхіра. Озираючи незламні лави, встановлені Бгішмою, незламним його, мабуть, вважаючи, мовив Арджуні понуро син Панду: «О Завойовнику багатств, як можемо ми боротися в цій битві із синами Дхрітараштри, коли дід буде боротися за них, о міцнорукий? Непохитні та незламні ці лави, які блискучий Бгішма, згубник недругів, установив згідно правил, запропонованих шастрами. Бере нас сумнів, разом з військом нашим, о згубнику ворогів, — як упоратися нам із цими потужними лавами?». Арджуна, нищитель недругів, відповідав синові Прітхи Юдхіштхірі, що впав у зневіру побачивши твої раті, о царю: «Дізнайся, о володарю народів, як у меншостях будучи, перемагають розумом навіть багатьох героїв, числом переважаючих і чеснотами наділених. Тобі, щоб ти не нарікав, я розповім про спосіб цього досягти, о царю. Знають про нього провидець Нарада й Бгішма із Дроною, о сину Панду. Про це розуміння сказав колись Прабатько, під час битви богів і асурів, великому Індрі й іншим небожителям: «Не стільки силою й хоробрістю перемагають, воліючи перемоги, як правдою і милосердям, сповненим насамперед обов'язку і ретельності. Відійшовши від неправедності, від жадібності й од омани, невтомні в зусиллях, боріться, далекі від себелюбності. Де праведність, там перемога!». Так знай же, о царю: нашою неодмінно буде перемога в битві. Як сказав мені Нарада: «Де Крішна, там перемога!». Перемога залежить від Крішни, вона йде за

Мадгавою. Йому годиться перемогти. Інша ж його чеснота, крім того, — смиренність. Безмежна міць Говінди, серед соннів ворогів невразливий він, передвічний Муж. Де Крішна, там перемога! Адже мовив колись, ув образі Харі, громовим голосом володар Нетлінного неба, чия зброя нетлінна, богам і асурам: «Хто з вас повинен перемогти?». І перемогли там ті, що сказали: «За Крішною йдучи, ми переможемо!». Лише його милістю знайшли три світи боги на чолі з Шакрою. Тому не бачу я, через що тобі тривожитися, о бгарато, коли призначив тобі перемогу всемогутній володар Тридцяти».

Так вістить розділ двадцять перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 22

Санджайя сказав:

Тоді, о туре серед бгаратів, цар Юдхіштхіра став надихати своє військо, шикуючи його проти полків Бгішми. Відповідно до приписів шикували раті до бою пандави, нащадки Куру, які в чесній сутичці шукають вищого неба! Всередині — рать Шикхандіна, яку прикривав Савьясачин, і військо Дхріштадьюмни, охоронюване Бгімою. З півдня, о царю, військо прикривав славний Ююдхана, кращий з сатватів, озброєний луком, Шакрі подібний. А на колісниці із золотою зброєю і віжками на конях, схожій із небесною колісницею великого Індри, оснащений потрібним знаряддям, оброблений хатським золотом⁷ і дорогоцінними каменями, їхав Юдхіштхіра всередині загону слонів, і яскраво блищав над ним білий царський парасоль на ратищі зі слонової кістки. Великі провидці обійшли володаря людей зліва направо, славлячи гімнами його. Загибель ворогові пророкуючи, царські жерці, найстарші з великих провидців, обізнані на священному одкровенні, оточивши його, тихими молитвами й мантрами, та заговореними травами благословляли на успішні дії. І він, кращий з Куру, наділяючи брахманів вбраннями, а також коровами, плодами, квітами та ще монетами, великий духом, виступав тоді, немов Шакра в оточенні безсмертних. Колісниця Арджуни, оздоблена найчистішим золотом з ріки Джамбу, із сотнею дзвіночків, з гарними колесами, промениста мов вогонь, сяjala немов тисяча сонець, запряжена білими кінями. З мавпою на прапорі, на колісниці, котрою правував Кешава, стояв з луком Гандіва й стрілами у руках кращий з лучників, рівного якому на землі немає і ніколи не буде. Надзвичайно лютий вигляд прийняв Бгімасена, якому військо синів твоїх розгромити належало, той, хто на прі, беззбройний, чоловіків, коней, слонів голими руками на порох стерти здатний. Разом із близнюками, Вовкопузий охороняв колісницю героя. І коли твої вої побачили його, такого шаленого ніби бик розлютований чи ж лев, подібного великому Індрі, що у світі з'явився, та коли упізнали військо Вовкопузого, що йшло на чолі ворогів, неприступне, гордовите, як царствений слон, вони затремтіли, немов верблюди, що потрапили у трясовину, і від жаху похитнулася їхня мужність.

Між тим Джанардана мовив, звертаючись до Гудакеші всередині війська, царському синові, кращому з бгаратів.

Васудева вирік:

Ген охоронець той могутній та блискучий, котрий немов лев дивиться на наше військо, Бгішма, світоч роду Куру, яким здійснено тридцять жертвопринесень коня. Ті раті приховують вельмишановного, немов хмари — палюче сонце. Їх винищивши, о найхоробріший з чоловіків, ти повинен шукати бою з туром роду бгаратів.

Дхрітараштра спитав:

Чий вої боролися з наснагою із самого початку, о Санджайє? Хто повстав там, а хто в зневірі впав духом? Хто першим завдав удару в тій битві, що приводить у трепет серця, мої чи ті що за пандавів? Повідж мені, о Санджайє. У чийх військах, коли зібралися вони, були пахощі вінків і гриміли благі слова воїв?

Санджайя відповів:

В обох військах раділи там ратники весело, в обох були пахощі вінків, кадінь та узливань. Із великим запалом, о туре серед бгаратів, зійшлися вої, рухаючись згуртовано бойовою лавою, піднесені духом, у шумі, коли змішалися звуки музики та гул мушель і бій литавр з лементами слонів і радісних воїв.

Так вістить розділ двадцять другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 23⁸

Дхрітараштра спитав:

На полі дхарми,⁹ на полі Куру зійшлися, жадаючи битися, мої та пандави, то що ж робили вони, о Санджайє?

Санджайя відповів:

Побачивши бойові лави війська пандавів, цар Дурьйодхана наблизився тоді до наставника і таке слово мовив:

«Поглянь-но, о вчителю, на це велике військо синів Панду, вишикуване сином Друпаци, розумним учнем твоїм.

Тут герої, великі лучники, Бгімі та Арджуні рівні на раті: Ююдхана, Вірата й Друпаци, воїн великий, Дхріштакету, Чекітана та мужній цар Каші, Пуруджит і Кунтібходжа, Шайбья, тур могутній серед мужів,

І Юдхаманью сміливий, і Уттамауджас відважний, син Субхадри й сини Драупаді, всі — великі вої.

Почуй, о кращий з двічінароджених, і про наших кращих бійців, вождів мого війства, для тебе назву їх тобі я:

Ти сам і Бгішма, Карна й Кріпа непереможний, Ашваттхаман і Вікарна, а також син Сомадатти.

Багато інших героїв, що жертвують життям заради мене, споряджені всякого виду зброєю, вправні у ратній справі.

Ненадійна та наша сила, яка бережеться Бгішмою, але надійна ця їхня сила, під охороною Бгіми.

Так бороніть же Бгішму з усіх боків ви усі, кожний на своєму місці!».

Йому на радість дід, найстарший з роду Куру, голосний клич, подібний рику лева видав і в бойову мушлю засурмив, сповнений величі.

Тоді зазвучали відразу бойові мушлі й литаври, барабани, цимбали та роги, і оглушливим був піднятий шум.

Тоді ж, стоячи на великій колісниці, запряженій білими кіньми, засурмили в божественні мушлі Мадгава та син Панду,

У Панчаджанью — Хрішикеша, у Девадатту — Завойовник багатств, у велику бойову мушлю Паундру засурмив Вовкопузий, вершитель грізних діянь,

В Анантавіджайю — цар Юдхіштхіра, син Кунті, Накула і Сахадева — у Сугхошу і Маніпушпаку.¹⁰

Цар Каші, найчудовіший лучник, і Шикхандін, великий воїн, Дхріштадьумна, Вірата, та непереможний Сатьякі,

Друпада й сини Драупаді, о володарю землі, та міцнорукий син Субхадри — кожний у свою бойову мушлю засурмили з усіх боків.

Той суремний заклик простромив серця синів Дхрітараштри і громом оголосив небо й землю.

І ось, бачачи вишикуваних синів Дхрітараштри, тоді як уже пішла була зброя в хід, син Панду, що несе образ мавпи на прапорі, підняв свій лук,

Таке слово мовив тоді Хрішикеші, о володарю землі: «Постав-но мою колісницю між обома військами, о Нескоримий,

Поки обдивлятися буду я всіх зібраних тут, спраглих до бою. З ким належить мені поборотися в цій битві прийдешній?

Я бачу, готові до бою зійшлися вони тут, воліючи послужити на прі зловмисному синові Дхрітараштри!».

Коли мовив так йому Гудакеша, Хрішикеша, о бгарато, зупинивши між обох військ крашу з колісниць

Перед Бгішмою, Дроною і всіма володарями землі, сказав: «О Партхо, зрій цих куру, тих, що зібралися тут!».

І побачив там Партха батьків і дідів, наставників, дядьків, братів, синів, онуків, друзів,

Тестів і товаришів ув обох військах. Всіх тих родичів побачивши, зібраних там, син Кунті

Великою жалістю охоплений, так мовив, сумний.

А р д ж у н а с к а з а в :

Коли я бачу цих рідних мені людей, о Крішно, котрі зійшлися тут готові боротися,

Опускаються руки мої і сохнуть вуста, тремтіння охоплює мене і волосся здіймається на тілі, Гандіва, мій лук випадає з руки, жар палить шкіру, і твердо стояти не можу я, а думка сум'ятна блукає немов.

Несприятливі я бачу знамення, о Кешаво, і не вбачаю я блага в убивства близьких своїх у битві.

Не хочу я перемоги, о Крішно, ні царства, ні радостей. Що нам у царстві, о Говіндо, що в насолодах і в самому житті?

Ті, заради кого бажаємо ми царства, насолод і радостей, стоять на полі битви, готові віддати життя й багатства, —

Навчителі, батьки, сини, а також діди, дядьки, тесті, онуки, шурина, та інші родичі.

Не хочу я їх убивати, нехай навіть сам буду вбитий, о Згубнику Мадгу, навіть заради влади над Трьома Світами, не кажучи вже про землю.

Яка радість буде нам, о Джанардано, від убивства синів Дхрітараштри? Лише гріх упаде на нас, якщо вб'ємо цих злочинців.

Тому не можемо ми убивати синів Дхрітараштри та родичів інших. Як зможемо ми бути щасливі, якщо повбиваємо близьких своїх, о Мадгаво?

Навіть якщо вони, чий дух спокушений жадобою, не бачать зла у винищені роду й гріха у зрадництві друзів,

Як нам, які бачать зло у винищені роду, не розуміти, що від злочину такого відвернутися мусимо, о Джанардано?

По винищені роду гинуть древні закони роду, із загибеллю закону всім родом беззаконня опановує.

При владі ж беззаконня, о Крішно, розбещуються жінки роду, а коли зіпсовані жінки, о нащадку Врішні, відбувається змішання варн.¹¹

Це змішання веде у пекло згубників роду та сам рід. Гинуть душі їхніх предків, позбавлені приношень і зливань.

Через гріхи цих згубників роду, що приводять до змішання варн, падають закони варн і неминущі закони роду.

А нам повідано, о Джанардано, що людям, котрі відринули закони роду, призначено бути у пеклі неодмінно.

На жаль, великий гріх зібралися ми вчинити, з бажання радостей царювання, вбити готові ближніх своїх!

Якщо ж мене, що опору не чинить, беззбройного, оружні сини Дхрітараштри вб'ють на раті, мене це більше ж бо втішить.

С а н д ж а й я м о в и в :

Сказавши так, поникнув серед битви Арджуна, схилившись на дно колісничі своєї, зі стрілами лук він покинув, зажурений душею.

Так вістить розділ двадцять третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 24¹²

С а н д ж а й я м о в и в :

Йому, чий погляд потьмарили сльози, так жалістю обійнятому, що впав був він духом, таке слово мовив Згубник Мадгу.

Велеславний Господь сказав:

Звідки на тебе зійшла в час тяжкий ця зневіра негідна шляхетних, яка віддаляє від неба та у безслав'я зринає їх, о Арджуно?

Ти слабкості не піддавайся, о Партхо, вона ж бо не личить тобі. Тож відринь жалюгідну зневіру і встань, о нищителю ворогів!

А р д ж у н а м о в и в :

Як же буду я в битві метати стріли в Бгішму й Дрону, о Згубнику Мадгу, в обох, поклоніння гідних, о згубнику ворогів?

Вже краще було б у цім світі жебракувати, лише б не вбивати старих, шляхетністю славних. Убивши ж старих, нехай і корисливих, сам же дістану я блага в крові заплямовані мною.

І не знаємо ми, що вже краще для нас, — здолати чи бути здоланими. Ті, кого вбивши, ми жити вже будемо не в змозі, стоять перед нами вони, всі сини Дхрітараштри.

Жалості гріх дух мій гнітить. Тебе я питаю — в потьмарені розум мій стосовно обов'язку!¹³ Що буде благом? Скажи мені твердо. Я — учень твій, навчи мене, тебе закликаю!

Бо ж я не бачу, що може прогнати горе моє, через яке, чуття мої наче німіють, — якщо знайду я навіть тут квітуче своє царство або ж над усіма богами панування.

С а н д ж а й я м о в и в :

Так сказавши Хрішикеші, о нищителю ворогів, — «Я не буду боротися!» — сказав Гудакеша Говінді й замовк.

Йому, о бгарато, між двох ратей у відчай заглибленому, Хрішикеша, ніби посміхаючись, мовив таке слово.

Велеславний Господь вирік:

Ти горюєш про тих, про кого горювати не слід, а при тому кажеш мудрі слова,¹⁴ а між тим, ні про померлих, ні про живих мудрі не горюють.

Не було ніколи так, щоб я не існував, як і ти, і ці володарі народів, і після цього ми всі існувати не припинимо.

Як у цьому тілі втіленого (*душа*) минає дитинство, юність, старість, так само відбувається і отримання іншого тіла, — тож розумного це не бентежить.

Дотик до предметів,¹⁵ о сину Кунті, дає відчуття холоду й жару, приємного і неприємного. Вони приходять і уходять, непостійні, будь до них байдужим, о бгарато!

Людина, яку вони, о муже-туре, не спокушають, однакова у стражданні та задоволенні, мудра й гідна безсмертя.

Від Не Сушого не виникає буття, а небуття не виникає від Сушого.¹⁶ Розмежування обох¹⁷ зрине для провидців істини.

Знай, що незнищенне Те, чим все це перейнято.¹⁸ Ніхто не здатний знищити це нетлінне.

Сказано, що минуці лише ці тіла вічного втіленого, незнищеного і невимірного.¹⁹ Тому — борися, о бгарато!

Хто думає про нього, що ніби він убиває, і хто мислить його вбитим — обоє ті не відають істини. Він не вбиває, і його не вбивають.²⁰

Не народжується він ніколи і не вмирає. Не виникає, він і не зникає надалі. Ненароджений, постійний, вічний, древній, не вмирає він, коли вмирає тіло.

Хто знає його як незнищеного, постійного, ненародженого і нетлінного, як і кого така людина може, о Партхо, приректи на смерть і кого може вбити? Як старий одяг скинувши, новий, кращий, людина одягає, так, покинувши старі тіла, інші, нові, отримує втілений.

Не січе його зброя, не палить його полум'я, води не змочують його і не висушує вітер.

Невразливий він, не згорас він, не зволожується і не висушується. Постійний, всепроникаючий, стійкий, непохитний, він — вічний.

Непроявленим,²¹ немислимим, незмінним його називають. Тому, знаючи його таким, ти не повинен засмучуватися.

І навіть якщо ти думаєш, що він постійно народжується або постійно вмирає, навіть тоді, о міцнорукий, так про нього не повинен ти засмучуватися.

Адже народженому смерть визначена, а мертвому визначене народження, тому про те, чого не уникнути, не повинен ти засмучуватися.

Не виявлені істоти на початку, виявлені в середині, о бгарато, і знову не виявлені по смерті своїй,²² про що ж тут журитися?

Дивом вважає його хтось, інший же мовить про нього як про диво, а третій про нього почує, але й почувши, не розуміє його.

Втілений незнищенням буде завжди в тілі кожного, о бгарато, тому ні про яку істоту не варто тобі засмучуватися.

І вже заради дотримання обов'язку не повинен ти коливатися. Немає для кшатрія вищого блага, ніж праведна битва.

І щасливі ті кшатрії, о Партхо, яким випадає на долю подібна битва, розчиняючи для них браму небес.

А якщо ти від цієї праведної війни ухилився, то від свого обов'язку й від слави відрікшись, гріх викличеш на себе.

І накличе на тебе людська поголоска безславність назавжди, а для шанованої людини безславність — гірше смерті.

Великі вої подумують, що від бою ти ухилився зі страху. І ти впадеш ув очах тих, хто високо шанував тебе.

Багато непотрібних слів вимовлять твої недобррозичливці, здібності твої гудячи, — що може бути гірше цього?

Або, убитий, ти знайдеш небо, або, перемігши, будеш панувати над землею. Тому, на битву зважившись, встань, о сину Кунті!

Однаково приймаючи радість і страждання, багатство і нестаток, перемогу і поразку, спорядися тоді на битву й так не викличеш на себе гріха.

Ця мудрість повідана тобі згідно з роздумами, почуй же її тепер згідно зі Злукою. До мудрості цієї причетний, о Партхо, ти відринеш пута діяння.²³

Не стане на цьому шляху зусилля марними, не повернеться тєє назад. Навіть найменша частка тої праведності оберігає від великої небезпеки.²⁴

Розум рішучого спрямований на тєє і в тому єдиний, о радосте куру. Розум же нерішучих розгалужується безмежно і упину не відає.

І строкаті повчання ті, які проповідують немудрі, упоєні словом Вед, о Партхо, і, які стверджують, що не дано іншого,

Поглинені суть бажаннями отримати рай, — до нового народження ведуть вони, як до плода діянь, пропонуючи різноманіття обрядовості, заради досягнення насолод і панування.

Для тих, чия думка захоплена цим, прихильних насолодам і пануванню, недосяжна перейнята рішучістю мудрість у зосередженні.²⁵

Веди належать колу трьох гун,²⁶ відсторонившись від тих трьох гун у сукупності їх, о Арджуно, і від двоїстості,²⁷ перебувай затвердженням у рівновазі, володіючи собою, далекий жадобі.

Скільки потреби в колодязі посеред повені, стільки ж смислу в усіх Ведах для брахмана, знання шукаючого.

Тільки на діяння маєш ти право, але ніколи — на його плоди. Не став собі метою отримання плодів діянь, і хай не буде в тобі схильності до бездіяльності.

Затверджений у Йозі-злуці, твори діяння, відкинувши прихильність, о Завойовнику багатств, байдужий при успіху і поразці, — врівноваженістю зветься ця злука.

Адже набагато нижчі діяння, ніж злука мудрості, о Завойовнику багатств. Шукай притулку в мудрості. Нещасні ті що прагнуть до плодів діянь.

Злучений з мудрістю відстороняється тут і від добрих, і від поганих діянь. Тому єднайся з мудрістю, адже злука — уміння в діяннях.

Бо ж злучені з мудрістю, відмовившись від плода породженого діянням, розумні, звільнившись від пут народжень, ідуть до звільнення від страждань.

Коли розум твій здолає його, той морок омани, тоді прийдеш ти до відчуженості від того, що чув і того, що почувеш.

Одкровеннями збентежений,²⁸ лише коли затвердиться розум твій стійко, у зосередженні непохитний, тоді ти мудрості досягнеш.

А р д ж у н а м о в и в :

Як описати мудрого, що затвердився в зосередженні, о Кешаво? Як веде мову мудрий, твердий розумом, як спочиває, як рухається?

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь м о в и в :

Коли людина відчужується, о Партхо, від усіх бажань, що таяться в душі, собою усередині себе вдоволена, вона зветься твердою у розумінні.

Чия душа незворушна в негодах і не відає прагнень у радостях, кого залишили пристрасті, страх і гнів, того вважають мудрим, твердим розумом.

Хто позбавлений пристрасті до чого-небудь, рівно приймаючи і добре, і недобре, хто не відчуває ні радості, ні відразі, розум того зосереджений.

І коли він зовсім не прив'язаний почуттями своїми до предметів чуття, і втягує їх наче втягує свої кінцівки черепаха, то розуміння його затверджено.

Відчуженість до предметів настає у втіленого, лише смак до них залишається, але й смак іде від того, [хто побачив Вишне](#).²⁹

Навіть у того хто докладає зусиль, о сину Кунті, у розумної людини, почуття-звабники захоплюють насильно думки.

Всі їх приборкавши, хай буде в рівновазі той, хто [на мені зосереджений](#).³⁰ В чий владі почуття, у того розуміння затверджене.

У людини, в якій думки спрямовані на предмети, народжується прихильність до них. Від прихильності виникає бажання, від бажання народжується гнів,

Від гніву походить омана, від омани — нетвердість пам'яті, від втрати пам'яті — загибель розуму, від загибелі розуму вона гине сама.

Хто ж звертається до предметів з почуттями відчуженими від пристрасти й ненависти, собі підвладними, володар себе, той досягає ясності душі.

При ясності душі залишають його всі страждання, з ясною ж свідомістю розум його незабаром затверджується непохитно.

Для немудрого немає розуму, немає усвідомлення для немудрого, для немудрого немає миру і спокою. А для неумиротвореного чи може бути щастя?

Думка, підкорена мінливими почуттями, несе його розуміння ніби вітер — корабель на водах.

Тому ж бо, о міцнорукий, лише в того розуміння затверджене, в кого почуття зовсім відчужені від предметів чуття.

В ночі, яка мороком є для всіх живих істот, для мудрого час пильнувань, коли ж не сплять істоти, — для прозрілого в істині мудреця, то ніч.

В кому всі бажання поглинаються, як ніби ллються води в незворушний океан, між тим як вони його наповнюють, той знаходить мир у душі, але не той, хто бажання свої плекає.

Хто, відринувши всі бажання, прямує своїм шляхом, нежадібний, безкорисливий, несебелюбний, той знаходить спокій.

Таким є [стан брахмо](#),³¹ о Партхо. Не помиляється той, хто його досягне. Навіть якщо в мить смерти в ньому буде, він прийде до [нірвани в брахмо](#).³²

Так вістить розділ двадцять четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 25³³

А р д ж у н а с к а з а в :

Якщо мудрість ти вважаєш переважною над діяннями, о Джанардано, навіщо на жахливі діяння мене примушуєш, о Кешаво?

Словами такими суперечливими ти лише бентежиш мій розум. Твердо скажи мені одне — чим же досягну я блага.

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь м о в и в :

В цьому світі двоякого виду спрямованість проголошена мною, о бездоганний, — злука шляхом знання для йогинів-знання, і злука шляхом діяння для йогинів-дії.

Не утриманням від діянь звільняється людина від [влади діяння](#),³⁴ і не приходить вона одним лише [зреченням](#)³⁵ до досконалості.

Бо ж ніхто, ні на мить, не перебуває в повній бездіяльності. Адже кожного примушують мимоволі до дії якості, породжені природою.

Хто, лише органи почуттів приборкавши, зберігає в розумі спогади про предмети чуття, той, сам себе заморочив і лицеміром зветься.

Але хто, думкою почуття приборкавши, о Арджуно, органи почуттів налаштувавши, чинить діяння злуки, той, будучи [неприв'язаним до них](#),³⁶ підноситься.

Тож здійснюй призначену тобі справу, бо діяння краще за бездіяльність, і навіть тілесне існування твоє без дії неможливе буде.

Усяка справа, крім здійсненої заради жертвопринесення, прив'язує в цьому світі. Тому, о сину Кунті, лише прихильності позбавлене твори діяння.

Колись сказав Володар сущих, створивши істот із жертвою разом: «Нею розмножуйтеся, хай буде вона вам чарівною коровою бажань.

Нею підтримуйте богів, і боги хай підтримують вас. Підтримуючи один одного, ви знайдете вище благо.

Бо дадуть вам бажані радості жертвопринесеннями підтримувані боги. Хто користується їхніми дарунками, сам їх за теє не обдаровуючи, той — злодій воістину».

Добрі, які харчуються тим що залишається від жертвопринесень, звільняються від усіх гріхів. Лише провиною насичуються нечестивці, які готують для себе.

Іжею існують істоти, їжа походить від дощу, дощ походить від жертви, жертва здійснюється діяннями.

Знай, діяння походить від брахмо, а брахмо з'являється з Неминушого, тому всепроникаюче брахмо постійно [в жертві затверджене](#).³⁷

Хто за обертанням цього колеса [тут не слідує](#),³⁸ о Партхо, той, зловмисний, почуттєвим насолодам відданий, живе дарма.

Але та людина, яка лише в Собі шукає радість, яка Собою вдоволена, Собою насичена, для тієї [турбот не існує](#).³⁹

Немає в нього корисливості ніякої ні в дії, ні в бездіяльності, і ні до кого з тих, хто живе тут, йому йти заради цілей своїх не потрібно.

Тому справу, яку слід виконати, без прив'язаності виконуй завжди, бо людина, що творить справу без прив'язаності, досягає Вишнього.

Адже, саме діяннями досягли досконалості Джанака та інші, подібні йому. І ти справу верши, у думках маючи [єднання світу](#).⁴⁰

Що б не творив кращий, те ж повторюють за ним інші люди, який приклад він дає, [тому й наслідуює світ](#).⁴¹

Немає для мене, о Партхо, у трьох світах чогось, що належало б здійснити, немає нічого, що не досягнуто або чого досягти б належало. І все ж, у дії я перебуваю.

Адже якщо не буду я завжди безупинно в дії, о Партхо, моїм шляхом підуть люди в усьому.

Руйнувалися б ці світи, якби не здійснював я діяння, і був би я вершителем змішання каст і згубив би цих істот.

Як неосвічені діють, будучи до діяння прив'язані, так знавець істини, о бгарато, без прив'язаності повинен діяти, прагнучи сприяти єднанню світу.

Хай не породить він роздвоєння в головах неосвічених, прив'язаних до діяння. Обізнаний, злучений, діючи, [всі діяння він нехай підсолодить](#).⁴²

Про діяння, які властивостями природи завжди створені, той, хто є в мороці власного «я», думає, ніби він [їхній творець](#).⁴³

Знавець же суті, о міцнорукий, у розрізненні тих властивостей і їхніх діянь, мислить: «То гуни-властивості в гунах же обертаються» — [і не прив'язується](#).⁴⁴

Заморочені ж властивостями природи, прив'язуються до діянь тих властивостей. Але тих недоумкуватих, чиє знання недосконале, володар досконалого знання хай не спантеличує.

Всі діяння мені присвятивши, з думкою, [у вищого Себе](#)⁴⁵ заглибленою, вільний від сподівань і від самозамилування, борися, не відаючи самодокорів.

Ті люди, що додержуються цього погляду мого постійно, сповнені віри й незлобиві, позбуваються від пут діяння.

Ті ж, що злобують на мій виклад та не сліднують йому, знай, сліпі вони для будь-якого знання, загинули вони, нерозумні.

Навіть той хто володіє знаннями, поводить відповідно до власної природи. Природі сліднують усі істоти. Що користі в її придушенні?

Для кожного почуття визначені потяг і відраза до його предмета. Не повинен підпадати під владу їх, бо це — перешкоди на шляху.

Краще свій обов'язок, погано виконаний, ніж чужий, виконаний бездоганно. Краще смерть при виконанні свого обов'язку, бо чужий обов'язок небезпеки повний.

А р д ж у н а с п и т а в :

Але що спонукає людину гріх чинити, навіть того не бажаючи, о нащадку Врішні, немов вона силою до того примушена?

Велеславний Господь відповів:

Це бажання, це гнів, із властивостей пристрасності виникаючий. Він, всепожираючий і багатогрішний, знай, — це ворог твій тут.

Як вогонь огортається димом, як дзеркало — пилом, як плівкою вкритий зародок, так ним цей світ обійнятий.

Знання ним огорнуте, вічним ворогом знавця, прийнявши образ бажання — полум'я ненаситного, о сину Кунті.

Почуття, свідомість і розум⁴⁶ називаються вмістищем його. Затьмарюючи знання, ними вводить він у воману втіленого.

І тому ти, із самого початку почуття свої приборкавши, о туре серед бгаратів, убий цього гріховного руйнівника знань і пізнання!⁴⁷

Почуття називають вищими, вище почуттів — свідомість, але вище свідомости — розум, а що вище розуму — то Він.⁴⁸

Так, розуміючи його, котрий вище розуму, собою в собі затвердившись, знищ ворога непереборного, о міцнорукий, який прийняв образ бажання.

Так вістить розділ двадцять п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 26⁴⁹

Велеславний Господь сказав:

Це споконвічне вчення я повідав Вівасвану, Вівасван повідав його Ману, Ману його виклав Ікшваку.

Передаючи так від одного до іншого, відали його царствені мудреці, але за довгий час те вчення було втрачено тут, о нищителю ворогів.

Ось це древнє вчення і повідав я тобі сьогодні, бо відданий прихильник ти мій і друг, воно ж — велика таємниця!

Арджуна мовив:

Пізніше було твоє народження, раніше було народження Вівасвана. Як же мені зрозуміти це: що споконвічно проголосив його ти?

Велеславний Господь мовив:

Багато минуло народжень моїх і твоїх теж, о Арджуно. Всі їх я знаю, ти ж не знаєш, о нищителю ворогів.

Хоча не народжений я, і дух мій безсмертний, і володар я істот, — над своєю природою пануючи, мою власною майєю я себе виявляю.⁵⁰

Коли вже стається так, що занепадає праведність, о бгарато, і неправедність підіймається, тоді я створюю себе сам.⁵¹

Заради захисту благочестивих, заради винищення лиходіїв, заради затвердження праведности з'являюся я час від часу.

Божественні народження мої та діяння, хто істинно відає це, той, покинувши тіло, не йде до нового народження, але йде до мене, о Арджуно.

Зрікшись пристрасти, страху й гніву, ті, які проникнулися мною і звернулися до мене, і багато хто, подвигом того знання очистившись, у моє буття увійшли.⁵²

Як хтось іде до мене, так я його і приймаю. Моїм шляхом, о Партхо, слідуєть люди в усьому.

Хто бажає успіху своїм діянням, приносять тут жертви божествам, бо незабаром приходить у світі людей успіх діяннями породжений.⁵³

Мною створений розподіл на чотири варни, згідно з розподілом властивостей і діянь.⁵⁴ Але знай, що, будучи творцем його, — не втягнений я в діяння, нетлінний.

Діяння не плямують мене — немає в мені прагнення до плодів діянь. Хто знає мене таким, той не прив'язується діяннями.

Відаючи це, так само творили діяння древні, шукачі порятунку. Тому й ти діяння твори, як робилися вони древніми в найдавніші часи.

Що є діяння, що — бездіяльність? Навіть мудрі блукають у пошуках відповіді. Я повідаю тобі про те, що є діяння, і, довідавшись про це, ти позбудишся від недоброго.

Адже варто розуміти, що є діяння, і варто розуміти, що є діяння непотрібне, а також варто розуміти, що є недіяння, — важкі бо шляхи діянь.

Той, хто бачить недіяння в дії, і хто діяння бачить в бездіяльності,⁵⁵ той воістину мудрий серед людей, і той навіть діючи — вільним залишається від дій.

Того, всі справи котрого вільні від бажань і потягів, і який у вогні знання діяння спопелив, мудрецем називають вчені.

Відринувши прихильність до плодів діянь, завжди вдоволений, ні від чого не залежний, воістину, навіть і зайнятий діянням, він не діє.

Відчужений від усяких сподівань, думку і себе приборкавши, залишивши все майно, лише для тіла потрібні діяння творячи, він не впадає у гріх.

Задоволений тим, що дістанеться на його долю, здолавши усяку двоїстість і позбавлений заздрости, до успіху й невдачі байдужний, він, і діючи, пут не має.

Відсторонений від прихильности, звільнений, із затвердженою в знанні думкою, здійснює він діяння як жертву, і воно розчиняється повністю.

Приношення є брахмо, узливання є брахмо, на вогонь брахмо пожертвуване брахмом, і брахмо він повинен досягти, зосереджений на діянні заради брахмо.⁵⁶

Деякі йогини приносять жертву лише богам, інші на вогонь брахмо жертвою ж роблять жертвоне узливання.⁵⁷

Інші ж приносять жертву слухом та іншими почуттями на вогонь самоприборкання, а ще інші приносять жертву звуком та іншими об'єктами чуттів на вогні почуттів.⁵⁸

Деякі ж приносять у жертву всі діяння своїх почуттів і всі діяння життєвих сил.⁵⁹ через самоприборкання у вогонь злуки, запалений знаннями.

Жертви речами, жертви подвижництвом, жертви злукою приносять деякі. Жертви читанням і пізнанням приносять пустельники, які дотримуються суворих обітниць.

Інші ж приносять жертву вдиханням видиханням і видиханням вдиханням, закриваючи шляхи вдиху і видиху, стримуванню подиху віддані.

Деякі, обмежуючи себе в їжі, подихами подихам приносять жертву.⁶⁰ Всі вони — знавці жертвопринесень, жертвопринесеннями гріхи знищують.

Ті, які споживають амріту залишків жертвопринесень, ідуть до вічного брахмо. А хто жертву не приносить, не для нього і цей світ, о кращий з Куру, де ж бо йому іншого досягти?

Так багато різних жертв приносяться вустам брахмо. Знай, що всі вони породжені діяннями. Відаючи це, ти знайдеш порятунк.

Краще за жертвопринесення речами є жертвопринесення знаннями, о нищителю ворогів. Усяке діяння без винятку, о Партхо, досягає досконалости у знанні.⁶¹

Пізнавай те відданістю, допитливістю, служінням. Знавці, які прозрівають істину, настановлять тебе в знанні,

Пізнавши його, уже не впадеш ти в оману, о сину Панду. Через те побачиш ти всіх втілених істот в собі, а тоді і в мені.⁶²

Будь ти щонайгірнішим з усіх грішників, на кораблі знання ти через усякий порок переправишся.

Як запалений вогонь перетворює дрова на попіл, о Арджуно, так усяке діяння на попіл вогонь знання обертає.

Бо немає тут очисної сили, рівної знанню. Із часом сам знаходить його в собі навчений у Йозі.

Цілком віддавшись йому і приборкавши почуття, сповнений віри знаходить знання. Він, знання осягнувши, невдовзі досягає вищого спокою.

Неосвічений же й невіруючий, чий дух сповнений сумніву, гине. Немає ні цього, ні іншого світу, ні щастя для того, хто сумніву повний.

Того, хто знищив діяння осягненням і знаннями відринув сумнів, володіючи собою — діяння не зв'язують, о Завойовнику багатств.

Тож, те що походить од незнання, сумнів у серці твоєму, мечем знання відітни — і до злуки в знанні прилучившись, піднесися духом, о бгарато!

Так вістить розділ двадцять шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 27.⁶³

Арджуна сказав:

Ти вихваляєш відмову від діянь, о Крішно, а в той же час і Йогу-діянь. Що ж краще з цих двох, скажи мені достоту.

Велеславний Господь вирік:

Відмова і діяння — обидва шляхи ведуть до блага, ні з чим не порівнянного. Але з них, Йога-діяння краще відмови від діянь.

Той, хто не відвертається від дій і не жадає їх, повинен вважатися сталим у відстороненні.⁶⁴ Бо вільний від двоїстости, о міцнорукий, він легко позбувається від пут.

Що роздуми та діяння суть різні — не мудрі люди те говорять, а дурні. Хто належним чином вдався хоча б до одного, знаходить плід і того й іншого.

Те положення, якого досягають роздумуючи, доступне і діючим. Той, хто міркування і дії як одне бачить, — бачить істину.

Але відмови, о міцнорукий, важко досягти поза дією. З дією злучений мудрець невдовзі приходить до брахмо.

З діями злучений, той хто очистив душу, себе перемігши, підкорив почуття, з усіма істотами Душею єдиний, навіть творячи діяння, він не плямується ними.

«Я не роблю нічого», — так думати повинен йогин, знаючи суть речей. Бачачи, чуючи, сприймаючи дотиком, нюхаючи, з'їдаючи, ступаючи, снычи, дихаючи,

Говорячи, виділяючи, схоплюючи, відкриваючи і закриваючи очі при кліпанні, він розуміє: то лише почуття спрямовуються на об'єкти чуттів.

Хто діє, віддавши свої діяння брахмо,⁶⁵ відсторонившись від прихильности, той не плямується гріхом, як лист лотосу не плямується водою.

Тілом, думкою, розумом, одними почуттями лише — творять діяння віддані відчуженості, залишивши прихильності, заради очищення себе.

Відчужений йог, відрікшись від плоду діянь, знаходить кінцевий спокій. Невідчужений же, впливом пристрасти до плоду діянь прив'язаний, зв'язується натомість путами.

Відсторонившись думкою від усіх діянь, втілений, котрий володіє собою, щасливо перебуває у [дев'ятибрамному місті](#),⁶⁶ ніяк не діючи і не спонукаючи до дії.

Ні діяльності, ні діянь не творить для світу Володар, ні з'єднання діяння з плодом, а лише рухається [самосуша природа](#).⁶⁷

Ні гріха нічийого, ні благого діяння не приймає [Всепроникаючий](#).⁶⁸ Знання вбране незнанням, тому й помиляються втілені.

Але для тих, у кого те незнання Себе знищено знаннями, знання їх, подібне сонцю, що опромінює [те Вище](#).⁶⁹

Хто Тому присвятив розум, Себе хто Тому присвятив, Тим підтримувані, Тому прихильні, приходять до неповернення, змивши знаннями свої гріхи.

На вченого і смиренного брахмана, на корову, на слона, навіть на пса і собакоїда однаково дивляться мудрі.

Вже тут переможена природа смертного тими, чия свідомість затверджена на тій рівності, бо непорочне і рівне для всіх брахмо. Тому вони стали в брахмо.

Не стане радуватися, отримуючи приємне, не прийде у сум'яття, отримуючи неприємне той, чий розум непохитний. Не помиляється, хто відає брахмо, бо він сталий у брахмо.

Той, чия душа не пов'язана із зовнішніми впливами, знаходить щастя у власній душі. Неминуще щастя сприймає той, чия душа злучена в [осягненні істини з брахмо](#).⁷⁰

Ті ж насолоди, що породжені впливом природи, воістину мають наслідками страждання, мають початок і кінець, о сину Кунті. Мудрий не радується їм.

Той же, хто здатний тут, ще до порятунку від тіла, протистояти натиску бажань та гніву, той відчужений, той — щасливий.

Хто знаходить щастя й радість всередині себе, в кому внутрішнє світло, той відчужений, із брахмо злучений, досягає умиротворення в брахмо.

Знаходять умиротворення в брахмо мудреці, що винищили гріхи, розітнули двоїстість, Себе приборкали, і в добробуті всіх істот знаходять радість.

Для подвижників, які підкорили думки, відринули бажання й гнів, Себе що пізнали, — близьке умиротворення в брахмо.

Зовнішні впливи назовні вигнавши, погляд зосередивши у міжбрів'ї, вдих і видих [через ніс вирівнявши](#),⁷¹

Мудрець, що приборкав почуття, думку, розум, зосереджений на порятунку, позбавлений бажань, страху й гніву, воістину — він назавжди врятований.

Пізнавши мене, як того, хто приймає жертвопринесення і подвижництво, великого Володаря всесвіту, друга всіх живих істот, він досягає спокою.

Так вістить розділ двадцять сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 28⁷²

Велеславний Господь мовив:

Хто належно діяння творить, на плід діяння не покладаючись, той і є відчужений, той і є йогин, а не той, хто не запалює вогню і [не робить обрядів](#).⁷³

Те, що називають відчуженість, знай, і є злука в Йозі, о сину Панду, бо ніхто не стає йогином не [відсторонившись од наміру](#).⁷⁴

Для мудреця, який намагається піднятися до злуки, засобом вважається діяння. Для нього ж, що до злуки в Йозі вже піднісся, засобом вважається спокій.

І якщо він ні до предметів почуттів, ні до діянь не прив'язаний, відчужений від усякого наміру, тими хто вже піднесли до злуки, шанується.

Хай підніме він себе собою, хай не принизить себе, бо він сам є друг самому собі, сам — самому собі ворог.

Сам собі друг — хто переміг себе собою. Хто ж не приборкав себе, в того сама Душа його у ворожнечі перебуває, подібно ворогові.

Хто переміг себе, в тому, умиротвореному, Вишній Дух зосереджено — і в спеку, і в холод, у щасті і в недолі, також у честі й у безчесті.

Йогин, чий дух вдоволений знаннями і пізнанням, піднесений, пристрасті що подолав був, зветься до злуки зверненим, для нього однакові й глина, і камінь, і золото.

Відзначений той, хто друзів, приятелів, ворогів, байдужих, сторонніх, ненависних і рідних, благочестивих і грішних — вважає рівними.

Хай сполучає злучений постійно Себе, перебуваючи потай, на самоті, приборкавши думку свою і Себе, позбавлений сподівань, неможливий.

У чистому місці спорудивши тверду опору для себе, не занадто високу і не надто низьку, вкриту тканиною, оленячою шкурою і травою куша, одна над одною,

Зосередивши свідомість на одному, придушивши діяльність думки й почуттів, сівши на тій опорі, хай вдасться він до Йоги заради самоочищення.

Тіло, голову й шию рівно і нерухомо тримаючи, стійкий, погляд направивши на кінчик носа і не оглядаючись по сторонах,

Умиротворений Душею і позбавлений страху, твердий у виконанні обітниць цнотливості, свідомість придушивши, думкою до мене звернувшись, йогин, хай сидить, поглинений лише мною.

Хто завжди так злучає Себе, з приборканою душею, той йогин досягає світу, що у вмиротворені завершується, перебуваючи в мені.⁷⁵

Не для того йога, хто переїдає, і не для того, хто зовсім не їсть, не для того, хто звик багато спати, але й не для того хто постійно не спить, о Арджуно.

Для того, хто помірний у їжі та відпочинку, хто помірний у рухах під час діянь, хто помірний у сні й у пильнуванні, існує йога, що знищує страждання.

Коли ж приборкана думка в Собі лише самому затвердиться, тоді, нечутливий до всіх бажань, зветься він зверненим до злуки.

Як не мигтить світильник у безвітряному місці — це порівняння наводять про йогина, який приборкав думки, злучаючи Себе в Йозі.

Де думка завмирає, стримана дотриманням Йоги, і де споглядаючи Себе Собою в Собі, задоволення отримує.

Те, що як найвище щастя, доступне розуму і поза межами почуттів, він сприймає, в тому затвердившись, він уже не відступає від істини,

Отримавши яку, він уже іншого отримання не мислить, яке б це переважало, і затвердившись в тому, він уже навіть тяжким горем не буває вражений,

Те варто знати як назване Йогою, прихильністю, відринutoю від схильності до страждань. Та йога повинна здійснюватися рішучо, з безжурним серцем.

Відринувши всі без залишку бажання, хто в намірі укорінився, думкою придушивши сонми почуттів, звідки б не нахлинули вони,

Нехай заспокоює себе помалу усвідомленням, твердістю приборкання, і, думку всередині Себе зміцнивши, хай не думає ні про що більше.

Чим би не захоплювалася хитка і невпинна думка, від того відвернувши її, Собі єдиному в підпорядкування її хай приведе.

Бо найвище щастя до того йогина приходить, чия думка умиротворена, чия пристрасть втихомирена, хто, безгрішний, стає єдиним із брахмо.

Так завжди злучаючи Себе, від гріхів урятований, безмежне щастя посідання із брахмо отримує йогин.

Себе, який перебуває в усіх істотах, і всіх істот у собі бачить йогин, на всіх однаково позираючи.

Хто всюди бачить мене й усе в мені бачить, для того я не пропадаю і той не пропадає для мене.

Хто мене зауважує в усіх істотах, у єдності затверджений, де б не існував він, той злучений існує в мені.

Хто, вдавшись до уподібнення собі, рівним все бачить, о Арджуно, чи в радості чи в горі, той вважається найвищим з йогинів.

А р д ж у н а м о в и в :

Для цієї злуки, яку ти оголосив урівноваженістю, о Згубнику Мадгу, внаслідок нашої мінливості, твердої основи не бачу я.

Адже мінлива у людини думка, о Крішно, неспокійна, уперта, завзята, я гадаю, підкорити її наче вітер, надзвичайно важко.

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь с к а з а в :

Безсумнівно, о міцнорукий, важко підкорити бентежну думку, але нею опановують, о сину Кунті, через ретельність і безпристрасність.

Важко досягти злуки, я думаю, для того, хто не приборкав себе, але для того хто оволодів собою, для старанного, можливо досягти того належними засобами.

А р д ж у н а с п и т а в :

Сповнений віри, але не відчужений, той, чия думка віддаляється від Йоги, не досягши досконалості у злуці, яким шляхом іде він, о Крішно?

І в тому, і в іншому зірвавшись, немов розвіяна хмара, чи не гине він, о міцнорукий, позбавлений опори, заблукавши на шляху до брахмо?

Цей сумнів мій, о Крішно, зволь до кінця розвіяти, бо ж немає нікого крім тебе, хто б сумнів цей розвіяти був здатний!

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь в і д п о в і в :

О Партхо, ні тут, ні в іншому світі немає загибелі для нього. Бо ніхто, спасенне хто творить, не вступає, сину мій, на згубний шлях.

Досягши світів праведників і провівши там незліченні роки у родинах чесних і поважних осіб, знову народжується тут відринутий від Йоги.

Або ж він з'являється в роду йогинів, наділених мудрістю, а народження, подібне цьому, дуже нелегко знайти у світі.

Тоді приймає він просвітленість свою з колишнього втілення і знову потім прагне до досконалости, о радосте куру.

Бо ж тією колишньою ретельністю тягнеться він усе далі, навіть мимоволі, а той, хто пізнання Йоги жадає, виходить за межі [брахмо-слова](#).⁷⁶

Ретельно докладаючи зусиль, йогин, який очистився від гріхів і вдосконалюється протягом багатьох народжень, досягає потім вищого притулку.

Йогин перевершує подвижників, вважається навіть, що він переважає знавців і тих що творять обряди. Тому будь йогином, о Арджуно!

З усіх же йогинів, того, хто внутрішньою суттю своєю увійшовши в мене шанує мене сповнений віри, вважають найзлученішим зі мною.

Так вістить розділ двадцять восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 29⁷⁷

Велеславний Господь сказав:

Вислухай же, о Партхо, як, линучи до мене думкою, шляхом злуки єднаючись, ти, що знайшов у мені опору, неодмінно цілком мене пізнаєш.

Тес знання разом з пізнанням я повідаю тобі до кінця, оволодівши яким вже не залишається в цьому світі нічого, що б іще пізнати належало.

З кількох тисяч людей, ледве один намагається досягти досконалости, а з тих що намагаються і досягли, либонь один, хто істинно знає мене.

Земля, вода, вогонь, вітер, простір, свідомість, розум, а також Я — така моя [восьмичастинно розділена природа](#).⁷⁸

То — нижча. Дізнайся ж про іншу, вищу мою природу, о міцнорукий, котра є [духовна істота](#),⁷⁹ нею же підтримується цей світ.

Пам'ятай, що живі істоти — усі з цього лона. Я ж — усього світу народження й зникнення.

Немає нічого вище, ніж я, о Завойовнику багатств, весь цей всесвіт нанизаний на мені наче перли на нитці.

Я єсмь смак у воді, о сину Кунті, я — світло в місяці й сонці, священний склад у всіх Ведах, звук у просторі, сила в чоловіках,

Чистий запах у землі, я єсмь і яскравість у полум'ї, я — життя в усіх істотах і подвижництво в подвижниках.

Знай, о Партхо, що я — вічне сім'я всіх істот, я єсмь мудрість мудрих, відвага відважних я.

Я ж — міць могутніх, вільна від бажання й пристрасти, в істотах я — бажання не противне чесноті, о туре серед бгаратів.

І які не бувають гуни — святости, пристрастности або невігластва, — знай, всі вони від мене, я ж не в них, як вони — не в мені.

Цими трьома властивостями-гунами оповитий, не впізнає весь цей світ мене, котрий їх переважає, нетлінного.

Бо важко здолати цю мою божественну, з ниток-гун складену майю, але ті, хто йдуть до мене, цю майю долають.

Не приходять до мене лиходії, заблукані, низькі серед людей, чиє знання викрадене майсю, які схилиються до демонського буття.

Чотирьох видів добродішні люди шанують мене, о Арджуно: стражденні, шукачі знання чи користи хто домагається і [знавці](#),⁸⁰ о туре серед бгаратів.

Від них відмінний знавець-йогин, постійно злучений, сповнений відданости Єдиному, бо дорожчий за все я знавцеві, а він дорогий мені.

Шляхетні всі вони, але знавець шанується мною, немов то — я сам, бо він затверджується в мені, духом злучений, як у притулку, вище за який нічого не існує.

По закінченні багатьох народжень, володар знань приходять до мене, відаючи: «Все є Васудева», але знайти такого, духом великого, нелегко!

Ті ж, чиє знання викрадено всілякими бажаннями, вдаються до інших божеств, затверджуючись у всіляких заборонах, замкнуті власною природою.

Хто б з вірян, який би образ не хотів ушанувати вірою, ту його віру в ньому я затверджую непохитно.

Наділений тою вірою, він його благовоління шукає і тому одержує здійснення бажань, — але мною ж визначене.

Недовговічний, однак, плід, що знаходиться тими недоумкуватими. Хто жертвує богам іде до богів, віддані ж мені йдуть до мене.

Непроявленого, вважають мене підданим прояву нерозумні, які не відають вищої природи моєї, нетлінної, неперевершеної.

Не для кожного явний я, обкутаний майєю. Цей заблудлий світ не знає мене, ненародженого, нетлінного.

Я знаю минулих істот, і нинішніх, о Арджуно, і майбутніх, мене ж не відає ніхто.

Всі істоти у створеному світі, о бгарато, через осліплення двоїстістю, яка походить від бажання і відрази, помиляються, о нищителю ворогів.

Але ті люди, що творять добрі справи, чий гріх дійшов кінця, позбавлені осліплення двоїстістю, шанують мене, тверді у виконанні обітниць.

Ті, хто, до мене вдавшись, прагнуть позбутися від старості й смерті, ті брахмо відають цілком, і досконало про те, [що в них вище за Себе](#),⁸¹ і про діяння.

Ті, що знають мене як те, що вище істот і вище божеств, і як те, що вище жертв, ті, злучені серцем, знають мене і в час смерті.

Так вістить розділ двадцять дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 30⁸²

А р д ж у н а с п и т а в :

Що є брахмо, що — те, що вище Себе, і що — діяння, Всевишній Муж, і що називають тим, що вище істот, про що говорять як про те, що вище божеств?

Що і як перебуває тут, у цьому тілі, те, що над жертвами, о Згубнику Мадгу, і як пізнають тебе в час смерті ті, які підкорили дух свій?

Велеславний Господь відповів:

Неминує, вище — іменується брахмо, своя природа — тим, що вище Себе, творіння, що вводить істот у буття, позначається як діяння.

Минує буття — те, що вище істот, що вище божеств — то Муж, дух, а що над жертвами тут, у цьому тілі, — [то я сам](#),⁸³ о кращий з втілених.

Хто в час смерті про мене одного пам'ятаючи, йде залишивши тіло, той іде в моє буття, в тому немає сумніву.

Про яке буття він думає, залишаючи тіло наприкінці, о сину Кунті, в те і входить він, завжди перейнятий тим буттям.

Тому постійно згадує про мене і борися. Свідомість і розуміння мені присвятивши, до мене ж і прийде, без сумніву.

Хто думкою, вправами сполученою зі злукою, не відволікаючись ні на що інше, слідуючи вишньому божественному Мужеві, до нього і йде, о Партхо.

Хто про древнього Мудреця згадує, про наставника, що найменшого менше, Вседержителя, чий незбагненний образ — Сонцеподібний, по ту сторону п'їтьми перебуває,

В час смерті, думкою непохитний, сповнений відданості й сили злуки, правильно зосередивши життєву силу свою між брів, іде той до вишнього божественного Мужа.

Що Неминушим називають знавці Вед, куди подвижники йдуть, відчужені від пристрастей, до чого прагнучи, дотримуються обітниць цноти, то — ашрам, який я опишу тобі коротенько.

Брами тіла всі зачинивши, утримуючи свідомість у серці, направивши життєву силу свою до маківки, затверджений в утриманні злуки,

Хто, склад Ом єдиний, що є брахмо, вимовляючи й мене згадуючи, іде, залишаючи тіло, той іде вищим шляхом.

Хто завжди й постійно пам'ятає про мене, ні на що інше думки не звертаючи, для того йогина, постійно злучі прихильного, я легко досяжний, о Партхо.

До мене прийшовши, нового народження, недовговічного лігвища страждання, уже не знаходять великі духом, вищої досконалості досягши.

Усі світи, від [оселі Брахми](#)⁸⁴ починаючи, приречені на повернення до життя, о Арджуно. Мене ж досягши, о сину Кунті, нового народження не отримують.

Хто знає про тривалість дня Брахми в тисячу юг і про тривалість ночі [його в тисячу юг](#),⁸⁵ ті — істинні знавці Дня і Ночі.

З приходом Дня виникають із Невиявленого всі прояви, а з приходом Ночі в тому ж вони розчиняються, названому Невиявленим.

І цей сонм істот, народжуючись знову й знову, розчиняється неминує із приходом Ночі, о Партхо, і з'являється із приходом Дня.

Але вище цього Невиявленого є [інше, вічне невиявлене буття](#),⁸⁶ яке не гине і тоді, коли всі істоти гинуть.

Неминушим зветься це невиявлене, про нього кажуть як про вищу мету, якої досягши, уже не вертаються.
То, моя вища оселя.⁸⁷

То вищий Дух, о Партхо, досяжний лише через безроздільну відданість, в якому перебувають всі істоти і ким все це перейнято.

В який час йогини йдуть, щоб уже не повернутися, і в який час пішовши, вертаються, я повідаю тобі, о туре серед бгаратів.

Вогонь, світло, день, світла половина місяця, шість місяців північного шляху сонця — люди, що пішли тим шляхом, ідуть до брахмо, знавці брахмо.

Дим, ніч, також темна половина місяця, шість місяців південного шляху сонця — йогин, тим шляхом пішовши, отримавши світло місяця, вертається.⁸⁸

Позаяк ці — світлий і темний шляхи, вважаються вічними у світі. Одним ідуть безповоротно, іншим пішовши, вертаються знову.

Знаючи ці шляхи йогин ніколи не помилиться, о Партхо. Тому за всіх часів, о Арджуно, хай будеш ти сполучений зі злукою.

Тієї чесноти плід, який зазначено для Вед, для жертвопринесень, для подвигів умертвіння плоті й ще для дарунків, — його перевершує йогин, який відає все це, і в споконвічну та вищу йде він оселю.

Так вістить розділ тридцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 31.⁸⁹

Велеславний Господь сказав:

Це таємне з таємних повідаю тобі, незаздрісному, знання в сполученні з пізнанням, яке пізнавши, ти позбудешся від недоброго.

Царствене знання, царствена таємниця, вище очищення — явноосяжне воно, із законом згідне, легко здійснити його. Воно — нетлінне.

Люди, що не вірують у цей закон, о нищителю ворогів, не досягши мене, вертаються на шлях смертного круговороту.

Мною у невиявленому образі проникнутий весь цей світ. В мені всі істоти перебувають, але я не перебуваю в них.

Але й не перебувають в мені істоти. Зрій-но мою Йогу Володаря. Дух таємний мій, що є джерелом істот, підтримує істот, але не перебуває в істотах.⁹⁰

Як перебуває постійно у просторі величне всепроникаюче повітря, так, зрозумій, і всі істоти перебувають в мені.

Всі істоти, о сину Кунті, ідуть у мою природу по закінченні кальпи,⁹¹ і на початку кальпи я знову їх із себе породжую.

Спираючись на свою природу, знову й знову я породжую весь цей сонм істот, перед владою природи безвладних.

І мене, який у безпристрасности перебуває і до тих діянь не пристає, о Завойовнику багатств, ті діяння не зв'язують.

Під моїм наглядом природа народжує движне і недвижне. З цієї причини, о сину Кунті, і обертається світ.

В людській подобі моїй нехтують мною невігласи, не відаючи мого вищого буття великого Володаря істот.

Марні надії, марні діяння, марні знання їх, нерозумних, які бісівській та демонській облудній природі віддані.

Великі ж духом, о Партхо, божественній природі віддані, шанують мене безроздільно всією душею, знаючи мене як нетлінне джерело істот.

Ті, які вічно славлять мене і ті, які прагнуть до мене, і тверді в обітницях, і віддані мої, і постійно злучені, шанують мене.

Й інші, мені жертву знання що приносять, шанують мене, як єдиного або роздільно, як в усі сторони зверненого різноманітно.

Я — обряд, я — жертва, я — узливання предкам, я — священна трава, я — святе слово, я — жертвне масло, я — вогонь, я — в нього приношення.

Я — батько цього світу, і мати, і влаштовувач, і прабатько, я — очисне пізнаване, склад Ом, гімн, пісня і жертвний вислів.

Я — притулок, годувальник, владар, свідок, оселя, захист, друг, творення, розпад, місцеперебування, скарб, нетлінне сім'я.

Я обпалюю спекою, я втримую і виливаю дощ. Я — безсмертя, я ж — і смерть, Суще й Не-Суще, о Арджуно.

Володарі потрійного знання,⁹² що п'ють сому і очистилися від гріхів, приносячи мені жертви, молять про шлях на небо. Святого світу Індри безсмертних досягши, мають вони на небесах небесні радості богів.

Просторим світом неба насолодившись, вони повертаються у світ смертних, коли виснажуються їхні заслуги. Так, ті хто слідує закону трьох Вед, спокушені бажаннями, лише відхід і прихід вони знаходять.

Але, хто, безроздільно про мене думаючи, мене шанує, тим, постійно злученим, я приношу збереження придбаного.

І навіть ті, хто, будучи іншим божествам віддані, жертву приносять, сповнені віри, навіть вони жертвують мені, о сину Кунті, хоча й не тому припису слідує.

Бо я єсмь споживач і володар усіх жертвопринесень, але вони не знають мене істинно й тому відпадають.

Шанувальники богів ідуть до богів, до предків ідуть шанувальники предків, до духів ідуть, хто жертви приносить духам, хто ж мені жертвує — йде до мене.

Ба, навіть листочок, квітку, плід, воду, хто з відданістю мені приносить, від того справжнього шанувальника відданості я приймаю приношення.

Що б ти не робив, що б не споживав, що б не приносив узливанням у жертву, що б не подавав, яке б не здійснював подвижництво, о сину Кунті, роби це як приношення мені.

Так ти звільнишся від пут діянь, які полягають у добрих і недобрих плодах їх, і, з відмовою та злукою душею сполучений, вільний, ти прийдеш до мене.

Однаковий я до всіх істот, немає для мене ні ненависного, ні улюбленого. Але хто шанує мене з відданістю, ті — в мені, а я — в них.

Навіть людину вельми поганої вдачі, якщо вона мене, безроздільно віддана, шанує, варто вважати благочестивою, бо справжньої рішучості вона сповнена.⁹³

Незабаром стає вона праведна душею і знаходить вічне вмиротворення. Знай твердо, о сину Кунті, — не гине відданий мені.

Бо хто прийшов до мене, о Партхо, будь він грішного народження навіть, будь то жінки, вайш'ї, та й шудри, — і вони йдуть вищим шляхом.

Що ж ректи тоді про брахманів святих і про царствених мудреців, благоговійних! В цей непостійний і нещасливий світ прийшовши, будь відданий мені безмежно!

До мене будь думкою звернений, переді мною благоговіючи, мені жертвуючи, мені вклоняйся. Хай, духом ставши злученим, прийдеш до мене, мене вищою метою вважаючи.

Так вістить розділ тридцять перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 32⁹⁴

Велеславний Господь мовив:

І ще, о міцнорукий, вислухай моє високе слово, бо я тобі, любови сповненому, мовити буду, блага тобі бажаючи.

Не відають походження мого ні сонми безсмертних, ні великі провидці, бо всяко я — і богів, і великих провидців джерело.

А хто мене, ненародженого, безпочаткового відає, великого світів Володаря, той, серед смертних не помиляється і звільняється від усіх гріхів.

Мудрість, знання, неоманність, терпіння, істина, помірність, спокій, радість, страждання, існування і його припинення, страх і безстрашність,

Ненашкодження, безпристрасність, задоволеність, подвижництво, дар, слава, безславність — суть різні стани істот, що походять від мене лише.

Семеро великих провидців споконвічних і четверо Ману⁹⁵ — моєї природи, моєю думкою вони породжені, від них же походить вся твар у всесвіті.

Цей всепроникаючий прояв мій і Йогу мою, хто воістину відає, той зі мною злукою непохитною сполучений, у цьому немає сумніву.

Я — походження всього, усе розвивається з мене, — визнаючи це, шанують мене мудрі, перейняті почуттями.

До мене думкою спрямовані, мені життя звіривши, напоумляючи взаємно один одного, і постійно розмовляючи про мене, вони мною задовольняються і радуються мені.

Тим, навечно злученим, з любов'ю мене які шанують, я дарую злуку мудрості, якою вони досягають мене.

Заради них же я з жалю, у їх власній природі перебуваючи, незнанням породжену пільму розсією сяючим світочем знання.

Арджуна мовив:

Ти — найвище Брахмо, найвища оселя, очищення найвище, Мужем вічним, небесним, першим з богів, ненародженим, всюдисущим

Називають тебе всі провидці, також божественний мудрець Нарада, Асіта-Девала, Вьяса, та й сам ти мені те ж мовиш.

Все це я вважаю вірним, що сказав ти мені, о Кешаво. Адже яви твоєї, о Господи, не відають ні боги, ні демони.

Себе собою лише сам ти відаси,⁹⁶ о Всевишній Муже, Походження тварі, Володарю істот, Боже богів, Владарю світу!

Зволь же все без винятку розповісти мені, бо дивні прояви Духу твого, якими силами ці світи проникаючи, ти в них перебуваєш.

Завжди про тебе міркуючи, як мені пізнати тебе, о Володарю Йоги? В яких станах думки моєї доступний ти, о Господи?

Докладно, про Йогу свою і про свій всепроникаючий прояв, о Джанардано, розкажи мені ще, бо не вгамував я спраги слухання амріти слів твоїх!

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь м о в и в :

Добре, я розповім тобі, бо дивні прояви Духу мого, але лише головне, о кращий з Куру, бо докладному викладу їх немає кінця.

Я — таємний Дух, о Гудакешо, що перебуває в серцях усіх істот, я — і початок, і середина істот, і кінець їх теж.

З Адітьїв я — Вішну, зі світил — променисте Сонце, з Марутів я — Марічи, між зірок я — Місяць,

З Вед я — Веда Пісень, з богів я — Володар Васу, між почуттів я — Свідомість, в істотах я — Сприйняття,

З Рудр я — Шанкара, між якшів і ракшасів — Володар багатств, з Васу я — Павака, серед гір я — Меру,

З верховних жерців мене, як головного знай, о Партхо, — як Бріхаспаті, з полководців я — Сканда, з водойм — Океан,

З великих провидців я — Бхрігу, із проголошень я — Неминущий склад (*Ом*), з жертвопринесень я — жертва тихою молитвою,⁹⁷ із твердинь я — Гімалаї,

З усіх дерев я — священна смоківниця, з божественних мудреців я — Нарада, з гандхарвів — Читрататха, з досконалих — Капіла-мудрець,

Між коней знай мене як Уччайхшраваса, що вийшов з амріти, як Айравату між царствених слонів, а між людей — як Царя,

Зі зброї я — блискавка-ваджра, з корів — Виконуюча бажання, із тих, хто зароджується, я — Кандарпа, я — Васукі серед зміїв,

Серед нагів я — Нескінченний, між морських велетів я — Варуна, серед предків я — Арьяман, а серед суддів Яма єсмь,

З дайтьїв я — Прахлада, із тих, хто лічить — Час, зі звірів я — лев, а з пернатих — син Вінати,

З очисників я — повітря,⁹⁸ з озброєних — Рама я, з риб я — макара, серед потоків — дочка Джахну,

Створінь — початок і кінець, і середина я ж, о Арджуно, з наук я — наука про Вищий Дух,⁹⁹ я — судження, яке обговорюють,¹⁰⁰

З букв я — буква А, а в складанні слів — двандва,¹⁰¹ я також — неминущий час, я — Творець Всюдилий,

Я — невідворотна смерть, і майбутніх істот походження, з жіночих якостей я — Слава, Удача, Мова, Пам'ять, Мудрість, Стійкість і Терплячість.

З пісень я — Велика пісня,¹⁰² з віршованих розмірів — гаятрі, з місяців я — маргаширша (*листопад-грудень*), з пір року — весняний розквіт, з лукавців я — гра в кості, з величних я — велич, я є перемога, є рішучість, я — ревність ревних,

З Врішні я — Васудева, з пандавів — Завойовник багатств, з мудреців я — Вьяса, з просвітлених¹⁰³ я — Просвітлений Ушанас,

Я — караючий жезл, я — хитромудрість у завойовників, я ж — мовчання між таїнств, я — знання знавців.

І яке не є у всіх істот сім'я, то — я, о Арджуно, немає нічого рухомого чи нерухомого, що могло б існувати поза мною.

Немає кінця моїм чудовим всепроникним проявам, о нищителю ворогів. Лише прикладами пояснив я неосязність прояву мого.

І яка не є істота, даром прояву відзначена, прекрасна чи могутня, знай, що походить вона від частки мого блиску.

Однак навіщо тобі цих подробиць знання, о Арджуно? Підтримуючи цілий цей світ, лише єдиною часткою своєю, я в ньому перебуваю.

Так вістить розділ тридцять другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 33¹⁰⁴

А р д ж у н а с к а з а в :

Ті слова про найбільшу таємницю, що Вищий Дух означає, яку з милости до мене типовідав, розвіяли оману мою.

Про виникнення й відхід істот докладне слово від тебе я почув, о Лотосокий, а також про неминущу велич твого духу.

Як ти оголосив про себе, о Вишній Володарю, так воно і є. Але твій всесвітній образ хочу я побачити, о Всевишній Муже!

Якщо ти вважаєш за можливе для мене, о Владарю, побачити це, тоді, о Володарю Йоги, вияви мені себе неминущого!

Велеславний Господь мовив:

Побач же, о Партхо, образи мої сторозово й тисячократно виявлені, різноманітні, чудові, різних кольорів і видів.

Побач Адітьїв, Васу, Рудр, Ашвінів і Марутів, багато небачених чудес зри, о бгарато.

Тут побач нині весь єдиний світ, рухомий і нерухомий, у тілі моєму, о Гудакешо, і все інше, що ти бачити хочеш.

Але не можеш ти мене побачити оком цим своїм. Божественний зір дарую я тобі, побач мою володарну Йогу!

Санджайя мовив:

Сказавши це, о царю, Партсі, явив тоді Харі, великий Володар Йоги, свій найвищий Всесвітній образ,

Тисячоустий і велеокий, багатоявлений дивами, багатьма сяючи дивовижними прикрасами, багато божественної зброї здіймаючи,

У чудові одягнений шати з гірляндами, чудовими помащений мазями й пахощами, вміщаючи усі дива, божественний, безмежний, в усі сторони звернений.

Якби заблищало на небі світло тисячі сонечь одночасно,¹⁰⁵ воно було б подібне до саява його, духом великого.

Тоді весь єдиний світ, багаторазово розділений, побачив син Панду там, у тілі Бога богів.

Здивований, тремтливий, мовив тоді Завойовник багатств, перед Богом голову схиливши й долони склавши.

Арджуна мовив:

Бачу, о Боже, в тілі твоєму всіх богів і сонми різних істот, Володаря Брахму, що сидить на троні-лотосі, усіх провидців та божественних зміїв.

В образі бачу тебе, в усі сторони нескінченного, з безліччю рук, животів, облич і очей, але не бачу ні кінця твого, ні середини, ні початку теж, о Володарю Всесвіту, Образе всесвітній!

Увінчаного діадемою бачу тебе, Носія палиці й диска, блиск велета, що світить в усі сторони, сліпучого, звідки не поглянь, вогню і сонця невимірним саявом блискаючи.

Ти — неминуще, вище пізнання, ти — вищий притулок для всесвіту, ти — нетлінний охоронець вічного Закону. Як передвічного Мужа бачу я тебе.

Як без початку, без середини і без кінця, нескінченим володарем сили бачу тебе, чії руки безмежні, чії очі — місяць і сонце, чії вуста — блискучий вогонь, що всесвіт цей блиском своїм обпалює.

Адже цей простір між небом і землею, тобою одним обійнятий — як і всі сторони світу. Побачивши цей дивовижний і грізний образ твій, здригаються три світи, о Великий духом!

І вступають у тебе ці сонми небожителів, і деякі, злякані, склавши долони, хвалу тобі підносять. Сонми великих провидців і досконалих, благословляючи, славослів'ями звучними славлять тебе.

Рудри й Адітьї, Васу і Садхї, Вішведєви, Ашвіни, Марути, Пращури, і сонми гандхарвів, якшів, демонів і досконалих — всі, подиву сповнені, на тебе дивляться.

Побачивши великий твій образ, багатолікий і велеокий, о міцнорукий, з багатьма руками, стегнами й ногами, багатьма черевами й жахливими іклами, здригаються світи і я теж!

Бо, коли я бачу тебе, неба дотичного головою, сяючого, багатобарвного, з відкритими устами, з величезними блискучими очима, здригається вся сутність моя до глибини души і не знаходжу я ні твердості, ні спокую, о Вішну!

І коли я бачу роти твої з жахаючими іклами, Вогню Часу подібні, не розрізняю я сторін світу й не сподіваюся на захист. Змилуйся, о Володарю богів, світів Притулку!

І до тебе всі ці сини Дхрітараштри, разом із сонмами земних царів, Бгішма, Дрона й син візника, також з нашими воєначальниками разом,

У страшні пащі твої з жахаючими іклами несуться, і видно, що в деяких, між зубами застряглих, розтриті голови.

Як багато потоків річкових у бік океану линуть, так ці чоловіки світу людського у палаючі пащі твої входять.

Як до племінця світильника влітають стрімко мошки, щоб там загинути, так стрімко входять у пащі твої ці люди на свою погибель.

Своїми палаючими язиками злизуєш ти звідусіль ці світи цілком пожираючи, блиском своїм всебічно заповнюючи всесвіт, саяво твоє грізне обпалює їх, о Вішну!

Скажи мені, хто ти, грізний виглядом! Слава тобі, змилуйся, о кращий з богів! Я хочу тебе пізнати, первозданного, бо не відаю я твого устремління.

Велеславний Господь сказав:

Я є Час, що руйнує світи, назрілий для знищення тут людей. І крім тебе існувати перестануть усі ці вої, що протистоять у ворожих ратях один одному.

Тож устань і славу знайди. Ворогів перемігши, володій квітучим Царством! Мною вони вже колись убиті, ти лише знаряддям будь, о Савьясачине!

І Дрону, і Бгішму, і Джайядратху, також Карну й інших воїв-героїв, уже приречених мною, вражай, не хитайся, борися! В бою ти переможеш суперників своїх.

С а н д ж а й я м о в и в :

Ці слова Кешави почувши, склав долоні, тремтячи, Увінчаний і, знову почесні Крішні віддавши, мовив голосом тремтливим, у великому страху схилювшись перед ним.

А р д ж у н а с к а з а в :

Як і належить, о Хрішикешо, веселиться і радіє світ, тебе прославляючи. Злякані біси розлітаються геть, сонми ж досконалих усі вклоняються тобі.

І як, о Великий духом, не вклоняться їм тобі, самого Брахму переважаючого величчю, споконвічній Творцю? О володарю богів, безмежний притулку світу, ти — неминуще, ти — і буття, і небуття, і те, що за межами цього.

Ти — споконвічний Бог, Муж древній, ти — вищий притулок для цього всього, ти — знаючий і пізнаваний, і вища оселя, тобою перейняте все, о ти, чиї образи нескінченні!

Ти — Ваю, Яма, Агні, Варуна, Шашанка, Володар створінь ти й Прабатька предок, слава, слава тобі тисячократно, і знову, і ще — слава, слава тобі!

Слава тобі з усіх боків, звідусіль слава тобі, о Всеосяжний! Безмежна міць твоя, і невимірна доблесть, ти досягаєш усього, і тому ти — все!

Що б не говорив я тобі нерозважливо, усього лише друга в тобі вбачаючи, величі твоєї не відаючи: «Агов Крішно, агов Ядаво, агов друже!», — з легкодумства, або навіть з любови,

Яку неповагу вчинив тобі жарту заради — під час розваги, учти, на ложі або на сидінні, наодинці чи в присутності когось, о Непохитний, у тому прошу я прощення в тебе, Невимірного.

Ти — батько світу движного і недвижного, той, кого шанувати йому слід, і найбільший учитель його, немає рівного тобі, звідки ж у всіх трьох світах візьметься переважаючий тебе, о ти, чия могутність подоби не має!

Тому, схилювшись і простягшись ниць перед тобою, я молю тебе про милість, славетного Володаря, хай зволиш ти поблажливим до мене бути, о Боже, як батько до сина, як друг до друга, як до улюбленого люблячий!

Зрадів я побачивши не бачене колись, але й сповнилася душа моя страхом. Так вияви ж мені, о Боже, свій колишній образ, змилуйся, о Володарю богів, світів Притулку!

Увінчаного, з палицею, з диском у руці, хочу я знову побачити тебе. Прийми той чотирирукий вигляд свій, о тисячорукий, Всесвітнього Образу Володарю!

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь м о в и в :

З милости виявив я тобі, о Арджуно, Йогою духу мого свій вищий образ — полум'яний, всесвітній, безмежний, споконвічний, — якого ніхто крім тебе не бачив донині.

Ні вивченням Вед, ні жертвопринесеннями, ні дарунками, ні обрядами, ні жорстоким самокатуванням не домогтися у світі людей нікому крім тебе того, щоб побачити мене в образі такому, о герою з роду Куру.

Не тремти і не бентежся духом побачивши цей, такий грізний образ мій. Страх відринувши, з радісною душею все той же колишній побач мій образ знову.

С а н д ж а й я м о в и в :

Так Арджуні сказавши, виявив йому свій образ Васудева знову. Його, зляканого, він заспокоїв, Великий духом, прийнявши знову свій милостивий вигляд.

А р д ж у н а с к а з а в :

Побачивши цей твій людський милостивий образ, о Джанардано, я тепер, зібравшись із духом, отямився.

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь м о в и в :

Важкодоступний вельми для погляду цей мій образ, який ти побачив. Самі боги, образ цей побачити постійно намагаються.

Ні через Веди, ні через подвижництво, ні через дар, ні через жертвопринесення неможливо побачити мене в образі подібному, в якому ти мене побачив.

Лише через безроздільну відданість, о Арджуно, можна пізнати мене таким, побачити воістину й увійти в мене, о ворогів нищителю.

Хто діяння творить заради мене, хто шанує мене вище за все, відданий мені та відринув був прихильності, не маючи ворожнечі ні до кого з істот, той іде до мене, о сину Панду!

Так вістить розділ тридцять третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Арджуна спитав:

Ті, що злучені так безмежно, віддані, які поклоняються тобі, й ті, що Неминуще невиявлене шанують, — хто з них краще відає Йогу?¹⁰⁷

Велеславний Господь відповів:

Ті, хто, думку свою на мені зосередивши, шанують мене, постійно злучені, наділені вищою вірою, — їх я вважаю кращими з йогинів.

Ті ж, які шанують Неминуще, невизначене, невиявлене, всюдисуще й незбагненне, незмінне, непорушне, стійке,

Почуттів купи приборкавши, рівнозначно про все міркуючи, — вони теж досягають мене, радуючись благу всіх істот.

Більш тяжко тим, чиє серце тягнеться до невиявленого, бо важко досягти тілесним істотам невиявленої мети.

Але тих, хто, присвятивши мені всі діяння, мене осягаючи, мною зовсім поглинені, шанують мене з безроздільною злукою,

Таких, думкою на мені зосереджених, негайно з безодні смертного круговороту я витягаю, о Партхо.

На мені затвердь свою свідомість, в мені розмісти розум свій, і з цього часу, немає сумніву, в мені одному перебуватимеш.

Але якщо думкою на мені зосередитися твердо не можеш, тоді безустанною злукою намагайся досягти мене, о Завойовнику багатств.

Якщо ж і до безустанної вправи душі ти не здатний, нехай вищим для тебе стане діяння в ім'я моє. Вже тільки заради мене творячи діяння, ти досягнеш досконалости.

А якщо й це робити ти не здатний, тоді, Йоогою моєю натхненний, упокоривши дух свій, відмовся від плоду всякого діяння.

Бо знання кращі за вправу, переважає знання — споглядання, краще за споглядання — відкидання плоду діяння, бо по зреченні від плоду настає вмиротворення.

До всіх істот не маючи злості, дружелюбний і жалісливий, безкорисливий, несебелюбний, рівний і в журі, і в щасті, терплячий,

Завжди вдоволений йогин, що упокорив дух, твердий у рішеннях, присвятивши мені свідомість свою й розум, — відданий мені й мені дорогий.

Кого не страшисться світ і хто не страшисться світу, позбавлений від радості й обурення, страху, тривоги, — той дорогий мені.

Хто не має надій, чистий, вправний, безпристрасний, урятований від хвилювань та відмовився від усіх діянь — той відданий мені й мені дорогий.

Хто не радується, не злобує, не засмучується, не жадає, відчужений від доброго й недоброго, хто сповнений відданости — той дорогий мені.

Хто однаково ставиться до ворога й до друга, і так само до поваги й презирства, байдужий у холоді й у спеці, в щасті й нещасті, позбавлений від прихильностей,

Однаковий до осуду й хвали, мовчазний, усім що є задоволений, безпритульний, твердий у думках, сповнений відданости — той дорогий мені.

Але ті, що святу амріту цю, як вона виречена була, шанують в усій повноті, віруючі, які люблять мене вище за все, віддані, — ті особливо дорогі мені.

Так вістить розділ тридцять четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Велеславний Господь мовив:

Це тіло, о сину Кунті, зветься полем, того, хто відає його, мудрі називають знавцем поля.¹⁰⁹

Знай же мене як знавця поля в усіх полях,¹¹⁰ о бгарато! Знання поля і знавця поля — ось що вважаю я знаннями.

Що є поле, яке воно, які його зміни, звідки воно й хто він (*знавець поля*), яка його влада — у стислому викладі від мене це вислухай.

Провидцями оспівано це різноманітно в різних гімнах у кожному окремо, а також обґрунтовано й визначено у віршах «Повчань про Брахмо».¹¹¹

Великі стихії, самосвідомість, розуміння, а також Невиявлене, десять почуттів та ще одне, й п'ять сфер почуттів,

Бажання, ненависть, насолода, страждання, організм, осмислення, сталість — ось у стислому визначенні поле з похідними від нього.¹¹²

Відсутність гордині, щирість, ненашкодження, терплячість, прямота, служіння наставникові, чистота, непохитність, самовладання,

Відраза від предметів почуттів, а також несебелюбність, роздуми про страждання й пороки, вкладені в народженні, смерті, старості й хворобі,

Неприхильність, відчуженість від пристрасности до сина, дружини, дому та іншого, постійна байдужість до бажаних і небажаних подій,

Неминуща відданість мені з безроздільною злукою, перебування у безлюдних місцях, нелюбов до скупчення людей,

Сталість у пізнанні вищого Себе (*Атман*), прозріння сенсу пізнання істини — це йменується знаннями, а що відмінне від цього, є невідання.

Про те, що слід пізнати я повідаю тобі, і про те, що пізнавши, досягають безсмертя. Те — безпочаткове вище брахмо, його ж не називають ні сушим, ні несущим.

З руками й ногами простягненими в усі сторони, з очима, головами і обличчями, в усі сторони повернутими, з вухами в усі сторони, перебуває він у світі, все обіймаючи.

В ньому — подоба властивостей усіх почуттів, і він від усіх почуттів відсторонений, неприв'язаний і все підтримуючий, позбавлений властивостей і насолоджується властивостями,

Перебуває поза і всередині всіх істот, рухомий і нерухомий, непізнаваний внаслідок витончености своєї, вдалині й поблизу перебуває.

Неподільний, але між істотами немов би перебуває розділеним, — знати його слід як підтримуючого істот, нищителя і відтворювача.¹¹³

Про нього кажуть і як про світило світил, що здолав пітьму. Знання, пізнаване й ціль знання, — він перебуває в серці кожного.

Так описано коротенько поле, також знання й те, що слід знати. Пізнавши це, відданий мені прилучається до буття мого.

Знай, що й природа, і дух безпочаткові обоє, і знай, що зміни і якості походять од природи.

Природу називають причиною в сукупності того, що робиться, чим робиться й хто робить, дух же називають причиною в переживанні насолод і страждань.

Бо дух, що перебуває в природі, приймає якості породжені природою. Прихильність до гун-якостей є причина народжень його в доброму чи поганому лоні.

А Муж вищий, що перебуває в цьому тілі, він же Вишній Дух¹¹⁴ зветься, — Свідок, Підтримуючий, Живильний і Всеприймаючий, Великий володар.

Хто відає це про Дух і Природу з її властивостями, як би не вів себе у цьому світі, уже не народиться знову.

Деякі за допомогою самозаглиблення бачать вищого Себе в собі Собою, інші — через Його роздумів, інші ж — через Його діяння.

А ще інші, що не знають цього, шанують це, інших слухаючи. Такі теж перемагають смерть, спрямовані до того, що слухали.

Яка б істота не народжувалася, рухома чи нерухома, знай, що походить вона від союзу поля й знавця поля, о туре серед бгаратів.

Хто бачить Вишнього Володаря, який перебуває однаково в усіх істотах, який не гине, коли вони гинуть, той воістину бачить.

Бо, бачачи Володаря однаково затвердженням у всьому, він не ушкоджує Себе собою і тому йде вищим шляхом.

Хто бачить, що діяння діються всюди природою лише, себе ж — не діючим, той воістину бачить.

Коли він бачить, що роздільне буття істот укладене в єдиному й що звідти саме йде поширення, тоді він досягає брахмо.

Будучи безпочатковим і позбавленим якостей, цей Вишній Дух нетлінний, хоча й перебуває в тілі, о сину Кунті, не діє і не плямується діями.

Як всепроникаючий ефір заплямуватися не може через тонкість свою, так і Душа, усюди в тілі яка перебуває, не заплямується.

Як сонце одне опромінює весь цей світ, так володар поля опромінює все поле, о бгарато.

Ті йдуть до Вищого, хто оком знання різницю між полем і знавцем, а також звільнення істот від їх природи прозріває.

Так вістить розділ тридцять п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 36¹¹⁵

Велеславний Господь мовив:

Ще я повідаю тобі вище знання, краще з усіх знань, яке пізнавши, мудреці всі піднеслися звідси у вищу досконалість.

Хто торкнувся цього знання — досяг однієї зі мною природи, і вже не народжується при створенні й не страждає при розчиненні світу.

[Велике Брахмо — моє лоно.](#)¹¹⁶ В нього я вкладаю зародок, породження всіх істот з нього і відбувається, о бгарато.

Які б у всіх лонах, о сину Кунті, не були втілення, їхнє лоно — велике Брахмо, я ж — батько, який вкладає сім'я.

Святість, пристрасність, невігластво — якості, які походять од природи, — приковують, о міцнорукий, нетлінного втіленого до тіла.

З них святість, яка чистотою своєї природи все опромінює, далека недугам, сковує потягом до радості й потягом до знання, о бездоганий.

Природа ж пристрасности, знай, є прагнення, яке походить од жаги й потягу, вона сковує втіленого, о сину Кунті, прагненням діянь.

Невігластво ж, знай, походить із невідання, яке вводить ув оману всіх втілених, воно недбайливістю, лінню й дрімотою сковує, о бгарато.

Святість приваблює до радості, пристрасність — до діяння, о бгарато, невігластво ж, затьмарюючи знання, приваблює до недбальства.

Перемагаючи пристрасність і невігластво, затверджується святість, о бгарато, пристрасність — святість і невігластво перемагаючи, невігластво ж — святість і пристрасність.

Коли в усіх брамах цього тіла просвітлення з'являється знання, тоді варто вважати, що зросла святість.

Жадібність, метушливість, справ діяння, занепокоєння, жага, о туре серед бгаратів, — вони народжуються при зростанні пристрасности.

Потьмарення, бездіяльність, нехтування й омана також, о радосте куру, — вони народжуються при зростанні невігластва.

Коли при зрослій святості до розчинення приходить втілений, тоді він досягає чистих світів власників вищого знання.

Прийшлий же до розчинення у пристрасности — народжується серед відданих діянню, розчинений же при невігластві народжується в лонах дурнів.

Доброго діяння чистий плід називають святим, плід же пристрасности — страждання, невідання — невігластва плід.

Зі святості народжується знання, а з пристрасности — жадібність. З відсталости ж нехтування і омани походять, а також невідання.

Вгору йдуть сталі у святості, посередині перебувають пристрасні, вниз ідуть невігласи, які під впливом гіршої з якостей перебувають.

Коли хтось дивиться й бачить окрім цих якостей іншого діяча й відає те, що вище гун-якостей, то він входить у моє буття.

Переборовши три ці гуни, від яких тіло походить, втілений, від народження, смерті, старості та страждання позбавлений, має безсмертя.

А р д ж у н а м о в и в :

Якими ознаками відзначений той хто здолав ці три гуни, о володарю, який його спосіб життя і як він ці три якості перемагає?

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь с к а з а в :

Хто ні від просвітлення, ні від діяльності, ні від омани не відвертається, о сину Панду, коли вони відбуваються, і не жадає їх, коли вони припиняються;

Хто, залишаючись байдужим, не бентежиться властивостями; хто, знаючи: то лише гуни-якості обертаються, — відстороняється й не коливається,

Байдужий до страждання й радості, незворушний; кому однаково грудка землі чи золото; хто однаково сприймає приємне й неприємне, стійкий, рівний до осуду і хвали,

Чи ж до честі та безчестя, однаковий — до друзів і ворогів, та який відмовився від усіх справ — той вважається переможцем гун-якостей.

Хто мене з неминущою злукою відданости шанує, той, тріумфуючи над цими якостями, стає до злиття із брахмом здатний.

Адже я є основа брахмо, безсмертного й нетлінного, і вічного Закону, і досконалого щастя.

Так вістить розділ тридцять шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

[Розділ 37](#)¹¹⁷

В е л е с л а в н и й Г о с п о д ь м о в и в :

З коріннями нагору, з вітами долі, смоківницю, чіє листя — [вірші, називають нетлінною](#).¹¹⁸ Хто відає це, той воістину — відає Веду.

Вниз і нагору простягнені гілки її з пагінцями-предметами, [від гун-якостей зрослі](#),¹¹⁹ і вниз простягається коріння, діяннями з'єднуючи (*карма*) у світі людей.

Не осягнути тут образ її — ні кінця, ні початку, ні сталості. Зрубавши смоківницю цю, глибоко вкорінену, неприв'язаности мечем харалужним,

Світ потім той варто шукати, куди пішовши, не вертаються більше, — і воістину до того первозданного Мужа я прагну, від якого споконвічний цей хід речей виникає.¹²⁰

Від гордині й омани врятовані, які здолали порок прихильности, завжди заглиблені в Себе, відчужені від бажань, від двоїстости, яка зветься насолодою і стражданням, ідуть, незаблудлі, у той нетлінний світ.

Не освітлює її ні сонце, ні місяць, ні вогонь, ту вищу мою оселю, куди пішовши, не вертаються.

То частка мене у світі живих, що стала живою душею вічною, притягає до себе почуття, які коріняться в природі, шостим з яких є свідомість.¹²¹

Яке б не прийняв тіло і яке б не покинув втілений, ті самі (*почуття*), захопивши, переносить він із собою, як запахи вітер.

Слухом, зором і дотиком, смаком, а також нюхом опанувавши, і ще свідомістю, він сприймає предмети чуттів.

Його, коли приходить чи йде, — або є, — наділеного якостями, не бачать заблудлі, але бачать володарі ока знання.

І у своїй душі затвердженням бачать його ревно злучені, але нерозумні, недосконалі душею, навіть якщо й ревні, — не бачать його.

Те світло, що, виходячи від сонця, опромінює світ цілий, той, що в місяці, і той, що у вогні, знай: це моє світло.

І, у землю входячи, я підтримую істот своєю силою. Я живлю всі рослини, ставши сомою, соків початком.

Ставши вогнем загальним, що перебуває в тілі живих, у союзі з видихом і вдихом, я перетравлюю їжу чотирьох видів.

У серці кожного я живу, від мене — пам'ять, знання й роз'яснення. Я — те, що пізнавано через усі Веди, і Завершення Веди¹²² творець, і хто відає Веду — теж я.

Два є духа у світі — минуший і неминуший. Минушим — всіх цих істот, неминушим — Піднесеного називають.

Але відмінний від них найвищий Муж, Вишнім Духом він зветься, той, що, входячи в три світи, підтримує їх, нетлінний Володар.

Оскільки ж я перевершую минуший і навіть неминушого я вище, у світі й у Веді прославлений я, як Всевишній Муж.

Хто, котрий не помиляється, мене як Всевишнього Мужа знає, той, всевідаючий, всією суттю своєю шанує мене, о бгарато.

Це вчення, що я повідав, — найбільша з таємниць, о бездоганний! Хто осяг його, стане просвітленим і обов'язок свій до кінця виконає, о бгарато.

Так вістить розділ тридцять сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 38¹²³

Велеславний Господь мовив:

Безстрашність, чистота святости, рівновага знання й злуки, щедрість, смиренність і жертва, благочестиве читання, подвижництво, прямота,

Ненашкодження, правдивість, незлобивість, самовідданість, умиротворення, неосуд, милосердя до живих істот, відсутність жадоби, м'якість, скромність, незворушність,

Відвага, терплячість, стійкість, чистота, відсутність підступництва й надмірної гордині — для божественної природи породженому належать, о бгарато.

Підступництво, пихатість і надмірна гординя, злість, а також брутальність і неуцтво — належать, о Партхо, породженому для демонічної природи.

Вважається, що божественна природа веде до звільнення, демонічна — до пут. Не засмучуйся, для божественної природи ти народжений, о сину Панду.

Істот створених два види в цьому світі — божественні й демонічні. Про божественне розказано докладно, вислухай від мене, о Партхо, про демонічне.

Ні про дію належну, ні про бездіяльність не відають люди демонічної природи. Немає в них ні чистоти, ні доброзвичайности також, ні правдивости.

Як про неістинний, що не має основи і безбожний, говорять вони про світ. Як про виниклий безпричинно, ні від чого більше, як від бажань.

Затверджені в цьому погляді, загіблі душі, недоумкуваті, злі справи які творять, щоб світ згубити, з'явилися вони на світло, нечестиві.

Зрадившись ненаситному прагненню, сповнені підступництва, гордині й навіженства, в осліпленні своєму недобрим примхам набравшись, вони у справах своїх додержуються нечистих обітниць.

Непомірно обсаджений турботами, які скінчатся лише з загибеллю світу, задоволення бажань ставлячи понад усе, думають вони, що немає нічого понад це.

Сотнями пут сподівань обплутані, віддані прагненню й гніву, воліють вони багатства нагромадити несправедливими шляхами, заради задоволення своїх бажань.

«Нині мені це дісталось, це бажання я задовольню, це в мене є, а це майно буде ще моїм.

Цей ворог мною вбитий, а інших теж уб'ю, я — володар, я отримую, благополучний я, сильний і щасливий,

Я багатий і родовитий. Хто зі мною зрівняється? Я принесу жертви, обдарую, зрадію», — так міркують заблудлі в невіданні своєму,

Збентежені багатства турботами, заплутуються в тенетах омани, поглинені задоволенням власних бажань, — і падають у нечисте пекло.

Самовдоволені, уперті, бездумно горді своїм багатством, вони приносять так звані жертви з лицемірства, не приписам слідує.

Прихильні себелюбності, насильству, гордині, прагненню й гніву, злобливі, вони ненавидять мене і в собі, і в чужих тілах.

Тих ненависників жорстоких, у мирським світі найнижчих з людей, я ввергаю неухильно, недобрим, у демонські лише утробы.

У демонське лоно ввергнуті, ті заблудлі, з народження в народження мене не досягаючи, далі, о сину Кунті, ідуть усе до нижчої долі.

Потрійні цього пекла ворота, що душу гублять: прагнення, гнів і жадібність. Тож треба цієї трійці уникати.

Звільнена від цих трьох воріт п'ятьми людиною, творить спасення для душі своєї, о сину Кунті, й тому іде до вищої долі.

Той хто, відкинувши приписи вчень, живе, дотримуючись власних бажань, той не досягає ні досконалості, ні щастя, ні вищої долі.

Тож, хай буде навчання мірою тобі у встановленні того, що треба й чого не треба робити. Знаючи це, своє діяння тут творити зволь, згідно із тим, що зазначено вченням.

Так вістить розділ тридцять восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 39¹²⁴

Арджуна спитав:

Ті, що приносять жертву, приписи вчення відкинувши, але сповнені віри, на чому вони стоять, о Крішно, святість то, пристрасність чи невігластво?

Велеславний Господь відповів:

Трьох видів буває віра у втілених, як її породжує їхня природа, — свята, пристрасна і відсталала. Слухай же про них.

У кожного, о бгарато, віра буває відповідною сутності його. Людина складається з віри, яка її віра, така вона сама.

Ревні в святості приносять жертви богам, пристрасні якшам і ракшасам, інші ж, відсталі люди, примарам жертвують і сонмам духів.

Ті люди, що віддаються страшному катуванню плоті, вченнями не призначеному, сповнені лицемірства й себелюбності — бажанням, пристрастям і насильству прихильні,

Бо частини тіла роздираючи, а отже і мене, який проникає в тіло, й морячи, нерозумні, знай: спрямовані вони до демонічних цілей.

І їжа, приємна кожному, теж буває трьох видів, і жертва, подвижництво також, і дар. Послухай про їхнє розрізнення.

Страви, які збільшують тривалість життя, ревність, силу, здоров'я, радість, задоволення, смачні, соковиті, живильні, приємні, — подобаються ревному в святості.

Гіркі, кислі, солоні, перегріті, гострі, грубі, пекучі страви бажані пристрасному, страждання, прикrostі й недуги що заподіюють.

Зіпсована, несмачна, смердюча, вивітріла — навіть покидьки й нечистоти — така їжа подобається невігласові.

Жертва, яку з дотриманням правил приносять не прагнучи плоду її — з думкою зосередженою на тім, що повинні принести її, — вона свята.

Але про жертву, що приносять, її плід смакуючи, а також з лицемірства, знай, о кращий з бгаратів: вона — від пристраси.

Жертву, принесену не за правилами, без роздачі їжі, без священних висловів, без плати жерцєві, позбавлену віри, називають відсталою.

Шанування богів, двічінароджених, учителів і мудреців, чистоту, прямоту, цнотливість і ненашкодження називають тілесним подвижництвом.

Слово, яке не тривожить, правдиве, приємне й спасення, і постійну вправу в благочестивому читанні називають подвижництвом мови.

Ясність думки, привітність, мовчазність, самовладання, душевну чистоту — це називають подвижництвом думки.

Це потрібне подвижництво, яке здійснюється людьми з найвищою вірою, не прагнучих плоду й злучених, називають святим.

Подвижництво ж, чинене лицемірно, заради завоювання поваги, пошани й поклоніння, називають тут пристрасним, мінливе воно і непостійне.

В потьмаренні розуму чинене подвижництво — із самокатуванням або заради згуби іншої людини — таке відсталим зветься.

Дар, що з почуття обов'язку дається тому, від кого не чекають відшкодування, і в належному місці, коли й кому належить, вважають святим.

Але якщо він дається заради відповідної послуги або з воління до якогось придбання, чи з каяттям, — такий дар вважають пристрасним.

А дар, що не в тім місці й не вчасно дається і не тому, кому належить, образливий і зі зневагою даний, — той називають відсталим.

Ом, Тад, Сат — вважається потрібним позначенням брахмо. Ним здавна заведені були брахмани, Веди й жертвопринесення.

Тому із проголошення «Ом» починають завжди обряди жертвопринесення, дару й подвижництва, запропоновані для тих, хто брахмо пояснює.

З висловом «Тад», про плід не думаючи, обряди жертвопринесень, подвижництва і дарів обряди різні, здійснюють шукачі порятунку.

У значенні сущого й у значенні доброго вживається вислів «Сат», і до славетного діяння, о Партхо, слово «Сат» застосовне.

Сталість у приношенні жертв, подвижництві й дарі теж іменується «Сат», і діяльність, цьому присвячена, саме так і позначається — «Сат».

А без віри, що б не було принесено в жертву або даровано, яке б подвижництво не звершено, як і будь-яке діяння, зветься те — «несуще», о Партхо, немає його ні по той бік, ні тут.

Так вістить розділ тридцять дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 40¹²⁵

Арджуна сказав:

Зречення сутність хочу я, о міцнорукий, осягнути, і особливо, о Хрішикешо, — відчуженість, о Нищителю Кешина.

Велеславний Господь мовив:

Мудрі розуміють зречення як відмову від діянь, спонукуваних бажаннями, зречення від плоду будь-якого діяння відчуженістю називають прозорливі.

Діяння повинно бути відкинуте через порочність свою — так одні з мислителів речуть. Не можемо відкидати діяння жертвопринесень, дарів і подвижництва — так кажуть інші.

Вислухай же моє рішення в тому, що стосується зречення, о кращий з бгаратів. Адже відомо, о чоловіче-тигре, що трьох видів буває зречення.

Діяння жертвопринесень, дарів і подвижництва не повинні відкидатися, а повинні здійснюватися. Жертвопринесення, дар і подвижництво суть засоби очищення для мудрих.

Однак і ці діяння повинні здійснюватися зі зреченням прихильності й плодів — таке, о Партхо, моє непохитне останнє судження.

А від приписаного діяння зрікатися не личить, і відмова від нього, викликана оманною, оголошується відсталим.

Той, хто відмовляється від діяння як від тяготи, зі страху перед тілесними муками, — пристрасне робить зречення й навіть плід зречення не знаходить.

Але коли діяння виконується запропоноване, оскільки зробити його належить, о Арджуно, і зі зреченням прихильності, й самого плоду — таке зречення вважається святим.

Не відвертається від несприятливого діяння й не домагається сприятливого зреченню відданий, ревності святої сповнений йогин, той, чиї розвіяні сумніви.

Адже неможливо для втіленого відмовитися зовсім від діяння. Але хто зрікається плоду діяння, той воістину зветься відчуженим.

Небажаним, бажаним і змішаним — трьох видів буває плід діяння після смерті для невідчужених, але ніколи ніяким не є — для відчужених.

Про п'ять діючих причин тих, дізнайся від мене, о міцнорукий, необхідних для завершення будь-якого діяння, тих, які визначені були у висновку вчення Роздумів (*sāmkhya*).

То — обставини, а також діяч, і знаряддя різних видів, і різні окремі дії, а п'яте — доля.

І яке б не почала діяння людина — тілом, словом, думкою, правильне або навпаки, ці п'ять суть причини його.

При всьому цьому, хто, розумом недосконалий, у собі бачить єдиного діяча, той недоумок нічого не бачить воістину.

А чия природа позбавлена себелюбности й чий розум не затьмарений, той, навіть вбиваючи цих людей, не вбиває, і себе не зв'язує.

Знання, пізнаване й знавець — трьох видів буває спонування до дії. Знаряддя, діяння й діяч — з трьох видів складаються дії.

Знання, діяння й діяч — троїсте це, відповідно до розрізнення якостей, як викладалося вище про якості, — вислухай же, які вони.

Те знання, завдяки якому в усіх істотах вбачається одна нетлінна сутність, неподільна в ділених, — знай про нього як про ревного у святості.

Але знання, яке знає в усіх істотах окремо різні сутності, кожне особливого роду, то знання знай як пристрасне.

А таке знання, що прив'язується до однієї якоїсь справи як до цілого, що не виявляє причини його, без щирого осмислення й убоге, іменується відсталим.

Запропоноване й зречене від прихильности діяння, чинене не прагнучим плоду його, без бажання і без відрази, називається ревним у святості.

А таке діяння, що з великою натугою відбувається заради задоволення бажання або ж зі своєкорисливости, називається пристрасним.

Діяння, яке чинять од омани, не думаючи про наслідки, загибель, збиток, не розраховавши сили, називають відсталим.

Відмовившись від прихильности, позбавлений зарозумілости, сповнений рішучости й цілеспрямованости, і котрий не міняється від успіху й неуспіху діяч, називається ревним у святості.

Збуджений прагненням, жадаючий плоду діяння, жадібний, зловмисний, нечистий, то веселошам, то прикrostі підданий діяч, зветься пристрасним.

Незв'язаний, неосвічений, упертий, віроломний, злодійкуватий, ледачий, похмурий і загайний діяч називається відсталим.

Вислухай же, о Завойовнику багатств, про потрібний поділ розуміння й стійкості — відповідно гунам — тлумачення вичерпне і достеменне.

Якщо усвідомлюється що є: просування і перешкода, що повинен і не повинен робити, що небезпечно і безпечно, що полон чи порятунок, те розуміння, о Партхо, — у святості.

Але якщо не так, як треба, пізнають праведне й несправедливе, належне й неналежне, то таке розуміння, о Партхо, — пристрасне.

Коли воно, мороком вкрите, несправедливе за праведне приймає й усі значення речей псує, таке розуміння, о Партхо, — відстале.

Стійкість непохитна, котра через злуку дозволяє керувати діяльністю думки, життєвих сил і почуттів, така стійкість, о Партхо, — у святості.

А стійкість, з котрою, о Арджуно, ревно обов'язку, бажанням й користи дотримується прагнучий плоду, така стійкість, о Партхо, — пристрасна.

З котрою ж від сонливости, страху, прикrostі, зневіри й буйства відмовитися дурень не може, така стійкість, о Партхо, — відстала.

Але тепер про радість трьох видів почуй від мене, о туре серед бгаратів. Коли в старанній вправі насолоду знаходять і досягають кінця нещастя,

Така радість, що спочатку — мов отрута, а по дозріванні амриті подібна, святістю зветься, [Душею в собі ясним розумінням породжена](#).¹²⁶

Та, що походить від зіткнення почуттів із предметами, спочатку амриті подібна, по дозріванні ж — наче отрута, така радість вважається пристрасною.

Радість, яка і спочатку, і згодом вводить душу в оману, що походить від сонливости, ліні й недбальства, — таку вважають відсталою.

Немає існування на землі, ні навіть серед богів на небесах, яке вільне було б від трьох цих природою породжених гун-якостей.

Діяння брахманів, кшатріїв, вайш'їв, а також шудр, о нищителю ворогів, розрізняються за цими якостями, від власного тих станів єства походячи.

Спокій, смиренність, подвижництво, чистота, терплячість і прямота, знання, пізнання, сповідання віри — таке діяння призначене брахманові, що йде від його єства.

Хорообрість, відвага, стійкість, умілість, а також безстрашність на прі, щедрість і природна владність — таке діяння призначене кшатрію, що йде від його єства.

Оранка, скотарство, торгівля — таке діяння призначене вайш'ї, що йде від його єства, а для шудри — у служінні сутність діяння, від його єства походячи.

Віддана, кожна своєму діянню, знаходить людина досконалість. Як вірний своєму діянню досконалости досягає, почуй про теє.

Тому, від кого істот рух, ким всесвіт цей перейнятий, віддаючи шанування виконанням свого діяння, здобуває досконалість смертний.

Краще незграбне виконання власного обов'язку, ніж гарне чужого обов'язку. Хто виконує своєю природою обумовлене діяння не впадає у гріх.

Від народження визначеного діяння не слід відмовлятися, о сину Кунті, навіть від порочного. Бо всі починання порочністю повиті, як вогонь димом.

Той, чий розум ні до чого не прив'язаний, хто переміг себе, врятований від бажань, зреченням досягає вищої досконалості, діянням далекої.

Дізнайся від мене, о сину Кунті, коротенько, як досконалий досягає брахмо, що і є вища мета знання.

Чистим розумом обдарований, стійкістю себе приборкавши, зрікшись од звуку й інших предметів сприйняття, відринувши прагнення й відразу,

Живучи самотньо, харчуючись помірковано, приборканий у слові, тілі й думках, постійно відданий спогляданню й злуці, затверджений в безпристрасності,

Від себелюбності, насильства, гордині, бажання, гніву, наживи відрікшись, самовідданий, умиротворений — гідний стати Брахманом.

Ставши Брахманом, ясний духом, він не засмучується і не жадає. Однаковий до всіх істот, вищу відданість у мені він знаходить.

Через відданість він пізнає мене, хто я й наскільки великий воістину, а пізнавши мене достеменно, він потім прямо входить у мене.

Хто робить всі діяння завжди не інакше, як вдавшись до мене, милістю моєю досягає вічної оселі нетлінної.

Подумки всі діяння мені присвятивши, мною поглинений, до злуки мудрости вдавшись, з думкою про мене перебувай постійно.

З думкою про мене всі перепони милістю моєю ти здолаєш, але якщо із зарозумілості не почуєш мене, ти загинеш.

Якщо, «Его» власному піддавшись, мислиш ти: «Не буду боротися!» — марне це твоє рішення, природа примусить тебе.

Зв'язаний своїми діяннями, власним єством породжених, те, що в осліпленні своєму ти робити не хочеш, о сину Кунті, зробиш ти мимоволі.

В серцях усіх істот перебуває Володар, о Арджуно, майєю всіх істот змушуючи рухатися, як на гончарному колі поміщених.

До його заступництва вдайся всією суттю своєю, о бгарато. Милістю його ти досягнеш найвищого спокою й оселі вічної.

Таке ось знання, найпотаємніше з таємних, яке я тобі повідав. Обміркувавши його в усій повноті, як хочеш, так і чини.

І ще почуй моє найвище слово, найпотаємніше з усіх. Вельми ти дорогий мені, тому повідаю спасення тобі.

До мене зверни свою думку, мені відданий будь, мені жертвуй, мені поклоняйся. Так прийдеш до мене, істинно обіцяю, дорогий ти мені.

Всі закони відринувши, до мене одного заради захисту вдайся, я тебе від усіх гріхів позбавлю, не засмучуйся.

Не повинен ти ніколи розповідати це ні тому, хто не дотримується помірності, ні тому, хто не відає відданості мені, ні непокірливому, ні злобливому проти мене.

А хто цю найвищу таємницю буде повідомляти відданим мені, виявляючи мені вищу відданість, той до мене й прийде, немає сумніву.

І немає серед людей нікого, хто б створив більш приємне для мене, ніж він, і не буде нікого на землі для мене дорожче.

А той, хто буде вивчати цю священну бесіду нашу, — жертвою знання буде він шанувати мене, так я мислю.

Людина ж, що буде слухати це, наділена вірою і незлоблива, теж, порятунок отримавши, досягне сяючих світів праведників.

Чи вислухав ти це, о Партхо, з увагою невідривною? Омана твоя, невіданням породжена, чи розсіяна, о Завойовнику багатств?

А р д ж у н а м о в и в :

Згинула омана, і отримав я знання милістю твоєю, о Непохитний! Твердий я, пішли сумніви, буду діяти по слову твоєму!

Таку бесіду Васудеви з Партхою, великого духом, я почув, дивну, яка змушує тріпотіти серце.

Милістю Вьяси почув я цю високу таємницю, цю Йогу, самим Крішною, Володарем Йоги, прямо повідану.

О царю, згадуючи дивну цю святу бесіду Кешави і Арджуни, знову й знову сповнююся я замилювання.

І, згадуючи знову той найпрекрасніший образ Харі, у великому здивуванні я перебуваю, о царю, і сповнююся захвату знову і знову.

Там, де Крішна, Володар Йogi, де Партха, Власник лука, там — щастя, перемога, добробут, непорушна справедливість — така моя думка.

Так вістить розділ сороковий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

КІНЕЦЬ ПІСНІ ГОСПОДА

КОМЕНТАРІ ПІСНІ ГОСПОДА

¹ Йoга (yoga) — тут термін використовується в значенні особливого медитативного самозосередження, що дає отримання надприродних здібностей. ([вгору](#))

² увінчані мунджeю — під прапороносцями маються на увазі, либонь, самі царі, кожний з яких мав свою емблему на прапорі. Шкура чорної антилопи з часів Вед вважалася священною, як і трава мунджeя (рід очерету, *Saccharum sara*), з якої плелися пояси для жерців і вінки, котрим приписувалася магічна сила. ([вгору](#))

³ Сузір'я Магха — десята місячна стоянка, відповідає частині сузір'я Лева. Час проходження місяця через нього припадає на місяць магха (січень-лютий). Коментар Нілакантхи вбачає тут розбіжність із часом початку великої битви, як вона визначається за іншими вказівками в Мзб., і тлумачить *maghāviśaya* як «світ предків», куди відправляються душі полеглих в бою. Однак, якщо враховувати традиційне подання про велику битву як про рубіж, який відзначає завершення низки століть, що передує останній юзі, тим часом як початок Каліюги, відповідно до тієї ж традиції, у перерахуванні на сучасне літочислення припадає на лютий 3102 р. до н.е., тобто саме на пору року, близьку місяцю магха, ця уявна невідповідність знаходить очевидне пояснення. ([вгору](#))

⁴ Сім великих планет — Сонце, Місяць, Марс, Меркурій, Юпітер, Венера і Сатурн. Під «малими» планетами малися на увазі міфічні Раху й Кету, в яких вбачали причину сонячних і місячних затемнень. ([вгору](#))

⁵ Найррiті (*nairṛta*) — букв. «сини беззаконня», зазвичай — найменування різновиду демонів, але тут, мабуть, назва якогось лісового племені, що використовує в бою тільки примітивні види зброї (хоча не виключено, що маються на увазі саме демони, оскільки в битві беруть участь і демонічні істоти). ([вгору](#))

⁶ Зв'язані клятвою (*saṁśapta*) — воїни, що дали обітницю перемогти або вмерти в єдиному прагненні до поставленої мети. В «Магабгараті» так іменується зазвичай цар тригартів із братами, які поклялися вбити в битві Арджуну. У третій книзі про них говориться як про демонів, що втілилися на землі. ([вгору](#))

⁷ Хатське золото — золото з міфічної країни Хатака, що ніби розташовується в Західному Тибеті, біля озера Манас. Вона згадується в другій книзі в числі країн, скорених Арджунною. ([вгору](#))

⁸ Розділ 23 — з цього розділу починається власне «Бхагавад-Гіта» («Пісня Господа»), канонічний текст знаменитої поеми, що охоплює вісімнадцять розділів (до роз. 40 включно). Пізні коментатори (Ямуначарья, Рамануджа) розділили текст на три частини (*śatka*, тобто по шість розділів) і дали назву кожній частині та розділу. Частина перша — «Розділ про діяння» (*karma-kāṇḍa*); назва першого розділу поеми (розділ 23 «Бгішмапарви») в тексті — «Йoга суму Арджуні» (*arjuna-viśādayoga*). Термін *yoga*, багатозначний у тексті «Бхагавад-Гіти» (див. далі по тексту), повторюється потім у назві кожного розділу, підкреслюючи релігійно-ритуальний характер змісту поеми, яка вказує шляхи до духовного єднання (*yoga* — букв. «з'єднання, зв'язування, сполучення, злука») людини з Богом, з вищою реальністю. ([вгору](#))

⁹ поле дхарми (*dharmakṣetra*) — з цього слова починається поема. Поняття «дхарма» у широкому значенні («Священний Закон, віровчення, правда») охоплює її основний, релігійно-дидактичний зміст. На уявленні про бойовище як про «поле дхарми» ґрунтується символічне тлумачення змісту «Магабгарати» в цілому, яким і обумовлено у традиції визнання її священною книгою індуїзму (в цьому плані «Бхагавад-Гіта» може розглядатися, як концептуальне ядро всього епосу, що дає ключ до такого тлумачення. ([вгору](#))

¹⁰ Тут названі бойові мушлі братів: Паундра — за назвою місцевості в пониззі Ганги, звідки, либонь, була добута. Анантавіджайя (*anantavijaya*, букв.: «нескінченно переможна»). Сугхоша (*sughoṣa* - «благозвучна»). Маніпушпака (*manipushpaka*, «діамантово-барвна»). ([вгору](#))

¹¹ Змішання варн — в першопісмі стоїть: *varṇasamkara*. В давньоіндійських релігійно-дидактичних текстах застереження проти заборонного «змішання варн» є загальним місцем. В них явно відбивається прагнення ортодоксального брахманства протистояти процесу розкладання давньої системи чотирьох варн (брахмани, кшатрії, вайшї та шудри), що сходять, як гадають, до індоіранської (якщо не до індоєвропейської) спільності. Початок цього процесу можна віднести напевно, уже до часу ранньої версії епосу. ([вгору](#))

¹² Розділ 24 — назва другого розділу поеми — «Йoга роздумів» (*sāṁkhyayoga*). Терміни Санкхья і Йoга, у більш вузькому значенні релігійно-філософські системи або «школи» (даршани), входять у число ортодоксальних шести, визнаних в індуїзмі, тут уживаються, мабуть, у значенні більше широкому. Проте в назві цього розділу їх нерідко залишають без перекладу, що може дати підставу розуміти їх саме як позначення згаданих двох шкіл (традиційно поєднуваних в одну із трьох пар індуїстських даршан), тим часом як остаточно вони склалися, безсумнівно, у більш пізню епоху. Обидва терміни повторюються в тексті розділу, з якого, власне, і починається виклад релігійно-філософського вчення «Бхагавад-Гіти». Під «роздумами» (*sāṁkhyā*) тут розуміється, либонь, вчення про минулу природу матеріального світу, який сприймають органи почуттів, і про відчуженість від діяльності цього світу неминуючого духовного початку — Атмана. Крішна викладає це навчання починаючи з вірша 11, причому сам термін *ātman*, який затвердився в індуїстській традиції для позначення цієї духовної субстанції, у тексті розділу не вживається. Наставлення в Йoзі, яке розуміється тут в «технічному» сенсі — як сукупність прийомів психічного тренування, котре сприяє досягненню вищого знання, йде далі в мові Крішни починаючи з вірша 48 (цьому ж цілком присвячено шостий розділ поеми). В тих же значеннях, відповідно, «роздуми (знання)» і «тренування (діяльності)» ці терміни вживаються і в інших місцях «Гіти». ([вгору](#))

¹³ стосовно обов'язку — у першописі: *dharma*. Роззубленість Арджуни викликана саме протиріччям між поняттям обов'язку, що забороняє кшатрію відхилення від битви (коло обов'язків, обумовлене приналежністю до своєї варни, — одне з головних значень слова *dharma*), і моральним законом, що охороняє інтереси роду. Наступне, безпосередньо за цим, питання героя ставить насамперед етичну проблему обов'язку («що робити?») — перевага етичного початку характерна для вчення «Багавад-Ґіти», як і для історично передуючої їй проповіді Будди. Однак у тексті рядка мається на увазі, мабуть, разом із зазначеним і більш широке значення слова *дхарма*, тому краще, можливо, перекладати: «Закон» або залишити слово «*дхарма*» без перекладу. ([вгору](#))

¹⁴ Кажеш мудрі слова — перекладачі вбачають у цих словах Крішні протиріччя з наступною вказівкою на розбіжність слів Арджуни з думкою істинних мудреців (пандитів). Тут припускають або іронію, або перекручування тексту. Частіше, однак, пояснюють видиме протиріччя тим, що Крішна визнає мудрість цих слів лише щодо деяких розповсюджених істин, відкидаючи висновок, до якого приходять Арджуна. ([вгору](#))

¹⁵ Дотик до предметів — у першописі: *mātrasparṣa*. Під *mātra* розуміються в термінології філософських текстів Упанішад і епосу предмети матеріального світу, доступні сприйняттю органами чуттів. ([вгору](#))

¹⁶ Від Не Суцого...від Суцого — поняття Суцого (*sat*) і Не Суцого (*asat*), що сходять до знаменитого космогонічного гімну «Рігведи» (X. 129), займають помітне місце в онтологічних спекуляціях індійських філософів раннього періоду. В «Ґіті» значення цих понять (*sat* як «істинно-суцого») тлумачиться нижче, у розділі 39. Шанкара і Рамануджа обоє розуміють тут під *asat* «тіло», матеріальну природу (інакше: *prakṛti*). ([вгору](#))

¹⁷ Розмежування обох — у першописі слово *anta* допускає різні тлумачення, що відбивається в перекладах. Так, Дж. Томсон приймає значення «межа, кінець» (*true end*), але частіше обирається інше: «межа, кордон» (Р. Гарбе: *Grenze*. І. ван Бейненен: *boundary*) або «границя, розходження» (А. Шлегель: *discrimen*). С. Леви перекладає: *terme*, що, як і «межа», може розумітися в обох значеннях: «кінець» і «кордон». ([вгору](#))

¹⁸ незнищенне Те, чим все це перейнято — уже у ведійських текстах вказівний займенник *tad* («Те» серед. р.) уживається для позначення абсолютної реальності, брахмо (*brahman*, серед. р.), концепція якого, як і ідея тотожності його з людською душею, що розвивається далі в поемі, розробляється починаючи з Упанішад. «Перейнято» — так тлумачать *tatam* у першописі Шанкара, Рамануджа та більшість перекладачів. Зенер вказує, що буквально значення слова — «виткане» (*spin*), і перекладає відповідно. Мається на увазі, що Всесвіт («все це») виникає з Того, як павутина з павука. ([вгору](#))

¹⁹ тіла вічного втіленого...невимірного — під «втіленим» мається на увазі душа (у першописі тут *śarīrin*, однозначне з *dehīn*. Однак Зенер, всупереч загальноприйнятому тлумаченню, підкреслює, що в «Ґіті», як і в Упанішадах, це слово означає емпіричне, індивідуальне «я», але не вищого Атмана-брахмо, про якого мова йде в попередньому рядку. «Невимірний» (*argateya*) Шанкара і Рамануджа тлумачать, як незбагнений звичайними засобами пізнання. ([вгору](#))

²⁰ Хто думає про нього...його не вбивають — вже П. Дейсен вказав на паралель в «Катха-Упанішаді» (І. 2.19): «Якщо вбиваючий думає, що вбиває, якщо вбитий думає, що вбитий, то обидва вони не розпізнають істини, — він не вбиває, не є вбитим». В «Ґіті» під «ним» мається на увазі «втілений», душа. ([вгору](#))

²¹ Непроявленим (*avyakta*) — це поняття розробляється вже в Упанішадах, але там до «душі», до Атмана, зазвичай не додається. В «Катха-Упанішаді» воно означає природну субстанцію, яка «вище» Атмана. ([вгору](#))

²² Не виявлені істоти...по смерті своїй — тут знову може матися на увазі «невиявлення» вічної душі, зовнішнім відбиттям якої є тимчасове тілесне втілення між народженням і смертю. Проте й матеріальний початок визнається вічним у навчанні «Ґіти». ([вгору](#))

²³ Ця мудрість...відринеш пута діяння — з цього рядка починається розвиток нової теми. Від «роздумів» (*sāmkhya*), раціонального пояснення істинної природи душі (маються на увазі наведені вище визначення «втіленого»), Крішна переходить власне до Йоги (перекладаємо тут і далі *yoga* як «злука»), яка стосується до «роздумів» як практика до теорії. ([вгору](#))

²⁴ Під «праведністю» (*dharma*) розуміється тут насамперед виконання обов'язку своєї варни. Під «великою небезпекою», згідно Шанкари та Рамануджі, розуміється *samsāra*, коловорот народжень і смертей. ([вгору](#))

²⁵ Під «зосередженням» (*satādhi*) розуміється особливий стан свідомості, стан граничної внутрішньої концентрації, що максимально звільняє від впливів зовнішнього світу — кінцевий результат йогічної практики (недосяжний для «ригуалістів» поглинених бажаннями). Традиційні коментарі (Шанкара, Шрідхара) тлумачать термін *satādhi*, як безроздільну поглиненість душі прагненням до Бога або як сам об'єкт прагнення. ([вгору](#))

²⁶ Три гуни — в першописі: *traiṅguṇa*, тобто сукупність трьох «гун» (*guṇa* — букв. «нитка»). Це надзвичайно багатозначне слово і як термін його часто залишають без перекладу. Три «гуни» у вченні Санкх'ї — три природні джерела, взаємодією яких визначаються всі процеси матеріального світу й прояву людського характеру. Нижче перекладається термін «гуни» як «властивості» (обидва переклади умовні). «Трьох гун сукупність», про яку говорить Крішна в цьому рядку, означає приналежність матеріальному світу, що пов'язує душу його законами і впливами на органи почуттів, — звільнитися від цієї залежності він закликає Арджуну. ([вгору](#))

²⁷ Двоїстість — двоїсте, небайдуже ставлення до протилежностей (напр., до радості і страждань). Стати вище подібних протилежностей «Ґіта» закликає і надалі. ([вгору](#))

²⁸ Одкровеннями збентежений — тобто спантеличений позбавленими єдиної спрямованості текстами Вед. ([вгору](#))

²⁹ хто побачив Вишне — (*param*) Рамануджа тлумачить у значенні «інший, позамежний», тобто, що перебуває за межами сприйняття органами чуттів. Шанкара ж тлумачить це як вищу реальність (*paramārtha-tattva*), брахмо. ([вгору](#))

³⁰ на мені зосереджений — тут Крішна вперше виразно пов'язує зосередження думки в Йозі з всепоглинаючим прагненням до Бога. ([вгору](#))

³¹ Стан брахмо (*brāhmi sthitiḥ*) — Шанкара тлумачить це словосполучення як «перебування в Брахмані» (*brāhmaṇi bhāva*), Рамануджа — як «досягнення Брахмана» (*brahmaprāpika*), Еджерстон розуміє це як якийсь стан зосередженості

на єдиному (fixation), що приводить до досягнення брахмо. Гояндка тлумачить цей стан, як стан душі, що усвідомила Бога. Зенер підкреслює в ньому момент невідомості, замирання в екстазі. (вгору)

³² Нірвана в брахмо — в першописі: *brahma-nirvāṇa*. Термін «нірвана» (букв. «вгасання», можливий переклад: «умиротворення, блаженство», але зазвичай це слово залишають без перекладу), рідко вживаний поза буддійською літературою, свідчить тут, як думають, «про певну близькість Гіти до атмосфери духовних пошуків раннього буддизму». Теланг розуміє тут *nirvāṇa*, як блаженство злиття із брахмо. В палійському каноні, вказує Зенер, слово *brahma-nirvāṇa* не зустрічається і введено в індуїзм либонь, «Гітою». (вгору)

³³ Розділ 25 — назва третього розділу поеми — «Йога діяння» (*karma-yoga*). (вгору)

³⁴ Влада діяння — мається на увазі, либонь, закон карми, що визначає посмертну долю в новому народженні. (вгору)

³⁵ Зречення (*samnyasa*) — мається на увазі зречення від світу, що вченням Упанішад пропонується на останній стадії життя. (вгору)

³⁶ Неприв'язаним (*asakta*) — мається на увазі неприв'язаний бажаннями володіння почуттєвими об'єктами навколишнього світу. (вгору)

³⁷ Знай...в жертві затверджене — існують різні тлумачення цього вірша, який вважають важким для розуміння. Термін брахмо (*brahman*) у першому рядку вірша коментатори і перекладачі зазвичай розуміють у значенні сукупності священних текстів одкровення, тобто Вед, але Рамануджа, посилаючись на текст «Гіти», тлумачить його тут як рівнозначний поняттю матеріальної природи (*prakṛti*), тіла. Поняття ж Неминущого (*aṁśara*), яке зазвичай означає священний склад «ом», Рамануджа тут тлумачить як індивідуальну душу (*jīvātman*), але Шанкара саме *aṁśara* розуміє в значенні Атмана-Брахмо, від якого походить Веда, священне Слово. Далі в «Гіті» поняття *brahman* і *aṁśara* ототожнюються. Семенцов розкриває значення ритуальних ремінісценцій у цьому вірші та вказує, що поняття *aṁśara*, склад «ом», означає безперервність і неминущу тривалість ритуального слова, що породжує й сам жертвний обряд, «діяння». (вгору)

³⁸ Хто за обертанням цього колеса тут не слідує — «тут», тобто в цьому світі. Образ колеса брахмо (або Атмана) в Упанішадах виступає як символ всесвіту. Гояндка зв'яже «обертання колеса» з поданням про циклічний процес творення, про що мова йде вище. Семенцов розкриває образ у своєму перекладі: «Колесо це жертв і дій...», тобто під слідуванням «обертання колеса» мається на увазі виконання релігійних обов'язків і обрядів. (вгору)

³⁹ лише в Собі шукає радість...для того турбот не існує — тут зворотний займенник *ātman* означає, мабуть, саме Атмана («у Собі» — тобто в таємній глибині душі), і тому Семенцов залишає його без перекладу: «...якому атман... радість дарує...» тощо. Далі він перекладає: «...для нього не важливі приписи». (вгору)

⁴⁰ ...єднання світу — Джанака, легендарний цар Відехи, згадується в числі викладачів нових вчень в Упанішадах. Як «єднання світу» перекладається *loka-samgraha* (подібно з розумінням Семенцова: «світів сукупність», так само є у Мялля, автора естонського перекладу), хоча *samgraha* може означати просто «благо, добробут» (як перекладає, напр., Сенар: *le bien du monde*). (вгору)

⁴¹ ...тому й наслідує світ — з цього рядка починається наставляння смертному про наслідування Господу у своїх діяннях, яке йде, як вказує Семенцов, за структурою ритуального ведійського тексту. До цього підводить заклик діяти заради єднання світу в попередньому рядку. (вгору)

⁴² ...всі діяння він нехай підсолодить — буквальний переклад. Ближче до буквального, переклад Дейссена: *...veranlassen...mit Freudigkeit zu tun* — «спонукувати діяти з радістю» (подібно і в Еджертона). Мається на увазі, либонь, що мудрий повинен направити на шлях істинний неосвічених людей так, щоб вони одержували від діянь задоволення. (вгору)

⁴³ ...він їхній творець — «Властивості природи» (те ж, що «якості») — терміни *guṇa* і *prakṛti* — Семенцов залишає без перекладу. «Я» — умовний переклад терміна *ātmakāra*. В системі Санкх'ї він означає свідомість Я (ego), що походить безпосередньо від розуму (*buddhi*) і сходиться через нього до споконвічної матерії (*prakṛti*). (вгору)

⁴⁴ ...не прив'язується — тобто знаючи, що всі дії походять із «властивостей» (*guṇa*) матерії, не приписує їх собі й не прив'язується до них. (вгору)

⁴⁵ у вищого Себе — в першописі: *adhyaṭma*, що може також означати Вищий Дух або Бога. (вгору)

⁴⁶ свідомість (*manas*) і розум (*buddhi*)... — переклад цих термінів тут умовний. Перший термін в Санкх'ї означає розум, свідомість. Це шостий елемент психіки, що має матеріальну природу, яка доповнює п'ять почуттів, тобто сенсорних органів: *indriya* або *buddhindriya* — органи сприйняття — очі, вуха, ніс, язик та шкіра. До них додаються ще п'ять органів дії: *karmendriya* — гортань, рука, нога, задній прохід, статевий орган. Тут *manas* перекладається, як «свідомість». Мається на увазі: те, що дає можливість «усвідомлення», будучи на більш низькому рівні відносно «розуму» (в іншому контексті *manas* перекладається: «думка». Іноді також: «душа»). Що стосується поняття *buddhi*, то деякі дослідники особливо підкреслюють його функцію «вмістища або пам'яті», яку оцінюють «по її змісту й здатності утримувати» рятівне знання. Згідно Санкх'ї, у процесі еволюції матерії «розум» виникає першим з «невиявленого» (*avyakta*), проміжну стадію між ним і «свідомістю» або «думкою» займає «я», «самосвідомість». (вгору)

⁴⁷ Знань (*jñāna*) і пізнання (*vijñāna*) — згідно Шанкарі, під першим варто розуміти знання вищої істини, сприйняте зі священних книг, під другим — знання, засноване на особистому досвіді й підлегле традиції. Іноді ці поняття розрізняють як знання духовне, що сходиться до одкровення, і знання, що опирається на логічне міркування. (вгору)

⁴⁸ то Він — тобто Атман, вища реальність, як тлумачать Шанкара й інші коментатори. (вгору)

⁴⁹ Розділ 26 — назва четвертого розділу поеми — «Йога знання» (*jñāna-yoga*) або «Йога знання і відмови від діянь» (*jñānakarmasamnyāsa-yoga*). Можливий інший переклад — «Йога знання, діяння і зречення». В самому тексті поеми термін *jñāna-yoga* зустрічається лише двічі, що, як зауважує Семенцов, не дозволяє встановити «точний обсяг його значення». (вгору)

⁵⁰ я себе виявляю — як відзначає Зенер, у цьому вірші Крішна вперше відкриває Арджуні свою божественну природу. «Над своєю природою», тобто над підвладною йому матерією (*prakṛti*). «Майя» (*māyā*) — термін, що у древніх текстах

означає надприродну магічну силу, чарівництво. Про поняття т'ау'я, як творчої енергії Бога дивіться далі по тексту. [\(вгору\)](#)

⁵¹ створюю себе сам — в цьому рядку, який розвиває думку, висловлену в попередньому, вбачають становлення індуїстської доктрини аватара - «сходжень» бога Вішну в цей світ. [\(вгору\)](#)

⁵² подвигом того знання очистившись, у моє буття увійшли — тобто досягли вищої мети — звільнення від пуг мирського буття (сансари). «Подвиг» тут має значення подвижництва (в першописі: tapas), і можливий переклад: «подвижництвом і знанням (мудрістю)» так у Зенера. Але тут скоріше порівнюється пізнання вищої істини, яку проповідує Крішна, з подвижництвом. «Моє буття» (або «стан» tad-bhāva) Радхакрішнан тлумачить як надприродне буття Бога. Тут це поняття, по суті, отожднюється з поняттям брахмо. [\(вгору\)](#)

⁵³ Бажаючи успіху...діяннями породжений — під «діяннями» (karma) мають на увазі в цьому рядку саме ритуальні дії, жертвопринесення богам. [\(вгору\)](#)

⁵⁴ властивостей і діянь — згідно Шанкарі, гуни («властивості») співвідносяться тут із чотирма варнами (sattva — брахмани, rajas — кшатрії, tamas — шудри, вайшії сполучають у своїй природі останні дві). «Діяння» — обов'язки, призначені Богом для кожного стану. [\(вгору\)](#)

⁵⁵ ...бачить в бездіяльності... — як пояснює Шанкара, дух (Атман) усунутий від діяння, тіло ж позбавлене спокою. На цьому ґрунтується тут свого роду діалектичний підхід до проблеми розрізнення «діяння» (karma) і «недіяння, бездіяльності» (akarma). Останнє Рамануджа трактує як «пізнання Атмана» (atmajñāna). Для мудрого діяння невіддільні від знання. [\(вгору\)](#)

⁵⁶ Приношення є брахмо...заради брахмо — Шанкара дуже неявно тлумачить цей рядок. Рамануджа бачить тут у брахмо суть усякого діяння (обряду, з яким він отожднюється). Дасгутта, посилаючись на коментар Шрідхари, вказує, що брахмо у цьому рядку означає Бога. Семенцов зіставляє її з рядком 9(31). 16, де в тих же висловах говорить про себе в першій особі Господь, і далі наводить тлумачення Абгінавагупти: «Брахмо — засіб жертвопринесення, тобто те, із чого все відбувається і куди потім знову входить є брахмо. Все існуюче у вигляді цього світу є жертва. В брахмо, тобто в тихому вогні вищого усвідомлення, брахмом, тобто будь-якою ритуальною дією, вона жертвується, ніби приноситься на вогонь брахмо для збільшення її (людини) саяйва. Той йогин, чия зосередженість складається саме в такій дії, з'єднується із брахмо, тобто пізнає саме Його, не інше що-небудь, оскільки іншого не існує». Далі Абгінавагупта вказує на тотожність поняття «Брахмо» і «Я» у контексті цього рядка. [\(вгору\)](#)

⁵⁷ ...жертву...богам...жертвоне узливання — від жертви брахмо, про яку говориться вище, відрізняється жертва богам ведійського пантеону (daivayajña). З цього рядка починається перерахування різних видів ритуальних дій, що становлять «дію шляхом обряду» (karma-yoga) і спрямованих на отримання істинного знання. Шанкара вважає, що тут під «жертвою», яка приноситься для брахмо, мається на увазі душа, Атман. [\(вгору\)](#)

⁵⁸ Інші приносять жертву...на вогні почуттів — цей рядок, як і безпосередньо наступні за ним, присвячені Йозі як «аскетичній практиці» (близько тому, що називається «Хатха-Йогою»). Він приймається тут як приношення в жертву діяльності почуттів (тобто їхнє приборкання) і «предметів (об'єктів) чуттів» (тобто відмова від почуттєвих об'єктів). [\(вгору\)](#)

⁵⁹ Життєві сили (prāṇa) — це поняття (prāṇa — букв. «подих») сходять до Упанішад, де під ним розуміють п'ять органів почуттів (подиху або нюху, язика, зору, слуху й мислення). Мова йде про різновид «пранаями», йогічних регулювань подиху (prāṇāyāma — букв. «стримування подиху»), для встановлення контролю над потоком свідомості. [\(вгору\)](#)

⁶⁰ ...подихами подихам приносять жертву — харчування саме по собі розглядається в Упанішадах як жертвопринесення пранам («життєвим подихам»), тобто відмова від їжі означає приношення в жертву самих цих «подихів». [\(вгору\)](#)

⁶¹ Усяке діяння...досягає досконалості у знанні — «жертвопринесення знанням» (jñāna-yajña) оголошується в цьому рядку вище «речовинного», що, згідно Рамануджі, лише підготовляє цю вищу жертву (саме воно при цьому аж ніяк не відкидається). Рядок резюмує вчення про діяння (karma-yoga): сенс безкорисливого діяння в тім, що воно «перетворюється на знання» (переклад, запропонований Семенцовим), чи інакше: «знищується в знанні». На цей рядок звертає особливу увагу і Шанкара, у своєму коментарі саме знанню (jñāna) віддається перевага перед відданістю (bhakti) на шляху до порятунку. [\(вгору\)](#)

⁶² ...в мені — мова йде про те, що всі істоти єдині з Богом, і з ним же зіставляється тут таємний дух людини, Атман. [\(вгору\)](#)

⁶³ Розділ 27 — назва п'ятого розділу поеми — «Йога відмови від діяння» чи «Йога відчуженості» (karmasamnyāsa-yoga). [\(вгору\)](#)

⁶⁴ Сталим у відсторонені — в першописі: nityasamnyasin — букв. «постійно (тобто назавжди) відчужений». Починаючи з Упанішад «відчуженим» (санньясином) іменується людина, яка вступила в четверту, останню стадію життя (ашрам), мандрівник, що відринув усе земне та присвятив себе цілком порятунку від коловороту повторних народжень (сансари). [\(вгору\)](#)

⁶⁵ ...віддавши свої діяння брахмо... — згідно Шанкарі — присвятивши їх йому безкорисливо. Згідно Рамануджі — усвідомивши, що діяння насправді належать брахмо. Під брахмо тут розуміють Бога. Однак Рамануджа отожднює тут брахмо з «природою» (prakṛti), маючи на увазі, як можна зрозуміти, ілюзорність усякого діяння. Семенцов, приймаючи це тлумачення, пояснює: розуміючи, що активна лише природа, людина бачить себе (Атман) недіючим. Еджерстон отожднення брахмо з prakṛti вважає тут невиправданим. [\(вгору\)](#)

⁶⁶ Дев'ятибрамне місто — місто втілень, тобто тіло. «Дев'ять брам» — очі, вуха, ніздрі, рот і два органи виділення. Образ сходить до Упанішад, де число «брам» найчастіше — одинадцять (додаються пуп і черепний шов). [\(вгору\)](#)

⁶⁷ Ні діяльності...рухається самосуца природа — під «діяльністю» (калька з першопису: kartṛtva) розуміється тут якась сутність діяча (здатність до здійснення дій). «Самосуца природа» — в першописі: svabhāva. [\(вгору\)](#)

⁶⁸ Всепроникаючий (vibhu) — звичайний епітет Бога (Брахми, Вішну або Шиви) починаючи з епосу. Але тут, якщо прийняти тлумачення Рамануджі, як і в попередніх рядках, мається на увазі не Бог, а Атман, як душа того хто пізнав істину. (вгору)

⁶⁹ Але для тих...те Вище — в першописі, як і в перекладі, «Себе» (тобто Атман) може стосуватися і до «незнання», і до «знання» («незнання Атмана» або «Атмана знання»), «Те Вище» (tatparam — букв. «поза межне») Шанкара тлумачить як «суть вищої істини» (paramārthatattva), маючи на увазі вищу реальність. (вгору)

⁷⁰ Той, чия душа злучена в осягненні істини з брахмо — «душу» — в першописі: atman. Мається на увазі відмова її від зовнішніх впливів, необхідна для «осягнення» (в цьому значенні тут в першописі: yoga) істини єдності Атмана й брахмо, що й означає злиття цієї Душі (Атмана) із брахмо. (вгору)

⁷¹ Зовнішні впливи...вдих і видих вирівнявши...— з цього рядка починається виклад теми «Йоги», як цей багатозначний термін розуміється в нас у технічному аспекті, тобто як система певних психофізичних вправ, спрямованих на огородження організму від негативних зовнішніх впливів. «Погляд зосередивши у міжбрів'ї» — раніше інших зазначений тут йогічний прийом фіксування погляду на перенісці для збудження рефлексу уваги. Далі мається на увазі контроль над подихом (пранаяма), що становить основну частину цієї системи. (вгору)

⁷² Розділ 28 — назва шостого розділу поеми — «Йога споглядання» (dhyāna-yoga). Слово dhyāna вже в Упанішадах означає медитацію, самозаглиблення, занурення в транс. Варіант заголовка: «Йога самоприборкання» (ātmasamyama-yoga). (вгору)

⁷³ Хто належно діяння...не робить обрядів — в першому рядку розділу стверджується необхідність дотримання введійської обрядовості. «Відчужений» (samnyāsīn), «злучений в Йоґі, йогін» (yogin) відмежовується тут від буддистів і представників інших неортодоксальних течій. Шанкара, однак, тлумачить текст рядку інакше: «не тільки той є відчужений». Гояндка під «відчуженим» розуміє того хто йде шляхом не «діяння», а «роздумів» (sāmkhyayogin). «Не робить обрядів» — інший можливий переклад: «не діє». (вгору)

⁷⁴ Те що називають відчуженістю... від наміру. — в цьому рядку «відчуженість» (samnyasa) прирівнюється до «злуки», тобто до Йоґи («діяння») як необхідна умова для її (Йоґи) досягнення, що дає право іменуватися «злученим» (йогином). «Од наміру (samkalpa)» — тобто від матеріальної зацікавленості в плоді діяння. (вгору)

⁷⁵ Умиротворений Душею...перебуваючи в мені — «злучає себе», тобто злучає свою Душу (Атман) з вищою реальністю. Дієприкметник уййап в першописі — похідне від того ж кореня, що і yogin, і в цьому контексті з ним по суті однозначне. Семенцов перекладає інакше, передаючи уййап як те, що означає заняття йогічною практикою (що, мабуть, і мається на увазі в тексті): «постійно себе тренуючи». Після приписів, які стосуються підготовки до духовної діяльності, іменованої «злукою» (Йогою), цей рядок та наступні присвячені характеристиці «злученого» (йогина), того, хто здатний на цей шлях вступити. Під «Йогою» тут розуміється конкретно та сукупність психофізичних вправ, яка сприяє створенню цієї внутрішньої налаштованості на злиття із брахмо, і одночасно ця налаштованість («злука») сама по собі. (вгору)

⁷⁶ Брахмо-слово — в першописі: śabda-brahma. Цей термін зустрічається в «Майтрі-Упанішаді» (VI. 22), де він означає священний склад Ом, магічно сприятливий досягненню вищого, невиявленого брахмо. (вгору)

⁷⁷ Розділ 29 — «Йоґа знання і пізнання» (jñānavijñāna-yoga). (вгору)

⁷⁸ восьмичастинно розділена природа — тут перераховуються послідовно п'ять першоелементів і три споконвічних елементи психіки, що мають, відповідно до вчення Санкх'ї, матеріальне походження: «думка» (tapas, що можна перекладати також: «свідомість», «душа», «серце»; «розум» (buddhi) — перший продукт еволюції виявленої, матерії, «самість» або «Я» (ahamkāra) — елемент, що займає в процесі еволюції, відповідно до зазначеного вчення, положення проміжне між buddhi і tapas. Матерія оголошується тут «нижчою природою» Бога. (вгору)

⁷⁹ Духовна істота — в першописі: jīva — термін, що зазвичай означає індивідуальну душу, початково — життєве (духовне) джерело в людині; близькій поняттю Атмана (нерідко з ним поєднаний), але чітко розмежовується від безособистісного брахмо. (вгору)

⁸⁰ Знавці — ті хто досяг вищого знання. Згідно Рамануджі, це насамперед знання справжньої відмінності вічного Атмана від матеріальної природи (prakṛti). (вгору)

⁸¹ ...що в них вище за Себе... — мова йде про те, що такі люди розуміють тотожність брахмо і «Себе», душі людини, Атмана. В першописі: adhyātma — термін, що означає, згідно Шанкарі, реальність, яка лежить в основі окремих душ-атманів, або їхня сукупність. (вгору)

⁸² Розділ 30 — «Йоґа Неминучого брахмо» (Akṣarabrahma-yoga). (вгору)

⁸³ «Муж, дух» — обидва цих значення належать слову puruṣa в першописі. Це поняття (букв. «Людина», «Чоловік»), що сходить до міфологічного образу первозданного гіганта в «Рігведі», в Упанішадах отримує значення «дух, душа», у вченні Санкх'ї це — духовний принцип, протиставлений prakṛti — «матерії». В цьому розділі puruṣa означає саме духовну сутність Бога й уживається як його ім'я або епітет, так розуміє його Шанкара, ототожнюючи з Хіраньягарбхою, ім'ям Бога-творця. Теланг перекладає: puruṣa, як supreme Being — «вища Істота». Еджерстон перекладає: spirit — «дух» і вважає його в цьому контексті рівнозначним Атману. Ван Бейтенен тут протиставляє puruṣa попередньому, як «неминуче» (akṣara) «минучому» (kṣara). Ототожнення Крішні з жертвопринесенням Еджерстон зводить до пізньоведійської літератури, де саме так характеризується постійно образ Вішну. Зенер, однак, вважає це не цілком зрозумілим. «В цьому тілі» Шанкара пояснює неминучим зв'язком обряду з тілесною дією. Семенцов згадані вище три терміна залишає без перекладу, як і ім'я Пуруша («...Адхідайва є вічний Пуруша...» і т.д.). (вгору)

⁸⁴ оселя Брахми (brahmapbhavana) — «світ Брахми» (brahmaloka), в індуїстській космографії означає вищу сферу небес, доступну після смерті лише праведним, але не рятує від круговороту народжень (сансари). (вгору)

⁸⁵ Тривалість дня і ночі Брахми — в текстах епосу і пуран, які розвивають вчення про циклічне чергування періодів існування й небуття Всесвіту, що розуміються як періоди без сну («дні») і сну («ночі») Брахми, приймається зазвичай зазначене визначення в тисячу юг. Шрідхара пояснює, що маються на увазі «магаюги», кожна з яких складається із чотирьох віків-юг або 12 000 років богів, кожна доба яких дорівнює року смертної людини. (вгору)

⁸⁶ ...інше, вічне невиявлене буття... — тут розрізняються два типи Невиявленого (avyakta) — невиявлена матерія, в яку як у джерело нових народжень вертаються після смерті ті хто не отримав порятунку, і надкосмічне невиявлене, незмінне. (вгору)

⁸⁷ Неминуцим зветься...моя вища оселя — «Невиявлене», про яке говориться в цьому рядку, за зауваженням Зенера, ідентичне брахмо. Згідно Рамануджі, Бог має три «оселі» (dhātan, що може означати також «світло»): це — нижча його природа, позбавлена свідомості, потім «жива», в якій душа ще пов'язана з нижчою, — про них йшла мова в попередньому розділі — і, нарешті, третя, чистий дух, вільний від матеріальної природи. Про нього говориться в наступному рядку. (вгору)

⁸⁸ Вогонь, світло...вертається — в цих двох рядках перераховуються послідовно етапи двох можливих посмертних шляхів людини близько до відомих текстів «Бріхадараньяка-Упанішади» і «Чхандогья-Упанішади». В описі шляху до брахмо в першому тексті відсутнє «світло» (jyotis), в другому — «вогонь», в іншому текст «Гіти» з ними збігається, тільки після півріччя шляху сонця в обох випадках вказуються ще подальші етапи (світ богів або рік, сонце, блискавка — для першого шляху; світ предків, простір, місяць — для другого; в «Чхандогї» місяць і для першого після сонця). На першому шляху, пройшовши злиття із цими сферами, дух померлого (puruṣa) досягає світу брахмо, на другому, з'єднавшись із місяцем, стає, як він, «їжею богів» і потім вертається тим же шляхом на землю. (вгору)

⁸⁹ Розділ 31 — «Йога царственного знання й царственной таємниці» (Rājavidyārājaguhya-yoga). (вгору)

⁹⁰ Але й не перебувають...не перебуває в істотах — в попередньому рядку під «невиявленим образом» Бога маєтись на увазі, либонь, нижча його природа (prakṛti), в тому Невиявленому, котре стоїть за нею він уже зовсім відвернений від минутих істот. «Йога Володаря», за зауваженням ван Бейтенена, близька за значенням його «майї» (māyā), але визначає на відміну від неї істинну владу Бога. Тобто, будучи джерелом усіх матеріальних явищ, «Дух» (ātman) його, сам ними не зачіпається, оскільки, пояснює Шрідхара, на відміну від людської душі, вільний від «самості». (вгору)

⁹¹ Кальпа (kalpa) — тут цей термін означає те ж, що і «день Брахми». (вгору)

⁹² Потрійного знання (trāividya) — три Веди. Маються на увазі знавці священного тексту. (вгору)

⁹³ ...рішучості вона сповнена — Шанкара пояснює, що це не означає виправдання гріха, а має на увазі відмову від зла. (вгору)

⁹⁴ Розділ 32 — «Йога всепроникаючого прояву» (vibhūti-yoga). (вгору)

⁹⁵ Семеро великих провидців споконвічних і четверо Ману — під Сімома провидцями тут, певно, маються на увазі не провидці, що уособлюють зірки Великої Ведмеді (як зазвичай), а семеро так званих Володарів створін (prajāpati), синів Брахми, від яких в індуїстській міфології, походять усі істоти у всесвіті. Уявлення про сімох або чотирнадцятьох Ману, прабатьків людства, в певні світові періоди (manvantara, «періоди Ману»), що затвердилося потім у пуранах, навряд чи, як думає Еджерстон, склалося в часи створення «Гіти». І можна припустити, що тут Ману співвіднесено з кожною із чотирьох юг. (вгору)

⁹⁶ Себе собою...сам відаєш... — іншими словами: сам відаєш себе таємним духом своїм. Семенцов перекладає: «Лише своїм вічним Атманом...сам себе Ти пізнати здатний...». (вгору)

⁹⁷ жертва тихою молитвою — читання священних формул, висловів напівголосно, жара, визнається тут найважливішою частиною обряду. (вгору)

⁹⁸ З очисників я — повітря — в першописі: ravana — «повітря», «вітер», похідне від «rī» — «очищати». (вгору)

⁹⁹ Наука про Вищий Дух — в першописі: adhyātmavidyā, тобто пізнання Вищого Атмана, яке розуміють також як «пізнання себе» (як шлях до порятунку). Семенцов перекладає: «самопізнання». (вгору)

¹⁰⁰ судження, яке обговорюють — в першописі: vāda, що можна зрозуміти й просто як «мову», Семенцов перекладає: «...у вустах мовців — слово» (подібно в Бюрнуфа, Смирнова, Зенера). Деякі ж обирають значення: «сперечання, диспут» (Дейссен: «die These der Disputierenden», Теланг: «argument of controversialists», ван Бейтенен: «the debate of the disputers»), Гояндка розуміє vāda як «аргументацію» (right type of reasoning), зовсім інакше розуміє Сенар: la verité — «істина» (так само Хіл). (вгору)

¹⁰¹ Двандва — тип складного слова, у санскритських граматиках традиційно розглядається першим. (вгору)

¹⁰² Велика пісня (bṛhat-sātan) — пісня «Самаведи» («Веди пісень»), складена розміром bṛhat, який вважається особливо дієвим і священним. (вгору)

¹⁰³ Просвітлений — в першописі: kavī. У Ведах близько за значенням ṛṣi, означає провидця, осіненого благодаттю натхненного співака, в епосі й класичному санскриті — поета. Також епітет міфічного мудреця Ушанаса. (вгору)

¹⁰⁴ Розділ 33 — «Йога споглядання всесвітнього образу» (viśvarūpadarśana-yoga). (вгору)

¹⁰⁵ світло тисячі сонць одночасно — символ світової катастрофи. (вгору)

¹⁰⁶ Розділ 34 — «Йога відданості» (bhakti-yoga). Термін «бхакті», що означає любов до Бога, самозабуттє його шанування, нерідко залишають без перекладу. (вгору)

¹⁰⁷ краще відає Йогу? — в цьому питанні Арджуни визначається, в подальшому, протиставлення двох шляхів порятунку — емоційного шанування Бога і звернення думки до вищої реальності, безликому брахмо, Неминуцому (akṣara), невиявленому. Слово «йога» використовується тут, либонь, у загальному значенні засобу досягнення вищої мети і вчення про шляхи до порятунку від мирського існування. (вгору)

¹⁰⁸ Розділ 35 — «Йога розрізнення поля і знавця поля» (Kṣetrakṣetrājñavibhāga-yoga). (вгору)

¹⁰⁹ Знавець поля (kṣetrājña) — під цим терміном маєтись на увазі дух, який пізнає (puruṣa), протиставлений «полю» (kṣetra), тобто матерії (prakṛti). Шанкара пояснює, що тут він означає Бога. Ван Бейтенен слідує буквальному перекладу: guide — «ведучий, провідник». Семенцов залишає «кшетра» і «кшетраджня» без перекладу. У деяких рукописах цьому рядку передує вступне, утримуюче питання Арджуни. (вгору)

¹¹⁰ знавця поля в усіх полях — згідно Рамануджі: в кожному полі (тілі) відає всі «поля» і всіх «знавців поля», які в сукупності становлять «тіло Бога». (вгору)

¹¹¹ «Повчання про Брахмо» — в першописі: Brahmasūtra. Рамануджа вказує на те, що це назва коментарю до Упанішад, приписуваного Бадараяні (можливо, близького за часом створення «Гіти»). Шанкара думає, що мова йде про

самі Упанішади. Обоє згодні з тим, що вище маються на увазі ведійські гімни. Ван Бейтенен припускає, що текст, на який посилається «Гіта», належить комусь із попередників Бадараяни. [\(вгору\)](#)

¹¹² Великі стихії...поле з похідними від нього — перераховані в цих двох рядках поняття характеризують, як зауважує ван Бейтенен, концепцію психофізичної цілісності тіла у вченні Санкх'ї. Під «Невиявленим» (*avyakta*) мається на увазі тут матерія, з якої розвиваються як «похідні» (*vikāra*) «розуміння, думка» (*buddhi*), «самосвідомість» (*ahamkāra*) і «об'єкти» — «великі стихії», першоелементи або «грубі елементи». П'ять «сфер почуттів» (*indriya-gocara*), інакше названих «тонкими елементами» (звук, образ тощо), у наступному рядку — позитивні й негативні реакції на контакти почуттів, «організм» (*samghāta*), що поєднує сукупність органів почуттів, «осмислення» (*setanā*) і «сталість» (*dhṛti*) «поля». [\(вгору\)](#)

¹¹³ підтримуючого істот, нищителя і відтворювача — тобто об'єднуючого в собі три головні функції індуїстської верховної тріади — Вішну-Охоронця, Шиви-Руйнівника й Брахми-Творця. [\(вгору\)](#)

¹¹⁴ Муж...Вишній Дух... — тут ототожнюються поняття *puruṣa* і *atman* (*paramatman*, Вишній Дух, рівнозначний тут поняттю брахмо, вищої реальності). Наступні ж епітети стосуються вже до Бога, що і ототожнюється із брахмо, і відмежовується від нього. Мається на увазі, що він перевершує «якості», закладені в природі, він — поза їхніми межами. [\(вгору\)](#)

¹¹⁵ Розділ 36 — «Йога розрізнення трьох якостей» (*guṇatrayavibhāga-yoga*). [\(вгору\)](#)

¹¹⁶ Велике Брахмо — моє лоно — в цьому контексті, як гадає Семенцов (йдучи, мабуть, за тлумаченням Рамануджи) під Брахмо розуміється природа, матерія. [\(вгору\)](#)

¹¹⁷ Розділ 37 — «Йога Всевишнього Духу» (*puruṣottama-yoga*). [\(вгору\)](#)

¹¹⁸ З коріннями нагору...називають нетлінною — образ світового дерева, яким відкривається ця пісня, сходить до найдавнішої епохи. Образ «перевернутого» дерева (чий корінь на небесах) з'являється вже в «Рігведі» і в «Атхарваведі». Близькі паралелі першому віршу цього розділу знаходять в «Тайттірія-Араньяці» і в «Катха-Упанішаді», де говориться про смоківницю «з коренем нагору й вітами вниз». Можна припустити, що образ натхненний баньяном (ньягродхою, бенгальською смоківницею), деревом з повітряним корінням, однак в «Гіті», як і у ведійських текстах, названий піппал (ашваттха, священна смоківниця). Еджерстон у коментарі до свого перекладу задається питанням, чи свідомо замінив тут баньян автор поеми, але піппал (культ якого, мабуть, древніше культу баньяна) постійно змінюється в древній літературі з баньяном у ролі небесного «перевернутого дерева». Крім того, як указує Хілл, коментуючи цей текст, і в піппала коріння в'ється нагору, зливаючись із гілками. Уже в згаданих пізньоведійських текстах ашваттха виступає як символ Брахмо, так само, мабуть, і в цьому початковому рядку. Але в безпосередньо наступних віршах «Гіти» той же образ перевернутого дерева здобуває контрастно інше значення, символізуючи негативний аспект матеріальної природи, сансару (згідно Шанкарі), тобто, очевидно, «сходження» брахмо у світ. «Віріші» (*chandāmsi*) означають тут вірші ведійських гімнів. [\(вгору\)](#)

¹¹⁹ Вниз і нагору...від гун-якостей зрослі — в першописі: *guṇaprayaddha*, що вказує на матеріальну природу «гілок» (*śākhā*); «нагінці-предмети» (*viśaya-pravāla*), тобто об'єкти почуттів. Вниз зрослі віти Шанкара тлумачить як «враження» (*vāsanā*) від минулих народжень. [\(вгору\)](#)

¹²⁰ ...до того первозданного Мужа...хід речей виникає — цю фразу Крішна вкладає у вуста вірянина. Первозданий Муж (*puruṣa*) тут означає Бога. [\(вгору\)](#)

¹²¹ То частка мене...є свідомість — в рядку підтверджується матеріальна природа органів почуттів, що співвідносяться в Санкх'ї з п'ятьма першоелементами. Духовний початок, «жива душа» (*jivabhūta*, тлумачиться як рівнозначне *jīvāta*), є «частка» (*aṁśa*) божественної сутності. Шанкара пояснює, що це не означає можливості поділу Вишнього Духа, а порівнює це з відбиттям сонця у воді або часток повітря або простору, що міститься усередині посудини. [\(вгору\)](#)

¹²² Завершення Веди — веданга або Упанішади, що завершує цикл священних ведійських текстів, які містять у собі кінцеву мудрість одкровення. [\(вгору\)](#)

¹²³ Розділ 38 — «Йога розрізнення божественного і демонічного» (*daivāsurasampadvibhāga-yoga*). [\(вгору\)](#)

¹²⁴ Розділ 39 — «Йога трієстого поділу віри» (*śraddhātrayavibhāga-yoga*). [\(вгору\)](#)

¹²⁵ Розділ 40 — «Йога порятунку і зречення» (*mokṣasaṁnyāsa-yoga*). [\(вгору\)](#)

¹²⁶ Душею в собі ясним розумінням породжена — в першописі: *ātmapuddhi-prasāda*. Цей переклад слідує тлумаченню Рамануджи (так само у Гарбе, Сенара). Дейссен тлумачить перші дві часті складного слова як двандву і перекладає: ...*der Seele und des Bewusstseins*... тобто «душі й свідомості» (ясністію); за ним слідує і Теланг: ...*soul and intellect* («душі й розуму»). Еджерстон: ...*self and soul*... («себе й душі»). Семенцов: «...породжена ясною думкою й духом...». «Душа» тут, либонь, також у значенні Атмана. [\(вгору\)](#)

ОПОВІДЬ ПРО ВБИВСТВО БГІШМИ

Розділ 41

Санджайя сказав:

Тоді, побачивши Завойовника багатств з піднятим луком Гандіва і стрілами, знову гучне ревіння видали великі вої. Пандави і сомаки та інші герої, ті, що йшли за ними, в океаном породжені мушлі, радіючи, засурмили. Тоді литаври, бубни, кракачи (муз. *інструмент*), роги загриміли разом і великий шум піднявся. Тут боги з гандхарвами, і пітари, о володарю племен, і сонми досконалих та мандрівників небес зійшлися, жадаючи видовища, і великі долею провидці, очолювані Вершителем ста жертвопринесень, зійшлися там усі разом, щоб бачити те велике побоїще.

Тоді Юдхіштхіра, побачивши обидва війська, о царю, які неухильно наближаючись рвалися на битву, двом океанам подібні, зняв броні й поклав свою добірну зброю. Поспішно зійшов герой з колісниці, і, перед

собою долоні склавши, погляд спрямувавши на діда, піший направився Юдхіштхіра, цар справедливости, помірний у слові, повернувшись на схід, до ворожої раті. Побачивши, що йде він туди, Завойовник багатств, син Кунті, з колісниці поспішно зійшовши, пішов за ним разом із братами, а за ними йшов славетний Васудева, за ним же слідом, по старшинству, царі, сповнені занепокоєння.

А р д ж у н а с п и т а в :

Що замислив ти, о царю, чому залишаєш нас і прямуєш піший повернувшись на схід, до ворожої раті?

Б г і м а с е н а с п и т а в :

Куди йдеш, о Індра царів, перед збройними військами ворогів склавши лати та зброю, кинувши братів, о володарю землі?

Коли так ти йдеш, старший брате мій, тривога серце шматує, о бгарато! Повідай же, пане, — куди ти ідеш?

С а х а д е в а с п и т а в :

Коли, воістину, таке грізне на бій зібралось воїнство, готове боротися, куди йдеш ти, до ворогів прямуючи, о царю?

С а н д ж а й я м о в и в :

Але на всі ці питання братів, о радосте куру, нічого не відповів Юдхіштхіра, помірний у слові, і продовжував іти. Тоді, немов би посміхаючись, сказав їм велемудрий Васудева, великий помислами: «Я знаю його намір. Тільки віддавши шану Бгішмі, а також Дроні, Гаутамі, Шальї, та всім старшим, буде боротися володар землі з ворогами. Бо речеться у древніх переказах: хто бореться не ушанувавши старших, маліє вочевидь, у думках тих, хто вище за нього. Але хто, почесні відповідно до вчення віддавши, боротися буде з тими, хто вище за нього, той неодмінно здобуде перемогу в битві — така моя думка!».

А поки Крішна мовив це, серед війська синів Дхрітараштри голосні вигуки пролунали: «Ах, ах!» — інші ж мовчали. Побачивши віддаля Юдхіштхіру, вої сина Дхрітараштри міркували між собою: «Не володар — ганьба він роду свого. Ясно видно, що цар цей підступає до Бгішми зляканий. До його захисту, як прохач вдається Юдхіштхіра із кривними своїми. Але як це — при тому що захищає його Завойовник багатств, коли при ньому і Вовкопузий, син Панду, і Накула, і Сахадева, — він, син Панду, прямує сюди зляканий? Ні, видно не у кшатрійському роду, прославленому всюди на землі, з'явився він на світло, легкодухий, чие серце тріпотить на прі!».

І всі ті кшатрії славили тоді кауравів. Зраділі й веселі, замахали вони кожний своїм одягом.¹ Всі вої там, о володарю народів, паплюжили тоді Юдхіштхіру разом із братами та Кешавою. А потім, ганьбою затаврувавши Юдхіштхіру, незабаром замовкло знову воїнство куру, о володарю народів. Що скаже цей цар? Що відповість йому Бгішма? Що скаже Бгіма, який чванився силою в бою, а що — Крішна з Арджуною? Що ж йому сказати схотілося? Великий сумнів виник тоді відносно Юдхіштхіри, о царю, в обох військах. Пройшовши у глиб ратей ворога, наїжаченого багатьма стрілами й дротиками, він незабаром наблизився до самого Бгішми, оточений братами. Бгішмі, синові Шантану, готовому до бою, сказав тоді цар, син Панду, обхопивши руками його ноги: «Я вітаю тебе, о нескоримий! З тобою, батьку, буду я боротися. Прости мені батьку, і даруй своє благословення!».

Б г і ш м а в и р і к :

Якби перед битвою ти не прийшов до мене так, о володарю землі, я прокляв би тебе, о великий царю, на погибель твою, о бгарато! Я задоволений, сину мій, борися, отримай перемогу, о сину Панду, і що ще інше бажаєш, то отримай у битві! І вибери дарунок, о сину Прітхи, який хотів би ти одержати від нас. Раз вже так трапилося, о великий царю, не матимеш ти поразки. Людина — раба розрахунку,² розрахунок же — нічий не раб, такою є істина, о великий царю. Розрахунком пов'язаний я з кауравами. Тому слова, гідні євнуха, веду з тобою, о радосте куру. Полонений я розрахунку, о Кауравьє! Якщо битви тєї не стосовно, то чого ти бажаєш?

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Обдаровуй мене порадою постійно, о велемудрий, дбаючи про благо моє, і борися за Каурава — такий мій вибір остаточно!

Б г і ш м а с к а з а в :

О царю, яку допомогу я можу надати тобі тут, о радосте куру, при тому, що боротися я буду за іншого? Речи, що висловити хочеш.

Ю д х і ш т х і р а с п и т а в :

Як мені в бою перемогти тебе, непереможного володаря? Порадь на благо мені, якщо добро в тому передбачаєш.

Б г і ш м а в і д п о в і в :

Не бачу я, о сину Кунті, чоловіка такого, що міг би вийти проти мене у битві й перемогти, будь то сам Вершитель ста жертвопринесень.

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Ет! Тому ж я і питаю тебе, о діду, хай будеш ти в пошані! Вкажи спосіб, яким можуть перемогти тебе супротивники на прі.

Б г і ш м а м о в и в :

Не бачу я, сину мій, ворога такого, що міг би перемогти мене в бою, і не прийшов ще мій смертний час. Іншим разом прийди до мене.

Тоді Юдхіштхіра, о радосте куру, почувши слова Бгішми, голову схиливши ще раз привітав його. А потім до колісниці наставника направився із братами, міцнорукий, серед ворожих воїв, які всі дивилися на нього. Він же привітав Дрону, а також обійшов його зліва направо, після чого він мовив неприступному, тим словом найкращого для себе шукаючи: «Молю тебе, о володарю, щоб боротися мені від гріха очищеним, і хай одержу я перемогу над усіма ворогами за бажанням твоїм, о двічінароджений!».

Д р о н а м о в и в :

Якби не прийшов ти до мене, коли зважився на битву, прокляв би я тебе, о великий царю, на погибель твою зовсім. Тепер же, вшанований тобою, о Юдхіштхіро, я задоволений, о бездоганний. Скажу: борися і отримай перемогу! Я ж у тому допоможу тобі. Скажи, до чого ти прагнеш. Позаяк так сталося, о великий царю, — якщо не дотично тєє до битви, чого ти бажаєш? Людина — раб розрахунку, розрахунок же — нічий не раб, — така істина, о великий царю. Розрахунком зв'язаний я з кауравами. Тому розмовляю з тобою так, як євнуха гідно. Чого ти бажаєш? Я буду боротися за кауравів, надіятися ж — на твою перемогу.

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Бажай мені перемоги, о брахмане, і порадь, що на благо мені, а борися за Каурава — ось дарунок, що я вибираю!

Д р о н а с к а з а в :

Звичайно, твоєю буде перемога, о царю, в кого радником — Харі. Де праведність, там Крішна, де Крішна, там перемога! Рушай, борися, о сину Кунті. Запитуй: що мені ще сказати тобі?

Ю д х і ш т х і р а с п и т а в :

Питаю тебе, о кращий з двічінароджених, послухай, що хочу я сказати тобі: як перемогти мені в битві тебе, непереможного володаря?

Д р о н а в і д п о в і в :

Не буде тобі перемоги, поки борюся я на бойовищі. Сподівайся із братами разом, о царю, на швидку загибель мою.

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Овва! Тому ж бо ти і відкрій спосіб, як убити тебе, о міцнорукий. Про це, у ноги падаючи, питаю тебе, о наставнику, хай будеш ти в пошані!

Д р о н а с к а з а в :

Не бачу я, сину мій, ворога такого, що міг би вбити мене. Коли у бій я вступив, потоки стріл викидатиму, борючись із люттю великою. Лише коли, на смерть приречений, зброю опушу, уб'ють мене, о царю, знетямленого на полі бою серед воїв, — істинно речу тобі. А зброю в битві я залишу, коли для себе нерадісну дуже звістку з вуст людини гідної довіри почую, — істинно кажу тобі.

С а н д ж а й я с к а з а в :

Вислухавши це від мудрого сина Бхарадваджи, о великий царю, він попрощався з наставником і направився до сина Шарадвана. Цар привітав Кріпу, а також обійшов його зліва направо і таке слово, у мові вправний, сказав неприступному: «Прошу дозволу твого, о шановний, щоб боротися мені від гріха очищеним, і хай отримаю я перемогу над усіма ворогами за бажання твого, о бездоганний!».

К р і п а м о в и в :

Якби не прийшов ти до мене, коли зважився на битву, прокляв би я тебе, о великий царю, на погибель твою зовсім. Людина — раб розрахунку, розрахунок же — нічий не раб — така істина, о великий царю. Розрахунком зв'язаний я з кауравами. За них, о великий царю, повинен я боротися — так я думаю. Тому розмовляю з тобою так, як євнуха гідно. Якщо битви не торкатися, то чого ти бажаєш?

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Гай-гай! Тому бо і питаю тебе, о наставнику, послухай моє слово.

С а н д ж а й я с к а з а в :

Сказавши так, завагавшись, нічого більше не говорив у сум'ятті цар. Гаутама, здогадавшись, що він хоче сказати, відповідав йому: «Убити мене не можна, о охоронцю землі. Борися і отримай перемогу. Я ж, задоволений тим, що ти прийшов, о володарю людей, щораз, від сну пробуджений, буду бажати тобі перемоги!».

Вислухавши ці слова Гаутами, о великий царю, попрощався тоді цар із Кріпою і направився до володаря мадрів. І він привітав Шалью і зробивши прадакшину мовив цар нескоримому, шукаючи для себе найкращого, таке слово: «Прошу дозволу твого, о шановний, щоб боротися мені від гріха очищеним, і хай одержу я за бажанням твоїм, о великий царю, перемогу над ворогами!».

Ш а л ь я с к а з а в :

Якби не прийшов ти до мене, коли зважився на битву, прокляв би я тебе, о великий царю, на погибель твою у бою. Я задоволений, мене ти ушанував, хай збудеться за бажанням твоїм. Скажу: борися і знайди перемогу! І речі, о герою, до чого спрямовані думки твої, що мені дарувати тобі? Позаяк так сталося, о великий царю, — якщо не торкатися битви, то чого ти бажаєш? Людина — раб розрахунку, розрахунок же —

нічий не раб — така істина, о великий царю. Розрахунком зв'язаний я з кауравами. Але при тому, о сину сестри, звичайно я зроблю так, як ти бажаєш. Тому розмовляю з тобою так, як євнуха гідно. Якщо битви не торкатися, чого ти бажаєш?

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Обдаруй мене порадою постійно, о великий царю, заради вищого блага мого, хоча боротися будеш за іншого, — цю милість я вибираю.

Ш а л ь я с к а з а в :

Скажи, яку допомогу я можу надати тобі тут, о кращий з царів, хоча боротися буду за інших, бо розрахунком взяли мене каурави.

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Вибираю я таку милість, що заради правди ти мені даси, — зломи ти ретельністю відвагу сина візника у битві!

Ш а л ь я м о в и в :

Здійсниться це бажання твоє, о сину Кунті, як завгодно буде тобі. Іди, борися, твердо перемогу тобі обіцяю.

С а н д ж а й я с к а з а в :

І ось, попрощавшись із вуєм, володарем мадрів, син Кунті в оточені братів пішов геть од великого війська. А Васудева підійшов на полі бою до сина Радхи. І йому сказав тоді старший брат Гади, про пандавів дбаючи: «Чув я, о Карно, що з ненависти до Бгішми ти не будеш боротися. Переходь до нас, о сину Радхи, поки не буде вбитий Бгішма. А коли вб'ють Бгішму, о сину Радхи, ти знову, коли прихильно дивишся на це, прийдеш на допомогу синові Дхрітараштри!».

К а р н а в і д п о в і в :

Нічого негідного синові Дхрітараштри я не зроблю, о Кешаво! Знай, що я, про благо Дурьйодхани дбаючи, життя віддам за нього.

Вислухавши це слово, Крішна повернувся, о бгарато, і зійшовся з пандавами, які прямували на чолі з Юдхіштхірою. І проголосив тоді посеред війська старший із синів Панду: «Хто нас вибирає, того забираю я в союзники!». Тоді, оглянувши їх поглядом, так мовив Юютсу з радісною душею Цареві справедливості Юдхіштхірі, синові Кунті: «Я буду боротися на вашій стороні, відкрито схопившись із синками Дхрітараштри, о великий царю, якщо візьмеш мене, о бездоганий!».

Ю д х і ш т х і р а м о в и в :

Прийди-но, будемо всі боротися з нерозумними братами твоїми, — і Васудева, і ми, о Юютсу, завжди тобі скажемо, що приймаємо тебе, о міцнорукий, борися за справу мою! Певно тобі й поминки по Дхрітараштрі справляти, і рід його продовжувати. Вшануй нас, о царський сину, як ми тебе шануємо, о блискучий! Не жити божевільному синові Дхрітараштри, шаленому в гніві!

С а н д ж а й я с к а з а в :

Тоді Юютсу Кауравья, покинувши своїх синів, перейшов у військо синів Панду під бій барабана. І цар Юдхіштхіра, обрадуваний, разом з молодшими братами знову одягнув яскраві, сяючі золотом броні. Всі ті чоловіки-тури повернулися до своїх колісниць, і тоді вони знову вишикувалися, як колись, бойовою лавою. І забили в сотні барабанів і литавр, і різні кличі, мов левиний рик, видали мужі-бики. Побачивши пандавів, чоловіків-тигрів, що зійшли на колісницю, знову зраділи душею всі володарі, Дхріштадьюмна та інші. Бачачи велич синів Панду, які відплачують почестями почестей гідним, негайно схилилися там перед ними правителі землі. Царі обговорювали добродушність і милосердя великих духом, у належний час виявлені, про глибоке їхнє співчуття родичам. «Добре! Добре!» — лунало всюди разом зі славослів'ями й благочестивими вітаннями, що радують душі й серця прославлених. І млеччи, і арії там, які бачили й чули тоді, що відбулося із синами Панду, плакали вражені. Потім забили в сотні великих литавр і бубнів, засурмили натхнені вої в білі наче коров'яче молоко мушлі, радіючи.

Так вістить розділ сорок перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 42

Д х р і т а р а ш т р а с п и т а в :

Коли вишикувалися так полки, мої та чужі, хто першим там завдав удару, куру чи ж пандави?

С а н д ж а й я в і д п о в і в :

Разом із братами, син твій Дурьйодхана, о царю, рушив із військом, Бгішму на чолі поставивши. Також і всі пандави, очолені Бгімасеною, бажаючи битви із Бгішмою, виступили з радісною душею. Бойові кличі й вигуки радості пролунали, сурми, кракачи, литаври, мріданги (*вид барабана*), тамбурини зазвучали в обох військах, о царю, і іржання коней і ревіння слонів, і тоді вони ринулися на нас і ми, закричавши у відповідь, — на них, і велике піднялося сум'яття. І в тому приголомшливому зіткненні пандавів і синів Дхрітараштри під грім бойових сурм-мушель і мрідангів, здригнулися великі полки ніби ліс розхитаний бурею. І оглушливий шум виник, коли зійшлися в недобрий час незліченні раті царів зі слонами, конями, колісницями, немов бурхливі у буревій океани.

Коли піднявся цей шум сум'яття, здіймаючи сторчма волосся, міцнорукий Бгімасена заревів наче тур, і те ревіння Бгімасени покрило звучання сурм і барабанів, крики слонів, левиний рик воїв, іржання тисяч коней у полках. Всі звуки заглушив голос Бгімасени. Чуючи той рик його, подібний до гуркоту грому, ніби Шакрою скинутий із хмар, здригнулися твої вої, і всі їздові тварини почали випускати кал і сечу мимоволі, від ревіння того героя, наче від ричання лева інші звірі. Виявляючи грізний вигляд свій, оглушаючи все громами, немов купа хмар, він злякав твоїх синів і напав на твоє військо.

Того великого лучника, в той час, як він наближався, оточили тінню стріл застеляючи його, немов хмари — сонце, — син твій Дурьйодхана, Дурмукха, Духсаха, Шала й Духшасана, чудовий воїн, також Дурмаршана, о царю, Вівіншати, Читрасена й Вікарна, великий воїн-колісничий, Пурумित्रа, Джайя, Бходжа й мужній син Сомадатти. Вони потрясали великими луками, немов хмари блискавками, витягаючи із сагайдаків залізні стріли подібні отруйним зміям, що скинули шкуру. А сини Драупаді, і син Субхадри, великий воїн, Накула і Сахадева, та Дхріштадьюмна, онук Прішати, напали на синів Дхрітараштри, обрушивши на них гострі, швидкі стріли, немов удари ваджри на вершини гір. І в тій першій сутичці, з грізним дзенькотом натягнутих тятив, жоден воїн, ні з твоїх, ні з ворожих, не повернув назад.

О туре серед бгаратів, я бачив вправність учнів Дрони, які пускають стріли одну за одною, о царю, вражаючи ціль. І не припинявся гул від напружених луків, і блискучі стріли падали мов палаючі зірки з неба. А всі інші володарі землі, о бгарато, дивилися як глядачі, на ту дивовижну погляду і жахливу сутичку родичів. Тоді великі вої, розпалені від отриманих ударів, напружили сили в бою, о царю, прагнучи перевершити один одного. І обидва війська — куру і пандавів, — юрми слонів, коней і колісниць, дивно блищали на прі, немов зображені майстерно на картині.

Тоді всі ті володарі землі, за велінням сина твого, схопивши луки, кинулися відразу ж уперед разом зі своїми військами. А інші володарі, за наказом Юдхіштхіри, тисячами ринулися, заревівши, на рать твого сина. І жорстокою була сутичка воїв обох військ, — сонце затьмарилося, обкутане піднятим воїнством пилом. І не було там різниці між своїми і ворогами, чи наступали вони, чи зазнавали поразки. Але серед сум'яття тої жахливої битви, перевагою своєю затьмарюючи всі раті, блищав батько твій (*Бгішма*).

Так вістить розділ сорок другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 43

С а н д ж а й я м о в и в :

Так вранці того страшного дня, о володарю народів, найжахливіша січа почалася, різанина царів. У тій битві куру і пандавів, однакових у бажанні перемоги, піднявся шум, немов левів рик, змішаний із громом литавр і сурм, сповнюючи ним небо й землю. І пролунали левині кличі героїв, які ревом кидають виклик ворогові, і звуки тятив, що б'ються об шкіряні нарукавники, о туре серед бгаратів, і крок піхотинців, і голосне іржання коней, і удари слонячих стрекал і анків, і брязкіт зброї, і дзенькіт дзвіночків на слонах, які несуться назустріч один одному. І в тому оглушливому, піднятому шумі, що здійсмає волосся сторч, розрізнявся гуркіт колісниць, подібний гуркоту Парджаньї.

Вони, серце озлобивши, в повному самозабутті не щадячи життя, піднявши прапори, усі обрушилися на пандавів. Сам син Шантану, о царю, схопивши свій грізний лук, ринувся на Завойовника багатств, подібний Жезлу Смерти на полі бою. І Арджуна, взявши прославлений у світі лук Гандіву, ринувся, відважний, у гушавину бою на сина Ґанги. Обоє вони, тигри серед куру, прагнули вбити один одного, але, в сутичці вразивши Партху, не змусив його здригнутися могутній син Ґанги, і так само син Панду, о царю, не змусив здригнутися Бгішму в битві.

Сатьякі ж, великий лучник, напав на Крітавармана. І зав'язався між ними лункий герць, здіймаючи волосся сторчма. Сатьякі накинувся на Крітавармана, а Крітаварман — на Сатьякі, обоє розсікаючи один одного жахливими стрілами, і, велесильні, стрілами з голови до ніг вражені, вони красувалися обоє немов два квітучі дерева кіншука, вкриті червоними квітами навесні.

Абгіманью, великий лучник, боровся із Бріхадбалою. Тоді цар Косали зломив на прі, о володарю народів, прапор сина Субхадри і повалив його візника. Син же Субхадри, розгніваний, коли впав його соратник на колісниці, простромив Бріхадбалу, о великий царю, дев'ятьма стрілами, а потім двома іншими — жовтими стрілами-бхалла: одною, нищитель ворогів, зломив прапор, другою — передню вісь колісниці супротивника і убив візника теж. І обоє, гнівні, о царю, гострими стрілами сікли один одного.

З гордим, шаленим у бою, великим воїном, сином твоїм Дурьйодханою, призвідником ворожнечі, боровся Бгімасена. Обоє вони, чоловіки-тигри, перші серед куру, могутні, обливали один одного зливами стріл на бойовищі. Побачивши тих великих духом, вправних у різних видах бою, здивувалися всі істоти, о бгарато!

Духшасана ж зійшовся у сутичці з Накулою, великим воїном, і простромив його багатьма відточеними стрілами, що у вразливій місця попадають. Син Мадрі, немов посміхаючись, о бгарато, відточеними стрілами розсік його прапор і лук зі стрілами, а ще поранив його двадцятьма п'ятьма малими стрілами. Але нескоримий син твій у тій великій битві розсік стрілами дишель на колісниці Накули і звалив його прапор.

Дурмукха ж зустрівся в сутичці з могутнім Сахадевою, і у великій битві простромив його, завязаного на прі, хмарою стріл. Сахадева тоді, герой, у великій битві гострою стрілою повалив візника Дурмукхи. Обоє,

зійшовшись у протиборстві, одурманені битвою, лякали один одного жакливими стрілами, завзято удари наносючи і відбиваючи.

Сам цар Юдхіштхіра напав на царя мадрів. Лук його володар мадрів переломив надвоє, о гідний. Відкинувши той зламаный лук, Юдхіштхіра, син Кунті, інший узяв лук, більш могутній і швидкострільний. І тоді цар, з нового лука обсилав володаря мадрів міцно злагодженими стрілами й мовив йому, гнівний: «Стій, стій!».

Дхріштадьюмна там налетів на Дрону, о бгарато. Дрона, розлютований, розсік на три частини вбивчий і міцний лук завзятого бійця, а ще послав жакливу стрілу наче новий Жезл Смерти, котра уп'ялася в його тіло. На це син Друпаци, взявши чотирнадцять стріл, простромив у відповідь у тій сутичці Дрону. І обоє, розлютовані, вели один з одним найзапекліший бій.

Сина Сомадатти на бойовищі зустрів Шанкха — лютіший за найлютішого, о великий царю. «Стій! Стій!» — крикнув він йому. Герой вразив його у правицю, а син Сомадатти наніс Шанксі удар вище грудей. І сутичка, що відбулася між ними, шаленими, незабаром страшене видовище являла, о володарю народів, немов битва між Врітрою і Володарем Васу.

А на Бахліку, у битві гнівного, лютого виглядом, о володарю народів, ринувся невимірний духом Дхріштакету, великий воїн. Бахліка ж тоді, о царю, багатьма стрілами Дхріштакету шаленого вразив і левиний рик видав. А цар чедіїв, розгніваний, негайно простромив Бахліку дев'ятьма стрілами, як вражає затятого слона ще більш ярий слон. Обидва вони, гнівні, знову й знову видавали клич у бою, з великою люттю сходячись там, немов [Ангарака з Будхою](#).³

На ракшаса Аламбусу, жорстокого в діяннях, повстав жорстокий у діяннях Гхатоткача, як Індра на Балі в битві. І розгніваний Гхатоткача пустив дев'яносто гострих стріл, що поранили того могутнього ракшаса, о бгарато. Аламбуса ж могутнього сина Бгімасени багаторазово обсилав міцно злагодженими стрілами. І обоє, стрілами важко вражені, блищали у битві, як на прі богів і демонів Бала і Шакра, непереборні.

Шикхандін могутній, накинувся там на сина Дрони, о царю. Гнівний Ашватхаман тоді, простромивши протиборчого Шикхандіна залізною гострою стрілою, змусив його здригнутися. Але й Шикхандін, о царю, наніс синові Дрони удар гостро відточеною, добре загартованою стрілою. І обоє в сутичці вразили один одного багатьма різного виду стрілами.

Героя Бхагадатту зустрів у битві стрімкий Вірата-полководець, і почався двобій між ними, о царю. Вірата, якого Бхагадатта вразив зливою стріл, залив його, розлютований, стрілами, немов хмара гору дощем. І Бхагадатта негайно тоді володаря землі Вірату, стрілами затьмарив у бою, як хмара застеляє сонце на сході.

На Бріхаткшатру ж, царевича кекайїв, рушив Кріпа, син Шарадвана. Кріпа облив його дощем стріл, о бгарато, а гнівний Кекайя, зливу стріл вилив на Гаутаму. Друг у друга вбивши коней і зламавши луки, втратилися колісниць своїх обоє, і зійшлися на мечях, непримиренні. Страшним і жахаючим було видовище їхнього двобою.

А цар Друпаци тоді обрушився на Джайядратху, царя Синдху, сповнений радости на радісного ж, о нищителю ворогів. Тоді цар Синдху, трьома [тупими стрілами](#) ⁴ наніс Друпаци удари, а той уразив його у відповідь. І страшним і жахаючим було видовище їхнього герцю для тих, хто бачив його, заворожуючи немов зустріч Шукри з Ангаракою.

Вікарна ж, син твій, на швидких конях налетів на могутнього Сутасому, і почалася тоді битва. І Вікарна Сутасому стрілами простромивши, здригнутися не змусив, як і Сутасома — Вікарну, і наче диво те було.

На Сушармана, чоловіка-тигра, Чекитана, великий воїн, ринувся, розлютований, що рвався в бій за справу пандавів. Сушарман же, о великий царю, покрив Чекитану, великого воїна, густою зливою стріл. І Чекитана теж, шалений, у тій великій битві огорнув стрілами Сушармана немов велика хмара гору.

Шакуні ж на Пратівіндхью наскочив, на зуха зух, немов лютий слон на лютого, о володарю царів. А син Юдхіштхіри, розгніваний, відточеними стрілами поранив у двобої сина Субали, немов Магхаван демона. Шакуні ж Пратівіндхью, протиборника у сутичці, поранив, велемудрий, гостро відточеними стрілами.

На Судакшину ж, о володарю царів, великого воїна Камбоджі, відважного, кинувся Шрутакарман. Судакшина ж, великого воїна, сина Сахадеви вразивши, не змусив здригнутися, немов гора Майнака то була. Шрутакарман тоді, гнівний, великого воїна камбоджів багатьма стрілами простромив, усіляко його поранивши.

Іраван тут, шалений, на Шрутаюса лютого обрушився у битві, напруживши сили на ще більш напруженого тоді з виду. Син Арджуни, великий воїн, вбивши його коней, громовим голосом прокричав клич, який рознісся по всьому війську. А Шрутаюс, зухвалий, кінцем булави повалив коней сина Пхалгуни, і битва тоді тривала.

Вінда й Анувінда з Аванті, напали разом на героя Кунтібходжу, великого воїна, з військом його й сином. І чудесну там зріли ми доблесть авантійців тих, які непохитно боролися з великим військом. Анувінда наніс палицею удар Кунтібходжі, а Кунтібходжа негайно тоді хмарою стріл ворога вкрив. І син Кунтібходжи простромив стрілами Вінду, а той у відповідь його простромив, і як диво те було.

П'ятеро братів Кекайїв зі своїми військами, о гідний, боролися в тій битві [з п'ятьма Гандхарами](#) ⁵ і їхніми військами. Син твій Вірабаху боровся із сином Вірати Уттарою, кращим з воїв-колісничних, і простромив

його відточеними стрілами, Утара ж теж простромив хороброго відточеними стрілами. Володар чедіїв, о царю, обрушився на Улуку, Улука ж на нього теж — опереними стрілами, і жакливе видовище являла битва між ними, о володарю народів, — обоє непереможні, вони нанесли тяжкі рани один одному. І так тисячі двобоїв між воями на колісницях, слонах і конях, та піших, твоїми й тими, у битві народили сум'яття.

Наче лише мить являла прекрасне видовище ця битва, а потім, о царю, невідомим стало все мов у якомусь божевільні. Слон зіштовхувався зі слоном, воїн-колісничий ішов на колісничного, кінь на коня й піхотинець на піхотинця. Битва стала тоді сповнена великої люті та сум'яття, коли герої там на прі кидалися один на одного. І божественні провидці там, і досконалі, і мандрівники небес, зійшовшись, дивилися на ту жакливу різанину, подібну до битви богів і асурів. Тоді тисячі слонів, о гідний, і колісниць теж, і кінні раті, й людські, перемішавшись, поміняли види бою.⁶ І видно було, як там і тут колісничі, слони, піхотинці, а також вершники, о чоловіче-тигре, вступали у бій знову і знову.

Так вістить розділ сорок третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 44

С ан д ж а й я п р о д о в ж и в :

О царю, про сотні й тисячі герців, які тут і там ішли без кінця, у різний час усюди, я розповім тобі, о бгарато. Син не впізнавав там батька, батько — рідного сина, брат — брата, і племінника — дядько, і дядько — племінник, так само й друг — друга, і, як одержимі, боролися пандави з куру. Коли вривалися в ряди колісниць на колісницях ті чоловіки-тигри, ламалося ярмо об ярмо, о туре серед бгаратів, і дишель колісниць об дишли, голоблі об голоблі. А інші зімкнутою лавою на зімкнуту лаву наступали, обійняті жагою вбивства. І траплялося, колісничі не могли зрушитися з місця зіштовхнувшись із колісницями, а затяті величезні слони — зіштовхнувшись зі слонами. Розлютовані, усіляко простромлювали один одного бивнями слони з наметами й прапорами на спинах, — ворожих слонів разючи, з ходу збивалися великі слони, о великий царю, і, бивнями вражені, ревли вони, страждаючи від тяжких ран. Навчені, направлені майстерно стрекалами й анками, в шалі великому з іншими ошалілими слонами сходилися вони, один назустріч іншому. І деякі великі слони там, зіштовхуючись, волали, подібно крикам кайраваки, і металися в усі боки. І відмінно навчені слони, кращі з протиборчих, виливаючи мускус зі скронь і рота, простромлені списами, дротиками й стрілами у вразливі місця на тілі, ревіли й падали бездиханні, а деякі з жакливим ревом у різні боки розбігалися. Піші охоронці слонів також виднілися там, широкоплечі, войовничі, озброєні списами й луками та блискучими сокирами, палицями, булавами, пращами із дротиками, залізними ломами і миготливими гострими мечами. Розлютовані, вони кидалися туди й сюди, о великий царю, прагнучи убити один одного. І видно було, як блищали мечі героїв, що нападають один на одного, обагрені людською кров'ю. І гучні чулися удари клинків, що б'ють у вразливі місця, у руках воїв вражаючих з розмаху. І крики безлічі мужів там, які волають друг до друга, розтрошені палицями й булавами, січені чудовими клинками, простромлені бивнями слонів і розтоптані ними, лунали, жакливі, звідусіль, вигукам знедолених душ подібні, о бгарато. Також кіннотники, увінчані султанами й стрічками, стрімкі, як гуси у польоті, насакували один на одного. Великі дротики, прикрашені золотом, які вони метали, швидколітні, блискучі, гострі, неслися до цілі, подібні до змії. Деякі хоробрі вершники на швидших конях, налітаючи на великі колісничі, відтинали голови воїв-колісничних. І багатьох вершників убивав воїн-колісничний стрілами бхалла, міцно злагодженими, коли наближались вони на політ стріли. І розлютовані слони, подібні до гір або хмар, золотом прикрашені, перекидали коней і розтоптували їх ногами. А деякі велетні, вражені дротиками в чоло і у боки, поранені, кричали в тяжких муках. Деякі ж кращі зі слонів, збиваючи коней разом з вершниками, несамовито їх там трошили у тому жакливому сум'ятті бою. І металися хоботасті, підкидаючи бивнями коней разом з вершниками й розтоптуючи в безлічі колісничі з прапорами. Тут же деякі великі слони, в шаленстві тічки, хоботами і ногами вбивали вершників. Деякі слони, перекидаючи хоботами колісничі з конями, трощаючи в усі сторони, теж зіштовхувалися, усякі лементи видаючи. Блискучі, гострі стріли налітали, зміям подібні, тіла людей і коней та мідні панцири простромлюючи. Падали тут і там, о володарю народів, блискучі дротики, пущені руками героїв, жакливі, палаючим метеорам подібні. З піхов, леопардовою шкірою вкритих або з тигрової шкіри злагоджених, блискучі мечі витягаючи, разили вони ними ворогів і, самі одержавши удари, розгнівані, з відкритими ранами в боці, кидалися у бій з мечами, щитами й сокирами.

Тут і там, о царю, мужі, простромлені дротиками, деякі — порубані сокирами, деякі — зім'яті слонами, й іншими, потоптані кіньми, порізані ободами колісниць і втяті відточеними стрілами, волали до близьких, одні — до синів, інші — до батьків, і до братів з родичами, до дядьків, племінників, і навіть до чужого на тім бойовищі. Поставали погляду, о бгарато, беззбройні зі зламаними стегнами, із зап'ястками і прекрасними руками відрубаними, з ранами у боках, і вони кричали, знемагаючи, жадаючи життя. Деякі слабосилі, страждаючи від спраги, о володарю народів, на прі падали на землю й молили лише про воду. Плаваючи в потоках крові, зневірені, чимало їх кляло, одні себе й синів своїх, котрі зійшлися тут, о бгарато, а інші кшатрії, герої, один з одним борючись, ні зброї з рук не випускали, ні стогнали, о гідний, а натхнені, там і тут, друг другу погрожували й, у гніві уста прикушуючи зубами, з лютими обличчями один на одного дивилися. А деякі, пригноблені, страждаючи від ран, вражені стрілами, зберігали мовчання, сильні духом, могутні. А інші

герої, що втратили в бою колісницю, просилися на колісницю до іншого. Тих же хто впав м'яли могутні слони, а поранені красувалися, о великий царю, немов кіншуки у квітах. І багато моторошних криків обраних героїв лунало серед бойовища, під час того винищення, вселяючи жах.

І вбивав батько сина, а син — батька, племінник же — дядька, дядько ж — племінника, а друга — друг, о царю, родич — рідного, і так билися там куру з пандавами.

І, в той час, як тривала та велика битва, страшна і несправедлива, здригнулася рать синів Прітхи, що стала була наступати на Бгішму. Під покровом піднесеного на великій колісниці срібного знамена, відзначеного знаком пальми і п'ятьма зірками, о туре серед бгаратів, блищав тоді міцнорукий Бгішма, о царю, мов місяць під горою Меру.

Так вістить розділ сорок четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 45

Санджайя вів далі:

Коли вже минула більша частина першого дня, тоді як тривало у той страшний день те найлютіше винищення великих обраних героїв, Дурмуksа й Крітаварман, Кріпа, Шалья і Вівіншаті на заклик твого сина наблизилися до Бгішми щоб його захищати. Під охороною цих п'ятьох чудових воїв, о туре серед бгаратів, увірвався у лави війська пандавів великий воїн. Над чедійцями, кашійцями, карушами і панчалами, о бгарато, увесь час поставав погляду рухливий прапор Бгішми, відзначений знаком пальми. І швидколітними стрілами-бхалла, міцно злагодженими, відтинав тоді Бгішма голови й руки разом зі зброєю, і танцювали вони там, де проходила колісниця Бгішми, о туре серед бгаратів. І деякі слони видавали крики болю, одержавши удари у вразливі місця.

Абгіманью, розлютований, стоячи на колісниці запряженій чудовими рудими конями, кинувся до колісниці Бгішми під прапором у золоті, відзначеним знаком карнікари. Він обсилав стрілами Бгішму, а також тих чудових воїв. Вразивши гострою стрілою прапор зі знаком пальми, той герой вступив у бій із Бгішмою і його почтом. У Крітавармана встромивши одну стрілу, у Шаллю — п'ять залізних, дев'ятьма відточеними він поцілів прадіда. Однією пущеною стрілою, майстерно накладеною на до вуха натягнутої тятиви, він простромив прикрашений золотом прапор. А стрілою бхалла, міцно злагодженою, яка пробиває всі обладунки, він зніс візникові Дурмуksа голову з плечей. Відточеною ж стрілою бхалла він переломив лук Кріпи, оздоблений золотом. І гострими стрілами вразив їх великий воїн, немов пританцьовуючи в надзвичайній люті, що навіть божества були задоволені, бачачи моторність його. А влучність сина Крішні (*Арджуни*) була така, що всі вої, очолювані Бгішмою, немов самого доблесного Завойовника багатств побачили в ньому. І лук його швидко й у потрібному напрямку обертався, немов вогняним колом блискаючи, і дзенькав, подібний Гандіві.

На нього кинувшись, Бгішма, згубник ворожих героїв, негайно поцілів сина Арджуни дев'ятьма швидколітними стрілами, і трьома стрілами бхалла він зрізав прапор його, наділеного вищою міццю, а трьома стрілами він, цілеспрямований, убив його візника. Також і Крітаварман, Кріпа й Шалья, о гідний, вразили сина Крішні, але піддатися не змусили, немов то була гора Майнака. Оточений тими великими воями-колісничними табору Дхрітараштри, син Крішні, герой, зливи стріл пролив на п'ятьох воїв. Тоді, потужні удари їхньої зброї зливами стріл відбивши, клич видав могутній син Крішні, посилаючи стріли в Бгішму. І виявив він, о царю, велику силу рук, завзято в сутичці наносячи удари Бгішмі стрілами. І в нього, доблесного, Бгішма теж посилав стріли, він же розсікав стріли, які злітали з лука Бгішми. Тоді дев'ятьма стрілами, що б'ють без промаху, зрізав герой прапор Бгішми. І закричали тоді люди. А той великий стовп срібний, зі знаком пальми, золотом прикрашений, зрізаний стрілами сина Субхадри, упав додолу, о бгарато! Побачивши повалений стрілами сина Субхадри прапор, о туре серед бгаратів, Бгіма видав радісний крик, підбадьорюючи сина Субхадри. На теє Бгішма багато видів чудесної зброї явив у ту ж мить, могутній, сповнений великої люті. Потім сотнею тисяч стріл, міцно злагоджених, прадід, духом невимірний, обсилав сина Субхадри.

Тоді десять великих лучників, великих воїв табору пандавів, помчалися на колісницях, поспішаючи на допомогу синові Субхадри: Вірата із сином, Дхріштадьюмна з роду Прішати й Бгіма, а також кекаї та Сатьякі, о володарю народів. Коли ж вони стрімко налетіли на нього, Бгішма, син Шантану, вразив Панчалійця (*Дхріштадьюмна*) трьома відточеними стрілами і також Сатьякі, а однією стрілою з відточеним лезом, пущеною з натягнутої до вуха тятиви, зрізав прапор Бгімасени. І, збитий Бгішмою, упав з колісниці золотий прапор Бгімасени, відзначений знаком лева, о кращий з людей! А Бгімасена, вразивши Бгішму, сина Шантану, трьома стрілами, Кріпу вразив однією, Крітавармана — вісьмома.

А Уттар син Вірати, який до часу стримував свого слона, кинувся на нього на царя, володаря мадрів. Незрівнянному бігу того царя слонів, що помчався прожогом, перешкодив Шалья на колісниці. Царський слон той, розлютований, потоптавши ногою її упряж, убив чотирьох його рослих, чудово навчених коней. Стоячи на колісниці, коні якої були вбиті, метнув володар мадрів залізний дротик, що несе Уттарі смерть, подібний змії. Він пробив його панцир, і, в глибокий морок поринувши, упав той зі спини слона, упустивши стрекало і спис. Шалья ж, оголивши меч і зістрибнувши із чудової своєї колісниці, підбіг і відітнув тоді величезний хобот ватажкові слонів. Хмарою стріл вражений, з відтятим хоботом, той слон, видавши, страждаючи,

жахливий крик, упав і випустив дух. Зробивши таке, цар мадрів, великий воїн, зійшов негайно на сяючу колісницю Крітавармана.

Бачачи прекрасного Уттару, брата свого, убитим і бачачи, що з'єдналися разом Шалья із Крітаварманом, запалав гнівом син Вірати Шанкха, немов жертвний вогонь від жертвного масла. Натягнувши великий лук оздоблений золотом, він кинувся, могутній, на Шалью, володаря мадрів, прагнучи його смерті. Прикритий з усіх боків великою безліччю колісниць, він наблизився до колісниці Шальї, дощем зі стріл її поливаючи. Бачачи, як наступає він із завзяттям шаленого слона, сім воїв твоїх оточили з усіх боків царя мадрів, щоб оборонити його від паші смерті, в яку той летів. Потім міцнорукий Бгішма, видавши громоподібний клич і взявши лук довжиною в талю, кинувся у битві на Шанкху. І, побачивши, що наступає на них той великий могутній лучник, затріпотіло військо пандавів, як корабель під поривами бурхливого вітру. Там Арджуна поспішно встав спереду Шанкхи: «Потрібно захистити його від Бгішми!» — і битва потім тривала. Великий шум стояв від крику бійців. Із завзятістю завзятість змішалася, дивуючи усіх. Шалья між тим, зіскочивши з палицею у руці з великої колісниці, убив чотирьох коней Шанкхи, о туре серед бгаратів! З колісниці, що залишилася без коней, той зістрибнув поспішно з мечем і добігши до бойової колісниці Бібхатсу, там нарешті знайшов прихисток.

Тоді з колісниці Бгішми стрімко полетіли стріли, заповнюючи всюди повітря й землю. На панчалів тоді, і на матсьїв, і на кекайїв прекрасних, обрушив зброю Бгішма, кращий з тих хто наносить удари. Залишивши сина Панду Савьясачина, він кинувся негайно на Друпату Панчалійського, оточеного військом, багатьма стрілами любого свояка обсипаючи, і немов вогнем обпалені ліси в кінці зими, виглядали так війська Друпати, стрілами опалені. Як очисний вогонь — без диму лише — став на прі Бгішма. Як на сонце, що палить спекою опівдні, не могли підняти на Бгішму погляду вої сина Панду. І озиралися навколо пандави змучені страхом, але не бачили хто б міг урятувати їх, подібні до корів заціпенілих від холоду. Між тим як, нищене так, бігло врозсип зневірене духом, розгромлене воїнство, великий лемент розпачу піднявся серед ратей Панду, о бгарато. Тоді Бгішма, син Шантану, з лука зігнутого дугою, безперестану пускав стріли із блискаючими вістрями, отруйним зміям подібні. І, стрілами в усі боки нанизавши воедино простір, він, цілеспрямований, вражав воїв табору пандавів, знову й знову направляючи на них удари, о бгарато!

Потім, коли зайшло сонце, уже нічого не можна було розрізнити серед розбитих усюди й збентежених військ. І, бачачи, як просувається Бгішма в бою великому, сини Прітхи закликали війська до перемир'я, о туре серед бгаратів.

Так вістить розділ сорок п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 46

Санджайя сказав:

Коли встановлено було перше перемир'я у військах, о туре серед бгаратів, в той час як у таке шаленство впав Бгішма і зрадів Дурьйодхана, Цар справедливості із братами і з усіма царями разом, підступив тоді поспішно до Джанардани. Вищою чистотою наділений, про поразку думаючи, побачивши доблесть Бгішми, о царю, він мовив нащадкові Врішні: «О Крішно, поглянь на великого лучника Бгішму, грізного й доблесного, що стрілами військо моє спопеляє наче вогонь улітку сухостій! Чи можемо ми погляд підняти на нього, великого духом, що продовжує палити моє військо, як вогонь, жертвним маслом напоєний? Адже побачивши цього чоловіка-тигра, луком озброєного, могутнього, біжить врозтіч моє військо вражене його стрілами. Скоріше перемогти можна у битві Яму гнівного й Власника ваджри, самого Варуну з його тенетами чи Куберу, Носія булави, але Бгішму, великого, сповненого запалу, перемогти неможливо. Так вийшло, що в безодні Бгішми тону я, човна позбавлений! З глупства власного виступив я проти Бгішми, о Кешаво. Піду тепер до лісу, о Говіндо, краще там мені жити, але не віддавати цих володарів землі смерті в подобі Бгішми. Винищить військо моє, о Крішно, Бгішма, великий знавець зброї! Як мошки летять у палаючий вогонь, так достоту до винищення йде мій люд військовий. Заради царства вийшовши на бій, до погибелі прямую я нині, о нащадку Врішні! І брати мої, герої, змучилися, вражені стрілами, заради мене, через любов братню відірвані від царства й від щастя теж! Вельми ціную я життя, бо нелегко зберегти його тепер. І на життя, що залишилося мені, суворому подвижництву я віддамся, але не допущу вбивства у битві друзів моїх, о Кешаво! Багато тисяч воїв моїх, кращих з бійців, вбиває, відпочинку не знаючи, небесною зброєю своєю Бгішма. Що ж іще залишається мені робити, скажи негайно, о Мадгаво! Я бачу, що Савьясачин у битві немов би й не бере участі. Один лише Бгіма б'ється щосили, довгорукий, міць долоні своєї напружуючи, про обов'язок кшатрія пам'ятаючи. Палицею вбиваючи героїв, творить він, високий помислами, нелегку працю свою, скільки змоги вистачає, серед слонів, коней, колісниць і піхотинців. Але в чесному бою, о гідний, не знищити йому вороже військо, о герою, і за сторіччя. Друг твій — ось хто єдино вельми вправний у володінні зброєю, але байдужо він дивиться на те, як винищують нас Бгішма і великий духом Дрона. Небесна зброя Бгішми і Дрони, великого духом, використана знову й знову, спопелить усіх кшатріїв! О Крішно, страшно розлютований Бгішма, з усіма царями своїми у союзі, винищить нас напевно, така доблесть його. О ти, Володарю Йоги, знайди того великого лучника, великого воїна, що зможе втихомирити Бгішму на прі, ніби хмара — пожежу лісову! І милістю твоєю, о Говіндо, пандави, коли загинуть їхні вороги, зрадіють із родичами разом, царство своє повернувши!».

Так молив, поринувши у роздуми син Прітхи, високий думами, і довго потім перебував у скорботі глибокій із серцем, прикрістю пригніченим. Бачачи, як із серцем, горем убитим, нудиться сумом син Панду, промовив тоді Говінда, підбадьорюючи всіх пандавів: «Не засмучуйся, о кращий з бгаратів, не варто засмучуватися тобі, чії брати — герої всесвіту, лучники! І я — твій соратник, і Сатьякі, великий воїн, і навчені віком Друпата з Віратою, і Дхріштадьюмна, онук Прішати, а також усі царі з військами, о кращий з царів, сподіваючись на милість твоєю та віддані тобі, о володарю народів! Ось онук Прішати, що завжди прагне до блага твого, Дхріштадьюмна могутній, радий догодити тобі, воевода над полками, ось міцнорукий Шикхандін — то воістину Бгішми погибель!».

Вислухавши це, цар мовив потім серед зборів Дхріштадьюмні, великому воїнові, і слухав його Васудева: «О Дхріштадьюмно, почуй те, що я скажу тобі, о гідний. Хай не залишаться без уваги слова, вимовлені мною. Зі схвалення Васудеви став ти моїм полководцем, як колись для богів ним став Картікейя, так само й ти, о муже-туре, — воевода полків Панду. Так вражай же кауравів, виявивши відвагу, о чоловіче-тигре, а я піду за тобою, як і Бгіма, й Крішна, о гідний, і обоє сина Мадрі разом, і сини Драупаді в бойовому спорядженні, й інші, головні з царів, о муже-туре!». Тоді, всім піднімаючи дух, відповідав Дхріштадьюмна: «Здавна визначив Шамбху бути мені, о сину Прітхи, згубником Дрони. Так я й буду протистояти нині в битві Бгішмі й Дроні, Крипі, Шалї, Джайядратсі, усім пихатим у битві, о володарю землі!». І закричали великі лучники пандави, боєм захмелілі, коли встав перед ними проводир царів, онук Прішати, винищувач ворогів. Син Прітхи мовив потім онукові Прішати, призвіднику боїв: «Бойовий шик, іменований Зоряна каравайка (*пташка*), нищівний для усіх ворогів, — колись, під час війни богів і демонів, Індри розповів про нього Бріхаспаті, — вишикуй, як належить, згубний для ворожих ратей, щоб, небачений ніколи, побачили його царі й усі куру, разом із ними!».

Коли сказав йому так божественний муж, як богові Вішну колись Носій перуна, на світанку він поставив спереду всіх військ Завойовника багатств. Рухаючись шляхом Сонця, дивно прекрасний був його прапор, створений Вішвакарманом, за велінням Вельмишановного (*Індра*). Прикрашений стрічками кольорів зброї Індри (*лук-веселка*), немов пливучи повітрям, подібний місту гандхарвів, він, здавалося, пританцьовував, слідуючи за ходом колісниць, о гідний. І Партха тим дорогоцінним прапором, і той, Володарем лука Гандіви були взаємно піднесені, мов Самосуший — Сонцем. Очільником лави став цар Друпата, оточений великим військом, а Кунтібходжа і Чедійсець (*Дхріштакету*) стали очима, о володарю народів. Дашарни й праяги із загонами дашераків, жителі узбережжя і кирати стали шиєю, о туре серед бгаратів, а спиною був разом з патаччарами й хундами, о царю, і також пауравами й нішадами — Юдхіштхіра. Крила ж — Бгімасена й Дхріштадьюмна, онук Прішати, сини Драупаді, і Абгіманью, та Сатьякі, великий воїн. Пішачи й даради, пундри з кундівішами, мадаки і ладаки, а також тангани і дальні тангани, бахліки і також тітгіри, чоли й пандї, о бгарато, — ці народи, о царю, до правого крила примикали. Вогневики, джагаттунди й пуродаши, о бгарато, шабари й тиквопійці, ватси разом з накулами, Накула і Сахадева — до лівого краю примикали. Десять тисяч колісниць було на крилах, а в голові — мільйон, десять мільйонів і двадцять тисяч — спина, в шії ж — мільйон і ще сімдесят тисяч.⁷ По краях, вздовж і на самих кінчиках крил ішли слони, о царю, немов покриті рухомі гори. Тил захищали Вірата з кекайями, цар Каші та цар Шиби (*Говасана*) із тридцятьма тисячами колісниць. Так вишикувавши це велике військо, о бгарато, стояли пандави, споряджені для битви, чекаючи сходу сонця, і чисті, яскраві, як сонце, блищали їх величезні білі парасолі на слонах і колісницях.

Так вістить розділ сорок шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 47

С а н д ж а й я п р о в а д и в :

Тоді, побачивши вишикуванням — за велінням сина Прітхи, безмірного запалом, — той великий бойовий шик «краунчаруна», незламний, жахаючий, твій син, наблизившись до наставника (*Дрона*), Крипі й Шалї, о гідний, і до сина Сомадатти, і Вікарни, й Ашваттхамана, до Духшасани, й усіх інших братів, о бгарато, і до інших міцноруких героїв, що зійшлися для битви, таке слово вчасно підбадьорливе мовив син твій: «Володіючи різними видами зброї, всі ви обізнані на ударній, і металній зброї, усі — великі вої, і кожний поодиноці здатний вбити на герці синів Панду з їхніми військами, а згуртовані разом і поготів! Ненадійна та наша сила, яку обороняє Бгішма, але надійна ця їхня сила, о кращі з володарів землі! Нехай же санстхани й шурасени, веніки, а також кукури, жителі приревінських земель (*ріка Ревіні*) і тригарті, мадри, а також явани із Шатрунджайєю разом, а також з Духшасаною, з героєм Вікарною, і з Нандою, Упанандою та іншими, разом із Читрасеною і з панібхадраками, зайнявши місце спереду військ, хай захищають всі Бгішму!».

Тоді Дрона, і Бгішма, і син твій, о гідний, велике військо вишикували для відбиття пандавів. Бгішма, з усіх боків великим військом оточений, всю рать повів за собою, немов сам Володар богів. За ним пішов великий лучник — блискучий син Бхарадваджи — з кунталами, дашарнами і магадхами, о володарю народів, а також з відарбхами, мелаками та ще з вухастими. Разом з усім військом ішли за блискучим у боях Бгішмою, гандхари, синдху-саувіри, шиби, а також васати. А Шакуні зі своїм військом охороняв сина Бхарадваджи. У свою чергу цар Дурьйодхана, разом з усіма своїми братами, а також з ашватаками, вікарнами, шармілами, косалами, та з дарадами і чучупами, кшудраками й малавами — прикривав, натхнений, рать сина Субали. Бхурішравас, Шала, Шалья й Бхагадатта, о гідний, і Вінда з Анувіндою з Аванті, прикривали лівий край.

Інший син Сомадатти, Сушарман, Судакшина Камбоджійський, Шатаюс і Шрутаюс зайняли місце з правого краю. Ашваттхаман, а також Кріпа й Крітаварман з великою раттю разом, розташувалися в тилу військ. А ще з тилу прикривали його володарі різних країн, Кетуман, Васудана й Абхібху, син Кашійця.⁸

Потім твої всі, веселі перед боєм, о бгарато, засурмили, радості сповнені, у мушлі й левині кличі видали. Зачувши їх, радісних, і старий прабатько роду куру, левиний клич видавши, голосно в мушлю засурмив, блискучий. Тоді зазвучали інші мушлі й литаври, а слідом різні тамбурини, і забили у великі барабани — піднявши лункий шум. Потім, стоячи на великій колісниці, запряжений білими кіньми, засурмили в чудові мушлі, оброблені золотом і коштовностями: Хрішикеша — у Панчаджанью, Завойовник багатств — у Девадатту, і у велику мушлю Паундра засурмив грізний діяннями Вовкопузій, а син Кунті цар Юдхіштхіра — у Анантавіджайю, Накула ж і Сахадева — у Сугхошу й Маніпушпаку. І цар Каші, й Шибі, та Шикхандін, великий воїн, Дхрїштадьумна, Вірата і Сатьякі славетний, та п'ятеро великих лучників, сини Драупаді, — усі засурмили у великі мушлі й гучні кличі видали. І неосяжним був шум піднятий тими героями, і зазвучали небо і земля, відбиваючи луною той грім. Так, о великий царю, знову зійшлися у битві піднесені духом куру і пандави, спопеляючи один одного.

Так вістить розділ сорок сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 48

Дхрїтараштра спитав:

Коли так вишикувалися раті, мої та інші, як вступили у бій кращі з бійців?

Санджайя відповів:

Коли рівно вишикувалися всі раті, піднялися сяючі прапори, і, озираючи ту силу, подібну до безбережного океану, став посередині них цар Дурьйодхана, син твій, він мовив усім твоїм: «Боріться, оружні!». Ті, озлобившись душею, не щадячи життя, прапори піднявши, ринулися прямо на пандавів. Тоді закипіла, гримлячи, битва твоїх і чужих, здіймаючи волосся сторчма, в якій змішалися колісниці й слони. І пущені воями з колісниць стріли із золотим оперенням, гостро відточені, сипалися, незатуплені, на слонів і коней.

І коли так зав'язався бій, міцнорукий Бгішма, одягнений у броні, лук здійнявши, обрушився, сповнений грізної відваги, на сина Субхадри і Бгімасену, та онука Шині (*Сатьякі*), великого воїна, і на Кекайю, та Вірату, і Дхрїштадьумну, і сина Прїшати. На цих чоловіків-героїв і на чедїв з матсьями пролив старий прабатько куру дощ зі стріл. Здригнувся великий шик під тим натиском героя, велике сум'яття охопило всіх воїв. Поникли прапори й слони, упали кращі коні, розсіялися раті колісниць — так стало у пандавів.

Арджуна, муж-тигр, великого воїна Бгішму вгледівши, мовив, гнівний, нащадкові Врішні: «Туди, до діда веди! Ясно ж, що Бгішма цей, розгніваний сильно, знищить, о нащадку Врішні, рать мою, про благо Дурьйодхани дбаючи. Цей Дрона, Кріпа, Шалья і Вікарна, о Джанардано, разом із синами Дхрїтараштри, під проводом Дурьйодхани, розгромлять панчалів, незламним лучником оборонені! Але заради порятунку війська, піду на Бгішму я, о Джанардано!». Васудева мовив йому: «Будь напоготові, о Завойовнику багатств! Зараз я приведу тебе, о герою, до колісниці діда!». Сказавши так, онук Шури привів потім ту колісницю, прославлену у світі, до Бгішми, перед його колісницю, о володарю людей.

З багатьма майорливими прапорами, на білих мов журавлі конях, прапор з ревучою надзвичайно грізною мавпою піднявши, на гримкій наче хмара, колісниці, сяйво сонця випромінюючи, трощаючи кауравів полки і шурасенів, незабаром з'явився туди син Панду, викидаючи стріли, надихаючи пригнічених друзів. Коли стрімко напав він, подібний до слона в час тічки, виступив негайно проти Арджуни, що приводить у трепет героїв у битві, стрілами їх убиваючи, Бгішма, син Шантану, під охороною воїв Сходу, саувірив та кекайїв, на чолі з володарем Синдху. Адже який іще воїн міг постати проти Володаря лука Гандіві, крім прабатька куру чи ж Дрони, вкупі із сином Грізного Сонця (*Карна*)? Тоді Бгішма, дід кауравів, о великий царю, обсипав Арджуну сімдесятьма сімома міцними стрілами, а Дрона двадцятьма п'ятьма, Кріпа п'ятдесятьма стрілами, Дурьйодхана шістдесятьма чотирма й Шалья дев'ятьма стрілами, а володар Синдху ще дев'ятьма, і Шакуні ще п'ятьма, а Вікарна десятьма стрілами бхалла вразив сина Панду, о царю. Поцілений звідусіль тими гострими стрілами, великий лучник не похитнувся, всеодно, о міцнорукий, що вражали гору. Він, Увінчаний, невимірний духом, Бгішму двадцятьма п'ятьма й Кріпу дев'ятьма стрілами, Дрону, муж-тигр, шістдесятьма, а Вікарну трьома стрілами, Артаяні трьома вістрями, царя ж (*Шалья*) п'ятьма вразив у відповідь, о туре серед бгаратів. І оточили Завойовника багатств Сатьякі й Вірата, Дхрїштадьумна, онук Прїшати, і Абгіманью із синами Драупаді. Потім великого лучника Дрону, що дбає за благо сина Ганги, окропив дощем стріл царевич Панчали в союзі із сомаками. Бгішма ж, кращий з колісничних бійців, негайно вразив сина Панду вісімдесятьма гострими стрілами, і відгукнулися твої на те переможним криком. Але, слідуючи тріумфуючому крику їх, сам тріумфуючи, блискучий лев серед воїв-колісничних вломившись тоді у їхні ряди, прорвавшись серед тих воїв-левів, і граючи луком, Завойовник багатств, о царю, бив без промаху великих воїв.

Тоді цар Дурьйодхана, володар людей, мовив Бгішмі, бачачи, як шматує на прі військо його Партха: «Цей син Панду, батьку мій, із Крішною разом, підриже, могутній, нас під корінь, скільки б не намагалися всі наші раті, та ще й у той час, як гараздуете і ти, син Ганги, і Дрона, кращий з бійців-колісничних! Адже це через тебе

лише великий воїн Карна, що завжди бажав мені блага, поклав зброю і не бореться в битві з Партхою. Зроби ж так, о сину Ганги, щоб убити Пхалгуну!»». Тоді у відповідь на такі слова, о царю, сказав батько твій Деваврата: «Ганьба звичаю кшатри!» — і направився до колісниці Партхи. Бачачи обох білокіньних, які зійшлися в герці, о царю, голосний левиний рик видали володарі землі й засурмили в мушлі, о бгарато! Син Дрони і Дурьйодхана також, і син твій Вікарна, оточивши Бгішму, стали на прю, о гідний. І так само всі пандави, оточивши Завойовника багатств, стали на велику битву. Потім січа почалася.

І син Ганги наніс удари Партсі дев'ятьма стрілами. Арджуна у відповідь вразив його десятьма, що встромилися у вразливі місця. Потім тисячею влучних стріл Арджуна, син Панду, прославлений у боях, огорнув Бгішму з усіх боків. Але ті тенета зі стріл Партхи, о нащадку Куру, своїми тенетами зі стріл покрив таки Бгішма, син Шантану. Обоє, сповнені радості, обоє, веселі на прі, билися, один одному не поступаючись, жадаючи переломити діями дії іншого. Видно було як густі хмари стріл із лука Бгішми кришилися, ламаючись об стріли Арджуни, і так само Арджуною пущені, одна за другою хмари стріл, стрілами сина Ганги відбиті, падали на землю. Арджуна двадцятьма п'ятьма гострими стрілами вразив Бгішму, і Бгішма в сутичці тридцятьма стрілами простромив Партху. Вразивши коней і обидва прапора друг у друга, і дишлі, і колеса колісниць, розігралися обидва приборкувача ворогів, велесильні. Потім гнівний Бгішма, кращий з бійців, о великий царю, трьома стрілами наніс удари в груди Васудеві. Простромлений стрілами пущеними з лука Бгішми, Згубник Мадгу красувався у битві, о царю, мов квітуча кіншука. Тоді, бачачи Мадгаву простромленим, Арджуна, вельми розгніваний, поранив візника сина Ганги трьома стрілами. Але як не намагалися ті двоє героїв убити один одного, вони не могли тоді здолати друг друга. І різноманітні кола вони описували багаторазово, віддаляючись і знову повертаючись, виявляючи тим рівність у мистецтві своїх візників, і, намагаючись завдати удару, обоє великих воя, о царю, знову й знову інші шляхи обирали. Обоє сурмили в мушлі, мішаючи суремний звук з левиним риком, і так само дзенькали луки в обох великих воїв. І від ревіння мушель обох, від гуркоту їхніх колісниць раптом тріснула земля, і здригнулася відгукуючись гулом. Ніхто просвіту не бачив ув обох могутніх героїв, о туре серед бгаратів, у битві один одному рівних. І тільки по образу на прапорі могли розрізнити там Бгішму каурави, і так само Партху сини Панду, лише по цьому знаку розрізняли. І, бачачи таку доблесть обох тих чудових мужів, всі істоти в тій битві сповнилися здивування, о бгарато. І ніякої вади не побачив ніхто в жодного з них у двобої, як не побачить ніхто ніде пороку в дхармі, якої дотримується. Обоє ж тим часом стали невидимі під сіттю зі стріл, але незабаром знову з'явилися обоє на виду.

Там боги з гандхарвами й мандрівники небес із провидцями говорили один одному, їхню доблесть бачачи: «Гай-гай! Як ошаліють у битві ці обидва великих воя, не зможуть перемогти їх ніколи ні асури з гандхарвами, ні люди — навіть із богами разом. У світах дивуватися будуть битві цій як великому диву, і ніколи вже подібних битв не буде. Не може перемогти мудрий Партха у двобої Бгішму, який з луком стоїть на колісниці, сіючи стріли на прі. Достоту й сина Панду, у битві навіть для богів неприступного, не в силах перемогти Бгішма, луком озброєного!». З усіх боків чулися в бою ці слова, вимовлені на славу сина Ганги й Арджуни, о володарю народів!

А в той час як билися вони там обоє, о бгарато, твої вої і пандавів, разили один одного. Потоками гострих стріл, мечами миготливими і сокирами, та іншою різноманітною зброєю сікли один одного на прі герої обох військ. І під час тієї жажливої і жорстокої битви, о царю, відбувся великий двобій Дрони і Дхріштадьюмни.

Так вістить розділ сорок восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 49

Дхрітараштра спитав:

Як зійшлися на герці Дрона, великий лучник, і Дхріштадьюмна, онук Прішати, напружуючи сили обоє, про те розкажи мені, о Санджайє. Воістину доля вища за мужність, вважаю я, о Санджайє, якщо Бгішма, син Шантану, не здолав у двобої сина Панду. Адже Бгішма, гнівний, міг би винищити світи, подвижні та недвижні. Як же, о Санджайє, не здолав він у битві сина Панду міццю своєю?

Санджайє відповів:

Духом зміцнися, о царю, і слухай про цю найжорстокішу битву. Самі боги із Володарем Васу разом не могли б перемогти сина Панду. Дрона ж гострими стрілами своїми викликав на бій Дхріштадьюмну й стрілою бхалла скинув його візника з підніжки колісниці. І чотирма чудовими стрілами, розлютований, він уразив чотирьох коней Дхріштадьюмни, о гідний. Дхріштадьюмна тоді простромив Дрону дев'ятьма десятками відточених стріл, і «Стій, стій!» — скрикнув герой, посміхаючись. Тоді невимірний духом син Бхарадваджи, блискучий, знову огорнув стрілами обуреного Дхріштадьюмну. І він узяв жажливу стрілу, призначену для вбивства онука Прішати, що б'є наче зброя грому Шакри, немов другий Смерті жезл. І голосними вигуками, сповнене, вибухнуло все військо побачивши ту стрілу, коли наклав її на лук син Бхарадваджи, о бгарато! Там побачили ми надзвичайну мужність Дхріштадьюмни, коли стояв герой самотньо у битві, недвижний мов гора. І він розсік ту жажливу, палаючу стрілу, яка линула до нього немов власна його смерть, і зливу стріл випустив у сина Бхарадваджи. Тоді закричали всі панчали з пандавами разом, бачачи той нелегкий подвиг, вчинений Дхріштадьюмною. Потім, жадаючи загибелі Дрони, метнув він, сміливий, дротик швидколітний, оздоблений

золотом і вайдурьєю. Той стрімко-летючий дротик, золотом прикрашений, на три частини розсік син Бхарадваджи, наче посміхаючись. Бачачи дротик свій збитим, блискучий Дхріштадьюмна зливи стріл пролив на Дрону, о володарю людей. Але, відбивши ту зливу стріл, Дрона велеславний переломив посередині лук сина Друпаци.

Той могутній, чий зламаний був лук, кинув у Дрону, славетний, важку палицю, що міцністю скелі володіє. Стрімко полетіла та палиця, пущена заради вбивства Дрони. Там побачили ми незвичайну відвагу сина Бхарадваджи. Завдяки моторності своїй, повернувся він від палиці золотосяйної, а ухилившись од тої палиці, послав ув онука Прішати загартовані, гострі стріли бхалла із золотим оперенням, відточені на камені, і, пробивши його панцир, вони випили його крові у бою. Однак, взявши інший лук, Дхріштадьюмна, високий думами, у битві наступаючи, простромив Дрону п'ятьма стрілами. І тоді обоє вони, бики серед мужів, красувалися, вимащені кров'ю, о царю, немов два квітучі дерева кіншука у весняний час. Потім, о царю, розсерджений Дрона, наступаючи на чолі ратей, знову переломив лук сина Друпаци, а потім його, чий лук був зламаний, облив, духом невимірний, міцно злагодженими стрілами, ніби хмара гору дощем, і стрілою бхалла скинув його візника з підніжки колісниці, а також чотирма відточеними стрілами звалив чотирьох його коней, видавши левиний рик. Потім другою стрілою бхалла він вирвав лук з його руки. Той зі зламаним луком, без колісниці, на якій був убитий візник і коні, зійшов на землю із палицею у руці, виявляючи велику мужність. Але ще не встиг він з колісниці зійти, стрілами вибив негайно її в нього супротивник, о бгарато, — немов диво те було. Тоді, схопивши великий блискучий щит, оздоблений сотнею місяців, і великий дивовижний меч, він, прекраснорукий, могутній, кинувся стрімко, бажаючи вбивства Дрони, як кровожерливий лев у лісі на ярого слона. Там побачили ми незвичайну мужність сина Бхарадваджи й хвацькість його, і володіння зброєю, і міць його рук, о бгарато, коли зливою стріл зупинив він онука Прішати, і який не могутній той був, не міг тоді просунутися в битві. І зріли ми там великого воїна Дхріштадьюмну, що стояв відбиваючи щитом дощ стріл, виявляючи вправність рук своїх.

Тоді Бгіма міцнорукий примчався стрімко, могутній, надати допомогу великому духом онукові Прішати. Він вразив Дрону сімома гострими стрілами, о царю, і негайно звів тоді онука Прішати на іншу колісницю. Тоді цар Дурьйодхана направив Калінгу в супроводі великого війська, на захист сина Бхарадваджи. Потім, негайно, те велике військо калінгів, о володарю людей, обрушилося на Бгіму за велінням твого сина. Дрона ж, видатний серед воїв-колісничних, залишивши Дхріштадьюмну, вступив у бій з об'єднаними старими Віратою і Друпатою. Дхріштадьюмна ж приєднався до Царя справедливості. Тоді закипіла січа, гримлячи, здіймаючи волосся сторч, між калінгами і Бгімою, великим духом, згубна для всесвіту, страхітливе втілення жаху.

Так вістить розділ сорок дев'ятий в Бгішмапарві великої Махабхарати.

Розділ 50

Дхрітараштра спитав:

Як же Калінга, полководець, слухняний тому велінню, з могутнім Бгімасеною, героєм, вершителем небувалих діань, що прямував із палицею немов Антака з жезлом у долоні, як у бій з ним вступив на полі прі Калінга з військом разом?

Санджайя відповів:

По слову сина твого, о володарю царів, той веледужий, під охороною великого війська, рушив на колісницю Бгіми. Тій наступаючій стрімко великій раті калінгів, з безліччю колісниць, слонів і коней, потужною зброєю оружній та Кетуману, володареві нішадхів, назустріч виступив, о бгарато, Бгімасена із чедіями разом. Тоді лютий Шрутаюс із царем Кетуманом разом, напав на Бгіму серед вишикуваних полків чедіїв. З багатьма тисячами колісниць, з десятьма тисячами слонів, володар калінгів і Кетуман зі своїми нішадами, о царю, оточили Бгімасену з усіх боків. Чедії, матсьї та каруши, очолені Бгімасеною, із царями разом, напали миттєво на нішадів. Тоді відбулася битва, втілення жаху, страшенна, не розрізняючи воїв своїх і чужих, взаємно охоплених жагою вбивства.

Жахливою була тоді різанина, що зав'язалася раптом між Бгімою і ворогами, як між Індрою, о великий царю, і великим військом даїт'їв. І оглушливий шум піднявся від тої бійні на полі прі, о бгарато, ревінню океану подібній. Вої тоді, рубаючи один одного, о володарю народів, всю землю перетворили на подобу похоронного попелища, трупами й кров'ю покритого. І воїв своїх від чужих уже не розрізняли, охоплені жагою вбивства, і навіть своїх за ворогів приймали свої ж герої, нездоланні у бою. І несамовита була бійня, у якій нечисленні билися з багатьма, чедії з калінгами й нішадами, о володарю народів.

Але, виявивши мужність скільки було сили, відступили, покинувши Бгімасену, могутні чедії. Коли відступили чеди під натиском усіх калінгів, син Панду тим не поступився, на силу рук своїх покладаючись. Не рушив з колісниці своєї могутній Бгімасена, обсіпаючи гострими стрілами рать калінгів. А Калінга, великий лучник, і син його, великий воїн, відомий під ім'ям Шакрадева, вразили стрілами сина Панду. Тоді міцнорукий Бгіма, потрясаючи своїм прекрасним луком, вступив у бій з калінгами, на силу рук своїх сподіваючись.

Шакрадева ж, випускаючи безліч стріл, убив стрілами коней Бгімасени й зливи стріл пролив немов хмара наприкінці спекотної пори. Але могутній Бгімасена, коли впали коні, метнув з усієї сили, стоячи на колісниці,

залізну палицю в Шакрадеву. Нею вбитий, о царю, син Калінги із прапором і візником упав з колісниць на землю.

Бачачи сина свого вбитим, володар калінгів багатьма тисячами колісниць оточив Бгіму звідусіль. Тоді, о царю, могутній Бгіма, залишивши величезну важку палицю, маючи намір жорстоке діяння здійснити, підняв меч і щит незрівнянний, з бичачої шкіри зроблений, із золотими зірками та півмісяцем, о туре серед мужів. А Калінга тоді, розгніваний, напружуючи тятиву лука, взяв одну стрілу жакливу, зміїній отруті рівну, і послав її, володар людей, у Бгімасену, прагнучи убити його. Ту пущену гостру швидколітну стрілу, розсік надвоє Бгімасена, о царю, величезним мечем і закричав, радіючи, тремтіти змушуючи військо. Калінга ж тоді, гнівний, негайно послав у Бгімасену чотирнадцять дротиків, на камені відточених. Їх, коли ще не досягли вони його, у повітрі розсік, не злякавшись, вправно мечем чудовим, о царю, міцнорукий син Панду.

Розбивши ж усі чотирнадцять дротиків, Бгіма, чоловік-тур, ринувся на Бханумана, його вгледівши. А Бхануман тоді покрит Бгіму дощем зі стріл і гучний клич видав, оголосивши небозвід. Не стерпів був Бгіма того левиного кличу у великій битві й зичним голосом видав тоді оглушливе ревіння. Тим ревінням вражене, не могло вже військо калінгів вважати Бгіму людською істотою, о туре серед бгаратів! Тоді Бгіма, о великий царю, громовий клич видавши, з мечем у руці стрибнув і по бивнях кращого зі слонів швидко піднявся тоді на спину царственного слона, о гідний. І ось, широким клинком розрубив він там Бханумана. Убивши царевича-воїна, той приборкувач ворогів меч устромив у шию слона, який тяжку ношу тримав. Заревівши, упав з розітнутою шиєю той ватажок слонячого стада, високий наче гора загострена річковим потоком. А нащадок Бгарати, о бгарато, зіскочивши потім з того слона, став на землі, невимірний духом, з мечем у руці, одягнений у броні.

В багато сторін прокладав він шлях собі, безстрашний, валячи слонів, і всюди бачили його, подібного пущеному вогняному диску. Серед кінних загонів, слонів, полків колісниць і піхотинців пануючи, вражаючий, кров'ю вкритий, ширяв орлом Бгіма, нескоримий для ворожої сили. Мечем з гострим лезом розсікаючи з великою вправністю тіла й голови бійців на слонах, він, піший, один, жах вселяв у ворогів, розлютований, ввергаючи їх у безпам'ятство, подібний нищівному Часу в образі Ями. Збожеволілі, вони з криками кидалися в сутичці на нього, коли він з мечем у руці так стрімко пробивався вперед у великій битві. Рубаючи дишлі й упряжі колісниць, він убивав і самих колісничних бійців, могутній нищитель ворогів. Бачили, як у різні боки пробивався Бгімасена, навкруги себе обертаяся і нагору, відбивав і стрибав, наступав і відступав, робив випадки і оборонявся син Панду. І деякі, вражені мечем сина Панду, великого духом, скрикували, у вразливі місця прийнявши удари, падали бездиханні. А інші слони з розрубаними бивнями й хоботами, з розбитими чолами, втративши верхівців, топтали власні раті, о бгарато, і, голосні крики випускаючи, падали на землю. І зламані списи й луки, і голови погоничів, і строкаті попони, і попруги, що блискають золотом, також нашійні ланцюги, дротики, прапори та сокирки, а також сагайдаки, знаряддя всякі, й луки, жаровні з розпеченим вугіллям, стрекала з анками, різні дзвіночки, о царю, мечі в позолочених піхвах, падали з вершниками разом. Бачили ми землю там тілами вбитих слонів немов зваленими стрімчаками вкрити, спереду, ззаду і по хоботах порубаних. Розстроивши так величезних слонів, став трошити коней тур серед мужів, і кращих кіннотників він теж повалив, о бгарато, і жакливою була битва його з ними, о бгарато. Вуздечки, також повіддя й блискаючі золотом батоги, і попони, і дротики, і дорожні тесаки, панцири, щити й візерунчасті покривала, скинуті тут і там, можна було бачити в тій великій битві. Строкатою кінською зброєю і блискаючою зброєю покрит він землю, немов яскравими квітами. Накидаючись на воїв-колісничних, з їх прапорами, трошив і тнув мечем могутній син Панду усіх. На нього, прославленого, дивувалися в битві люди, коли раптово робив він стрибки, кидався у бік, чи пробивався в різних напрямках. Одних вбивав він ударом ноги, інших, поваливши топтав чи розрубав мечем, а деяких лякав криком, чи ж поштовхом стегна на бігу кидав він інших на землю, а деякі уже побачивши його від страху конали.

Так величезне те військо хоробрих калінгів, що оточило в битві Бгішму, кинулося на Бгімасену. Тоді, Шрутаюса на чолі воїв-калінгів побачивши, о туре серед бгаратів, направився до нього Бгімасена. Його наближення побачивши, Калінга, невимірний духом, у середину грудей вразив Бгімасену дев'ятьма стрілами. Стрілами Калінги поцілений, немов слон спонукуваний стрекалом, зайнявся гнівом Бгімасена наче від скіпки вогонь. Тут Ашока-візник, колісницю, золотом прикрашену забравши, привів її до Бгіми. Негайно на ту колісницю зійшовши, син Кунті, нищитель ворогів, помчався на Калінгу, вигукуючи: «Стій, стій!». Тоді могутній Шрутаюс, розлютований, послав у Бгіму відточені стріли, виявляючи умілість рук своїх. Із чудового лука Калінги пущеними дев'ятьма відточеними стрілами сильно вражений, ще більше розгнівався, о царю, великої слави поборник Бгіма, немов змії битий палкою. І Бгіма, син Прітхи, шалений, із силою натягаючи лук, сімома залізними вістрями, найсильніший, замордував Калінгу. І двома січними стрілами обох могутніх стражів колісниць Калінги, Сатью та Сатьядеву, він послав ув оселю Ями. А потім Кетумана, невимірний духом Бгіма, в бою, трьома гострими залізними стрілами відправив до Ями.

Тоді розлютовані кшатрії-калінги багатотисячними рятями оточили гнівного Бгіму. Потім із дротиками, палицями, мечами, списами, піками, сокирами обрушилися, о царю, калінги на Бгімасену. Жакливу зливу стріл відбивши, рвонувся з палицею вперед могутній Бгіма й сімсот героїв відправив ув оселю Ями. І ще дві тисячі калінгів послав у царство Смерти нищитель ворогів, і було це диву подібно. Так знову й знову

розтросував у битві ті раті калінгів герой, на Бгішму, мужа великих обітниць, кидаючи погляди. А слони, чиїх вершників великий духом син Панду вбив, металися серед полків ніби хмари несені вітром, з ревінням, страждаючи від стріл, топчучи власні війська. Тоді міцнорукий Бгіма засурмив у мушлю, могутній, змусивши здригнутися серця всіх калінгських воїв, і навіть потьмарення розуму опанувало калінгами, о нищителю ворогів, і вої, і верхові тварини здригнулися всюди. І Бгіма, який скрізь пробиває собі у битві шляхи в багатьох напрямках, о царю, подібно ватажкові слонів, що кидається туди й сюди здійснюючи раптово стрибки, у безпам'ятство їх увергнув. І затріпотіло військо подолане страхом перед Бгімасеною, як неоглядне велике озеро, схвильоване водяним чудовиськом.

І коли герої, здивовані незвичайними подвигами Бгіми, знову розвернулися назад і бігли юрбами всі вої-калінги, мовив своїм рятям проводир прапороносного воїнства Панду, онук Прішати: «Бийтеся!». Почувши слова полководця, війська на чолі з Шикхандіном направилося до Бгіми із загонами колісниць, прагнучи битви. І Цар справедливості, син Панду, до них до усіх приєднався позаду величезного загону слонів, темного наче хмара. Так, закликаючи до бою всі свої полки, онук Прішати зайняв місце поруч із Бгімасеною, добродіє чоловікові належне. Бо не було у світі для царя панчалів нікого дорожчого за життя, як Бгіма і Сатьякі.

Він побачив того нищителя ворогів Бгімасену, міцнорукого, який рухався серед калінгів, того онука Прішати, згубника ворожих героїв. Зрадівши, заревів він багаторазово, нищитель ворогів, і в мушлю просурмивши, видав левиний рик. І Бгімасена підбадьорився побачивши прапор зі знаком ковідари на прикрашеній золотом колісниці [Голубинокінного](#).⁹ Дхріштадьюмна ж, невимірний духом, бачачи, як нападають на Бгімасену калінги, прийшов йому на допомогу. Здала побачивши обох героїв, Дхріштадьюмну й Вовкопузого, мудрих, які боролися з калінгами у сутичці, Сатьякі, онук Шині, кращий з переможців, туди поспішивши, чоловік-тур, зайняв місце поруч із сином Прітхи й онуком Прішати. Там він вчинив побоїще і, розлютований, лук схопивши, розтросував ворогів на прі. А Бгіма ріку з тванню з плоти й крові породжену у Калінзі, пустив струмені червоним потоком. І її, між калінгами й пандавами поточну, важкодоступну для переправи, переборов могутній Бгімасена. І коли побачили твої таку міць у Бгімасени, заволали вони, о володарю: «То Смерть сама в образі Бгіми бореться з калінгами!».

Тоді Бгішма, син Шантану, почувши той лемент у битві, направився поспішно убік Бгіми, очільник ратей. До тої колісниці Бгішми, оздобленої золотом, кинулися Сатьякі, Бгімасена й Дхріштадьюмна, онук Прішати. Всі вони, миттю оточивши сина Ганги в битві, відразу вразили Бгішму кожний трьома жакливими стрілами. У відповідь їх усіх, великих лучників, веледужих, простромив батько твій Деаврата, трьома змієподібними стрілами кожного. Потім, тисячею стріл відбивши натиск великих воїв, він стрілами уклав коней Бгіми, золотою зброєю прикрашених. Стоячи на колісниці, де вбиті були коні, Бгімасена блискучий, метнув все ж із силою дротик у колісницю сина Ганги. Перш ніж він досяг його, батько твій Деаврата розсік той дротик на три частини й він розлетівся по землі. Тоді важку потужну палицю з криці схопивши, прожогом зістрибнув Бгімасена з колісниці, о туре серед чоловіків. Син же Сатьякі тоді, допомогти бажаючи Бгімі, негайно стрілами повалив візника старійшини куру. І коли вбитий був його візник, Бгішму, кращого з воїв-колісничних, його некеровані коні, зі швидкістю вітру понесли з бойовища.

Коли ж понесли вони Бгішму, вершителя великої обітниць, запалав тоді Бгімасена, о царю, як здійнятий угору вогонь, що палить деревину. Всіх калінгів винищивши, він став посередині ратей, і ніхто із твоїх не смів підступитися до нього, о туре серед бгаратів. Дхріштадьюмна, кращий з воїв-колісничних, завів його, славетного, на свою колісницю й відвіз на очах у всіх воїв. Вожді панчалів і матсьїв шану йому вигукували, він же, обійнявши Дхріштадьюмну, до Сатьякі тоді наблизився. І перед поглядом Дхріштадьюмни мовив Сатьякі, істинно доблесний, Бгімасені, тигр з роду Яду, радуючи його: «Дяка долі, що й цар калінгів, і царевич Кетуман, і Шакрадева, і калінги вбиті на січі. Тільки мужністю твоєю й міццю рук твоїх розтросена велика рать калінгів з купою слонів, кіннотників і колісниць!». Так сказавши, онук Шині, міцнорукий приборкувач ворогів, з колісниці на колісницю перестрибнувши, обійняв сина Панду. Потім, на свою колісницю знову зійшовши, став великий воїн, гнівний, трощити твоїх, силу Бгіми підкріплюючи.

Так вістить розділ п'ятдесятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 51

С а н д ж а й я с к а з а в :

Коли минула більша частина часу після полудня, в той день великого побоїща колісниць, слонів, коней і піхотинців, вершників, із сином Дрони, Шальєю і Кріпою, великим духом, трьома великими воями, у бій вступив Дхріштадьюмна. Десятьма гострими стрілами вбив міцнорукий син царя панчалів, коней сина Дрони, прославленого у світі. Тоді, втративши коней, став негайно син Дрони на колісницю Шальї та осипав сина царя панчалів стрілами. Бачачи ж, як схопився Дхріштадьюмна із сином Дрони, о бгарато, стрімко примчався син Субхадри, сіючи відточені стріли. Він простромив Шалью двадцятьма п'ятьма й Кріпу дев'ятьма стрілами, Ашваттамана — вісьмома, о туре серед мужів. А син Дрони негайно простромив тоді сина Арджуні опереною стрілою, Шалью ж — дванадцятьма, а Кріпу — трьома гострими стрілами. Лакшмана ж, онук твій, [на твого іншого онука](#)¹⁰ напав, радіючи, і почався бій між ними. І син Дурьйодхани, розлютований,

дев'ятьма стрілами простромив у бою сина Субхадри, о царю, і диву це було подібне. Абгіманью ж, розгніваний, п'ятдесятьма стрілами, о туре серед бгаратів, простромив, моторний, брата, о царю. Але Лакшмана тоді опереною стрілою зламав його лук біля руки, о великий царю, і криками на це вибухнули люди. Той зламаний лук залишивши, син Субхадри, нищитель ворожих героїв, інший лук узяв, гарний і більш швидкий. Обоє там на прі, прагнучі наносити й відбивати удари, разили один одного, бики серед чоловіків, найгострішими стрілами. Тоді цар Дурьйодхана, бачачи, що вражає онук твій його сина, великого воїна, направився туди, володар людей. І коли повернув туди син твій, всі володарі оточили з усіх боків сина Арджуни купою колісниць. Тими нездоланими героями оточений у битві, о царю, не повернув герой, рівний доблестю Крішні. Бачачи, що зав'яз був там у битві син Субхадри, поспішив до нього Завойовник багатств, розгніваний, синові бажаючи своєму допомогти.

Тоді, об'єднані царі, на чолі з Бгішмою і Дроною, у супроводі колісниць, слонів і кіннотників розвернулися проти Савьясачина. Густий пил, піднятий із землі слонами, колісницями й вершниками, постав відразу поглядам, застеляючи шлях сонця. Ті тисячі слонів і сотні володарів землі, на шляху його стріл опинившись, не могли ніяк просунутися далі. Заволали всі істоти, захмарилися сторони світу, знак тяжкого і жахливого нещастя для Куру з'явився. Ні повітряного простору, ні сторін світу, ні землі, ні сонця не розрізнити стало за роями стріл Увінчаного. Видно було, як повалилися прапори на слонах, і у безлічі впали коні колісниць, і бігли з колісниць інші проводирі колісничних ратей, і ще можна було бачити інших воїв-колісничних із браслетами на руках, що втратили колісницю й мечуться зі зброєю. І кіннотники, покинувши коней, а бійці на слонах — слонів, у страхіві перед Арджуною, о царю, розбігалися навсібіч. Виднілися володарі, що впали і ще падали з колісниць, зі слонів і з коней, Арджуною биті. Й підняті руки чоловіків з палицями, з мечами, о володарю народів, із дротиками, із сагайдаками, зі стрілами, з луками, зі стрекалами, із прапорами тут і там відтинав жорстокими стрілами Арджуна, прийнявши жахливий вигляд тоді. І купи важких палиць і молотів, о гідний, дротиків, металних клинків, мечів, у бою кинутих, сокир і гострих сулиць, о бгарато, і пробитих обладунків на землі, прапорів, щитів і опахал, парасолів, золотих жезлів і султанів, о бгарато, батогів, стрекал і вуздечок, о гідний, виднілося там, розкидане на бойовищі. Не було там жодної людини з твого війська, о бгарато, хто до Арджуні міг би, до героя, хоч якось наблизитися в сутичці, бо хто б не наближався до Партхи, о володарю народів, того гострі стріли в інший світ відправляли. І в той час, як розбігалися твої вої усюди, у свої чудові мушлі засурмили Арджуна й Васудева.

Бачачи те розбите військо, батько твій Дежаврата, ніби посміхаючись, мовив на полі прі героєві, синові Бхарадваджи: «Цей могутній син Панду, хоробрий, із Крішною разом, таке творить із військами, що тільки Завойовникові багатств і під силу. Його нині, в битві ніяк перемогти неможливо, як тільки виявляє він образ, Часу-згубникові подібний. І вже не повернути назад цю велику рать. Дивися, один на одного дивлячись, біжать ці вої безладною купою. До кращої з гір, Гори Заходу, хилиться сонце, усього світу образи немов забираючи звідусіль. Тому я думаю час заспокоїтися, о туре серед мужів, втомлені й злякані наші вої, вони вже ніяк не можуть боротися!». І так сказавши Дроні, кращому з наставників, Бгішма, великий воїн, сповістив тоді твоїм про відступ. І відступили тоді твої війська і їхні теж, коли закотилося сонце й опустилися сутінки.

Так вістить розділ п'ятдесят перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 52

С ан д ж а й я п р о д о в ж и в :

А коли ніч змінилася світанком, Бгішма, син Шантану, звелів тоді військам виступати, о бгарато. І тепер великим бойовим шиком Гаруди розташував їх син Шантану, перемоги бажаючи для твоїх синів. На дзьобі Гаруди — сам батько твій Дежаврата, обидва ока — Бхарадваджа і Крітаварман з роду Сатвати, Ашваттхаман же і Кріпа, прославлені, зайняли чоло, підкріплені тригартами, матсьями з кекайями та ще ватадханами. Бхурішравас, Шала, Шалья і Бхагадатта, о гідний, мадри, а також синдху-саувіри й жителі П'ятиріччя з Джайядратхою разом, розташувалися у виї. В тилу — цар Дурьйодхана з родичами й підлеглими. Вінда з Анувіндою з Аванті й Судакшана з шаками склали хвіст, о великий царю, і додатково шурасени, магадхи ж і калінги з полками дашераків на правому крилі стали, споряджені. Лісові жителі, вікунджи, а також вільні пундравіши з величезним воїнством на ліве крило пішли.

У бойовому ж шикі те військо бачачи, Савьясачин, ворогів нищитель, із Дхріштадьюмною разом, лавою півмісяця, страхітливою, на полі бою проти нього вишикувався. На правому розі його ставши, блищав Бгімасена, царями з різних країн оточений, різними видами зброї в безлічі озброєний, за ним слідом — Вірата й Друпата, великий воїн, за ними ж відразу йшов Ніла з нілаюдхами, за Нілою ж відразу — Дхріштакету, великий воїн, супроводжуваний чедійцями, кашійцями, карушами, а також пауравами. Дхріштадьюмна й Шикхандін, панчали, прабхадраки, в середині великої раті стояли, готові до битви, о бгарато, а також Цар справедливості, військом слонів супроводжуваний, а потім Сатьякі, о царю, і п'ятеро синів Драупаді, за ними безпосередньо Абгіманью, а слідом Іраван, потім син Бгімасени (*Гхатоткача*), о царю, і кекайї, великі вої, потім ішов кращий з двоногих, лівий край що зайняв, усього світу охоронець, чий оборонець — Джанардана. Так бойові ті лави вишикували супроти твоїх пандави й ті, хто прийняв їхню сторону заради вбивства твоїх синів.

Потім почалася битва твоїх і недругів, взаємовбивча, у якій змішалися колісники й слони. Там і тут можна було бачити, о володарю народів, як потуга кіннотників і юрми колісниць стикалися й розтрощували один одного. І гуркіт багатьох колісниць, що мчалися рядами й зіштовхувалися окремо, мішався з барабанным боєм, і в сум'ятті сутички, до небес досягав лемент хоробрих чоловіків, твоїх і тих, один одного вбиваючих, о бгарато.

Так вістить розділ п'ятдесят другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 53

С ан д ж а й я в і в д а л і :

Після того як вишикувалися раті, твої й чужі, о бгарато, Завойовник багатств став твою рать колісниць винишувати, валячи в битві стрілами проводирів колісничних загонів. Трошені Партхою, немов Часом самим наприкінці юги, билися щосили сини Дхрїтараштри з пандавами, шукаючи блискучої слави, віддаючи перевагу смерті перед відступом. Віддавшись єдиній меті, вони прорвали в багатьох місцях ряди війська пандавів, але й самі перекинуті були у багатьох місцях на полі бою. Межи біжучими й розтрощеними, й тими хто метався безладно, пандавами й куру вже нічого розрізнити там було неможливо. Пил піднявся з землі, затьмарюючи денне світило, і ледве помітні були для них сторони світу й напрямки його. І бій тоді точився тут і там по здогаду, по всяких ознаках, по виголошеним іменам і родам, о володарю народів!

Але анітрішки не зломлений був той бойовий шик кауравів, збережений вірним і мудрим сином Бхарадваджи. І точно так само великий шик прихильників пандавів, Савьясачином збережений, не здригнувся, Бгімою чудово захищений. З перших рядів у бій кидалися вперед чоловіки обох ратей, о царю, на колісницях і слонах, змішуючись разом. Вершники вершників на полі скидали в тій великій січі списами й дротиками з блискучими вістрями. Воїн-колісничний, напавши на колісничного, стрілами, золотом прикрашеними, вражав його в борні тій вельми жакливій. Вої на слонах воїв на слонах же стрілами важкими й легкими дротиками, зіштовхуючись, валили загонами, твої та чужі. Загони піхоти піших пращами й палашами тнули, один одному втрати наносячи в бойовому запалі, і в сутичці піхотинців бив воїна-колісничного, а колісничний воїн піхотинця гострими стрілами — з обох ворогуючих сторін. Вершники на слонах вершників на конях тоді скидали, а кіннотники — воїв на слонах, і немов диво то було. Тут і там можна було бачити піхотинців, яких валили добірні вої на слонах, і так само навпаки. Було видно, як піхотні загони, вершниками, а кінні загони, піхотинцями, сотнями й тисячами в порох втоптували. І там кинутими прапорами, луками, списами, а також дротиками й булавами, важкими палицями, кампаами, металним зняряддям, яскравими панцирами, канапами,¹¹ також стрекалами, блискучими мечами, а ще стрілами із позолоченим оперенням, кінськими й слонячими попонами, і багатими покривалами, блищала земля, о кращий з бгаратів, немов стрічками вінків прикрашена. І від тіл полеглих у великому бою людей, коней, слонів, непрохідним брудом з м'яса й крові вкрилося поле. Улігся пил на землі зрошений кров'ю, і прояснилися всі сторони світу, о володарю людей. Незлічимі безголові трупи¹² піднялися звідусіль мов знамення загибелі світу, о бгарато! Тоді, як тривала та надзвичайно люта й жаклива битва, було видно, як бігли в різні боки вої-колісничні.

Тоді Дрона, Бгішма, Джайядратха Синдхійський, Пурумитра, Вікарна й Шакуні, син Субали, нездоланні на прі, рівні відвагою левам, знову й знову громили раті пандавів. І точно так само Бгімасена, ракшас Гхатоткача, Сатьякі, Чекитана й сини Драупаді, о бгарато, в битві примушували тікати твоїх прихильників і синів твоїх з усіма царями разом, як Тридцять богів примушують тікати данавів. І ті тури серед кшатріїв, що наносять удари один одному в битві, вкриті кров'ю, жакливі виглядом, були подібні демонам. Герої обох військ, ворогів здолавши, виглядали в той же час, величні, наче світила на небі.

Тоді син твій Дурьйодхана з тисячею колісниць ринувся в битві на пандавів і ракшаса Гхатоткачу. І так само всі пандави з великим військом, вийшли назустріч Дроні й Бгішмі, героям, приборкувачам ворогів. Увінчаний же виступив, гнівний, проти кращих з могутніх володарів землі, а син Арджуни і Сатьякі вийшли проти війська сина Субали. І знову точився тоді бій, здійснюючи волосся сторч, між твоїми й чужими, що однаково воліли перемоги.

Так вістить розділ п'ятдесят третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 54

С ан д ж а й я п р о в а д и в :

Тоді ті володарі землі, гнівні, побачивши Пхалгуну в битві, не однією тисячею колісниць його з усіх боків оточили. Так юрмищем колісниць, наче стіною, у кільце його охопивши, вони безліччю стріл з усіх боків йому шлях перепинили. І списи блискучі, важкі булави з палицями, дротики, сокири, молоти, а ще й дрюки, метали вони, гнівні, у колісницю Пхалгуни. Але зливу тої зброї, подібну нальоту сарани з усіх боків, відбив Партха стрілами, золотом прикрашеними. І бачачи ту надприродну прудкість Бібхатсу, боги, данави, гандхарви й пішачи, змії і ракшаси, о володарю царів, виголосили Пхалгуні хвалу: «Добре, добре!».

З великим військом гандхари-герої, разом з ратниками сина Субали, осадили в сутичці Сатьякі й Абгіманью. Там вої сина Субали, розлютовані, зброєю всякого виду, на шмаття рознесли, у шалі, чудову колісницю врїшнійця. Сатьякі ж, тоді як тривала та жаклива сутичка, покинувши колісницю, швидко на

колісницю Абгіманью зійшов, нищитель ворогів. Ті двоє, на одній колісниці об'єднавшись, негайно гострими стрілами, міцно злагодженими, рать сина Субали розгромили.

Дрона й Бгішма, у битві завязаті, полк Царя справедливості найгострішими стрілами, пір'ям чаплі опереними, винищували. Тоді царствений син Дхарми й обидва нащадка Панду, сини Мадрі, на військо Дрони на очах у всіх полків обрушилися. Велика битва там відбулася, гуркотлива, здійснюючи волосся сторчма, як колись найжахливіша битва між богами й демонами.

А творячи великий подвиг, на Бгімасену й Гхатоткачу напавши, обох потіснив тоді Дурьйодхана. Там побачили ми надзвичайну відвагу сина Хідімби, якою в битві б'ючись, він перевершив батька, о бгарато! Бгімасена ж, син Панду, розлютований, простромив шаленого Дурьйодхану в груди строкатою стрілою-ланню,¹³ посміхаючись. Тоді цар Дурьйодхана, важким ударом вражений, опустився на підлогу колісниці без тям. Побачивши, що він знепритомнів, його візник квапливо вивіз його з бойовища, о царю, і тоді здригнулося його військо. І те воїнство кауравів, яке безладно почало тікати тоді, по п'ятах переслідував Бгімасена, жорстокими стрілами його влучаючи. І онук Прішати, кращий з воїв, і син Дхарми, нащадок Панду, на очах у Дрони й на очах у сина Ганги, вражали військо відточеними, жорстокими, смертоносними для чужих ратей стрілами. І те військо твого сина, яке тікало з поля бою, не могли зупинити Бгішма із Дроною, великі вої. Як не намагалися зупинити його Бгішма і Дрона, о володарю народів, продовжувало розбігатися те військо, у Бгішми й Дрони на очах. І коли тисячі колісниць мчалися звідусіль геть, син Субхадри й могутній бик роду Шині, стоячи обидва на одній колісниці, довершували на полі бою розгром війська сина Субали. І блищали тоді обидва — онук Шині й могутній бик роду Куру, — як Сом і Сурья, що виступили у ніч молодика на небі. Арджуна ж тоді, гнівний, омив своє військо, о володарю народів, безліччю стріл немов зливами хмара. І бігло теє військо кауравів під нищівним вогнем стріл Партхи, обійняте розпачем і страхом.

Бачачи їх втечу, Бгішма з Дроною, великі вої, зупинити їх намагалися, люті, про благо Дурьйодхани дбаючи. Тоді й цар Дурьйодхана, очунавши, о володарю народів, став зупиняти тих втікачів. І де б хто з кшатріїв не побачив сина твого, о бгарато, там відразу зупинялися вони, великі вої. Тоді, бачачи, що зупинилися вони, й інші чоловіки теж, інші — друг перед другом завзятість виявляючи, — засоромившись, твердо, о царю, на місці стали.

І наснага їх, піднесених духом знову, о володарю народів, подібна була здиманню моря при сході місяця. Тоді, бачачи, що вони вертаються, слово мовив цар Суйодхана, підійшовши поспішно до Бгішми, сина Шантану: «О діду, послухай те, що скажу я, о бгарато! Неймовірним вважаю я те, що в той час, як живий і ти, нащадок Куру, і Дрона, кращий зі знавців зброї, разом із сином своїм і з друзями, та Кріпа, великий лучник, теж, — втікало це воїнство! Ніяк не рівні тобі пандави силою, о царю, ні Дроні також, ні синові Дрони й Кріпі. Воістину, милість виявляєш ти синам Панду, о діду, якщо терпиш, о герою, винищення цієї раті. Варто було тобі сказати мені ще до бою, о царю, що не будеш ти битися ні з пандавами, ні з онуком Прішати, ні з Сат'які теж. Якби таке слово я від тебе почув і від наставника, й від Кріпи, тоді звичайно подумав би я ще, разом із Карною, що нам робити. А коли не збираєтесь ви обоє покинути мене тут, на полі бою, так боріться ви, о мужі-тури, з притаманною вам силою!». Вислухавши ці слова, Бгішма, знову й знову вибухаючи сміхом, мовив своєму синові, у гніві блискаючи очима: «Адже багато разів говорив я, о царю, істинно й на благо тобі: непереможні пандави у битві навіть для богів із Володарем Васу разом! А що можу я, старий, зробити сьогодні, о кращий з царів, те зроблю у міру сил. Дивись нині з родичами своїми! Сьогодні всупереч усім синам Панду я відіб'ю їх разом з військами їх і союзниками, на очах у всього світу!». І коли сказав так Бгішма, сини твої, о володарю людей, засурмили у мушлі, радіючи, і підлеглі голосно забили в барабани. І пандави теж тоді, о царю, той громовий гуркіт чуючи, засурмили у мушлі, і загриміли їхні барабани та литаври.

Так вістить розділ п'ятдесят четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 55

Дхрітараштра спитав:

А коли в тій жахливій битві обіцяв це Бгішма, нещасливому синові своєму, розгніваний надзвичайно, що вчинив там Бгішма із прихильниками пандавів, о Санджайе, або що панчали — з дідом, про те розкажи мені, о Санджайе!

Санджайя відповів:

Коли до полудня наблизився час у той день, о бгарато, і святкували вже перемогу великі духом пандави, батько твій Дежаврата, закону, у всіх подробицях його, знавець, напав на швидких конях на рать пандавів великим військом і синами своїми з усіх боків прикритий. І почалася тоді гримотлива пря, здійснюючи волосся від жаху, наших з пандавами — з твоєї вини, о бгарато! Від гудіння луків, від ударів по тятіві, там великий шум піднявся, немов розколювалися гори. «Стій! — Стою! — Ось він! — Відступай! — Не відступай! — Стою! — Бий!» — чулося звідусіль. І гуркіт від падіння золотих лат, шоломів і прапорів стояв, немов від ударів каменів об скелі. У безлічі котилися по землі увінчані голови, сотнями й тисячами падаючи. А деякі, кращі з мужів, обезголовлені, ще стояли, здійснюючи луки, зі зброєю у руках. Струменіла стрімко ріка із крові між тіл слонів, як між скель, страшна, закривавленими трупами загачена. З тіл добірних коней, людей і слонів спливаючи, вона направлялася тоді до океану іншого світу, радуючи стерв'ятників і шакалів. Не бачено було й

не чути про подібну битву, о володарю, таку, що відбувалася між синами твоїми й пандавами, о бгарато! Не було шляху для колісниць через тіла полеглих у битві бійців, і полеглими слонами вкрите було поле, немов темними гірськими скелями. І, засіяне різнобарвною зброєю, прапорами й парасолями, о гідний, блищало те поле прі, як осіннє небо. Деякі вої, вражені стрілами, смертні муки терплячи, безстрашно зі зброєю кидалися в сутичку на ворогів. Інші, вигукуючи: «Батьку! — Брате! — Друже! — Родичу! — Товаришу! — Дядьку мій! — Не залишай мене!» — падали на бойовищі. «Поспіши! — Підійди! — Не біжи! — Чого ти боїшся? — Куди ти втечеш? — Вистою в битві! — Не бійся!» — викрикували інші.

Там Бгішма, син Шантану, лук безперестану повертаючи, стріли посилав із блискаючими вістрями, отруйним зміям подібні. Стрілами всі напрямки зливаючи воєдино, твердий ув обітницях, убивав він воїв пандавів, у кого б не цілився, о бгарато. Пританцьовуючи на дні колісниць, виявляв він моторність рук своїх. Тут і там, о царю, вогняним колесом з'являвся він поглядам, і через спритність свою ввижався у битві пандавам і срінджайям цей один герой, за не одну сотню або тисячу. Здавалося, немов чарівництвом відтворює там себе Бгішма, — ледь його на сході побачивши, уже на заході бачили його люди, вгледівши на півночі ж, відразу знову на півдні, о володарю, — так у битві поставав поглядам герой, син Ганги. І ніхто з людей пандавів не міг глянути на нього, бо бачили вони лише багато стріл, які злітали з лука Бгішми. До нього, що вершить подвиг у бою й розтрощує раті, до батька твого, який прямує в нелюдському вигляді, звернувшись, заволали там, на полі, герої багаторазово й різноманітно. Немов метелики, падали царі, ведені долею тисячами на погибель, у вогонь гнівного Бгішми. І жодна стріла Бгішми на прі не пропадала дарма, кожна з безлічі, встромлювалася без промаху в тіла людей, слонів і коней. Однією опереною стрілою, майстерно пущеною, він пробивав броні, одягнені на слона, немов зброєю грому велику гору. Міцною й дуже гострою стрілою вбивав батько твій відразу двох або трьох воїв на слонах, хоча і вправних, та у панцири одягнених. І хто б не наблизився в битві до Бгішми, чоловіка-тигра, — через мить я вже бачив того поваленим на землю.

Так, велика та рать Царя справедливості, розгромлена була незрівнянною міццю Бгішми й тікала тисячами шляхів. Окроплене зливою стріл, розсіялося велике військо на очах у Васудеви й у великого духом Партхи. І як не намагалися ті герої, вони не могли зупинити великих воїв, які тікали, вражені стрілами Бгішми. Розсипалася рать під нищівними пострілами того хто дорівнює могутності великому Індрі, о великий царю, і не було й двох, які бігли б разом. З пораненими людьми, слонами й кіньми, зі зламаними прапорами й дишлями колісниць, безтямне, вибухнуло криками розпачу воїнство синів Панду. Разив там батько сина, а син батька, друг кидав виклик другові, під спонукою сили долі. А інших воїв сина Панду, які кинувши зброю, з розвіяним волоссям, можна було бачити втікачами, о бгарато. І немов налякана коров'яча череда виглядало те військо сина Панду, чії вожді загонів колісниць розбігалися тоді з жалібними криками.

Бачачи, що зазнає поразки те військо, улюбленець Девакі сказав синові Прітхи Бібхатсу, зупинивши кращу з колісниць: «Настав той час, о Партхо, якого ти чекав. Вразь-но його, о чоловіче-тигре, якщо не позбавить тебе розуму божевілля! Ось що було сказано тобою, о герою, колись на зборах царів: «Синів Дхрїтараштри, воїв, очолених Бгішмою й Дроною, разом із їх союзниками, усіх я вб'ю, хто буде боротися зі мною в цій битві!». Зроби ж так, о сину Кунті, щоб правдиві були ці слова твої, о приборкувачу ворогів! Дивися, о Бібхатсо, військо твоє з усіх боків гине, і тікають усі володарі землі, що з воїнства Юдхїштхіри! Лишень побачивши на полі бою Бгішму, подібного Смерті з розкритими вустами, страхом змучені, пропадають вони, як малі звірі побачивши лева». На ці слова відповідав Васудеві Завойовник багатств: «Туди де Бгішма жени коней через це море полків!». Тоді світлих мов срібло коней, погнав Мадгава туди, де колісниця Бгішми, о царю, засліплювала очі немов променисте сонце. Й знову повернуло велике військо Юдхїштхіри, бачачи, що повстав на Бгішму міцнорукий Партха у великій січі.

Тоді Бгішма, кращий з Куру, левиний рик часто видаючи, обсилав стрілами негайно колісницю Завойовника багатств. У мить та колісниця його з кіньми й візником, за густою зливою стріл зникла від поглядів. Але не зникнув відважний Васудева і, зберігаючи самовладання, повів коней під зливою стріл до Бгішми. Партха, схопивши свій божественний лук, що гримить ніби хмара, вибив з рук у Бгішми лук трьома стрілами його зламавши. Кинувши зламаний лук, боєць той, табору кауравів, батько твій, інший великий лук у мить знову наладнав до бою. Потім він натягнув обома руками той лук, громовий, але й той лук зламав розгніваний Арджуна. І схвалив його мистецтво син Шантану: «Добре, о Партхо міцнорукий, добре, о ти, радосте Панду! Гідний тебе воістину цей великий подвиг, о Завойовнику багатств! Вельми задоволений я тобою, сину, поборися зі мною!». Так, хвалу синові Прітхи віддавши, герой узяв інший великий лук і почав пускати стріли в колісницю Партхи. Вищу могутність виявив у керуванні кіньми Васудева, майстерно описував він кола, стріл його уникаючи. Але жорстоко вразив тоді Бгішма Васудеву й з ним Завойовника багатств гострими стрілами в усі частини тіла, о гідний. І красувалися обидва мужа-тигра, поранені стрілами Бгішми, немов два могутніх ревучих бика, слідами рогів відзначені. І знову Бгішма у великому гніві, з усіх боків покрив міцно злагодженими стрілами того й іншого Крішну, розлютований. І гострими стрілами, обурений, він привів у сум'яття врїшнійця, все посміхаючись і вибухаючи голосним сміхом.

А Крішна тоді, міцнорукий, бачачи натиск Бгішми у битві й зауважуючи нерішучість Партхи і те як безперестану викидає Бгішма зливи палаючих мов сонце стріл, між двох ратей з'явившись, і як винищує

Бгішма знову й знову кращих воїв сина Панду, немов кінець світу творячи серед військ Юдхіштхіри, тоді, обурюючись, подумав Господь Кешава, згубник найкращих витязів, невимірний духом: «Немає вже війська Юдхіштхіри. Адже в битві Бгішма й богів, і демонів за один день винищити може, що ж казати про синів Панду, разом із військом їх, і з підвладними їм! І біжить велике військо сина Панду, великого духом, а ці каурави негайно, бачачи, що зломлені сомаки, ринулися в бій, рідіючи і радуючи діда. Тож я вб'ю сьогодні у броні одягненого Бгішму — заради справи пандавів. Від цього тягаря я позбавлю пандавів, великих духом. Арджуна ж, хоча й разить у битві гострими стрілами, не знає, що робити йому, через повагу до Бгішми».

Коли він так міркував, знову дід став посилати, розлютований, стріли в колісницю Партхи. І в такій безлічі летіли ті стріли, що затьмарили всі сторони світу, не стало видно ні неба, ні околиць, ні землі, ні променистого сонця. Задули буйні вітри, повні диму, заколихалися всі сторони світу. І Дрона, Вікарна й Джайядратха, Бхурішравас, Крітаварман і Кріпа, і цар Шрутаюс, володар Амбаштхи, Вінда з Анувіндою й Судакшана, жителі Заходу й усі загони саувірів, васатійців і кшудраків з малавами, стрімко напали на Увінчаного, корячись велінню царя, сина Шантану.

Онук Шині побачив Увінчаного охопленого раттю багатьох сотень тисяч кіннотників, піхотинців і колісниць та ватажками полків слонів. Бачачи ж, що з усіх боків на Арджуну й Васудеву, найкращих з носіїв зброї, напали піхотинці, слони, кіннотники й колісники, поспішив тоді до них негайно герой роду Шині. Налетівши на ті полки, герой роду Шині, великий стрілець із лука, прийшов на допомогу Арджуні, як Вішну — Згубникові Врітри. Бачачи, що біжить рать Юдхіштхіри й розсіялися її численні слони, кіннотники, колісники й прапори, а всі вої тремтять перед Бгішмою, звернувся до неї герой роду Шині: «Куди біжите ви, кшатрії? Не в цьому обов'язок праведних, заповіданий древніми! Не забувайте обітницю своєї, о мужі, виконайте свій військовий обов'язок!».

Молодший брат Володаря Васу,¹⁴ побачивши, що біжать усюди головні з вождів, і зауважуючи, як стримує себе Партха в сутичці, і як шаленіє Бгішма, сказав тоді прославленому онукові Шині володар усіх нащадків Дашархи, хвалою відплачуючи і бачачи, що наступають звідусіль куру: «Нехай відступають ті, хто відступає, о герою роду Шині, й ті, хто тримається, о Сатвато, нехай ідуть теж! Дивися — повалю я сьогодні Бгішму з колісниць й Дрону, разом із соратниками його. Жоден воїн з кауравів, о Сатвато, не уникне мого гніву сьогодні на прі! Тому я візьму свій грізний диск і позбавлю життя великого духом. Убивши в битві Бгішму з його поплічниками, о внуче Шині, й Дрону, героя серед колісничних бійців, я зроблю бажане Завойовникові багатств і царю Бгімі, а також обом Ашвінам. Усіх синів Дхрїтараштри вбивши й тих верховних володарів, що на їхній стороні, з радістю довірю я сьогодні царство царю Аджаташатрі!». Потім, у руці піднявши свій диск, подібний саявом сонцю, рівний міццю блискавці, з міцними маточинами і гострими краями, син Васудеви, кинувши віжки коней, зіскочив з колісниць й, ходою своєю трясучи землю, великий духом, стрімко ринувся Крішна на Бгішму, наче лев, зачеплений у гордості своїй, на тічкою осліпленого ватажка слонів, розтрити його прагнучи в єдиноборстві. Гнівний, налетів несамовито на Бгішму посеред полків молодший брат великого Індри, із розвіяними полами свого жовтого одягу, подібний хмарі перед блискавкою, що з'явилася в небі. І блищала Сударшана, диск-лотос зі стеблом могутнім — рукою онука Шури, як блищить у саяві ранкового сонця Первозданний Лотос, що виростає з пупа Нараяни. Гнів Крішни був висхідним сонцем, що розкрив той лотос, тіло — озером широким, у якому ріс він, гострі, як леза ножів краї — прекрасними його пелюстками, і, як на стеблі, — у Нараяни в руці сяяв він. Молодшого брата великого Індри побачивши, диском оружного, гнівного, що гучно кричить, заволодали голосно всі істоти, загибель куру передбачаючи. І Васудева, диском озброєний, немов увесь світ живих винищити готовий, палав, нападаючи, учитель людей, як Вогонь Часу, призначений спопелити істот. Бачачи, як, диском озброєний, наступає він, божественний, із двоногих найвидатніший, Бгішма, який стояв непорушно на колісниці з луком і стрілами у руках, йому сказав: «Прийди, прийди, о володарю богів, чия оселя — всесвіт! Слава тобі, о ти, що несе лук Шарнга і диск у руках! Здолавши, повергни мене у битві, о володарю світів, із кращої з колісниць, о охоронцю істот! І тут, і в іншому світі благо буде мені, убитому сьогодні тут тобою, о Крішно. Визнаний гідним я пошани, о вождю андхаків і врішнів, у трьох світах, о герою, нападом твоїм!».

Тоді, зіскочивши з колісниць, сам Партха спритний, кинувся слідом за першим з героїв роду Яду й обома руками, довгими й міцними, обхопив наймогутніших і довгих рук власника — Харі. Але, хоча і йогин, та був вельми розлючений Бог споконвічний, бо схоплений, продовжував бігти Вішну, тягнучи Джишну немов бурхливий вітер несе самотнє дерево. Партха, однак, упираючись із силою ногами, його, котрий швидко біг до Бгішми, все ж зупинив із силою, вінценосний, ледве, о царю, на десятому кроці. Коли ж Крішна зупинився, увінчаний золотою гірляндою, блискучий Арджуна, зрадивши, схилився перед ним і сказав: «Стримай свій гнів! Ти, о Кешаво, — надія пандавів! Не залишу я справи, яку обіцяв виконати. Синами клянуса, о Кешаво, і братами єдиноутробними: з тобою в союзі покінчу я з куру, о молодший брате Індри!».

Тоді, почувши обіцянку його і зобов'язання, душею вдоволений Джанардана, до кращого з кауравів приязнь зберігаючи, з диском своїм знову на колісницю зійшов. Підібравши повід, він мушлю взяв, нищитель ненависників, і ревінням Панчаджаньї оголосив потім сторони світу онук Шури. Побачивши його в лелінні руху наміста, браслета і сережок, із запорошеними пилом, прищуленими очима, білозубого, з мушлею у руці, крик видали головні герої куру. І тоді звуки литавр, цимбалів і тамбуринів, стукіт осей колісниць і гуркіт

барабанів, з левиним риком воїв злилися жажливо в усіх полках куру. Громоподібний дзенькіт Гандіви, лука Партхи, рознісся по сторонах і по піднебессю, і понеслися в усі боки яскраво блискаючі стріли, пущені з лука сина Панду.

На нього кинувся, стрілу в руці піднявши, володар кауравів з військом і з Бгішмою й Бхурішправасом разом, подібний пожежі на сухості. Ось ув Арджуну послав Бхурішправас сім стріл бхалла з позолоченим оперенням, Дурьйодхана — спис зі страшною швидкістю, Шалья — палицю, а син Шантану — дротик. Сім пущених Бхурішправасом чудових стріл сімома ж відбивши, гострим лезом розсік той спис, рукою Дурьйодхана кинутий. Потім падаючий на нього, блискавкою сяючий, чудовий дротик, що метнув у нього син Шантану, і палицю, кинуту рукою володаря мадрів, двома стрілами переломив герой. Потім, обома руками із силою натягнувши прекрасний, невимірний лук Гандіву, дивовижне явив він у піднебессі, приписам слідуючи,¹⁵ жажливу зброю, даровану великим Індрою. Тією найвищою зброєю, густими роями стріл, вогнем блискаючу яскраво, він, великий духом, усім ратям, увінчаний гірляндою великий лучник, перепинив тоді шлях. І змієподібні стріли, пущені з лука Партхи, багато поламали колісниць, верхівок прапорів і луків, та встромлювались у тіла ворожих царів, царствених слонів і коней. Тоді, в усіх напрямках простір заповнивши своїми влучними й гострими стрілами, Партха, гірляндою увінчаний, тремтіти змушував серця їх. І в тій найжахливішій битві, грім Гандіви перекивав звуки мушель, бій барабанів і грізні бойові кличі. І, зачувши той дзенькіт Гандіви, чоловіки на чолі із царем Віратою і мужній цар панчалів Друпата прийшли на той край, безжурні духом.

А всі твої війська, де б не лунав грім Гандіви, там і упокорювалися, і ніхто не повстав проти нього. В тій найжахливішій січі царів, гинули вожді-вої з колісницями і візниками, слони, ударами великих стріл поранені, з високими прапорами та блискучою золотою зброєю, валилися відразу в розбитих Увінчаним панцирах на тілі, життя втрачаючи, важко поцілені стрілами бхалла, відточеними, з гострими наконечниками, пущеними Партхою зі страшною швидкістю. Падали на землю високі прапори на чолі полків — з розсіченими ремнями й розбитими підпорами, — і загони піхотинців, і бійці-колісничні, і коні, і слони, із заціпенілими тілами, з життям розстаючись, уражені на місці стрілами Завойовника багатств, і панцири на їхніх тілах розбиті були в тій великій битві, о царю, чудовою зброєю Індри. Тоді хмарами гострих стріл своїх там, на полі бою, пустив Увінчаний кров з ран на тілах чоловіків рікою жажливою. Стрімко струменіла вона, надзвичайно широким потоком, страшна й лиховісна видом, з берегами з тіл мертвих слонів і коней, з мулом з людського м'яса, нутрощами й мозком насичена, приваблююча в безлічі привидів і сонми ракшасів, вистелена черепами із травою-волоссям, тисячами купи трупів несучи, хвилі розбитої зброї різної здіймаючи, з галькою з роздроблених кісток людей, коней і слонів, загибель і пекло втілюючи і наводячи жах. І бачили її, по берегах засіяну всюди юрмами чапель, стерв'ятників та журавлів, зграями м'ясоїдних тварин і гієнами, моторошну, видом великій Вайтарані подібну. Породжена хмарами стріл Арджуни, текла вона мозком і слизом, грізна. І чедії, панчали, каруші, матсьї та сини Прітхи, всі разом клич видали. І, змушуючи тремтіти військо полководців, як лев — стада і зграї тварин, клич видали, великої радості сповнені, володар лука Гандіва і Джанардана.

Тоді, бачачи, що прибирає сонце сіть своїх променів, і ту зброю Індри, у височині розпростерту, прозріваючи, жажливу, нескориму, наче кінець світу віщуючи, куру із Бгішмою, Дроною, Дурьйодханою і Бахлікою, важко вражені зброєю ворога, відступили, коли з'явилися їм на небі вісники наближення ночі, червоні просвіти зорі. Завойовник багатств же, ворогів перемігши й славу та пошану у світі отримавши, теж, справи завершивши, із царями і братами до ночі у свій табір повернувся.

Тоді, з настанням ночі, голосний і жахаючий шум виник серед куру. У битві десять тисяч колісничних воїв були вбиті й сім сотень слонів убито було Арджуною. Впали всі вої Заходу й полки саувірів, кшудраків з малавами. Великий подвиг зробив Завойовник багатств, який нікому іншому зробити було б не під силу. Цар Шрутаюс, володар Амбаштхи, а також і Дурмаршана з Читрасеною, Дрона, Кріпа й цар Синдху з Бахлікою, Бхурішправас і Шалья із Шалою переможені були разом із Бгішмою власною міццю рук Увінчаного, найбільшого воїна у світі, о царю! Про те міркуючи, розійшлися по станах своїх усі сонми прихильників твоїх, о бгарато. Увінчаним злякані, розташувалися на відпочинок при світлі тисяч смолоскипів і яскравих світильників вої прапорonoсної раті куру.

Так вістить розділ п'ятдесят п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 56

Санджайя вів далі:

Коли минула ніч, на чолі ратей нащадків Бгарати виступив проти суперників, обійнятий гнівом, о бгарато, великий духом Бгішма, всією тією силою оточений. Дрона, Дурьйодхана, Бахліка, також Дурмаршана із Читрасеною, могутній Джайядратха й інші царі з численними загонами з усіх боків, слідували за ним. Тими великими оточений та іншими великими воями-колісничними, відважними й мужніми, о царю, панував він, кращий з царів, серед чільних царів, немов серед богів Власник ваджри. Там, на чолі полків, на спинах великих слонів споруджені, блищали, коливаючись, високі прапори різнобарвні — червоні, коричневі, чорні,

жовті. І виглядало те військо із царем, сином Шантану на чолі, з великими колісницями, слонами й конями, немов вкрите хмарами, з наближенням дощів, блискавками і громами небо.

Тоді кинулося в напрямку до поля битви, на Арджуну, немов лютий річковий потік, грізне воїнство куру, під охороною сина Шантану. Ті раті, з юрмами слонів, кіннотників, піхотинців і колісниць на краях, у середині з усякого виду небезпекою, великій хмарі подібну, здалеку вглядів великий духом, що носить царствену мавпу на прапорі. І виїхав він на чолі війська, на колісниці із прапором, білими кіньми запряжену та захищену, той герой, чоловік-тур, великий духом, готовий до знищення ворогів. Побачивши її, добре споряджену, із чудовим дишлем, з мавпою на прапорі, биком роду Яду ведену в битві, упали духом разом із синами твоїми прихильники роду Куру. І побачили твої вої ті царствені раті, в тисячі шалених слонів із чотирьох сторін, під охороною Увінчаного, який здійняв зброю і напружив лук, найбільший у світі воїн-колісничий. Як у тому війську, що днем раніше встановив Цар справедливості, радість нащадків Куру, так і тут, вказівкам слідуючи, розташувалися вожді чедіїв разом з вождями панчалів.

Тоді несамовито забили тисячі барабанів на бойовищі, засурмили мушлі й литаври зазвучали в усіх полках під левині кличі. Потім задзвеніли голосно луки, які натягали зі стрілами герої, і негайно потужне ревіння сурм покрито звуки литавр і бубнів. І коли в піднебесся, суремним звуком оголошене, зметнувшись з землі, розлетівшись на величезний простір, нависла хмара пилу, поглядам героїв поставши, вони ринулися в бій.

Колісничий боєць під ударами колісничного падав з візником і кіньми, з колісницею, з прапором, слон падав під ударами слона, і піхотинець — під ударами піхотинця. Добірні кінні загони, прагнучи бою, стрілами биті, являли дивовижне видовище, під ударами спрямованих на них дротиків і мечів добірних же супротивних кінних загонів. І прикрашені розсипами золотих зірок щити, для відбиття стріл підставлені героями, летіли додолу під ударами сокир, дротиків і мечів. І під ударами слонячих бивнів, потужними хоботами повалені, падали деякі з колісничних воїв з візниками разом, і слони, бикам подібні, стрілами колісничного-тура вбиті, валилися на землю. І, чуючи крики кінних і піших молодців, напором юрмиськ слонів перекинуті й збентежені, бивнями й усією тушею розтрошені, падали додолу люди.

І серед того великого сум'яття вершників і піших воїв, метаннями слонів, коней і колісниць породженого, побачив Бгішма того, на чиему прапорі мавпа, в оточенні великих воїв. На пальмовому прапорі п'ять пальм що носить, син Шантану, чия доблесть у наступі швидкими добрими кіньми підкріплена, обрушився на Увінчаного, стрілами-блискавками з могутнього лука шлях свій вистеляючи. І на сина Індри, що із Шакрою самим здатний був зрівнятися, кинулися із Дроною на чолі, о царю, і Кріпа, і Шалья, і Вівіншаті, Дурьйодхана й син Сомадатти. Тоді, вирвавшись із перших рядів колісниць, притьмом помчався там на них на всіх герой, у всякій зброї майстерний, син Арджуни Абгіманью. Тяжкі удари великих тих воїв відбивши, саяв син Крішни, у діяннях нескоримий, немов сам володар Агні на жертвопринесенні, увінчаний вогнями від узливань, великими мантрами освячених. Між тим Бгішма, негайно в бійні ріку, що піниться кров'ю ворогів, пустив текти і, сина Субхадри минаючи, на великого воїна Партху рушив, духом не слабнучи. Тоді, розсміявшись, розсіяв Увінчаний велику хмару зброї хмарою стріл своїх, що із дзенькотом і громом велієм з Гандіві летіли, дивовижне видовище виявивши. І Бгішму, кращого з носіїв лука, він, у діяннях нескоримий, у кого на прапорі — царствена мавпа, обсилав багатьма роями блискучих стріл бхалла. І люди, куру і срінджайї, дивилися на те дивне, грізним громом луків оголошуване єдиноборство на колісницях, яке вели тріумфуючи ті кращі з кращих мужів — Бгішма і Завойовник багатств.

Так вістить розділ п'ятдесят шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 57

Санджайя мовив:

Син Дрони, Бхурішравас, Шалья й Читрасена, о гідний, а також син Самьямани (*Бхурішравас*) боролися із сином Субхадри. І люди бачили, як протистояв він один п'ятьом найвідважнішим чоловікам-тиграм, немов левеня слонам. І жоден з них не був рівним синові Крішни, ні у влучності ударів, ні в насназі, ні у відвазі, ні також у сприті в поводженні зі зброєю. Бачачи, що йде в наступ на полі бою син його, приборкувач ворогів, левиний рик видав готовий до битви Партха. І, бачачи, як онук твій теє військо придушє, о володарю народів, з усіх боків оточили його, о володарю царів, твої вої.

На рать синів Дхрітараштри він, що засмучє ворогів, напав безтурботно, син Субхадри, на молодецтво й силу свою покладаючись. І з'являвся поглядам на полі прі лук його великий, коли бився він з ворогами, блиском сонцю подібний, і вправно він обходився ним. Він простромив сина Дрони однією стрілою, а Шалья — п'ятьма й вісьмома зрубав прапор Самьямани, а гострою стрілою він розсік великий спис із золотим ратищем, змієподібний, пущений в нього сином Сомадатти. Відбивши жажливі стріли, які посилав сотнями Шалья, син Арджуни вбив його коней. І Бхурішравас, і Шалья, син Дрони, Самьямані Шала у сум'ятті уже не наступали на сина Крішни, відчувши силу його рук.

Тоді, о володарю царів, тригарті й мадри з кекайями — числом тридцять п'ять тисяч — за велінням твого сина, в науці стрільби з лука майстерні, добірні вої, нескоримі для ворогів, оточили обійнятого жагою вбивства Увінчаного із сином. І царевич панчалів, полководець, переможець недругів, побачив був там, о

царю, що осадили обох воїв-турів, батька й сина. Супроводжуваний багатотисячними юрмами слонів і колісниць, та сотнями тисяч кіннотників і піхотинців, розгніваний, лук напружуючи й рать свою надихаючи, рушив нищитель ворогів на військо мадрів і кекайїв. І та рать, ведена славним і впевненим стрільцем з лука, з її колісницями, слонами й конями блищала, готова до бою. Царевич панчалів, о радосте куру, сина Шарадвана, який наступав був на Арджуну, трьома стрілами вразив у груди, під ключицю. Потім десятьма й ще десятьма стрілами вразив він мадрів і, радісний, стрілою бхалла вбив одного коня у Крітавармана, а стрілою із широким лезом на кінці вбив, згубник ворогів, Даману, спадкоємця Паурави, великого духом. Тоді онук Самьямани поцілів лютого в герці царевича панчалів тридцятьма стрілами й десятьма — його візника. А той великий лучник, сильно поранений, облизуючи куточки вуст, надзвичайно гострою стрілою бхалла розсік лук його, і відразу поцілів його двадцятьма п'ятьма стрілами, о царю, і вбив його коней та обох бічних колісничних. І на колісниці, позбавленій коней стоячи, дивився, о туре серед бгаратів, онук Самьямани на сина великого духом царя панчалів. Схопивши тоді залізний меч, чудовий, жахливий на вигляд, поспішив він, піший, до стоячого на колісниці сина Друпаци. Його, немов падаючий потік, немов змія, що налітає з піднебесся, немов Смерть, що підступила в строк, з мечем, вирваним із піхов, блиском зброї немов полум'яніючого, невідворотного, як ошалілий слон, побачили там пандави й Дхріштадьюмна, онук Прішати. І йому, який линув назустріч із гострим мечем у руці й щитом прикриваючись, коли проминув він відстань польоту стріли і наблизився до колісниці, негайно палицею розбив голову полководець, гнівний син царя панчалів. І, блискучий меч і щит від стріл упутивши з рук, упав він миттю, убитий, на землю. І, ударом палиці його вбивши, знайшов високу славу син царя панчалів, великий духом, грізний міццю своєю. Коли ж упав великий лучник, царевич, великий колісничний боєць, прикрі голосні вигуки пролунали серед війська твого, о гідний. Тоді син Самьямани, бачачи, що сина його вбито, стрімко кинувся на царевича панчалів, лютого у битві. І всі царі, куру і пандави, дивилися, як зійшлися у двобої ті обидва героя, найкращі з воїв-колісничних. Тоді гнівний син Самьямани, нищитель ворожих героїв, уразив онука Прішати трьома стрілами, немов стрекалами великого слона. І Шалья, блискучий у битві, вразив, гнівний, хороброго онука Прішати в груди. І зав'язався бій.

Так вістить розділ п'ятдесят сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 58

Дхрітараштра мовив:

Я думаю, сильніше мужности доля, о Санджайє, раз військо сина мого, військом пандьїв винищується. Адже увесь час, сину мій, ти розповідаєш про моїх, що вбивають їх, про пандавів же розповідаєш увесь час, що радіють вони неущожені. Про позбавлених мужности, нині розповідаєш ти про моїх, о Санджайє, убитих і яких вбивають. Між тим як прагнучи до перемоги б'ються вони, скільки сил вистачає, перемагають пандави, мої ж зазнають поразки. Постійно чую я від тебе, сину мій, про багато тяжких і нестерпних нещасть, Дурьйодханою накликаєш. І не бачу я засобу, яким переможені можуть бути пандави або яким здобути перемогу могли б у битві мої, о Санджайє!

Санджайя на теє:

Про трощення тіл людських, слонів, коней і колісниць слухай, о царю, і стійким будь — бо твоя в тім велика провина! Дхріштадьюмна ж, дев'ятьма стрілами Шальї вражений, володаря мадрів, розгніваний, сам поцілів залізними стрілами. І надзвичайну міць онука Прішати побачили ми там, коли відбив він без зволікання Шалью, блискучого на прі. І ніхто не бачив ні на мить різниці між ними, лютими, у битві. Рівним був той герць між ними. Шалья тоді, о великий царю, розсік лук Дхріштадьюмни в тій сутичці стрілою бхалла, гострою й загартованою. І він обрушив на нього зливу стріл, о бгарато, як із приходом дощів виливає їх сповнена водою хмара на гору.

І коли був так уражений Дхріштадьюмна, Абгіманью, розлютований, кинувся швидко до колісниці царя мадрів. Тоді, колісниці володаря мадрів досягши, син Крішні, розгніваний надзвичайно, невимірний духом, простромив Артаяні трьома стрілами. Але тоді твої, о царю, жадаючи добратися до сина Арджуни, поспішили розташуватися навколо колісниці царя мадрів. Дурьйодхана й Вікарна, Духшасана з Вівіншаті, Дурмаршана, Духсаха й Читрасена, Дурмукха і Сатьяврата, благо тобі, й Пурумित्रа, о бгарато, стали на полі ратнім, захищаючи колісницю володаря мадрів. Бгімасена, розлютований, і Дхріштадьюмна, онук Прішати, сини Драупаді, Абгіманью й обоє сина Мадрі, пандави, пускаючи в хід зброю всякого виду, ринулися на них, о володарю народів, радісні, жагою взаємного винищення обійняті, зустрілися вони в тій битві, о царю, до якої привела нерозумність твоя. І колісничні бійці з твоєї та з іншої сторони, стали свідками того страхітливого бою, що зав'язався між десятьма воями проти десятих. Різноманітні види зброї в хід пускаючи, билися один з одним великі вої, рик видаючи один іншому назустріч. Напружуючи сили, люттю запалені, усі — прагнучі вбивства один одного, зброєю наносячи удари, боролися вони, непримиренні.

Дурьйодхана, розгніваний, з поспішністю надзвичайною простромив у тій великій битві Дхріштадьюмну чотирма гострими стрілами, Дурмаршана ж двадцятьма, а Читрасена п'ятьма, Дурмукха дев'ятьма стрілами, Духсаха ж сімома, Вівіншаті п'ятьма й ще трьома Духшасана. Онук Прішати, каратель ворогів, у відповідь простромив кожного з них, о володарю царів, двадцятьма п'ятьма, спритність рук виявляючи. А Сатьяврату й

Пурумитру, о бгарато, простромив Абгіманью обох, десятьма стрілами кожного. Обоє ж сина Мадрі, вуй свого, брата матері своєї коханої, хмарами стріл у бою огорнули, і дивно те було. Тоді Шалья, о великий царю, синів сестри, найкращих з колісничних бійців, на діяння діянням відповісти прагнучих, багатьма стрілами вразив, але, обкутані ними, не здригнулися тоді обидва сина Мадрі.

Між тим, угледівши Дурьйодхану, який рвався до бою, велемічний Бгімасена, син Панду, бажаючи справу завершити, схопив свою палицю. І міцнорукого Бгімасену, з піднятою палицею побачивши, подібного до Кайласи з піднятою вершиною, тікали від страху твої сини. Дурьйодхана однак, розгніваний, прикликав магадхійське військо в десять тисяч швидкохідних слонів і, пославши поперед себе Магадхійця, рушив на Бгімасену. Бачачи те наступаюче військо слонів, Вовкопузий, заревівши немов лев, зійшов з колісниць з палицею у руці. Схопивши ту велику палицю, важку, тверду мов скеля, він кинувся на слоняче військо, наче Смерть з розкритою пащею. І, палицею слонів трошачи, рухався по полю силань Бгімасена, міцнорукий, немов з перуном Володар Васу. А слони, зійшовшись із ним, металися уже при звуці могутнього риків Бгіми, здригаючись душами й серцями. Потім і сини Драупаді, і син Субхадри, великий воїн, Накула й Сахадева та Дхрїштадьумна, онук Прїшати, які охороняли Бгіму з тилу, обрушилися на слонів, як на гори грозові хмари. Загартованими стрілами кшюра, кшюрапра, бхалла й анджаліка¹⁶ зносили пандави голови воям на слонах. І, немов дощ із каменів, падали в безлічі ті голови із прикрасами й руки зі стрікалами. обезголовлені ж вої на спинах слонів виглядали, як дерева зі зрізаними верхівками на вершинах гір. І Дхрїштадьумною убитих величезних слонів зріли ми, повалених онуком Прїшати, великого духом.

Тут володар Магадхи, слона свого, Айраваті подібного, до колісниць сина Субхадри направив у битві. Того чудового слона Магадхійця побачивши, нападаючого, єдиною стрілою вбив його герой, син Субхадри, нищитель ворожих героїв. І цареві, що втратив слона, стрілою бхалла зі срібним оперенням зніс голову син Крішні, нищитель ворожих фортець. І Бгімасена, син Панду, увірвавшись у те слоняче військо, ходив по полю прї, розтрошуючи слонів, як Індра — гори. І бачили ми там, на полі бою, велетнів, кожного з яких вбив Бгімасена одним ударом, подібних до гір розтрошених громом. Повалених велетнів з відбитими бивнями, пробитими скронями, перебитими ногами, перебитими хребтами, розбитими чолами, пагорбам подібних, і інших слонів, що ревли на бойовищі, розтрошених, із проломленими головами, також інших, прибитих і зляканих, в сечі й калі, та бездиханних, гороподібних, зріли ми по шляху Бгімасени. Інші ж величезні слони, стогнучи, стікаючи кров'ю, з розбитими головами, здригаючись, опускалися на землю, стрімчакам на рівнині подібні. І весь вимазаний слизом і кров'ю, із гронами мізків, що прилипли до тіла ходив по полю битви Бгіма, як Смерть із Жезлом у руці. І несучи ту палицю, кров'ю слонів окроплену, Вовкопузий, грізний, жах вселяв, подібний Пінакіну, володарю лука Пінака. А ті слони, які залишилися живі з тих, що гнівний Бгімасена розтрошив, бігли стрімголов, війська твої топчучи. Героя ж того, коли він боровся, прикривали великі лучники на колісницях із сином Субхадри на чолі, як Оружного блискавкою безсмертні. Із закривавленою палицею, сам кров'ю слонів забризканий, був поглядам Бгімасена, як Вершитель Доль (*Яма*), духом лютий. Палицею вражаючи в усі боки ніби танцюючи, о бгарато, бачили ми його, немов танцюючого Шанкару,¹⁷ і його важку палицю, о великий царю, жезлу Ями подібну, як грім Індри, жакливу, смертельну, з налиплим волоссям та мізками, вимазану кров'ю, подібну луку гнівного Рудри, що винищує живих істот. Як жене пастух бичем череду, так палицею поганяв Бгімасена слоняче військо. І бігли твої слони, палицею й стрілами звідусіль гнані, топчучи свої ж раті. І, розсіявши велетнів, як сильний вітер хмари, стояв серед того сум'яття Бгіма, як на попелищі Володар тризубця.

Так вістить розділ п'ятдесят восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 59

Санджайя вів далі:

Коли знищено було слоняче військо, син твій Дурьйодхана закликав усі війська, щоб убити Бгімасену. І всі раті, за велінням твого сина кинулися тоді на Бгімасену, який жахаюче ричав. Але той безмежний потік військ, що насувався, навіть для богів нестерпний, важкоздоланний, як море під час припливу, з безліччю колісниць, слонів, коней, оголошуваний сурмами й барабанами, нескінченний, непрохідний, жахаючий серця царів, немов другий великий океан, те море полків непохитне, зупинив на бойовищі Бгімасена наче берег морський. Тоді бачили ми як істинне диво ті надлюдські діяння Бгімасени на прї, о царю.

Всю повсталу на нього землю з кінями, з колісницями й слонами, не здригнувшись, прибав своєю палицею Бгімасена. Палицею зупинивши ті потоки військ, з колісничних бійців, незрівнянний стояв серед того сум'яття Бгіма, немов непохитна гора Меру. І в тому сум'ятті страшному, в той час великої загрози, і брати, й сини, і Дхрїштадьумна, онук Прїшати, сини Драупаді й Абгіманью та Шикхандін великий воїн, не покинули могутнього Бгімасену, коли виникла небезпека.

Тоді, схопивши величезну важку палицю харалужну, подібний Антаці з жезлом у руці, разив твоїх воїв нескоримий, громлячи загони колісниць і кінні загони. І ходив по ратнім полі Бгіма, як Павака наприкінці юги, усіх у битві вбиваючи, ніби в час кінця світу Володар Часу (*Яма*). Син Панду, поштовхом стегна перекидаючи ряди колісниць, усіх слонів розтрошуючи, як слон — зарості очерету, валячи воїв з колісниць, і вершників на слонах зі слонів, вершників з коней і піших воїв на землю. І поле бою, засіяне там і тут убитими

людьми, слонами й конями, подібне стало бійні, володінню смерті. З луком гнівного Рудри, нищителя живих істот, схожа і жезлу Ями подібна, грізна мов грім Індри, постала там поглядам палиця Бгімасени, люта і вбивча. Надзвичайно жакхливий був образ великого духом сина Кунті, палицею вражаючого, як образ Часу при руйнуванні світу. Бачачи, як знову й знову розвертає він там на втечу велике військо, немов то сама Смерть наступає, усі пали духом. І куди б не поглядав був син Панду, палицю підіймаючи, там самі розсіювалися всі війська, о бгарато.

Вгледівши, великою палицею озброєного Вовкопузого, що громить раті, навіть для повені полків непереможного, поглинаючого ті раті, як Бог смерті з розкритими вустами, і, що творить він страшні діяння, відразу кинувся до нього Бгішма на великій гримкій наче хмара колісниць, блискучій, як сонце, зливою стріл його покриваючи, як Парджанья дощем. Побачивши його наближення, немов Бог смерті з роззявленою пащею, ринувся несамовито на Бгішму міцнорукий Бгіма.

В ту ж мить Сатьякі, правдивий у слові герой роду Шині, напав на діда, з вірного лука свого вбиваючи недругів і змушуючи тремтіти військо твого сина. Несучись на конях кольору срібла і з твердого лука віючи стрілами, його не могли зупинити в той час усі полки, о бгарато, що були на твоїй стороні. Гострими стрілами вразив його Аламбуса, о кращий з царів, син Рішьяшрінги, але, простромивши його у відповідь чотирма, герой, онук Шині, кинувся на нього на колісниці. І коли з'явився він там, кращий з Врішни, переслідуючи втікачів, знову й знову клич видаючи у битві серед ворогів, просуваючись вперед і вражаючи куру-биків, то не змогли його зупинити, подібного сонцю опівдні палючому. Там ніхто, о царю, не залишився твердий духом, крім сина Сомадатти. Бхурішправас, син Сомадатти, о бгарато, взяв свій лук грізний та швидкий і, бачачи, як втікають геть його колісниці, виступив проти Сатьякі, який прагнув бою.

Так вістить розділ п'ятдесят дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 60

С ан д ж а й я п р о д о в ж и в :

Тоді Бхурішправас, о царю, надзвичайно розгніваний, вразив Сатьякі дев'ятьма стрілами, як стрелами великого слона. Сатьякі ж, духом невимірний, міцно злагодженими стрілами обсилав на очах у всіх нащадка Куру. Тоді цар Дурьйодхана, під охороною рідних братів з усіх боків, старанний у битві, оборонив сина Сомадатти. Так само й пандави всі, велемічні, у битві обороняючи, розташувалися навколо лютого в битві Сатьякі.

Бгімасена ж, розгніваний, палицю піднявши, о бгарато, став проти всіх синів твоїх на чолі з Дурьйодханою. Син же твій Пандава, могутнього Бгімасену простромив дев'ятьма гострими стрілами, на камені відточеними, опереними пір'ям чаплі. А Дурьйодхана гнівний, вразив могутнього Бгімасену в груди трьома відточеними стрілами. Тоді Бгіма міцнорукий, зійшов, могутній, на свою колісницю, кращу з колісниць, і так Вішоці мовив: «Великі вої ці, герої, могутні сини Дхрітараштри, вельми розгнівані у бій ринулися, щоб убити мене. Сьогодні я вб'ю їх у тебе на очах, у тім немає сумніву. Тому ве́ди в бій, о завзятий, моїх коней, о сuto!» Сказавши так, син Прітхи поцілів тоді сина твого Дурьйодхану десятьма гострими стрілами, золотом прикрашеними, і Нандаку трьома стрілами вразив між сосків. Дурьйодхана ж шістдесятма вразив могутнього Бгіму, а ще, у відповідь трьома, добре відточеними, простромив Вішоку. І, ніби посміхаючись, трьома гострими стрілами цар розламав блискучий лук Бгіми, о царю, біля руки. Бгіма ж тоді, бачачи свого візника Вішоку пораненим у битві гострими стрілами сина твого, лучника, і не стерпівши того, схопив у люті інший чудесний лук, о великий царю, заради вбивства твого сина, о туре серед бгаратів. І він взяв, розлютований, стрілу кшурапра, здатну розсікти волосину, і нею Бгіма переломив чудовий лук володаря. У гніві відкинувши зламаний лук, поспішно взяв той, немов полум'яніючи, інший, швидкодіючий лук. І, наклавши на нього стрілу, жакхливу, сяйвом рівну Часу-смерті, він вразив нею, розлютований, Бгімасену в груди. Глибоко прострошений, той, поранений опустився на дно колісниці і поникнувши на підлозі колісниці, знепритомнів.

Бачачи, що поранено Бгіму, не знесли того великі лучники, вої великі табору пандавів, очолювані Абгіманью. Тоді ж, не розгубившись, гримливу зливу зброї, шалено вони обрушили на голову твого сина. Потім Бгімасена, очунавши, трьома стрілами його простромивши, ще вдарив п'ятьма. І Шалью простромив син Панду, великий лучник, двадцятьма п'ятьма стрілами, і той, влучений, відступив з бойовища. Тоді чотирнадцять твоїх синів виступили проти Бгіми: Сенапаті й Сушена, Джаласандха, Сулочана, Угра, Бгімаратха, Бгіма, Бгімабаху, Алолупа, Дурмукха, Душпрадхарша, Вівітсу, Віката, Сама. З очима червоними від гніву, пускаючи багато стріл, ринулися вони разом на Бгімасену, важко його вражаючи. А Бгімасена могутній, побачивши твоїх синів, облизуючи куточки уст, немов вовк серед череди, стрілою кшурапра відітнув голову Сенапаті. Джаласандху, простромивши, він відправив ув оселю Ями, і Сушену тоді, замордувавши, Смерті віддав, голову Угри ж разом із шоломом, краснолицю, сережками прикрашену, на землю скинув стрілою бхалла, і Бгімабаху в битві сімдесятма стрілами послав Бгіма в інший світ, о гідний, з кіннями, прапором і візником разом.

Бгіму й Бгімаратху, полум'яних братів, обох відправив Бгімасена, о царю, ніби посміхаючись, до житла Ями. Потім Сулочану у великому двобої стрілою кшурапра, на очах у всіх воїв, відправив Бгіма в оселю Ями.

Інші ж сини твої, ті, що залишилися в живих, бачачи ту міць Бгімасени, страхом перед Бгімою знищені, бігли врозсип, о царю, падаючи від його стріл.

Тоді мовив син Шантану всім колісничним бійцям своїм: «Цей Бгіма, гнівний, усіх синів Дхрітараштри, великих воїв, і головних з них, найкращих і доблесних, валить у битві, грізним луком володіючи, зниште його, о царі!». Коли він сказав так, всі люті вої сина Дхрітараштри кинулися на могутнього Бгімасену. Бхагадатта на ошалілому слоні, о володарю народів, помчався стрімко туди, де перебував Бгіма. І нападаючи, відточеними на камені стрілами, як хмара застеляє сонце, так він невидимим зробив Бгімасену на бойовищі. Не стерпіли там того нападу на Бгіму великі вої на чолі з Абгіманью. Звідусіль вони обрушили на нього зливу стріл, і слона його звідусіль вони хмарию стріл простромили. Той слон правителя Прагджьотиши, зливою зброї вражений, різноманітною, добре загостреною, побіг з подвоєною швидкістю, і від потоків крові, що заюшила з нього, прекрасний був він на бойовищі, мов велика хмара променями сонця пронизана. Підігнаний Бхагадаттою, випускаючи струм мускусу, обрушився на них на всіх той слон, подібний Богу смерті, посланий Часом, біжучи удвічі швидше, трясучи землю своєю ногою. І всі великі вої не раді були зріти величезну ту брилу, що здавалася їм нескоримою. Володар же тоді, гнівний, уразив, о муже-тигре, Бгімасену між сосків рівно злагодженою стрілою. Важко тим царем вражений, у нестямі заціпнувши, великий лучник і великий колісничний боєць притулювся до ратища свого прапора. Бхагадатта ж, блискучий, побачивши, що злякані вони, а Бгімасена нетямний, могутній рик видав.

Тоді страшний ракшас Гхатоткача, о царю, бачачи, що трапилося із Бгімою, розлютований, там зник і, моторошний морок створивши, жах боязких що множить, менше ніж за мить знову з'явився поглядам, страшний образ прийнявши, сам верхи на Айраваті, створеному чаклунством, за яким слідували й інші світові слони — Анджана, Вамана і чудовий Магападма. Ці три великих слона з величезними тілами, якими правили ракшаси, ішли, о царю, трьома шляхами, мускус рясно проливаючи, сповнені запалу, мужности й сили, велемічні й войовничі. Гхатоткача ж тоді погнав свого слона, винищувач ворогів, Бхагадату зі слонем убити прагнучи. А інші слони, могутніми ракшасами підігнані, із чотирма бивнями кожний, з чотирьох сторін напали, розлютовані, на слона Бхагадату й бивнями нанесли йому удари. Тими слонами й стрілами битий, змучений болем, видав він гучний рев, подібний грому Індри.

І чуючи те жахаюче ревіння його, грізно-звучне, мовив Бгішма Дроні й царю Суйодхані: «Це бореться на полі бою зі злостивим сином Хідімби великий лучник Бхагадатта, і він потрапив у лихо! Ракшас, великий чаклун, і цар, розгніваний надзвичайно, вони зішлись, повні великої відваги, обидва Часу й Смерті рівні. І чути голосні вигуки радісних пандавів і рев зі страху слона. Поспішимо туди, благо вам, на допомогу цареві, якщо не захистити його у битві, він незабаром втратить життя. Покваптеся, чоловіки великої доблесті, не баріться, рушаймо, бо великий і лютий бій починається, здійсмаючи волосся сторчма! І відданого, шляхетного і доблесного того воєначальника, нам захистити варто, о непохитні!».

Почувши ці слова Бгішми, царі всі разом, на чолі із сином Бхарадваджи, зі швидкістю найможливішою, кинулися на порятунок Бхагадату, туди, де він був. Бачачи їхнє пересування, панчали з пандавами вкупі, очолювані Юдхіштхірою, пішли за ворогом тилом. А блискучий вождь ракшасів, узрівши ті раті, зичне ревіння видав, удару небесного грому подібне.

Те ревіння почувши й бачачи слонів, що борються, Бгішма, син Шантану, знову звернувся до сина Бхарадваджи: «Не приваблює мене сутичка зі злобним сином Хідімби. Нині, коли він із соратниками сили й мужности сповнений, перемогти його неможливо і самому Володарю ваджри. Він б'є без промаху, а наші коні й слони втомилися, та й панчали з пандавами веле пошматували нас сьогодні. Тому не приваблює мене битва з переможними пандавами. Нехай виголосять перемир'я сьогодні, завтра ми поборемося з ворогами». Почувши слова діда, каурави тим скористалися для відступу, страхом перед Гхатоткачею охоплені. Коли ж відійшли каурави, пандави перемогу святкували, левиний рик видавши, під звуки мушель і бамбукових сурм.

Такою була сьогодні, о туре серед бгаратів, битва між куру й пандавами, на чолі з Гхатоткачею. каурави ж потім, о царю, повернулися у свій табір з настанням ночі, присоромлені, поразку від пандавів отримавши. І сини Панду, великі вої, чії тіла зранені були стрілами, у битві духом піднесені, теж у свій стан пішли, очолювані, о великий царю, Бгімасеною і Гхатоткачею. І, великої радості сповнені, вони віддали тоді почесні один одному, різноманітні кличі виголошуючи, під звуки музики та левиний рик видаючи під спів сурм. Великі духом, вони з настанням ночі пройшли до свого табору, згубники ворогів, з лементами, трясучи землю, душу своєму синові надриваючи, о гідний. А цар Дурьйодхана, пригноблений загибеллю братів, поринув у роздуми, в сльозах, пригнічений горем. Потім, віддавши всі належні розпорядження про нічліг, він міркував, розтерзаний горем, бідною, що осягла братів, важко зажурений.

Так вістить розділ шістдесятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 61

Дхрітараштра спитав:

Великий страх і подив породжують в мені, о Санджайє, вістки про ті подвиги юних синів Панду, що й для самих богів нездійснені. І коли я чую про поразку моїх синів, о Санджайє, велика тривога виникає у мене, о візнику: як же далі буде? Воістину спопелять моє серце Відурою виречені слова! Здається, що силою долі все

здійснилося, о Санджайє, якщо кращих з воїв із Бгішмою на чолі, героїв, бійців у зброї майстерних, перевершили в битві раті пандавів. Чому ж невразливі могутні сини Панду, великі духом, ким це даровано їм було, сину мій, або ж яке незвичайне знання знайшли вони, якщо не гинуть, немов сузір'я на небі? Нестерпно для мене, що знову й знову громлять моє військо пандави! Це долею визначена мені така страшна кара! Як смерть щадила синів Панду, так не щадила вона синів моїх. Розкажи мені все, як воно було, о Санджайє. Не бачу я ніде порятунку від цього нещастя, як берега не бачить людина, що вплав пустилася через великий океан. Я думаю, синів моїх звичайно ж злеє лихо осягло, немає сумніву в тому, що вб'є всіх моїх синів Бгіма. Бо ж не бачу я чоловіка, котрий захистив би моїх синів. Неминуча загибель синів моїх на полі бою, о Санджайє. Тому, про причину того що сталося, о візнику, і особливо про наслідок, мені зволь ти усе, як є, повідати. Що ж зробив Дурьйодхана, бачачи, що свої відступають на полі бою? А Бгішма із Дроною, Кріпа, син Субали, Джайядратха, або ж син Дрони, великий лучник, або могутній Вікарна — яким же було їхнє рішення, великих духом, о велемудрий, коли повернули назад мої сини, о Санджайє?

С а н д ж а й я в і д п о в і в :

Слухай, о царю, уважно, а вислухавши, помізкуй про те. Не до заклинань якихось, не до чаклунства якогось і не до лякання якогось вдаються пандави. Міццю наділені, вони борються відповідно до правил на полі прі, і до того, щоб праведними всі їхні діяння вважалися, завжди прагнуть сини Прітхи, слави великої домагаючись, о бгарато. Не відвертаються вони від битви, могутній, віддані правді, до вищої долі причетні, а де правда — там перемога! Тому невразливі в битві сини Прітхи й переможні, о царю. Твої ж сини злі душею, завжди прихильні гріхам, жорстокі, вони знехтували обрядами, тому й терплять вони втрати у битві. Злочинні справи творячи, багато образ синам Панду нанесли твої сини, о володарю, як ниці людці. Всі ці гріхи твоїх синів прощаючи, завжди намагалися не зауважувати їх пандави, о старший брате Панду! Але не дуже шанували їх за це сини твої, о володарю народів. Тих гріховних діянь, що постійно творили вони, важелезний і страшний плід тепер дозрів, отруйному гарбузові подібний, так їж його, о великий царю, із синами й друзями! Не опам'ятався ти, о царю, коли застерігали тебе друзі, коли й Відура, і Бгішма, і Дрона, великий духом, і я, тебе застерігали не один раз, не чув ти благої й корисної мови, немов хворий, корисні ліки відкидаючи. Тільки думкою синів переймаючись, пандавів вважав ти уже переможеними.

Вислухай же ще правду про те, про що запитуєш ти мене. Про причину, по якій перемога за пандавами буде, я розповім тобі, як чув про те, о ворогів приборкувачу. Дурьйодхана запитав про це діда. Бачачи всіх братів, найбільших воїв, переможеними у битві, коли настала ніч, смиренно наблизився нащадок Куру із серцем, збентеженим горем, до велемудрого діда. Що мовив син твій, почуй від мене, о володарю людей.

Д у р ь й о д х а н а с п и т а в :

І ти, і Дрона, і Шалья, також Кріпа й син Дрони, і Крітаварман, син Хрідіки, і цар Камбоджі Судакшана, Бхурішравас і Вікарна, і мужній Бхагадатта — великі вої, прославлені, високошляхетні, безстрашні, трьом світам рівні вони силою, так я думаю, — і разом всі не витримують у битві проти пандавів! Тому сумнів виникає у мене, відповідай на моє питання. На кого опираються вони, коли на кожному кроці нас перемагають?

Б г і ш м а в і д п о в і в :

Вислухай, о царю, моє слово, що скажу тобі, о нащадку Куру. Багато разів говорив я тобі про теє, але так ти того і не зробив. Потрібно мир укласти з пандавами, о кращий з бгаратів, благом я це вважаю і для країни, і для тебе, о володарю. Щасливий, прав цією землею, о царю, разом із братами, всіх недругів караючи, рідних же радуючи. Скільки не волав я раніше, ти, сину мій, не слухав мене, ось і прийшла розплата за те, що принижуєш ти синів Панду. А в чому причина невразливості їх, тих, що невтомні в діяннях своїх, послухай, о великий царю, про те я повідаю тобі, о владарю. Немає в світах, і не було, і не буде ніколи того, хто міг би перемогти на прі пандавів, Носієм лука Шарнга захищених. Послухай воістину, сину мій, ту стародавню пісню, що розповіли мені відуні закону, до духу думкою спрямовані мудреці.

Колись усі боги й провидці разом, до Прабатька на гору Гандхамадана з'явилися. Серед них сидючи, побачив володар створінь у небесах ширяючу прекрасну повітряну колісницю, що сяйво промінила. Думкою те осягнувши, склавши шанобливо долоні, схилився Брахма, зраділий душею, перед найвищим Вишнім Володарем. Провидці ж і боги, бачачи, що встав Брахма, стояли всі, склавши долоні, на велике диво дивлячись. Належним чином його вшанувавши, Брахма, між знавців брахмо обраний, вірік потім, Творець світу, знавець вищого Закону:

«Ти — Всеблагий, всесвітній Образе, всесвіту Володарю, усюди силою своєю сягаючий, Всетворцю і Пане, Васудево, який усім володіє, тому до тебе, Осередку Йоги, до Вищого Божества, прихилиюся. Перемога тобі, о Всюдисущий, Великий Боже. Перемога, о Дбайливцю про благо світу! Перемога, о Володарю злучених, Всемогутній! Перемога, о попередній Йозі і наступний за нею, що ростить із черева Лотос, Велеокий! Перемога, о Володарю Володаря світу, що панує над минулим, майбутнім і сьогоднішнім! Перемога, о Благий сина син,¹⁸ незліченних чеснот Володарю, Непереможний! Перемога, о всім бажаний, о Нараяно, Нездоланний. Перемога, о Носію лука Шарнга, всіма прихованими чеснотами наділений, Образе всесвіту, далекий недугам, Всевладний, міцнорукий! Перемога, о ти, на добробуті світу зосереджений, великий змію, споконвічний Вепрю,¹⁹ Золотокудрий, Всемогутній! Перемога, о ти, у жовте одягнений, Володарю народів,

Вмістище всього, Невимірний, Нетлінний, Виявлений і Невиявлений, чия невимірна оселя, Приборкувачу почуттів, почуттями наділений, Незлічимий, лише один знаючий свою природу! Перемога, о той, чії думи глибокі, хто виконує бажання, нескінченний, визнаний мудрецю, який постійно породжує світ істот і досяг мети, сповнений мудрости, тріумфе перемоги, непереможний, таємний духу, душе всіх істот, виявлене походження створених, сутність дійсного, владарю світу! Перемога, о З'явнику сутностей, Самопороджений, Великий своєю долею, зосереджений на пройдені кальпи, піднесення й думки надихаючий! Перемога, о дорогий брахманам, споглядач руйнування й творення, Володарю бажань, Вишній володарю, Джерело безсмертя, існування істини, Вогню кінця юги, Дарувальнику перемоги, Володарю Володарів створінь, Боже, що зростив Лотос із пупа, Велесилій, Самосуций, Великих стихій сукупносте, Душе діяння! Перемога, о Діячу діянь! Стопи твої — богиня Земля, краї світу — руки, небо — голова, я — образ твій, боги — тіло, місяць і сонце — очі, сила твоя — подвижництво й істина, праведність — дитя бажання,²⁰ о Володарю, запал твій — вогонь, вітер — твій подих, води — поту твого породження, Ашвіни — вуха, богиня Сарасваті — мова твоя завжди, Веди — досконалості твого твердження, адже на тобі всесвіт засновано. Ні вирахування твого, ні протяжності, ні запалу, ні устремління, ні сили, о володарю злуки й злучених, ми не знаємо, ні походження. Відданість тобі сповідаючи, о Боже, обітниці тобі ми присвятили і завжди шануємо ми, о Вішну, Вишнього Володаря, Великого Владцю. Провидці, боги й гандхарви, якши, ракшаси й змії, пішачи, а також люди, ще звірі, птахи й плазуни тощо, створені мною на землі милістю твоєю, о ти, що породив Лотос із пупа, о Велеокий, о Крішно, від поганих снів Рятівниче. Ти — притулок для всіх істот, ти — володар, ти — лик світу. по твоїй милості, о Володарю богів, завжди щасливі мудрі, земля врятована від страху завжди була по милості твоїй. Тому хай будеш ти, о Велеокий, благодійником роду Яду. Заради затвердження справедливости, заради винищення синів Діті й заради підтримки всесвіту, просвіти мене, о володарю. Цю вищу таємницю, що містить у собі милість твою, оспівав я, як належить, о Васудево. Сам створивши себе собою, як божественного Санкаршану, о Крішно, ти створив із себе також Прадьюмну, тобою породженого, із Прадьюмни — Аніруддху, якого знають як неминущого Вішну, Аніруддха, воістину, створив мене, Брахму, світу вседержителя. Так, з Васудеви створений, тобою я створений. Розділивши себе на частки, у людське єство хай увійдеш сам, о Владарю! Тоді, винищивши асурів, заради блага усіх світів, затвердивши справедливість і отримавши славу, Йогу знайдеш воістину! Адже тебе, найвищого, брахмани-провидці й боги, о ти, чия міць невимірна, під тими різними іменами у світі оспівують, віддані. І всі сонми істот, у тобі що перебувають, до тебе, Подавцю дарунків, линуть, о краснорукий, і мостом світу, що не має початку, середини й кінця, володарем безмежної Йоги іменують тебе жерці!».

Так вістить розділ шістдесят перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 62

Бгішма сказав:

Тоді Господь бог, Вишній світів Володар, так мовив Брахмі голосом благозвучним і глибоким: «Відоме, сину мій, мені силою Йоги все те, чого ти бажаєш. Хай же воно збудеться». І, сказавши це, він зник там.

Тоді боги, провидці й гандхарви з подивом надзвичайним, палаючи цікавістю, усі звернулися до Прабатька: «Хто він, той, перед ким схилився Господь зі смиренністю й вихвалив кого найвишуканішими словами, о всемогутній, ми хочемо чути!». На ті слова Прабатько Господь відповідав усім богам, брахманам-провидцям і гандхарвам солодкозвучним голосом: «Те майбутнє, яке шукаємо, те найвище прийде, то істот душа, володар той, Брахмо, і є вищий притулок, — ось з ким вів я бесіду з милості його, о тури серед богів. Заради блага світу молив я володаря світу, щоб у світ людей він з'явився людям відомий як Васудева, щоб втілювався на землі заради винищення асурів. Ті дайтьї, данави і ракшаси, яких вбито було в битвах, вони серед людей втілювалися, грізні виглядом, велемогутні. Заради їхнього вбивства Господь всемогутній з Нарою разом, у лоно людське увійшовши, буде на землі жити. Ті двоє кращих із древніх мудреців Нара і Нараяна, що втілювалися разом у світі людей, невимірні саявом, у битві вдвох непереможні навіть для безсмертних, — лише дурні не знають їх як Нару і Нараяну, провидців. Я — його породження, Брахма, усього світу володар. Йому, Васудеві, всесвіту великому владиці, віддайте ви почесні. Ніколи, о кращі з богів, не нехтуйте ним, ніби людиною, велесильним, мушлі, диска й палиці носія. Це — найвища таємниця, це — найвища оселя, це — найвище Брахмо, це — найвища слава, це — неминуше, невиявлене, це — споконвічне велике, це —, що оспівується під ім'ям Пуруша, але непізнане, це — найвищий запал, це — найвище щастя, це — найвища істина, проголошена Всетворцем. Тому всі боги з Індрою разом, всі люди хай не знехтують ним за те, що він — людина, Васудева, чия міць невимірна, Володар. А хто скаже, що-де, це всього лише людина, того, розумом убогого, за презирство до Хрішикеші назвуть нижчим з людей. Того, хто великого духом йогина Васудеву знехтує за те, що вселився він у людське тіло, назвуть п'їтьмі відданим люди. Того, хто Бога, що рухається й нерухомого душею, щасливим завитком відзначеного, життєвої сили сповненого, котрий Лотос із пупа виростив, не відає, назвуть п'їтьмі відданим люди. Хто Увінчаним і каменю Каустубха носієм, що рятує друзів від небезпеки, великого духом знехтує у страшну п'їтьму себе ввергає. Знаючи це воістину, перед Володарем володарів світів Васудевою повинні всі світи схилитися, о вищі боги!».

Так сказавши, Господь, душа всесвіту, відпустив всі сонми богів колись і пішов у свою оселю. Тоді боги з гандхарвами, мудреці й апсари також, почувши ту вість, яку повідав Брахма, задоволені, відправилися на небеса. Я її почув, сину мій, на зборах мудреців, що очистили душу, коли вони розповідали древнє минуле про Васудеву. Рама, син Джамадагні, мудрий Маркандейя і Вьяса з Нарадою повідали її, о знавцю переказів. Знаючи, про що вона, почувши про великого духом Васудеву, як про володаря, неминущого, володаря владців світів, чие породження — Брахма, батько всесвіту, як можуть люди не вклонятися й не приносити жертви Васудеві? Колись, сину мій, уже застерігали тебе мудреці, що в досконалості осягли Веди: не вступай у бій з віщим сином Васудеви, ні з пандавами, — але в осліпленні своєму ти не почув того. Жорстоким ракшасом ти ввижаєшся мені, п'їтьмою ти обійнятий, від чого і ненавидиш Говінду та Завойовника багатств, сина Панду. Адже ніхто інший з людей не зненавидить божественних Нару і Нараяну. Тому кажу тобі, о царю: то вічний, воістину, неминущий, що втілює усі світи, постійний, Правитель, Творець, опора непорушна, той, хто підтримує три світи, керуючий рухомими й нерухомими, нескоримий, Воїн, Перемога й Переможець, Усього джерело, Володар, о царю, щиросердність у природі його, відстороненого від невігластва й пристрасти, де Крішна — там праведність, де праведність — там перемога, Йогою його величі й духу його Йогою укріплені сини Панду, о царю, і за ними буде перемога. Той, хто мудрість, до блага спрямовану, пандавам надає й силу в битві та від небезпек їх зберігає, — це бог передвічний, що уклав всі таємниці в собі, милостивий, відомий як Васудева — про що ти й запитуєш мене, о бгарато. Брахмани, кшатрії, вайш'ї та шудри, чеснотами відзначені, поклоняються йому і шанують його, свої обов'язки неухильно виконуючи. Наприкінці юги Двапари й на початку Каліюги, закон сатватів що прийняв, був він оспіваний із Санкаршаною. Увесь світ асурів і смертних, і міста, оперезані морем, і також людей оселю земну з юги в югу, знову й знову творить Васудева.

Так вістить розділ шістдесят другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 63

Дурь'юдхана сказав:

Як про велику істоту розповідають в усіх світах про Васудеву. Про його явлення у світ і присвяту хочу я знати, о діду.

Бгішма мовив:

Васудева — велика істота, разом з божествами виник був. Не виявлено нікого вище Лотосоокого, о туре серед бгаратів. Маркандейя розповідає про Говінду, як про велике диво. Всі істоти, душа істот — великий духом Всевишній муж, — вода, вітер і запал — це три його творіння. На водах ложе влаштував великий духом Всевишній муж, усяку воду втіливши в собі, спить бог там силою Йоги.²¹ З вуст він створив вогонь, з подиху ж — вітер, а Сарасваті й Веди з думки своєї створив Непохитний. Він створив спочатку богів із сонмами провидців, а також заспокоєння й смерть створінь, неминущий відтворювач. Він — Закон і знавець Закону, подавець дарунків, що виконує всі бажання, він і творець, і твориме, споконвічний бог, що самовідбувся. Він, Джанардана, установив допіру минуле, сьогодення й майбутнє, сутінки, ті й ті,²² сторони світу й Визначення.²³ Адже опісля, і провидців, і подвижництво створив Говінда, і творців світу теж, великий духом, володарний, неминущий. Із усіх істот первонародженим створив він Санкаршану, створив Шешу, якого знають як божественного Нескінченного. Його, що підтримує суті й цю землю з її горами, жерці, які Йогою роздумів його пізнали, називають великої сили власником. І за убивство злого великого асура на ім'я Мадгу, лиходія, який мав нищий намір і збирався відомстити Брахмі, і котрого убив Всевишній муж, сину мій, боги, демони й люди, також і провидці, Згубником Мадгу найменували Джанардану. Він же — Вепр, Лев, Трикрокий, володар, він, Харі, — мати й батько всіх живих, не буде ніколи істоти вище Лотосоокого. Зі своїх вуст він створив брахманів, з рук — кшатріїв, зі стегон — вайш'їв, о царю, а зі стіп же — шудр, і, подвижництвом зміцнившись, створив бог місцеперебування для всіх втілених. Вхідженням в брахмо, вхідженням в Йогу Кешави, великого джерела досягне той хто жертви приносить в дні молодика й повні. Кешава, вищий запал, усього світу Прабатько — так називають, воістину, Хрішикешу мудреці, о володарю мужів. Так і знай про нього, наставника, батька, учителя. До кого милостивий Крішна, той знайде нетлінні світи. І хто в небезпеці вдається до захисту Кешави, хто завжди вимовляє це, той гараздує і щасливий буде. Люди, які звертаються до Крішні, не помиляються, хто у великій небезпеці гиніє, того захищає Джанардана. Знаючи це, воістину, о бгарато, Юдхіштхіра з усією душею під захист вдається великого духом Кешави, о царю, світу і Йоги володаря.

Так вістить розділ шістдесят третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 64

Бгішма мовив:

Слухай, о великий царю, цей гімн Прийдешньому в брахмо, що колись вирекли на землі брахмани-провидці й боги. «Як про Володаря Бога богів і півбогів, і досконалих, що відає природу творця світів, говорить про тебе Нарада, як Минуле, Сьогодення й Майбутнє описує Маркандейя, як про жертву жертвопринесень, подвижництво подвижництва і Бога богів мовить про тебе благословенний Бхрігу. У давньому переказі ти — страхітливий образ, о Вішну, о володарю духів. Васудева, який Шакру на чолі васу поставив, Богом богів серед богів ти є — так мовить Двайпаяна. У часи первотворення істот, звали тебе

Дакшею, Володарем створінь, як про творця всіх істот сказав про тебе потім Ангїрас. Невиявлене з тіла твого відбувається, виявлене в думці твоїй перебуває, боги ж зі Слова твого виникли — так мовить про тебе Девала. Головою ти пронизуєш небо, руками підтримуєш землю, череву твоє — три світи, ти — Передвічний Муж — таким відають тебе підняті подвижництвом люди, а також найкращі з провидців, баченням таємного Духу вдоволені. Для царствених мудреців шляхетних, які у битвах не розвертаються назад, та які праведність вище за все шанують, ти — притулок, о Згубнику Мадгу!».

Ось так докладно, сину мій, і коротенько повідав я тобі істину про Кешаву. Тож будь до Кешави прихильним!

С а н д ж а й я п р о в а д и в :

Почувши це священне сказання, о великий царю, син твій з повагою чималою помислив про Кешаву й про пандавів, великих воїв. І знову мовив йому, о великий царю, Бгішма, син Шантану: «Ти почув, воістину, о царю, про велич Кешави, великого духом, і Нари, як ти мене про те запитував, і про те, заради чого обоє, Нара й Нараяна, серед людей втілилися, і чому невразливі в боях обидва героя, непереможні, й чому, о царю, неприступні для будь-кого пандави. Адже безмежно прихильний до славних пандавів Крішна. Тому мовлю тобі, о володарю царів: хай буде мир з пандавами. Володій землею, разом з могутніми братами, о володарю. Знехтувавши ж божественними Нарою з Нараяною, загинеш».

Так сказавши, батько твій замовк, о володарю народів. І він відпустив царя й зійшов на ложе. Цар же, вклонившись великому духом, відправився в табір і на нічліг до свого блискучого ложа, о туре серед бгаратів.

Так вістить розділ шістдесят четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 65

С а н д ж а й я в і в д а л і :

Коли ніч змінилася світанком і зійшло сонце, обидва війська, о великий царю, зійшлися для битви. Усі кинулися скопою в бій, гнівні, перемогти прагнучи друг друга й один одного оглядаючи. Пандави й сини Дхрїтараштри, о царю, з вини дурних твоїх порад, дві лави бойові вишикувавши, у бій пішли, розлютовані бійці. Бгішма шиком Макари відгородився по боках, і пандави так само, о царю, свій шик відгородили.

Батько твій Дежаврата виступив проти колісничної раті, безліччю колісниць оточений, найкращий з колісничних воїв. І слідом рушили один за одним, у встановленому порядку вої на колісницях, піхотинці, слони й вершники. Бачачи, що готові вони до бою, царствений шик Орла, непереможний, виставили славні пандави на битву. На чолі його блищав могутній Бгімасена, очима стали Шикхандін нескоримий і Дхрїштадьюмна, онук Прїшати, чолом став герой Сат'які, істинно доблесний, на виї став тоді приголомшливою Гандівою оружний Партха. З акшаухіні, повністю зібраною, зайняв у битві тоді ліве крило блискучий Друпادا, великий духом, разом із сином, а праве крило зайняв царевич кекайїв на чолі акшаухіні, з тилу — сини Драупаді й мужній син Субхадри, а позаду став сам блискучий цар Юдхіштхіра разом з обома братами-близнюками, мудрий, безмірно доблесний.

Бгіма ж тоді, увірвавшись у Макару з голови, до Бгішми на полі битви підступивши, стрілами його обволік. А Бгішма у великій битві тяжкі удари зброї обрушив, о бгарато, на ряди війська синів Панду, приводячи його у сум'яття. Тоді, коли змішалось військо, Завойовник багатств поспішив уразити Бгішму в гушавині бою тисячею стріл. І, відбивши удари зброї, пущеної Бгішмою у битві, з тріумфуючою раттю своєю, непохитно став він до бою.

Тоді цар Дур'йодхана, обраний між могутніх, який бачив уже страшне винищення свого війська й пам'ятаючи побиття братів у бою, мовив синові Бхарадваджи, великий воїн: «О наставнику, адже ти завжди бажав мені блага, о бездоганний. Ми ж, на тебе покладаючись і також на Бгішму, на діда, самих богів перемогти у битві сподіваємося — немає сумніву, що вже казати про пандавів у битві, мужности й відваги позбавлених!». Коли сказав так Дроні син твій, о гідний, увірвався той у ряди пандавської раті на очах у Сат'які. Але Сат'які тоді перепинив дорогу Дроні, о бгарато. І зав'язалася там гучна січа, здійсмаючи волосся сторч.

У битві ж гнівний Дрона, величний, ніби посміхаючись, поцілів онука Шині біля плеча гострими стрілами. Тоді шалений Бгімасена, стрілив сина Бхарадваджи, захищаючи Сат'які, о царю, від Дрони, видатного з оружних. Слідом за тим і Дрона, і Бгішма, і Шалья, о гідний, Бгімасену огорнули, гнівні, стрілами у битві. Тут Абгіманью, розгніваний, і сини Драупаді, о гідний, простромили гострими стрілами всіх тих, що зброю підняли. А Бгішмі й Дроні, могутнім, люто наступаючим, протистояв у великій битві Шикхандін, великий лучник. Потужний лук схопивши, грімкий мов хмара, зливу стріл негайно герой пустив, затьмарюючи сонце. Але, до Шикхандіна наблизившись, прабатько бгаратів ухилився від бою, пам'ятаючи про жіночу його природу. Тоді Дрона, о великий царю, спонукуваний сином своїм, кинувся в бій, захищаючи там Бгішму. Шикхандін же, наблизившись до Дрони, видатному з озброєних, ухилився від бою з ним, подібним вогню наприкінці юги. Потім з великою раттю, син твій, о володарю народів, прийшов на допомогу Бгішмі, великої слави домагаючись. І пандави, о царю, із Завойовником багатств на чолі, рушили на Бгішму, твердо на перемогу сподіваючись. І страшною була та пря, немов між богами й демонами, між прагнучими найвищої слави.

Розділ 66

Санджайя мовив:

Несамовито боровся тоді Бгішма, син Шантану, прагнучи позбавити синів твоїх від страху перед Бгімасеною. Зранку тривала люта січа царів, куру і пандавів, згубна для головних воїв. І в тому жахаючому сум'ятті триваючого бою, великий шум громовий підносився до самих небес. Піднявся шум збентеження від криків величезних слонів, іржання коней, гуркоту барабанів і співу сурм. Могутні вої, що рвуться у бій заради перемоги, ревіли гучно один на одного, немов могутні бики в загоні. І, немов дощем каміння з неба, падали на полі бою голови, відітнуті гострими стрілами, о туре серед бгаратів. Із сережками та у тюрбанах, золотом блискаючі, виднілися усюди упалі голови, о туре серед бгаратів, і розсіченими стрілами тілами й відітнутими руками з луками та іншою зброєю, з дорогоцінними браслетами, покрита була земля. Тілами, одягненими в лати, й руками у прикрасах, і головами з прекрасними обличчями — з почервонілими куточками очей, — і всякими частинами тіл слонів, коней і людей, о володарю землі, засіяно було миттєво все поле. В піднятих хмарах пилу, мечі сяяли мов блискавки, і подібно гуркотам грому лунали удари зброї. Шалений, жорстокий бій ішов між куру і пандавами, в ньому ж кров лилася мов вода, о бгарато. В тому жахаючому, моторошному сум'ятті, що здійсмає волосся сторчма, зливи стріл проливали кшатрії, захмелілі битвою. Там, вражені зливами стріл, ревіли слони твоїх і ворогів, о найкращий з бгаратів, і коні, що втратили вершників, металися в усіх напрямках, а інші, твоїх і ворожих воїв, о туре серед бгаратів, вставали дибки й падали в муках від стріл, що їх вразили. І погляду поставали, тут і там проносячись, загони кіннотників, слонів і колісниць, о володарю народів. Палицями, мечами, дротиками, стрілами, міцно злагодженими, разили там один одного кшатрії, Смертю спонукувані. Інші герої, у рукопашному герці вправні, різноманітні удари в сутичці наносили руками, залізним ломам подібними. Кулаками, коліньми, долонями й п'ятами, о володарю народів, разили один одного герої, твої з пандавами. І вої-колісничні, що втратили колісниці, озброєні чудовими мечами, накидалися один на одного, убити один одного прагнучи.

Тоді цар Дурьйодхана, в супроводі численних калінгів, поставивши в битві Бгішму попереду, почав наступати на пандавів. Так само й пандави, оточивши Вовкопузого, у битві кинулися всі на Бгішму, на швидких колісницях, конях і слонах.

Так вістить розділ шістдесят шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 67

Санджайя продовжив:

Побачивши, що схопилися із Бгішмою брати й інші царі, ринувся, зброю піднявши, на сина Ганги Завойовник багатств. Коли зазвучали Панчаджанья й лук Гандіва і побачили ми прапор Партхи, усіх нас осягнув страх. Немов неприв'язаний прапор диму,²⁴ що зметнувся над деревами, побачили ми, о великий царю, багатобарвний, яскравий, чудесний прапор Володаря лука Гандіви, відзначений знаком мавпи. Подібний блискавці, що миготить серед хмар на небі, побачили вої лук Гандіву, золотом оздоблений, у руках великого воїна. І почули ми голосні й погрози сповнені удари його долонь, подібні гуркоту грому Шакри, для раті твоєї нищівні. І наче хмара з бурхливим вітром, що керує блискавкою й громами, обрушився Завойовник багатств, страшною зброєю володіючи, на сина Ганги, дощами стріл звідусіль усі сторони світу воєдино злучивши так, що схід і захід ми, приголомшені, уже не розрізняли. Розгублені, не в силі скористатися своїми їздовими або зброєю, збожеволілі, один за одного чіпляючись, вої твої, о туре серед бгаратів, до Бгішмі кинулися, з усіма твоїми синами разом. Став Бгішма, син Шантану, притулком для тих страждальців у битві. Тремтячи, бігли тоді з колісниць бійці-колісничні, вершники — з коней зіскочивши і по землі піхотинці. Грім Гандіви зачувши, гуркотам зброї грому подібний, поникнули злякані всі війська, о бгарато.

Але тоді Говасана, в супроводі великих, добірних камбоджійських коней швидкохідних, і багатотисячних ратей гопалів, і в супроводі мадрів, саувірів, гандхарів і тригартів, о володарю народів, та володар калінгів з усіма добірними калінгськими слонами, наги й юрми воїв гірських і лісових племен, очолені Духшасаною, і володар Джайядратха, разом з усіма царями, і добірні вершники, послані твоїм сином, чотирнадцять тисяч, — сина Субали оточили. Потім всі ті твої війська — колісниці, коні й слони роздільно — рушили в бій на пандавів, о туре серед бгаратів. І піднятий колісницями, слонами, конями й пішими воями пил застелив жахливе бойовище, подібно величезній грозовій хмарі.

З великою раттю воїв на слонах, конях і колісницях, зі списами, дротиками й стрілами залізними, зійшовся Бгішма в герці з Увінчаним, Авантієць (Вінда? Анувінда?) — із царем Каші, Синдхієць із Бгімасеною, Аджаташатру разом із синами й радниками зійшовся із Шальєю, прославленим биком мадрів, Вікарна — із Сахадевою, Читрасена — із Шикхандіном, матсьї рушили на Дурьйодхану й Шакуні, о володарю народів, Друпادا, Чекитана й Сатьякі, великий воїн, із Дроною зійшлися й сином його, великим духом, Кріпа й Крітаварман, обоє напали на Дхріштакету. Так сходилися на битву звідусіль війська — мчалися коні й металися слони та колісниці.

Не із хмар яскраві блискавки з'явилися з метеорами й зі смерчами, о володарю народів, і пилом затьмарилися сторони світу, і задули бурхливі вітри, і впала піщана злива, й сонце заховалося на небі, а від

того пилу, що підняло військом. У глибоке безпам'ятство впали всі істоти, пилом запорошені та тьмою зброї приголомшені. І вбивчий шум піднявся від безлічі стріл, стрілених руками героїв, що будь-яку перешкоду пробивають. І піднята в повітря могутніми руками зброя, сяjala подібна до ясних сузір'їв, о туре серед бгаратів. Падали по всіх сторонах щити з бичачої шкіри, різнобарвні, золотими візерунками покриті, о туре серед бгаратів. І всюди, по всіх сторонах виднілися тіла й голови відітнуті мечами, блискучими наче сонце. І падали тут і там додолу великі вої з колісниць із поламаними колесами, осями й кузовами, зі зрубаними великими прапорами і вбитими кінями. А тут якісь коні скакали колами, тягнучи колісницю на яких убито було бійців, і там і тут вражені стрілами, поранені чудові коні волочили хомути із прив'язаними посторонками. І можна було бачити, як один могутній слон розтросував колісницю разом з їхніми візниками, конями й колісничними бійцями. І багато слонів на бойовищі, чуючи запах мускусних струмів інших слонів, рвалися геть із гушавини бою численних ратей. І поле бою вкрилося тілами убитих міцними стрілами слонів, що впали бездиханними зі своїми погоничами, списами озброєними. У гушавині бою падали на полі численних ратей колісницю з воями та прапорами, розтросені спрямованими на них чудовими слонами, і можна було бачити колісницю з дишлями, зламаними хоботами слонів, хоботу Царя слонів подібними, о великий царю. Хапаючи за волосся колісничних бійців, з колісниць із поламаного упряжжю скидали слони їх, немов зламані гілки з дерев, і розтоптували на полі бою. І волочачи за собою колісницю, які зчепилися в битві з іншими колісницями, металися в усі боки чудові слони, видаючи усілякі реви, уподібнюючись тим слонам, що зі ставків тягнуть переплетені купи лотосів. І так покритося те велике бойовище тілами вершників, піших воїв і великих колісничних з їхніми прапорами.

Так вістить розділ шістдесят сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 68

Санджайя вів далі:

Шикхандін разом з Віратою Матсьєю, о володарю народів, негайно напав на Бгішму, великого лучника, надзвичайно важкого для подолання. Із Дроною, Кріпою і Вікарною, великими лучниками велесильними, і з багатьма іншими відважними царями, в бій вступив Завойовник багатств. На царя Синдху з радниками його й родичами, на східних і південних володарів землі, о туре серед володарів землі, й на сина твого, лютого Дурьйодхану, великого лучника, і на Духсаху теж — у бій пішов Бгімасена. Сахадева ж наступав на Шакуні й Улуку, великого воїна, на батька й сина, великих лучників, непереможних. На слоняче військо кауравів наступав у битві Юдхіштхіра, обманутий сином твоїм, о великий царю. Відважний же Накула, син Мадрі, ревіння видаючи в бою, схопився з першими колісничними бійцями тригартів. На Шальву і кекайїв ринулися неприборкані в бійці Сат'які, Чекитана й син Субхадри, великий воїн, а Дхрїштакету і ракшас Гхатоткача, непереможні, виступили проти полків колісниць твоїх синів. Невимірний духом Дхрїштадьюмна, могутній полководець, у битві зійшовся із Дроною, о царю, подвигами Індірі рівним. Так билися ті великі лучники твої, герої, з пандавами зійшовшись на бойовищі.

Коли досягло zenіту полуденне сонце й небо палахкотіло спекою, куру і пандави ударами один одного вражали. Колісницю з прапорами, золотом оздоблені, носилися по полю прі, красуючись прапорами, вкриті тигровими шкурами. Різноголосий шум піднімався від криків, рикання левів подібних, які видавали в битві зійшовшись раті, прагнучи перемоги друг над другом. Небувале, жахаюче побоїще споглядали ми там, яке вчинили на полі герої, срінджайї з куру. І за стрілами, пущеними звідусіль, ні неба не бачили ми, о царю, ні сторін світу, ні сонця, о згубнику ворогів, ні проміжних напрямків. І від дротиків із блискучими наконечниками, і списів летючих та загартованих мечів, с'яиво наче від блакитного лотосу йшло, і с'яйвом від багатобарвної зброї із прикрасами опромінювалися яскраво небеса й сторони світу з усіма околицями. І тут і там осяяним було тоді, о царю, поле прі. І царствені колісничні вої-тигри, що зійшлися на прі, блищали на ратнім полі, о царю, немов планети на небі.

Бгішма ж, розгніваний, краший з колісничних бійців, могутньому Бгімасені перепинив дорогу на очах у всього війська. Тоді пущені Бгішмою стріли із золотим оперенням, із чудовими ратищами, відточені на камені й змащені оливом, поцілили Бгіму. Могутній Бгімасена метнув свій швидкий дротик, подібний розлютованому отруйному змієві, о бгарато. Його, стрімко-летючий дротик, із золотим ратищем, важкий для оборони, розсік над полем бою Бгішма, міцно злагодженими стрілами. Потім іншою стрілою бхалла, загартованою і відточеною, надвоє розсік він лук Бгімасени, о бгарато.

Сат'які ж тоді, кинувшись миттєво на Бгішму, багатьма стрілами вразив твого батька, о володарю людей. Тоді гостру стрілу, найжахливішу, наклавши на тятиву, повалив Бгішма візника з колісниць нащадка Врішні, і коні його, о царю, коли було вбито візника, помчалися геть, туди й сюди спрямовуючись, зі швидкістю думки або вітру.

Тоді серед усього війська великих духом пандавів безладний шум виник і сумні вигуки пролунали. «Налітайте, хапайте, тримайте коней, біжіть!» — так кричали у сум'ятті, вслід колісницю Ююджани. А Бгішма, син Шантану, у цей же час, знову почав громити військо пандавів, як Згубник Врітри — асурів. Панчали із сомаками, биті Бгішмою, прийнявши гідне рішення в бою, кинулися все ж на Бгішму. І Дхрїштадьюмною

очолювані сини Прітхи, ринулися в бій на сина Шантану, жадаючи перемоги над військом твого сина. Так само і твої, о царю, очолювані Бгішмою і Дроною, напали стрімко на ворогів, і битва тоді почалася знову.

Так вістить розділ шістдесят восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 69

Санджайя мовив:

І ось, великий воїн Вірата, трьома стрілами вразив Бгішму, великого воїна, і трьома стрілами простромив його коней. У відповідь, десятьма стрілами із золотим оперенням поцілів його Бгішма, син Шантану, великий лучник, довершений у тім мистецтві могутніх. Син Дрони, великий воїн, грізний лучник із твердою рукою, стрілив Володаря лука Гандіви шістьма стрілами між сосків. Його лук зламав Пхалгуна, ворожих героїв згубник, і важко вразив його гострими стрілами. Той взяв інший швидкодіючий лук і, гнівом осліплений, не стерпівши того, що зламав його лук Партха у битві, вразив Пхалгуну, о царю, дев'ятьма десятками гострих стріл, а Васудеву простромив сімдесятьма чудовими стрілами. Тоді Пхалгуна, з почервонілими від гніву очима, будучи із Крішною поруч, глибокі й палкі зітхання видаючи знову й знову, зметикуювавши, лук шуйцею стиснув, каратель недругів, Володар Гандіви, і взяв, розлютований, гострі, міцно злагоджені, смертельні для життя, жажливі стріли. Ними він миттєво вразив на полі бою сина Дрони, видатного з могутніх, і, пробивши обладунки, покуштували вони його крові. Але, прострошений Володарем Гандіви, не здригнувся син Дрони й таку ж зливу стріл послав у відповідь, не падаючи духом і бажаючи залишитися на бойовищі, о царю, щоб захистити дотримувача великої обітниці (*Бгішму*). І за те дивовижне діяння його, за те, що не зникнув він духом перед обома Крішнами у сутичці, уславили його мужі-тури. І боровся він безстрашно увесь час серед полків, від Дрони сприйнявши уміння металюна вибирати зброю, разом з умінням її повернення. «То син наставника мого, улюблений син Дрони, і насамперед він — брахман, якого шанувати мені належить!», — думку таку тримаючи в голові, герой Бібхатсу, згубник ворогів, онука Бхарадваджи жалів, кращий з воїв. І, сина Дрони уникаючи, почав битися потім на полі бою син Кунті, згубник ворогів, поспішаючи, розтворюючи твоїх, і виявляючи міць свою.

Дурьйодхана ж десятьма стрілами з яструбиним оперенням, позолоченими позаду, на камені відточеними, великому лучникові Бгімасені наніс удари. А Бгімасена, розлютований, узяв лук, убивчий, міцний, блискучий, і десять відточених стріл. До вуха натягнувши тятину, гартованими, стрімкими, гостро відточеними стрілами він уразив негайно ними, незворушний, царя куру в широкі груди. І на грудях того, дорогоцінний камінь на золотих нитках, стрілами облямований, заблищав, як сонце в оточенні планет. Син же твій відважний, одержавши удар від Бгімасени, не стерпів того, немов змії, оплесками в долоні потривожений. І стрілами із золоченим оперенням, відточеними на камені, він поцілів тоді, о великий царю, Бгіму, у трепет воїнство приводячи. І ті обидва сина твої, борючись на полі прі й тяжкі рани один одному наносячи, блищали могутні, богам подібні.

Читрасену, мужа-тигра, десятьма стрілами прохромив син Субхадри, згубник ворожих героїв, Пурумित्रу ж — сімома, й Сатьяврату сімдесятьма поцілвши, Шакрі в битві рівний, немов пританцювуючи в бою, наніс нам герой тяжкі втрати. Десятьма стрілами вразив його у відповідь Читрасена, Сатьяврата — дев'ятьма, Пурумित्रа — сімома. Поранений, закривавлений, зламав син Арджуни лук Читрасени, великий сяючий лук, згубний для ворогів, і, пробивши його лати, стрілою наніс йому удар у груди. Тоді герої твого табору, царські сини, великі вої, згуртувавшись, шалені, влучили того відточеними стрілами, їх же всіх стрілами убив найбільший знавець зброї. Ті його діяння бачачи, сини твої оточили його, того хто спопеляв у битві військо твоє, як зарості сушняку, як дрова вогонь, наприкінці холодної пори року, і яскраво палав син Субхадри, розсіюючи твої війська.

Побачивши, що він чинить, онук твій Лакшмана, о володарю народів, у бій вступив із сином царівни сатватів (*Субхадри*). Абгіманью ж, розгніваний, Лакшману, щасливими знаками відзначеного, поцілів шістьма гострими стрілами й візника його трьома. Так само й Лакшмана, о царю, сина Субхадри відточеними стрілами влучив, о великий царю, і немов диво те було. І гострими стрілами чотирьох його коней убивши й візника, обрушився на Лакшману могутній син Субхадри. А Лакшмана, згубник ворожих героїв, на колісниці без коней стоячи, розлютований, метнув дротик у напрямку колісниці сина Субхадри. Його, що налітав стрімко, жажливий на вид, змієві подібний, розсік Абгіманью гострими стрілами. Після того, на очах у всього війська Гаутама, взявши Лакшману на свою колісницю, вивіз його тоді з бою.

Далі у сум'ятті триваючого великого бою спрямовувалися один на одного бійці, збуджені жагою вбивства. І твої, великі лучники, і пандави, великі вої-колісничні, жертвопринесення життя здійснюючи, разили один іншого. Простоволосі, без обладунків, втративши колісниці, зі зламаними луками, билися голими руками срінджайї з куру. Там, міцнорукий Бгішма, розгніваний, разив, могутній, небесною зброєю своєю військо великих духом пандавів. І земля там вистелена була тілами полеглих слонів, чий господарі були вбиті, коней і людей, колісничних бійців і вершників.

Так вістить розділ шістдесят дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя провадив:

Між тим, о царю, міцнорукий Сатьякі, розгніваний, натягаючи в битві міцний, пружний лук, пускав оперені стріли, отруйним зміям подібні, блискуче й спритно, виявляючи дивовижне мистецтво володіння зброєю. І коли він лук згинав і стріли різного виду пускав, дістаючи нові й на тятіву накладаючи та мечучи їх на ворогів, чудовий вигляд являв, немов грозова хмара. Бачачи шаленство його, цар Дурьйодхана послав тоді проти нього десять тисяч колісниць. Але всіх тих великих лучників, Сатьякі, істинно доблесний, вищий з лучників, убив, мужній, небесною своєю зброєю.

І, вчинивши те жахаюче діяння, з луком у руці підступив тоді герой до Бхурішраваса. А той, бачачи, що військо те повалене Ююджаною, ринувся у бій, славу Куру множачи. Великий лук напружуючи, кольором зброї Індри подібний, тисячами став пускати він стріли, зі зброєю грому зрівняні, й отруйним зміями подібні, о царю, вправність руки виявляючи. Проти тих смертоносних стріл не встояли тоді вої, які супроводжували Сатьякі, о царю, і кинулися врозтіч залишивши на полі бою, о царю, Сатьякі, битвою сп'янілого.

Бачачи теє, десятеро могутніх синів Ююджани, прославлені великі вої, в саяві обладунків, зброї й прапорів, приступивши на полі бою до Бхурішраваса, великого лучника, на чиєму прапорі жертвний стовп, всі, розпаленілі, йому сказали: «О ти, родичу кауравів, о могутній, іди поборися з нами усіма разом або з кожним поодиноці. Або ти, перемігши нас, знайдеш в герці славу, або ми, тебе перемігши, подаруємо радість батькові!». Коли сказали так йому герої, він, могутній, гордий силою своєю, кращий з воїв, бачачи їх біля себе, сказав їм: «Добре пояснили ви, о герої, те, що на думці у вас нині. Боріться всі разом, але бережіться, бо уб'ю я вас на прі!». У відповідь на ті слова, великі лучники-герої, майстерні у володінні зброєю, велику зливу стріл пролили на приборкувача ворогів. За полудень, о великий царю, тривала була та люта сутичка між одним і багатьма, що згуртувалися для битви. Його, одного, кращого з колісничних бійців, обсіпали вони зливою стріл, як хмари в пору дощів окроплюють велику гору, о володарю. Але пущені ними в безлічі стріли, жезлу Ями або зброї грому подібні, усім не давши долетіти, розсік швидко великий воїн. Там зріли ми небувалу міць сина Сомадатти, що безстрашно боровся на бойовищі один проти багатьох. Викинувши ту зливу стріл, о царю, десятеро великих воїв оточили міцнорукого й кинулися його вбивати. Син же Сомадатти, гнівний, десятьма стрілами розсік, великий воїн, тоді їхні луки в мить, о бгарато. І коли зламані були їхні луки, стрілами бхалла, міцно злагодженими, о царю, він відітнув їм у бою голови, і, убиті, упали вони на землю, як дерева, зрубані ваджрою.

Бачачи синів своїх, могутніх героїв, убитими, о царю, заревівши, напав нащадок Врішні на Бхурішраваса. Зіткнулися на бойовищі обидва могутніх, колісниця з колісницею, і, убивши друг у друга коней, зіскочили з марних тепер колісниць і обидва зійшлися піші для двобою. З великими мечами в руках обоє, у чудові броні заковані, блищали ті мужі-тигри, які стали друг проти друга до бою. Але тут, наблизившись поспішно до Сатьякі, кращому з мечоносців, Бгімасена, о царю, взяв його тоді на свою колісницю. І син твій, о царю, негайно взяв Бхурішраваса на свою колісницю на очах у всіх лучників.

А тим часом, як бій так тривав, о туре серед бгаратів, розлютовані пандави билися із Бгішмою, великим воїном. І на той час, як стало багровіти сонце, Завойовник багатств убив двадцять п'ять тисяч великих воїв. Вони ж, послані тоді Дурьйодханою для знищення Партхи, тільки-но його досягши, загинули мов мошکارа у вогні. Після чого матсьї та кекаїї, вправні в науці стрільби з лука, оточили тоді Партху, великого воїна, разом з його сином.

Але в цей же самий час закотилося сонце, і забуття опанувало всіма воями. Тоді, у сутінках, коли вже стомилися слони й коні у військах, про припинення бою розпорядився батько твій Дежаврата. І обидва війська, пандавів і куру, чимало духом підупали у взаємному зіткненні, розійшлися по своїх таборах. Повернувшись до постів своїх, розташувалися там, о бгарато, пандави зі срінджайями разом і куру на відпочинок, як слід.

Так вістить розділ сімдесятий в Бгішмапарві великої Магабхарати.

Санджайя продовжив:

Розійшовшись тоді, куру й пандави, о царю, спільно, коли минула ніч, виступили знову для битви. І великий шум там виник, о бгарато, коли твої й ті запрягали колісниці, готовили слонів і споряджали піхотинців і коней, о бгарато. І ревіння сурм і бій барабанів громом лунали з усіх боків.

Тоді цар Юдхіштхіра мовив Дхрїштадьомні: «Лавою Макари вишикуй, о палію ворогів, міцнорукий!». І коли сказав так Дхрїштадьомні, великому воїнові, син Прїтхи, той указав де стати, о великий царю, колісничним бійцям. Головою стали там Друпادا й син Панду Завойовник багатств, очима — Сахадева й Накула, великі вої, дзьобом — Бгімасена могутній, а син Субхадри й сини Драупаді, ракшас Гхатоткача, Сатьякі та Цар справедливости, зайняли шию раті, а в тилу був Вірата, проводир полків, о великий царю, разом із Дхрїштадьомною, супроводжуваний великим військом. П'ятеро братів Кекаїя, що опиралися на лівий край, а Дхрїштакету, чоловік-тигр, доблесний стрілець, на правому крилі стоячи, займали оборону. В ногах же стояли, о великий царю, славний Кунтібходжа, великий воїн, і Шатаніка, супроводжуваний великим військом, Шикхандін же, могутній, великий лучник, у супроводі сомаків, а також Іраван — далі займали хвіст

«макари». Так ці великі лави вишикувавши, о бгарато, на сході сонця пандави, знову озброївшись для битви, негайно обрушилися на кауравів — слони, коні, колісниці й піхотинці — з піднесеними прапорами, блискучими мечами і миготливими стрілами.

Деваврата ж, батько твій, бачачи, що військо те вишикуване, своє воїнство, о царю, йому протиставив лавою «Великої каравайки». На дзьобі її блищав великий лучник, син Бхарадваджи, очима стали Ашваттхаман і Кріпа, о володарю мужів, Крітаварман же разом з камбоджами, араттами й бахліками в голові перебував, кращий з воїв і всіх лучників, на виї ж — Шурасена, о гідний, і син твій Дурьйодхана, о великий царю, багатьма царями оточений, а цар Прагдждьотиши разом з мадрами, саувірами та кекайями був на грудях, о кращий з воїв, супроводжуваний великим військом. З військом своїм, озброєний Сушарман, володар Прастхали, на лівому крилі розташувався, а тушари, явани й скіфи з чучупами праве крило будуючи, зайняли, о бгарато. Шрутаюс, Шатаюдха й син Сомадатти, о гідний, в тилу стояли, один одного обороняючи.

Тоді зійшлися у битві пандави з кауравами, і на сході сонця, о великий царю, відбулася тоді велика битва. Колісниці кинулися на слонів, слони на колісниці линули, кіннотники на кіннотників, колісничні бійці на вершників. На колісничного колісничний боєць у великому бою і на слонів, вої на слонах на колісничних воїв, колісничні ж на вершників та з піхотинцями, вершники ж теж з піхотинцями, один на одного на бойовищі, о царю, нападали, шалені. Під охороною Бгімасени, Арджуни і близнюків, а також інших великих воїв, сяло військо пандавів, немов осяяна сузір'ями ніч. Так само й твоє військо, Бгішмою, Кріпою, Дроною, Шальєю, Дурьйодханою та іншими очолюване, блищало наче небо, планетами світне.

А Бгімасена, син Кунті, Дрону вгледівши, відважний, на швидких конях кинувся на рать синів Бхарадваджи. Дрона ж мужній та гнівний, Бгіму дев'ятьма залізними стрілами поцілив, в уразливі місця їх направивши. Сильно ними зраний, Бгіма тоді послав ув оселю Ями візника сина Бхарадваджи. Стримуючи коней, сам блискучий син Бхарадваджи став знищувати військо пандавів мов купу трави вогонь. Биті Дроною й Бгішмою, о кращий з мужніх, до згубної втечі вдалися срінджайї з кекайями. Так само й військо твоє, нищене Бгімою та Арджуною, тут і там у безпам'ятство впадало, немов захмеліла красуня. Руйнувалися тоді обидва шика при тій загибелі чудових героїв, жахливе нещастя осягло і твоє і тих, о бгарато. І небувале видовище постало нам, о бгарато, коли в битві обрали всі той тяжкий шлях. Відбиваючи удари один одного, о володарю народів, билися пандави і каурави, великі вої.

Так вістить розділ сімдесят перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 72

Дхрїтараштра мовив:

Стільки чеснот відмінних у нашого війська, так багато видів зброї, шик — згідно з військовою наукою, і вражає воно без промаху, о Санджайє, воно задоволене й нескінченно віддане нам завжди, слухняне, вільне від поганих пристрастей, і доблесть його випробувана вже, не занадто старі й не юні його вої, не худі й не товсті, моторні й стрімкі, міцні тілом і не відають хвороб. Вони добре озброєні та володіють багатьма видами зброї, вправні у герці на мечях, в кулачному бою, на палицях, володіють списами, піками, дротами для бою, залізними ломами, пращами, дротиками, булавами досконало і кампанами, луками, канапами в досконалості, різними видами метання й рукопашним боєм. Вельми вправні вони й у навчанні, і у вправах, та науку про володіння всіма видами зброї осягли досконально. Осідлати й зіскочити вони вміють, поганяти і стрибати, влучно наносити удари, наступати й відступати. Багаторазово перевірені вони ретельно в їхньому поведженні зі слонами, конями й колісницями, і згідно перевірок призначена їм платня по справедливості, незалежно від сімейних зв'язків, ні від догідництва, ні від споріднення, ні від дружнього розташування, ні від знатного походження, люди вони заможні й шляхетні. Рідня їхня задоволена й ушанована вельми, а вони обласкані, славні вони й розумні. Правлять військом, батько мій і нескоримі неабиякі мужі, та й неабиякі діяння творять, охоронцям світу подібні, прославлені у світі. І багато кшатріїв обороняє його, шановані на землі народом, по добрій волі приєднані до нас зі своїми загонами й підлеглими. Воно — немов великий океан, наповнюване звідусіль ріками, без крил ніби крилате, з його слонами і колісницями, грізне, повне всякої зброї. Котить воно хвилі слонів і коней, свистить пращами, мечами, палицями, дротиками, стрілами, списами. Тісняться в ньому прапори із оздобами, у дорогоцінні шати воно одягнене, і мечуться в ньому слони й коні, ніби вітри хвилюючи його, — великому океану, непереборному й бурхливому, воно подібне.

Дрона й Бгішма його обороняють, і Крітаварман на чолі його, Кріпа й Духшасана, та очолюване Джайядратхою з Бхагадаттою і Вікарною, сином Дрони й сином Субали з бахліками — незрівнянними у світі героями, великими духом, захищене воно, і те, що гине воно у битві, однієї долі призначенням може бути споконвічно! Ніколи ще не бачили на землі такого приготування до війни, ні люди, ні древні провидці, великі долею, о Санджайє. Адже щоб подібне скупчення військ, удосталь ручною і метальною зброєю споряджене, винищувалося в битві — що ж, крім долі, могло визначити це? Протиприродним здається все це, о Санджайє, якщо така грізна сила не могла здолати в битві пандавів. Або боги там втрутилися на стороні пандавів, і борються вони з військом моїм, скільки б не винищували їх, о Санджайє. Адже казав Відура тут благе й корисне, о Санджайє, але не почув його дурний син мій Дурьйодхана. Думаю, та колишня думка його,

всевідаючого, великого духом, підтвердилася тепер, о батьку мій, і передбаченням теє було. Бо, як визначено споконвічно у всьому майбутнє Творцем, о Санджайє, так воно і здійснюється, не інакше.

Так вістить розділ сімдесят другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 73

С а н д ж а й я м о в и в :

З власної вини викликав ти на себе таке лихо, о царю. Адже Дурьйодхана так і не бачить, о туре серед бгаратів, того, що зрозумів ти, о царю, — що вчинено було опоганення віри. З твоєї вини відбулася ця гра в кості, о володарю народів, з твоєї вини почалася війна з пандавами. Нині пожинай плоди гріха, який вчинив. Хто сам согрівив, сам же і розплачується за вчинене. І тут, і в потойбічному світі віддасться тобі по справедливості, о царю. Тож, духом зміцнившись, прийми велике нещастя, о царю, і слухай, що я розповім тобі про битву, як вона відбувалася.

Бгімасена, гострими стрілами велику рать розтрошивши, напав тоді, герой, на всіх молодших братів Дурьйодхани. Духшасану, Дурвішаху, Духсаху, Дурмаду, Джайю, Джайтсену і Вікарну, Читрасену, Сударшану, Чаручитру, Сувармана, Душкарну й Карну теж — цих і інших прекрасноруких воїв, розгніваних синів Дхрітараштри поблизу себе побачивши, могутній Бгіма, вломився в ту велику рать, яку обороняв у битві Бгішма. Тоді закричали друг до друга володарі людей: «Ось дістався нам Вовкопузий, віднімемо життя в нього!».

Тими братами, сповненими рішучості, оточений, немов сонце серед злих планет, в час винищення породжених, син Прітхи, у середину шику пробившись, не дав страху опанувати ним, як у війні богів і асурів великий Індра, що підступив до демонів. Тоді сотні тисяч колісничних бійців, усі разом, о володарю, його одного, який обрушував на них стріли, теж затьмарили жакливими стрілами. Він же, відважний, синами Дхрітараштри зневажаючи, їхніх чудових воїв, які їхали на слонах, конях і колісницях, убив на полі бою. Їхні наміри розпізнавши, Бгімасена гордовитий, їх усіх, схопити його прагнучих, убити вирішив, о царю. Тоді, покинувши колісницю, з палицею у руці, син Панду зачав трощити той великий океан юрмиць синів Дхрітараштри.

А в той час, коли Бгімасена увірвався туди, Дхріштадьюмна, онук Прішати, кинувся навпростець на сина Субали. Розсіявши велике військо твоїх, чоловік-тур досяг порожньої колісниці Бгімасени на бойовищі. Побачивши на полі Вішоку, візника Бгімасени, горю віддався Дхріштадьюмна до нестями, о великий царю. Голосом, переривчастим від сліз, він вигукнув, з прикрости питаючи: «Де Бгіма, який за життя мені дорожче?». Вішока, долоні руць склавши, відповідав Дхріштадьюмні: «Мене залишивши тут, могутній Пандава, блискучий, вскочив у цей великий океан полків синів Дхрітараштри, а мені, о чоловіче-тигрі, він таке слово мовив із приязню: «Почекай мене, о візнику, притримай коней ненадовго, поки не вб'ю я без зволікання цих, що вбити мене зібралися! І побачивши його, що з палицею у руці линує уперед, заздрість всіма воями опанувала. А в тій страхітливій битві, що тривала, шаленій, пробивши пролом у великому шиківі, о царю, заглибився в нього твій друг!». Вислухавши слова Вішоки, Дхріштадьюмна, онук Прішати, відповідав тоді візникові на полі бою, могутній: «Нині й життя мені ні до чого, о візнику, якщо покину в битві Бгімасену, від відданості пандавам зрікшись. Що скаже про мене кшатрійство, якщо повернуся без Бгіми, коли піде Бгіма один, а я вцілію у битві? Добробуту позбавляють боги з Агні на чолі того, хто, друзів покинувши, сам вертається додому щасливо. Бгіма могутній — друг мені й свояк також, він відданий нам, і я йому відданий, ворогів карателеві. Тож туди, куди Вовкопузий відправився, і я піду, дивись, як буду я бити ворогів, немов Володар Васу — демонів!».

Таке слово сказавши, герой пішов потім углиб шику шляхом Бгімасени, відзначеним тілами розтрошених палицею слонів. Він побачив тоді Бгіму, що спопеляє вороже військо та могутньо трощить у битві царів буцім буревій — дерева. Й ті бійці на колісницях, яких нищив він у бою, і вершники, і піші вої, і слони, стражденні, голосні крики видавали. І лементи болю оголошували військо твоє, досконале в різних видах бою, о гідний, у битві з Бгімасеною. Потім всі майстерні лучники, оточивши Вовкопузого, почали, безстрашні, поливати його зливами стріл звідусіль. Побачивши, що нападають з усіх боків на сина Панду, кращого з озброєних, герої світу, грізне військо згуртоване, могутній онук Прішати наблизився тоді до Бгімасени, пораненого стрілами, пішого, що вивергав отруту гніву свого, і підбадьорив онук Прішати Бгімасену, палицею оружного, подібного Смерті в годину кінця. Негайно звільнив він його від встромлених стріл, підняв на свою колісницю, великий духом, і, міцно обійнявши, підбадьорив Бгімасену серед ворогів.

Син же твій, між тим як тривало те велике побоїще, до братів наблизився: «Цей злостивий син Друпаци об'єднався з Бгімасеною. Ідемо всі разом, уб'ємо його, не дамо ворогові на нашу рать зазіхнути!». Слова ці вислухавши, сини Дхрітараштри, розлютовані, корячись наказу старшого брата, піднявши зброю, кинулися заради вбивства, як у годину загибелі юги люті метеори. Схопивши блискучі луки, герої, змушуючи тремтіти звуком тятів і гуркотом луків, окропили стрілами сина Друпаци, немов хмари гору потоками злив, але, їх відбиваючи найгострішими стрілами, не похитнувся на прі знавець різних видів бою. Побачивши біля себе на полі твердих героїв, шалених синів твоїх, юний син Друпаци, великий воїн, убивства їх прагнучи, запаморочливу зброю грізну наклав на тятиву, на синів твоїх, о царю, вельми розгніваний, як у битві колись

великий Індра на демонів. Тією зброєю позбавлені розуму й сили духу, кинулися бігти врозтіч усі куру зі своїми кіннями, слонами й колісницями, немов уже настав їхній строк.

А в цей саме час Дрона, кращий з бійців, наблизившись до Друпаци, простромив його трьома жахливими стрілами. Важко вражений Дроною, о царю, відступив тоді володар Друпаци, пам'ятаючи про колишню їх ворожнечу. Перемігши Друпаци, блискучий Дрона засурмив у мушлю. Звуки його мушлі зачувши, здригнулися всі сомаки. Але ось, Дрона, сповнений запалу, кращий з оружних, почув про синів твоїх, запаморочливою зброєю подоланих у битві. Тоді Дрона, царям безмірно відданий, поспішно залишив те поле бою. І там, в іншому місці, побачив блискучий син Бхарадваджи, великий лучник, Дхріштадьюмну та Бгіму у великій битві, і впалих у безпам'ятство синів твоїх побачив великий воїн. Тоді, взявши зброю пізнання, він розніс ущент зброю запаморочення. Після чого сини твої, великі вої, до яких повернулися сили життя, знову кинулися в бій на Бгіму й онука Прішати.

Тоді, скликавши своїх воїв, мовив Юдхіштхіра: «Хай ідуть у битві в міру сил, по стежці Бгіми й онука Прішати дванадцять героїв на колісницях, в броні одягнені, із сином Субхадри на чолі. Нехай простежать вони їхні дії, бо неспокійно в мене на серці!». Одержавши такий наказ, ті герої, доблесні вої, відповідали: «Виконаємо!», — усі віри в мужність свою сповнені. Коли сонце досягло полудня, всі до одного виступили вперед. Кекайї та сини Друпаци й хоробрий Дхріштакету, з Абгіманью спереду, великим військом супроводжувані, на полі бою шик «вістря голки» встановивши, приборкувачі ворогів, нищівний удар нанесли в битві колісничним рятям синів Дхрітараштри. Тим великим лучникам, що наступають із Абгіманью на чолі, не могла протистояти Бгімасеною злякана, Дхріштадьюмною запаморочена рать твоя, о володарю людей, як знетямлена з хмелю дівця опинившись на вулиці. А ті підоспілі великі лучники із прапорами, оздобленими золотом, поспішили до Дхріштадьюмни та Вовкопузого, бажаючи підтримати їх.

А ті двоє, які нищили твоє військо, побачивши великих лучників на чолі з Абгіманью, сповнилися радости. Побачивши ж вчителя свого, який стрімко наближався, Панчалієць, онук Прішати, перестав загрожувати вбивством твоїм синам. Переправивши Вовкопузого на колісницю Кекайї, розгніваний, ринувся він на Дрону, неперевершеного у мистецтві метання стріл і дротиків. Негайно ж, блискучий син Бхарадваджи розсік стрілою бхалла лук нападника, гнівного згубника ворогів. Й інші стріли сотнями посилав він в онука Прішати на благо Дурьйодхани, про захист пана пам'ятаючи. Але взявши інший лук, онук Прішати, згубник ворожих героїв, сімдесятьма стрілами із золотим оперенням, на камені відточеними, Дрону прохромив. Дрона, мужній, нищитель недругів, знову розсік його лук і негайно чотирьох його коней чотирма чудовими стрілами у страшну оселю сина Вівасвана послав, і його візника стрілою бхалла смерті віддав. З колісниці, що втратила коней, негайно зіскочивши, великий воїн зійшов, міцнорукий, на велику колісницю Абгіманью. Здригнулося тоді військо колісниць, слонів і кіннотників, на очах у Бгімасени й онука Прішати. І ті великі вої, всі разом, бачачи, що розгромив ту рать невимірний запалом Дрона, уже не могли оборонити її. А військо те, нищене гострими стрілами Дрони, туди й сюди металося, морю у штормі подібне. І побачивши теє військо, раділи твої полки. Бачачи, як спопеляє вороже воїнство розгніваний наставник, вої з усіх боків виголошували: «Славно, славно!» — о бгарато.

Так вістить розділ сімдесят третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 74

С ан д ж а й я п р о в а д и в :

В той час, цар Дурьйодхана, отямившись тоді від безпам'ятства, знову став зливами стріл шлях перепиняти незламному Бгімі. І сини твої, великі вої, знову згуртувавшись, зійшлися на ратнім полі й боролися із Бгімою, натхненні. Бгімасена ж, знову отримавши на полі бою свою колісницю, зійшов на неї, міцнорукий, і направився до сина твого. І, взявши швидкий смертовбивчий, міцний, блискучий лук, почав він вражати стрілами твоїх синів. Тоді цар Дурьйодхана важкою стрілою, найгострішою, завдав удару могутньому Бгімасені в уразливе місце. Глибоко прохромлений сином твоїм з лука, з очима червоними від гніву, великий лучник, стрімко піднявши лук, трьома стрілами вразив Дурьйодхану в обидві руки й у груди. Цар же, поранений так, не похитнувся, Цариці гір подібний.

Бачачи тих обох гнівних, згубних у битві для друг друга, всі герої, молодші брати Дурьйодхани, життя не щадячи, пам'ятаючи колишній задум приборкати творця грізних діянь, зважившись душею, виступили заради його приборкання. Їм, нападникам, виступив назустріч на полі прі могутній Бгімасена, о великий царю, немов слон проти ворожих слонів. Вельми гнівний і сповнений запалу, важкою стрілою він уразив, велеславний, Читрасену, сина твого, о великий царю. Також іншим твоїм синам він наніс удари в битві, о бгарато, різноманітними швидколітними стрілами із золотим оперенням.

Тоді, розташувавши по-всякому свої полки на полі бою, тих дванадцять великих воїв, очолених Абгіманью, послав Цар справедливості йти по стопах Бгімасени, і вони напали, о великий царю на твоїх могутніх синів. Всіх тих героїв на колісницях побачивши, запалом рівних сонцю та вогню, великих лучників, що блищать осінені красою, у великій битві світозорих, у палаючих золотом обладунках, відступилися на полі битви від Бгіми твої могутні сини. Але не зніс того син Кунті, що пішли вони живими, і, пішовши за ними, знову зачав бити всіх синів твоїх.

Побачивши, що з'єднався Абгіманью із Бгімасеною й з онуком Прішати, великі вої твого війська на чолі з Дурьйодханою, озброєні луками, швидко помчалися на жвавих конях туди де були ті вої. І за полудень тривала, о царю, велетенська битва твоїх могутніх воїв з ворожими, о бгарато. Абгіманью, убивши швидконогих коней Вікарни, його самого обсіпав двадцятьма п'ятьма малими стрілами. Вікарна ж, великий воїн, покинувши колісницю без коней, зійшов, о царю, на сяючу колісницю Читрасени. Обоє братів, нащадків роду Куру, на одній колісниці, сіттю зі стріл покритив син Арджуни, о бгарато. А Дурджайя та Вікарна, сина Крішні п'ятьма залізними вразили, але не здригнувся син Крішні, немов гора Меру. Духшасана ж на полі битви боровся з п'ятьма кекайями, о гідний, і диву подібно те було, о Іन्द्रо царів. Сини Драупаді, гнівні, оточили в битві Дурьйодхану, і кожний з них трьома стрілами вразив твого сина, о володарю народів. І син твій неприступний, синів Драупаді гострими стрілами поранив, о царю, кожного окремо. Ними ж простромленим, красувався він, кров'ю стікаючи, немов гора зі струмливими з неї потоками, рудою пофарбованими. Також і Бгішма, о царю, військо пандавів гнав, могутній, немов пастух череду.

Тоді пролунав Гандіви дзенькіт, о володарю народів, на правому краї війська, де разив ворогів Партха. Там піднялися з усіх боків на полі бою безголові трупи, між ратей куру і пандавів, о бгарато. І чоловіки-тигри на колісницях-човнах плвли через море військ, де водою була кров, вирами — вої, островами — слони, хвилями — коні. І сотнями й тисячами з відрубаними руками, без обладунків, знівечені, постали там погляду полегли кращі мужі. Через тіла вбитих шалених слонів, що плавають у потоках крові, о кращий з бгаратів, горами покритою здавалася земля. І небувале ми зріли там, о бгарато: ні з твоїх, ні з тих, жодної не було людини, яка не жадала би боротися. Так билися герої, шукаючи великої слави, твої з пандавами, жадаючи перемоги на ратоборстві.

Так вістить розділ сімдесят четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 75

Санджайя вів далі:

Тоді, коли стало багровіти сонце, цар Дурьйодхана, шалений у битві, ринувся на Бгіму, бажаючи вбити його. Бачачи, що наближається він, муж хоробрий, у ворожнечі непохитний, Бгімасена, розгніваний, таке слово мовив: «Ось час настав, якого чекав я багато років! Сьогодні я вб'ю тебе, якщо не покинеш бойовище. Сьогодні страждання Кунті й животіння в лісі та страждання Драупаді я розвію, коли вбитий ти будеш. За те, що, гру затіявши, принизив ти пандавів, за цей гріх, узрій, о сину Гандхарі, прийшла розплата! За те, що, слідував колись порадам Карни й сина Субали, бездумно намірився ти попихати пандавами, як заманеться тобі, за те, що в осліпленні своєму знехтував ти проханням нащадка Дашархи та що побавився з посольством Улуки, сьогодні я вб'ю тебе з попихачами й родичами разом, і віддячу за ті злодіяння, які вчинив ти колись!». Так сказавши, натягнув він грізний лук свій і, підкидаючи його неодноразово, грізні стріли діставши, видом подібні великій зброї грому, стрімко й швидко двадцять шість стріл випустив у Суйодхану, схожих на палахкотливі язики полум'я, що б'ють без промаху. Тоді двома він уразив його лук і двома візника, а чотирма відправив його швидких коней ув оселю Ями. І з добре натягнутої тятиви, двома стрілами, нищитель ворогів зніс парасоль царя з його чудової колісниці й трьома зніс його блискучий чудовий прапор. Зрізавши ж його на очах у твого сина, заревів голосно. А той прапор прекрасний, різними коштовностями прикрашений, упав раптом з колісниці на землю, немов блискавка з хмари. Сяючий, подібно сонцю, прапор володаря Куру зі знаком слона, у дорогоцінних каменях, гарний, побачили зрубаним усі царі. І його самого десятьма стрілами, немов великого слона стрекалами, влучив, ніби сміючись, Бгіма, великий воїн.

Але тоді цар синдху Джайядратха, кращий з воїв, зайняв місце в тилу Дурьйодхани, доброму мужеві належне. А Кріпа, кращий з колісничних воїв, невимірного силою каурава, о царю, шаленого Дурьйодхану підняв на свою колісницю. Важко поранений, у битві Бгімасеною вражений, опустився тоді цар Дурьйодхана на дно колісниці. Потім Джайядратха, бажаючи вбити Бгіму, оточив його багатьма тисячами колісниць, сторони світу Бгімі закривши.

Тоді на синів твоїх напали, о царю, Дхріштакету й мужній Абгіманью, Кекайї та сини Драупаді. Читрасена, Сучитра, Читрашва, Читрадаршана, Чаручитра й Сучару, а також Нанда з Упанандакою — ці восьмеро великих лучників, юних, славних, оточили з усіх боків, о царю, колісницю Абгіманью. Негайно вразив тоді великодушний Абгіманью кожного п'ятьма стрілами, міцно злагодженими, перуну й Смерті подібними, тих які різну зброю на нього кидали були. Вони ж усі, шалені, сина Субхадри, кращого з воїв, зливами жалючих стріл облили, немов хмари — гору Меру. Але поранений Абгіманью, у метанні досконалий, битвою хмільний, змусив тремтіти твоїх синів, о великий царю, як у битві богів і асурів Власник блискавки — великих асурів. Потім чотирнадцять стріл бхалла він, кращий з воїв, послав у Вікарну, о бгарато, жажливі, отруйним зміям подібні, і розтрощив його прапор, візника й коней, немов пританцювуючи у битві. А ще інші стріли, загартовані, з гострими вістрями, на камені відточені, послав могутній син Субхадри у Вікарну. Досягши Вікарни, пір'ям чаплі оперені, вони пронизали тіло його й у землю увійшли, падаючи немов змії. І ті стріли з позолоченими ратищами й вістрям, червоні від крові Вікарни, немов і на землі продовжували кров проливати.

Бачачи Вікарну простромленим, інші, рідні брати його, кинулися в бій на воїв, сином Субхадри очолюваних. І коли притьмом наблизилися вони до них, на колісницях стоячи, як блискуче сонце, почали вражати вони один одного, шалені, битвою п'яні. Дурмухва, сімома швидкими стрілами поцілвши Шрутакармана, одною зрізав прапор його, а сімома вразив візника. Наблизившись, коней його, золотими попонами покритих, швидких мов вітер, він убив шістьма стрілами й повалив візника. Шрутакарман, на колісниці без коней стоячи, метнув, розгніваний, палаючий дротик, метеору подібний. Пробивши товсту броню славного Дурмухки, той простромив його, гострий, блискаючий, і увійшов у землю. Бачачи його там без колісниці, Сутасома могутній, на очах у всіх воїв підняв його на свою колісницю.

Герой Шрутакірті на сина твого Джайтсену напав, о царю, убивши бажаючи прославленого. Лук, що напружував великий духом Шрутакірті на прі, розсік, посміхаючись, найгострішим лезом стріли, о царю, син твій Джайтсена, о бгарато. Побачивши рідного брата зі зламаним луком, кинувся до нього відважний Шатаніка, рикаючи немов лев. І в бою, із силою тягнучи тятину, негайно прохромив Шатаніка Джайтсену десятьма стрілами. А іншою, глибоко-вражаючою, що пробиває будь-який обладунок, важко поцілвив Джайтсену Шатаніка в груди. Між тим Душкарна, біля якого був брат, гнівом охоплений, розсік лук сина Накули. Взявши інший чудовий лук, велепружний, гострі стріли дістав могутній Шатаніка. «Стій, стій!» — загукав він до Душкарни перед братом того і випустив у нього відточені, палаючі стріли, зміям подібні. Потім однією луком його, двома візника, о гідний, і його самого сімома він уразив негайно. І швидких буцім думка, плямистих коней його, він усіх негайно вбив, незаплямований, дванадцятьма відточеними стрілами. А іншою стрілою бхалла, влучно пущеною, важко вразив він, гнівний, Душкарну в груди.

Побачивши, що вбито Душкарну, п'ятеро великих воїв, о царю, убивства прагнучі, оточили Шатаніку з усіх боків. До славного Шатаніки, хмарами стріл обкутаному, п'ятеро братів Кекайїв кинулися на допомогу, люті. Бачачи, що налітають вони, ринулися твої сини, великі вої, їм назустріч, о великий царю, як на великих слонів слони. Дурмухва й Дурджайя, а також молодий Дурмаршана, Шатрунджайя, Шатрусаха виступили всі, прославлені, гнівні, о великий царю, назустріч братам Кекайям. На колісницях, фортецям подібних, конями швидкими мов думка, запряжених, із прикрашеними різноманітними барвами прапорами, герої, оружні чудовими луками, у різнобарвних, блискучих обладунках, і при таких же знаменах, увірвалися у ворожі ряди, наче леви з лісу в ліс. Божевільна й люта січа зав'язалася між ними, які разили один одного, друг проти друга зловливими, в якій змішались колісниці й слони, о царю, розширюючи царство Ями. Коли заходило сонце, ще трохи тривала та жаклива битва, і тисячами встеляли поле вбиті бійці-колісничні й вершники.

Тоді Бгішма, син Шантану, гнівний, стрілами, міцно злагодженими, винищував військо тих великих духом, і війська панчалів стрілами посилав він у житло Ями. Так розгромивши рать пандавів, великий лучник, військам відступати звелів і пішов у свій табір, о царю. І Цар справедливості, побачивши Дхрїштадьюмну з Вовкопузим, притулившись до тімені голів їх, радісний, у табір пішов.

Так вістить розділ сімдесят п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 76

С ан д ж а й я п р о д о в ж и в :

І ось хоробрі, взаємну кривду друг другові вчинивши, розійшлися, о великий царю, закривавлені, по своїх таборах. Відпочивши, скільки слід, один одному хвалу віддавши, знову постали вони поглядам, спорядившись до бою.

Тоді твій син, чиє тіло було вкрите потоками крові, о царю, думами збурений, спитав діда: «Війська велезнаменні, жахаюче люті, правильно вишикувані, але розбили їх, убили, придушили негайно, усіх у битві приголомшивши герої пандавів, полками колісниць супроводжувані, прославлені. Я ж, прорвавши ті лави «макари», що мають твердість ваджри, однак переможений був жакливими стрілами Бгіми, жезлу Смерти подібними. Страхом був я приголомшений і дотепер не знайду спокою. Домогтися перемоги і пандавів винищити хочу я милістю твоєю, о вірний слову!». Коли сказав він так, бачачи, що впав духом Дурьйодхана, відповідав йому, посміхаючись, великий духом син Ґанги, видатний з оружних, безжурний і натхнений: «Всі сили зібравши, у вороже військо я увірвуся, бо всією душею, о царський сину, перемогу й щастя я тобі дарувати бажаю й заради тебе не пощаджу себе й тих великих воїв, що у битві підтримують пандавів, лютих, численних, прославлених, найхоробріших, вправних у метанні зброї, невтомних, що отруту гніву вивергали. Так відразу не перемогти їх тут, войовничих, ворожих до тебе. Але з усією самовідданістю я буду боротися з ними, о царю, не щадячи життя свого. У битві заради тебе, о шляхетний, я своє життя берегти не стану нині. Заради тебе спопелю я усі світи, з богами й демонами разом, не те що ворогів твоїх тут! І пандавів я знищу на прі, о царю, і все зроблю, що тобі завгодно!».

І, почувши це, зрадів душею Дурьйодхана, підбадьорений надзвичайно. Тоді мовив він, бадьоро, всім військам і царям усім: «Виступайте!» — і за його наказом, виступили стрімко міради колісниць, кіннотників, піхотинців і слонів. І радісні блищали на полі бою великі війська ті, твої, о царю, усякими видами зброї споряджені, зі слонів, кіннотників і піших зібрані. Красувалися там усюди загонами, в безлічі розташовані слони, добре споряджені, і юрми військ твоїх, о божественний серед чоловіків, очолювали вої, обізнані на володінні зброєю ближнього й дальнього бою. І пил, піднятий на полі бою рухом колісниць і полками

піхотинців, слонів і кіннотників, застеляв сонячні промені розфарбовані в багрянець зорі. Блищали всюди на полі бою багатобарвні прапори на колісницях і слонах, майорючи вітром, подібні до блискавок у хмарах на небі. Тріщання натягнутих царями луків, громове, надзвичайно грізне, звучало тоді, подібно тому, що було при збиванні океану сонмами богів і великих асурів у першу югу. Тоді схвилювалося військо твоїх синів, грізно заревівши, безліччю образів і барв леліючи, згубне для ворожих військ, купі хмар наприкінці юги подібне.

Так вістить розділ сімдесят шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 77

Санджайя вів далі:

І ось, синові твоєму, замисленому, син Ґанґи, кращий з бгаратів, знову слово, що радість вселяє, мовив: «Я, і Дрона, і Шалья, і Сатвата Крітаварман, Ашваттхаман і Вікарна, Сомадатта, а також Джайядратха, Вінда з Анувіндою з Аванті, Бахліка з бахліками й могутній цар тригартів, Джайтсена, непереможний Бріхадбала, цар Косали, Вівіншати, і багато тисяч воїв, блискаючих під великими прапорами, і чистокровні коні, о царю, вправними наїзниками осідлані, і могутні шалені слони, спливаючі мускусом зі скронь і пащ, і піші вої-герої, різною зброєю споряджені, з різних країн родом, готові за тебе боротися. Ці й багато хто інший, життя за тебе покласти готові, у битві самих богів ми перемогти здатні — так я вважаю. І все ж, о царю, я повинен, як завжди, сказати заради твого блага: навіть боги із Володарем Васу разом, не можуть перемогти пандавів, яким допомагає Васудева, великому Індрі рівний доблестю. Але я, як би не було, усе по твоєму слову буду виконувати, і в битві я або здобуду перемогу над пандавами, або пандави переможуть мене!». Сказавши так, він дарував йому чудесне зілля, що зціляє рани нанесені стрілами, і той зцілювався тоді від ран.

Потім, на ранній зорі, доблесний Бгішма сам вишикував своє військо шиком «кола», — багатим різною зброєю, о кращий з людей, повним чудових воїв, а ще слонів і піхотинців. З усіх боків він прикритий був багатьма тисячами колісниць із великими загонами кіннотників, озброєних мечами та списами. При кожному слоні — сім колісниць, при кожній колісниці — сім кіннотників, за кожним конем — десять лучників, при лучнику — сім щитоносців. Таким шиком установили великі вої твоє військо, о великий царю, на велику битву, Бгішмою захищене. Його ж самого обороняли ті герої, а він захищав їх, у броні одягнених царів, що стали на виду, могутні. Дурьйодхана ж, оружний для бою, блищав на колісниці вродою, милостивий, як Шакра на третім небі.

Тоді великий шум піднявся серед твоїх синів, о бгарато, гуркіт колісниць оглушливий і звуки музики пролунали. Бгішмою вишикувані великі лави синів Дхрітараштри — в «коло», для ударів недругів невразливе, повернувся на захід для битви. З усіх боків воно блищало, для ворогів неприступне. Побачивши ж шик «кола», страхітливе невимірно, цар Юдхіштхіра сам установив лаву «ваджри». У військах, вишикуваних і розташованих кожний на своєму місці, бійці-колісничні й вершники левиний рик видавали. Тоді, жадаючи розтрошити рать друг у друга, виступили зі своїми військами герої, бійці спрагли до битви. Син Бхарадваджи виступив проти матсьїв, а син Дрони — проти Шикхандіна, сам цар Дурьйодхана ринувся на онука Прішати, Накула й Сахадева, о царю, на володаря мадрів напали, Вінда з Анувіндою Авантійські кинулися на Іравана. Й усі царі на полі боролися із Завойовником багатств. Бгімасена, пильний у битві, оборонявся від сина Хрідіки. Із Читрасеною, Вікарною та ще з Дурмаршаною, синами твоїми, о володарю, боровся на полі син Арджуни, о царю. На Прагджйотишу, великого лучника, накинувся стрімко син Хідімби, кращий з ракшасів, немов затятий слон на затятого, а ракшас Аламбуса тоді, о царю, кинувся, гнівний, на шаленого в битві Сатьякі з його військом. Бхурішравас, уважний на прі, боровся з Дхріштaketу, а із царем Шрутаюсом — син Дхарми Юдхіштхіра, Чекитана ж на полі бою кинув виклик Крипі. А інші протистояли, пильні, Бгімі, великому воїнові.

Тоді тисячі царів із дротиками, списами, стрілами, палицями, булавами в руках, оточили Завойовника багатств. Арджуна ж, розгніваний вельми, так нащадкові Врішні мовив: «Зри, о Мадгаво, війська синів Дхрітараштри на бойовищі, які вишикував на військовій науці обізнаний син Ґанґи, великий духом. Узри героїв, на битву спрямованих, о Мадгаво, узри Царя тригартів із братами разом, о Кешаво. Сьогодні я повалю їх у тебе на очах, о Джанардано, тих, які прагнуть, о кращий з роду Яду, поборотися зі мною на січі!». З цими словами син Кунті, натерши тятіву на луці, зливи стріл пролив на полки володарів. І його, ті чудові лучники, теж зливами стріл окропили, як хмари в пору дощів водяними потоками ставок переповнюють. Голосні вигуки прикрости пролунали у твоєму війську, о володарю народів, коли обидва Крішні постали поглядам, застелені зовсім стрілами у великій битві. І боги, божественні мудреці, гандхарви й великі змії сповнилися найбільшого подиву коли побачили в який стан впали обидва Крішні. Тоді розгніваний Арджуна зброю даровану Індрою підняв, о царю, і побачили ми там надзвичайну доблесть Переможця, який зливу стріл, ворогами пущених, потоками своїх стріл відбив. І нікого там не залишилося цілого, о володарю народів, з тих тисяч царів, з коней і слонів, а інших двома або й трьома стрілами кожного вразив Партха, о гідний. Биті так Партхою, тікали вони до Бгішми, сина Шантану, і став Бгішма тоді рятівником їх, скинутих у безодню. І як хвилюють великий океан бурхливі вітри, о великий царю, так у сум'яття привели втікачі твоє військо.

Так вістить розділ сімдесят сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя мовив:

В той час, як тривала битва, і відступив Сушарман, і розгромив героїв син Панду, великий духом, і військо твоє схвилювалося бурхливо, океану подібно, а син Ґанги поспішно виступив проти Переможця, Дурьйодхана, побачивши, о царю, відвагу Партхи в битві, поспішив до всіх тих царів, і посеред усього війська мовив їм і очільнику їх, сміливому Сушарману, могутньому, підбадьорливе слово: «Ось Бгішма, син Шантану, що прагне поборотися із Завойовником багатств, кращий з куру, всією душею життя своє покласти готовий. Його, нащадка Бгарати, з усім військом на ворожу рать наступаючого, прабатька, всі ви охороняйте пильно на прі!» — «Неодмінно!». І корячись велінню, ті раті володарів, о великий царю, звідусіль направилися до діда.

Тоді Бгішма, син Шантану, стрімко рушив на Арджуну з роду Бгарати й зійшовся на бойовищі з ним, могутнім, що рухався назустріч на великій колісниці, великими білими кіньми запряженої, гримливій, як грозова хмара, та з грізною мавпою на блискучому прапорі над нею. І побачивши наближення Завойовника багатств, поодинокі вигуки жаху пролунали в усіх військах. Побачивши ж Крішну з віжками у руках, немов друге сонце опівдні, уже не могли вони зустрітися з ним поглядом у битві. І на Бгішму, сина Шантану, з його білими кіньми й білим луком, не могли глянути пандави, як на Білу планету, що зійшла в небі. Він же оточений був з усіх боків тригартами, великими духом, а також братами, твоїми синами, та іншими великими воями.

А тим часом, син Бхарадваджи на герці простромив стрілою Матсью і прапор його однією стрілою, й лук ще однією розсік. Відкинувши той зламаний лук, Вірата, проводир ратей, швидко взяв інший, міцний і велепружний, і стріли, видом подібні отруйним, палаючим зміям. Дрону він поцілів трьома, а чотирма його коней, прапор однією простромив, а його візника п'ятьма, та лук розбив однією стрілою. Той розгнівався тоді, бик серед двічінароджених. Вісьма стрілами, міцно злагодженими, убив Дрона його коней, о кращий з бгаратів, однією — візника. З колісниці, де коні були вбиті, зістрибнув він, чий був убитий візник, і на колісницю Шанкхи негайно зійшов, з колісничних бійців найвидатніший. Потім обоє, батько й син, на тій колісниці стоячи, рясною зливою стріл щосили від сина Бхарадваджи відбивалися. Син Бхарадваджи тоді, розгніваний, послав негайно в Шанкху стрілу, отрутній змії подібну, о володарю людей. Простромивши його серце, напившись його крові, почервонивши тіло його, увійшла та стріла в землю. Миттю упав він з колісниці, убитий стрілою сина Бхарадваджи, поруч із батьком, лук і стріли випустивши з рук. Бачачи сина свого вбитим, зі страху тікав Вірата, на полі бою Дрону залишивши, Смерті з відкритою пащею подібного. Син Бхарадваджи обрушився тоді негайно на велику рать пандавів, сотнями й тисячами її воїв убиваючи.

Шикхандін же, о великий царю, у битві напавши на сина Дрони, вразив його між брів трьома швидкими стрілами. І з ними трьома у чолі, що стриміли, той чоловік-тигр виглядав, як Меру із трьома піднесеними золотими вершинами. Ашваттхаман тоді, гнівний, за пів миті, безліч стріл націливши, повалив у битві візника Шикхандіна, його прапор, о царю, коней і зброю. Зіскочивши з колісниці, де коні були вбиті, гнівний Шикхандін, кращий з колісничних бійців, гострий блискучий меч схопивши й щит, кинувся вперед мов орел, ворогів каратель. І коли з мечем він рухався бойовищем, о великий царю, не міг уловити миті для удару син Дрони, і немов диво те було. Тоді багато тисяч стріл, о туре серед бгаратів, послав на полі бою розлютований надзвичайно син Дрони. Ту зливу стріл жахливу, що у битві обрушилася, гострим мечем посік видатний з могутніх. Тоді його прекрасний, блискучий щит із сотнею місяців, пробив син Дрони й ущент розніс його меч, та безліччю гострих стріл, о царю, його простромив. Шикхандін же зломлений його стрілами меч, на палаючого змія схожий, негайно в нього жбурнув із розмаху. Його, що Вогню Часу був подібний, розсік син Дрони, моторність рук виявляючи, і багатьма залізними стрілами вразив Шикхандіна. Шикхандін же, о царю, гострими стрілами важко вражений, швидко зійшов на колісницю великого духом Мадгави.

А Сатьякі тоді, шалений, прохромив жахливими стрілами лютого ракшаса Аламбусу, могутнього — могутній. Потім вождь ракшасів розсік його лук стрілою з лезом півмісяцем і його самого стрілами поцілів, о бгарато, і, ворожбитський морок створивши, зливами стріл окропив. Там побачили ми небувалу відвагу онука Шині, що не занепав духом у битві, гострими стрілами вражений. Зброєю від Індри став боротися нащадок Врішні, о бгарато, яку одержав славний Мадгава від Переможця. Зброя та, морок ворожбита у попіл перетворивши, обсипала Аламбусу жахливими стрілами з усіх боків, немов гору потоками злив у пору дощів грозова хмара. Вражений так Мадгавою, великого духом, тікав ракшас у страхові, залишивши Сатьякі на полі бою. І заревів онук Шині, перемігши того, навіть для Магхавана непереможного вождя ракшасів на полі бою, на очах у твоїх воїв. І багатьма гострими стрілами почав убивати твоїх Сатьякі, істинно відважний, і бігли вони, заражені страхом.

А в цей же самий час Дхріштадьюмна, могутній син Друпаци, твого сина, о великий царю, володаря людей, огорнув у битві міцно злагодженими стрілами. Але, стрілами Дхріштадьюмни обкутаний, о бгарато, не злякався, о володарю царів, твій син, володар людей, і він простромив негайно Дхріштадьюмну шістдесятьма та ще тридцятьма стрілами, і подібно диву те було. Полководець, розгніваний, розсік його лук, о гідний, і відразу великий воїн убив чотирьох його коней, і негайно сімома добре відточеними стрілами його самого побив. З колісниці, де вбиті були коні, зіскочив той міцнорукий і ринувся піший, меч здійнявши, на онука Прішати. Могутній Шакуні, цареві відданий, наблизився до царя всіх людей і підняв його на свою колісницю.

Тоді, здолавши царя, онук Прішати, ворожих героїв згубник, військо твоє став винищувати, як колись Власник перуна — асурів.

Крітаварман у битві вразив стрілами Бгіму, великого воїна, потьмаривши його, як велика хмара — сонце. Бгімасена, ворогів згубник, посміхаючись, стріли потім послав, розгніваний, у Крітавармана. Ними поранений, той чудовий воїн роду Сатвати, знавець зброї, не піддався, о великий царю, і Бгіму гострими стрілами вразив. Бгімасена могутній, убивши чотирьох його коней, повалив його візника і оздоблений прапор. І багатьох видів стрілами обсипав його згубник ворожих героїв так, що в усе тіло простроплений, виглядав він подібно дикобразу. З колісниць, де вбиті були коні, перейшов він негайно на колісницю Врішаки, шуряка твого, о великий царю, на очах у твого сина. Бгімасена ж, розлютований, обрушився на твоє військо й разив його, шалений, немов сам Бог смерті із жезлом у руці.

Так вістить розділ сімдесят восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 79

Дхрїтараштра мовив:

Про багато дивних двобоїв колісниць між прихильниками пандавів і моїми почув я вісті від тебе, о Санджайє. Але ні про кого з моїх ти не розповідаєш що він тріумфує, о Санджайє, тільки про синів Панду переможних і незламних ти розповідаєш. Про моїх же говориш, що переможені вони, упали духом, знесилені у битві, о візнику. Це доля, немає в тім сумніву!

Санджайя мовив:

В міру сил своїх і своєї відваги діють у битві твої, найвищу мужність, скільки вистачає сил, виявляючи, о туре серед героїв! Але, як солодка вода Ганги, ріки богів, у солону перетворюється, властивістю великого океану переймаючись, так мужність твоїх воїв, великих духом, о царю, марною стає при зустрічі з героями, синами Панду, на прі. Не повинен ти, о кращий з куру, покладати провину на кауравів, які всі сили докладають, вершачи надзвичайні діяння. Через гріх твій та сина твого, о володарю народів, осягло країну це велике й жакливе нещастя, розширюючи володіння Ями. Не треба тобі, о царю, через те журитися, що по твоїй же провині відбулося. Адже не завжди зберігають царі все своє надбання й навіть власне життя. В битві володарі землі, увірвавшись у ворожу рать, борються завжди, неба сподіваючись досягти.

І до полудня, о великий царю, тривало винищування людей. Всією душею до мене звернувшись, слухай про нього, війні між богами й асурами подібне. Обидва Авантїйця, великі лучники, великі духом, могутні, угледівши Іравана, зійшлися з ним, шалені в бою. І почався герць між ними, здіймаючи волосся сторчма. Іраван, розлютований надзвичайно, обох братів богорівних поцілів негайно гострими стрілами, міцно злагодженими, і вони його у відповідь стрілили, у різних прийомах бою вправні. І ніяких розбіжностей не побачити було між бійцями, о царю. Кожний намагався вбити ворога, на удар прагнув відповідати ударом. Іраван тоді, о царю, чотирма стрілами чотирьох коней Анувінди в оселю Ями відправив і двома дуже гострими стрілами бхалла, о гідний, лук і прапор розсік, о царю, і подібно диву те було. Покинувши колісницю, Анувінда на колісницю Вінди зійшов, взявши новий лук боездатний. І обидва героя-авантїйця, кращі з колісничних бійців, на одній колісниці стоячи, негайно зачали пускати стріли в Іравана, великого духом. І стріли, обома пущені, швидколїтні, золотом прикрашені, променів сонця досягши, затьмарили небо. Іраван же тоді, лютий, обох братів, великих воїв, зливою стріл окропив, поваливши візника. І коли візник упав на землю бездиханний, оскаженілі коні потягли тоді колісницю зі сторони в сторону. Перемігши тих обох, син дочки царя нагів, о великий царю, мужність свою виявляючи, військо твоє негайно розігнав. І велика рать синів Дхрїтараштри, під нищівними ударами заметушилася немов людина, що скуштувала отрути.

А син Хідімби, вождь ракшасів, на блискучій мов сонце колісниці із прапором, кинувся на Бхагадатту. Цар Прагджйотиши сидів тоді на царстVENOMУ слоні, як колись Власник ваджри, під час війни за Тараку. Зібралися там боги з гандхарвами й провидці, але не бачили вони різниці між сином Хідімби й Бхагадаттою. Як лякав колись демонів Шакра, володар богів, так у січі, о царю, злякав той пандавів. І бігли від нього пандави в усіх напрямках, не знаходячи у своїх рятях захисника, о бгарато. Тільки сина Бгімасени на колісниці побачили ми там, о бгарато. Інші ж великі вої, духом знічені, кинулися навітікача. А тим часом, як знову відступати почали війська пандавів, о бгарато, страшний лемент піднявся серед твоїх військ на полі бою. Тоді Гхатоткача, о царю, огорнув стрілами Бхагадатту у великій битві, як хмара — гору Меру дощами. Відбивши ті пущені з лука ракшаса стріли, той негайно наніс удари синові Бгімасени в усі вразливі місця. Багатьма стрілами, міцно злагодженими, вражений, не похитнувся вождь ракшасів, як скеля під ударами. Цар Прагджйотиши, гнівний, чотирнадцять дротиків послав у нього, але розсік їх ракшас. І, гострими стрілами розрубавши ті дротики, міцнорукий, сімдесятьма, пір'ям чаплі опереними, стрілив Бхагадатту. Тоді Прагджйотиша, немов посміхаючись, о царю, чотирьох його коней стрілами повалив, о бгарато. На колісниці, де вбиті були коні, стоячи, блискучий вождь ракшасів метнув стрімко спис у слона Прагджйотиши. Той спис із позолоченим ратищем, що з великою швидкістю раптово налітав, цар натроє розсік, і його уламки розлетілися по землі. Бачачи свою зброю розбитою, в страхові втікав син Хідімби, як колись від битви з Індрую Намучи, перший серед демонів. Того героя в битві перемігши, відважного,

мужністю прославленого, непереможного на прі навіть для Ями й Варуни, о царю, став громити пандавське військо, правлячи слоном, топчучи, ламаючи, о царю, як лотоси в ставку лісовий слон.

А володар мадрів зійшовся в бою із близнюками, синами його сестри, і він огорнув роями стріл улюбленців Панду. Сахадева ж, наближення вуя вгледівши на полі бою, безліччю стріл його заволик, як хмара денне світило. І той, роями стріл обкутаний, зрадів явно, і безмірна була радість обох через [матір Сахадеви](#).²⁵ Потім, посміхаючись, великий воїн, на січі, чотирьох коней Накули чотирма чудовими стрілами, о царю, в оселю Ями послав. З колісниць, де вбиті були коні, зіскочивши, великий воїн зійшов тоді на бойовий візок славного брата. Об'єднавшись у битві, обидва героя, гнівні, міцні луки згинаючи, миттєво заволокли стрілами колісницю володаря мадрів. Коли багатьма стрілами, міцно злагодженими, обсипали його сини сестри, не здригнувся муж-тигр, наче скеля, а зливу стріл, немов посміхаючись, відбив. Сахадева тоді, гнівний, підняв стрілу, мужній, і, прицілившись, послав її в царя мадрів, о бгарато. І послана та стріла, швидколітна, як цар птахів, пронизавши царя мадрів, упала на поверхню землі. Важко поранений, простромлений глибоко, опустився великий воїн на дно колісниць і знепритомнів. Візник, бачачи, що повалений він і без тями, відвіз його на колісницю з поля, близнюками враженого. Побачивши, що геть повернула колісниця володаря мадрів, всі сини Дхрїтараштри занепали духом, мислячи, що вже прийшов йому кінець. Перемігши вуя, обидва сина Мадрі, великі вої, радіючи, засурмили у мушлі й левиний рик видали. І кинулися вони, натхнені, на твої війська, о володарю народів, як на воїнство демонів, о царю, безсмертні Індра з молодшим братом.

Так вістить розділ сімдесят дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 80

Санджайя провадив:

Тоді, коли сонце досягло zenіту, цар Юдхіштхіра, Шрутаюса вгледівши, погнав коней, і напав тоді цар на Шрутаюса, приборкувача ворогів, і вразив його дев'ятьма гострими стрілами, міцно злагодженими. Ті, послані сином Дхарми стріли відбивши, той цар, великий лучник, сім стріл пустив у сина Кунті. Пробивши його обладунок, напилися вони крові, немов висмоктуючи сили життя з тіла великого духом. Але син Панду, хоча вразив його важко великий духом цар, у битві простромив царя у груди стрілою з лезом «вуха вепра». І другою стрілою бхалла, син Прїтхи, кращий з колісничних бійців, скинув негайно на землю прапор з колісниць великого духом. Цар Шрутаюс же, бачачи свій прапор поваленим, сімома гострими стрілами, о царю, прохромив сина Панду. Тоді запалав гнівом Юдхіштхіра, син Дхарми, немов Пожиратель жертви, наприкінці юги спопеляючи істот. І, бачачи гнів сина Панду, зняковіли духом боги, гандхарви і ракшаси, навіть всесвіт прийшов у сум'яття, і подумалося всім істотам, що спопелить нині гнівний цар усі три світи. Коли розлютувався син Панду, провидці й боги, о царю, велике моління піднесли тоді заради умиротворення світів. Він же, обійнятий люттю, облизуючи куточки уст, грізний образ прийняв, сонцю наприкінці юги подібний. І всі війська твої, о володарю народів, там впали у зневіру, в живих залишитися не сподіваючись, о бгарато. А велеславний, гнів приборкавши самовладанням, розсік великий лук Шрутаюса біля руки. І його, чий лук був зламаний, Цар уразив важкою стрілою у середину грудей на очах у всього війська. І він поспішив, могутній, убити стрілами коней великого духом, о царю, і його візника негайно. Колісницю, де вбиті були коні, покинувши, мужність Царя бачачи, тікав тоді притьмом серед бою Шрутаюс. І коли сином Дхарми переможений був у битві великий лучник, все військо Дурьїодхани, о царю, назад розвернулося. Зробивши ж це, син Дхарми Юдхіштхіра став винищувати твоє військо, о царю, подібний Смерті з розкритою пащею.

Чекитана ж, нащадок Врішні, на очах у всіх військ огорнув стрілами Гаутаму, кращого з колісничних бійців. Але, відбивши ті стріли, Кріпа, син Шарадвана, Чекитану, завзятого у битві, стрілами, о царю, поцілів. А ще стрілою бхалла він розсік його лук, о гідний, і повалив візника, швидкий на руку, і його коней убив, о царю, і обох соратників з боків. З колісниць швидко зіскочивши, схопив палицю Сатвата й тією палицею, згубницею героїв, видатний з бійців на палицях, убив коней Гаутами і звалив його візника. На землі стоячи, Гаутама шістнадцять стріл у нього метнув, і стріли ті, пробивши Сатвату наскрізь, увійшли в землю. Тоді Чекитана, гнівний, знову метнув ту палицю, убити Гаутаму прагнучи, як Нищитель фортець — Врітру. Ту велику палицю смарагдову, сяйливу, відбив у польоті тисячами стріл Гаутама. Чекитана тоді, о бгарато, вихопивши меч із піхов, незвичайну вправність виявляючи, ринувся на Гаутаму. І Гаутама, кинувши лук, схопив двосічний меч і зі швидкістю великою ринувся на Чекитану. Обидва силою наділені, озброєні чудовими клинками, один одному найгострішими мечами наносити удари почали. І тоді обидва мужа-тура, стрімкими ударами клинків уражені, впали на землю, яка дає притулок усім істотам, виснажені до непритомности, й тіла їхні у забутті заціпеніли. Швидко примчався тоді Каракарша, дружбою спонукуваний, і, бачачи Чекитану в такому стані, в січі ошалілого, підняв його на свою колісницю на очах у всього війська. Так само й шуряк твій Шакуні, герой, підняв швидко на колісницю, о володарю народів, Гаутаму, видатного бійця колісничного.

Гнівний Дхрїштакету могутній, швидко, дев'яносто стріл, о царю, синові Сомадатти в груди встромив, і яскраво засяяв син Сомадатти з тими стрілами, що стриміли з грудей немов сонце опівдні своїми променями. Але Дхрїштакету, великого воїна, позбавив Бхурїшравас у битві колісницю, убивши коней і візника своїми чудовими стрілами, побачивши ж, що втратив він колісницю й убиті його коні та візник, огорнув його рясною

зливою стріл. Дхрїштакету ж, великий духом, кинувши колїсницю, зїйшов тоді на бойовий візок Шатанїки, о гідний.

Читрасена й Вікарна, о царю, а ще Дурмаршана, вої-колїсничні в золотих бронях, кинулися на сина Субхадри. І страшна січа відбулася тоді у них з Абгіманью, як у трьох, о царю: у повітря, жовчі й мокротиння — з тілом.²⁶ У великому бою позбавивши твоїх синів колїсниць, не став убивати їх чоловік-тигр, о царю, згадавши тоді про слова Бгіми.

Тоді син Кунті Білокінний побачив, що Бгішма, навіть для богів нездоланний, стрімко мчить на допомогу твоїм синам, а з ним рухається багато сотень царів на слонах, конях і колїсницях, а юний Абгіманью, великий воїн, залишився один, він так сказав Васудеві: «Жени коней, о Хрішикешо, туди, де ця безліч колїсниць! Адже багато там героїв, майстерних у володінні зброєю, битвою захмелілих. Щоб вони наше військо не винищили, жени, о Мадгаво!». Коли сказав так нащадкові Врїшні міццю невимірний син Кунті, той повів у битву запряжену білими кінями колїсницю, Великий стогін піднявся у війську твоєму, о гідний, коли гнівний Арджуна кинувся на них. А коли наблизився син Кунті до тих царів, які захищають Бгішму, він таке слово, о царю, мовив Сушарману: «Я знаю тебе, давнішнього непримиренного ворога, кращого в герці. Тепер прийшов час побачити тобі жахливу розплату за це. Сьогодні покажу я тобі покійних предків минулих часів!». Ті жорстокі слова з вуст Бібхатсу, згубника ворогів, вислухавши, нічого не відповів йому Сушарман, проводир колїсничних ратей, ні доброго, ні поганого, але, наблизившись у супроводі багатьох царів до Арджуни, героя, оточив його і спереду, і ззаду, і з боків, звідусіль, та огорнув його стрілами мов хмарами денне світило. І велика пря, в якій кров текла наче вода, відбулася тоді між твоїми і пандавами, о бгарато.

Так вістить розділ вісімдесятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 81

Санджайя сказав:

Під зливою стріл, Завойовник багатств, немов потоптаний ногою змії, зітхаючи, стрілою за стрілою, немов посміхаючись, розсік, могутній, луки великих воїв один за одним. Зламавши миттєво луки у тих царів, разом поцілів їх стрілами великий духом, про винищення їх думаючи. Упали вони на полі бою, обливаючись кров'ю, сином Шакри розтроснені, о царю. З розсіченими тілами, обезголовлені, бездиханні, із пробитими на них обладунками, на землю полягли, силою Партхи скорені, виглядом різні, разом загинули вони.

Бачачи, що вбиті ті царські сини, миттєво кинувся вперед цар тригартів. Ще тридцять двох з тих колїсничних бійців, що їхній тил охороняли, кинулися на Партху. Із громовим брязканням натягаючи луки, вони великими хмарами стріл його затопили наче гору хмари рясними потоками води. Під тією хмариною стріл, Завойовник багатств, розлютився і шістьдесятьма стрілами, змазаними сезамовим маслом, убив у сутичці тих, що тил захищали. Ті шістьдесят колїсниць здолавши, зрадів душею славний Завойовник багатств, і поспішив Джишну, війська царів на полі знищуючи, до Бгішми, щоб його вбити.

Цар тригартів, бачачи тих великих воїв убитими, слідом за царями, своєю ріднею, направився поспішно до Партхи, намагаючись вбити. Бачачи, що нападають на Завойовника багатств, кращого з носіїв зброї, кинулися до колїсниці Арджуни з гострими мечами у руках, про захист його дбаючи, на чолі з Шикхандіном. Партха ж, побачивши тих відважних чоловіків, що наступали на нього разом із царем тригартів, розтроснив їх гострими стрілами-ланями, з його лука Гандіва пущеними. І, до Бгішми поспішаючи, побачив він Дурьйодхану й володаря Синдху з іншими царями. Наблизившись до них, на захист Бгішми спрямованих, недовго відбивався могутній герой, а потім, царя Дурьйодхану і Джайядратху з іншими царями покинувши, він, чия мужність безмежна, могутній, силою грізний, натхнений, до сина Ганги направився у битві з луком і стрілами у руках. І Юдхіштхіра, що лякає міццю, великий духом, розлютившись, уперед кинувся поспішно, володаря мадрів уникнувши на полі бою, долі своїй відданого, і разом із синами Мадрі й Бгімасеною він, чия безмежна слава, рушив у бій на Бгішму, сина Шантану.

З тими першими з великих воїв зійшовшись у сутичці, не похитнувся син Ганги, нащадок Шантану, різні способи бою відаючи, великий духом, перед усіма згуртованими синами Панду. Тим часом, наступаючи, цар Джайядратха, вірний слову, міццю жахаючий, натхнений, розсік, посміхаючись, луки тих великих воїв стрілами зі своєї чудової зброї. Розлютившись, охоплений гнівом, стрілами, що блищать вогнем, уразив великий духом Дурьйодхану Юдхіштхіру, Бгімасену й близнюків, а також Партху. І тоді, як Кріпа, Шалья й Шала, а також Читрасена, о володарю, у бою їх стрілами вражали, зросла їхня лють надзвичайно ніби у богів, що зійшлися з юрмами демонів.

Побачивши, що зламано зброю Шикхандіна сином Шантану, ошалів цар Аджаташатру, великий духом, і таке слово Шикхандіну на полі бою мовив, гнівний: «Перед батьком своїм ти мені мовив: «Хмарами стріл блискучих немов сонце, істинно речу тобі, я вб'ю великим обітницям відданого Бгішму!». Таку ти дав обіцянку, але її не виконав, раз не вбив ти Деваврату у битві. Так не будь же марнословом, о доблесний муже, охорони чесноту, рід і славу свою! Дивися, трощить усі раті мої грізний Бгішма величезними хмарами стріл, грозою надзвичайною палаючи, самій Смерті подібний. Зі зламанім луком, уже байдужий до битви, близьких і братів покинувши, куди ти дінешся, царственим сином Шант ану переможений? Негідно це тебе! Угледівши Бгішму, чия мужність незмірна, і розбите військо наше, яке втікає, ти ж бо злякався звичайно, о сину Друпаци,

тому й лице твоє сполотніло. Але, знаючи, що бере участь у великій битві Завойовник багатств, як можеш ти, о чоловіче-герою, прославлений у країні, страх виявляти нині перед Бгішмою?». Вислухавши ту мову Царя справедливості, словами жорстоку, але сповнену змісту, умовляння піддався великий духом і у бій поспішив заради вбивства Бгішми, о царю.

Але, коли спрямовувався до Бгішми, з великою швидкістю наближаючись Шикхандін, зупинив його Шалья страшною зброєю, нездоланною. Бачачи зброю ту, яку він метнув, о царю, міццю рівну вогню наприкінці юги, не знімаючи духом натомість, син Друпаци, силою великому Індрі подібний. Він стояв там, великий лучник, стрілами ту зброю відбиваючи, і заради її відбиття взяв іншу Шикхандін — грізну зброю Варуни. І бачили боги з піднебесся й земні володарі, як зброєю цією він зброю супротивника роздрібнив на уламки.

Бгішма ж, великий духом, у битві розсік, о царю, лук і багатобарвний прапор сина Панду, Царя Юдхіштхіри з роду Аджамідхи, і клич видав герой. Тоді, бачачи, що страхом обійнятий Юдхіштхіра, лук зі стрілами відкинув і палицю схопивши, піший, кинувся у бій на Джайядратху Бгімасена. З великою стрімкістю нападаючого з палицею у руці Бгімасену, вразив Джайядратху з усіх боків п'ятдесятьма гострими стрілами, жакливими, жезлу Ями рівними. Тими стрілами знехтувавши, стрімкий, з душею обійнятою гнівом, Вовкопузий убив усіх [аратських коней](#) ²⁷ царя Синдху в сутичці. Тоді, це бачачи, син твій (*Читрасена*), міццю невимірний, зброю піднявши, кинувся поспішаючи на колісницю до Бгімасени, щоб убити його, о царю, богам подібний. А Бгімасена, заревівши, кинувся стрімголов йому назустріч, палицею загрожуючи. Ту здійснену палицю, жезлу Ями рівну, угледівши, куру всі навколо, покинули грізного сина твого й відступили, уникаючи удару тієї палиці, котра у сум'ятті жакливого кровопролиття, о бгарато, потьмарює розум. Але побачивши велику палицю, не злякався Читрасена. Покинувши колісницю на бойовищі, піший, він схопив меч і блискучий щит, і, зістрибнувши наче лев зі скелі на землю, кинувся полем на супротивника. А палиця та, досягши прекрасної колісниці, розтрощила її разом з кінями й візником, та впала додолу, ніби впав з небес на землю палаючий великий метеор. Побачивши те велике диво, яке відбулося, зраділи твої вельми, о бгарато, і закричали всі разом звідусіль, і з військами разом сина твого уславили.

Так вістить розділ вісімдесят перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 82

Санджайя провадив:

До позбавленого колісниці Читрасени, не палого духом, добравшись, на свою колісницю підняв його син твій Вікарна. А в тій гучній гуркотом битві, що все ще тривала, Бгішма, син Шантану, швидко кинувся на Юдхіштхіру. Тоді затремтіли срінджайї зі своїми колісницями, слонами й конями, і вже думали, що Юдхіштхіра в пашу смерті потрапив. Але володар Юдхіштхіра, разом із близнюками рушив на Бгішму, сина Шантану, чоловіка-тигра. Тоді, випустивши тисячі стріл, син Панду затьмарив ними Бгішму, як хмара — денне світило. І добре спрямовані ним рої стріл, син Ганги відбивав сотнями й тисячами, о бгарато. А рої стріл також пущені Бгішмою, виглядали в повітрі мов пташині зграї. І за мить, Бгішмою, сином Шантану, пущені, один за одним рої стріл, сховали від поглядів сина Кунті на бойовищі. Тоді важку стрілу, отруйній змії подібну, послав цар Юдхіштхіра, гнівний, у великого духом каурава. Але пущену з лука Юдхіштхіри, розсік тоді Бгішма, о царю, перш ніж вона його досягла, стрілою з вістрям-бритвою. Розрубавши ж ту важку стрілу, що відміряє час, він убив коней голови роду куру, золотом прикрашених. І, покинувши колісницю де вбиті були коні, Юдхіштхіра, син Дхарми, негайно зійшов на колісницю Накули, великого духом.

Тоді й обох близнюків досягши у битві, огорнув їх стрілами Бгішма, підкорювач ворожих твердинь. Бачачи ж, що вражені обоє стрілами Бгішми, глибоко задумався про своє прагнення вбити Бгішму Юдхіштхіра, і звернувся він тоді із закликком до підвладних йому царів, о великий царю, до тих гуртів друзів: «Всі разом ви вбийте Бгішму, сина Шантану!». Тоді всі володарі, слова сина Прітхи почувши, великою раттю колісниць оточили діда.

З усіх боків оточений, батько твій Дежаврата луком почав грати, о царю, великих воїв валячи. Його, нащадка Куру, побачили сини Прітхи, коли по бойовищу рискав він подібно леву, який увірвався у лісі всередину стада ланей. Побачивши його, який загрожував героям і змушував тремтіти своїми стрілами, злякалися вони, о великий царю, як стада ланей побачивши лева. І бачили кшатрії, як просувався він, лев серед бгаратів, на полі бою, подібно [Вогню з Вітром-Соратником](#), ²⁸ що спопеляє сухостій. І Бгішма в битві збивав голови з плечей колісничних воїв, як спритна людина — спілі плоди з пальми. І голосний шум лунав, о великий царю, від падаючих на землю голів, немов від каменепадів. У тій битві, громкій, жакливій, велике сум'яття запанувало в усіх військах. Ряди були прорвані, і кшатрії, волаючи один до одного, спрямовувалися один на одного в бій.

А Шикхандін, досягши прабатька бгаратів, ринувся на нього стрімко, вигукуючи: «Стій, стій!». Бгішма тоді, гнівний, зневажаючи Шикхандіном, рушив на срінджайїв, — про жіночу природу Шикхандіна він подумав. Срінджайї ж тоді, угледівши Бгішму, великого воїна, натхнені, левині кличі видали, що злилися з ревінням мушель. Тоді продовжилася битва в якій змішалися колісниця й слони, у той час як сонце перейшло вже на другу половину неба. А Дхріштадьюмна і Сатьякі, великий воїн, військо зливами дротиків і списів

жорстоко вражали, і багатьма видами зброї, о царю, вони твоїх нищили на полі бою. Але, у битві биті, твої, о муже-туре, шляхетне рішення прийнявши, ратне поле не залишали. І, скільки вистачало волі, разили людей у бою великі вої.

Голосний крик піднявся там серед твоїх, великих духом, в той час, як винищував їх у битві, о царю, онук Прішати, великий духом. Зачувши той жахливий крик твоїх, обидва великих воя, Вінда й Анувінда Авантійські виступили проти онука Прішати. Убивши коней його, зливою стріл поспішили онука Прішати огорнути вдох. Швидко з колісниць зіскочивши, Дхріштадьюмна могутній, на колісницю Сат'які, великого духом, швидко зійшов. Тоді цар Юдхіштхіра, великим військом супроводжуваний, рушив, гнівний, на Авантійців, згубників ворогів. Так і син твій з усім старанням, о гідний, відгородив військами Вінду й Анувінду, наблизившись до них. І Арджуна теж, розгніваний, бився на прі із кшатріями, о туре серед кшатріїв, як Власник ваджри колись з асурами. А гнівний Дрона, синові своєму догідливий, спопеляти почав у битві всіх панчалів, як вогонь копицю сіна. Сини ж твої, під проводом Дурьйодхани, о володарю народів, ставши на полі битви навколо Бгішми, боролися з пандавами.

Коли ж стало багровіти сонце, о бгарато, цар Дурьйодхана мовив усім твоїм: «Поспішайте!». І в час, коли бійці продовжували творити свою важку справу, зникло сонце від поглядів, досягши гори Заходу, і страшна ріка, кривавими хвилями заюшила миттєво у сутінках, зграями шакалів засіяна по берегах. І лиховісним виттям шакалів зазвучало бойовище, кишачи сонмами духів. І ракшаси, і пішачи, й інші м'ясоїдні, сотнями й тисячами постали поглядам навколо.

Арджуна, перемігши очолюваних Сушарманом царів з їхніми людьми, направився серед полків до свого табору. Цар Юдхіштхіра теж тоді направився разом із братами на ніч у свій табір. Бгімасена теж, о володарю царів, у бою перемігши воїв, Дурьйодханою очолюваних, направився туди. Володар Дурьйодхана теж, у великій битві відгородивши Бгішму, сина Шантану, негайно відправився до табору. Дрона, син Дрони, Кріпа, Шалья й Крітаварман з роду Сатвати, все воїнство відгородивши, відправилися за ним. Так і Сат'які, о царю, і Дхріштадьюмна, онук Прішати, відгородивши воїв на полі бою, попрямували у табір.

Так, о великий царю, твої, як і пандави, з настанням ночі повернулися з поля бою, згубники ворогів. Потім, у свій табір повернувшись, пандави й куру розташувалися там, один одного славлячи. Про свою затурбувавшись оборону, герої виставили відповідно до правил варту, видалили з тіла стріли, зробили омивання в різних водах. І по виголошенню благословень співаками, під звуки пісень і музику віддалися розвагам усі славні вої. Немов на мить все це небесам подібне стало, і про битву ніяких розмов не вели великі вої. І коли обидва війська там з людьми втомленими, з безліччю слонів і коней, у сон поринули, о володарю, прекрасне видовище, о царю, вони являли.

Так вістить розділ вісімдесят другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 83

С ан д ж а й я м о в и в :

Провівши ту ніч у спокійному сні, знову виступили на битву володарі народів, куру і пандави. Великий шум тоді піднявся в обох військах, що вийшли на поле, подібний шуму великого океану. Тоді цар Дурьйодхана, Читрасена, Вівіншаті, й Бгішма, кращий з воїв-колісничних, і двічінароджений, син Бхарадваджи, об'єднавшись, охороняючи невсипущо її, велику рать кауравів бойовим шиком згуртували, о царю, проти пандавів, для битви споряджені. Велику рать спорядивши, грізному океану подібну, де слони й коні були хвилями, батько твій, о володарю народів, Бгішма, син Шантану, виступив попереду всіх військ, супроводжуваний малавами, жителями півдня й авантійцями. Слідом за ним ішов блискучий син Бхарадваджи з пуліндами, парадами й кшудраками-малавами, за Дроною ж — блискучий Бхагадатта, завзятий, з магадхами, калінгами й пішачами, о володарю народів, слідом за царем Прагдждьйотиши — могутній володар Косали, мекалами, трипурцями й чиччилами супроводжуваний, за Бріхадбалою слідом — доблесний Тригарта, володар Прастхали, з камбоджами численними й тисячами яванів, а син Дрони, герой шалений, ішов услід за Тригартою, о бгарато, левиним риком оголошуючи землю. За сином Дрони слідом ішов тоді цар Дурьйодхана з усім військом, братами оточений, за Дурьйодханою слідував Кріпа, син Шарадвана, — так наступало це велике військо, океану подібне.

Блищали там прапори й білі царські парасолі, о володарю, гарні браслети й дорогоцінні луки. Велику ту рать твоїх озираючи, мовив негайно Юдхіштхіра, великий воїн, онукові Прішати, проводиреві полків: «Бачиш, о великий лучнику, цей шик установлений, океану подібний. Проти нього ти теж лаву встанови, о внуче Прішати, не барися!». Тоді відважний онук Прішати надзвичайно грізний шик «рогатини»²⁹ розташував на полі, о великий царю, для ворожих бойових порядків згубний. На рогах його стали Бгімасена і Сат'які, великий воїн, з багатьма тисячами колісниць, з кіннотою та піхотою. У серцевині був Білокінний, кращий з героїв, з мавпою на прапорі, а середину займали цар Юдхіштхіра й обидва сина Мадрі, пандави. А інші великі лучники з військами той шик становили, володарі мужів, обізнані на науці бойових лав, а позаду були Абгіманью і Вірата, великий воїн, сини Драупаді, натхнені, і ракшас Гхатоткача. Так це велике військо вишикувавши, о бгарато, стали на полі битви пандави, герої, жадаючи прі, до перемоги спрямовані.

Гучний бій барабанів мішався, грізний, з ревінням сурм, гулом, брязканням зброї, вигуками воїв, усюди околиці оголошуючи. Тоді герої, зійшовшись один з одним на бойовищі, пильні погляди, о царю, друг у друга, розлютовані втупили. Спочатку подумки намітивши супротивника, о володарю людей, ринулися вони один на одного, друг друга на бій викликаючи. Тоді почалося страшне видовище, жахлива різанина твоїх з ворогами, у якій вони мордували один одного. Летіли роями залізні гострі стріли, подібні скаженим зміям з розкритими пащами, і дротики, змазані сезамовим маслом, найгостріші, падали, о царю, немов сяючі блискавки з хмар, і видно було, як літали там палиці із прикріпленими блискучими петлями, прикрашені золотом, гірським стрімчакам подібні, прекрасні. Блискали мечі харалужні, небесному блиску подібні, й щити з бичачої шкіри із сотнями місяців, о бгарато, віддзеркалювали падаючий на них блиск, о царю, усюди на бойовищі. Ті два війська, що борються одне з одним, миготіли на полі бою, о володарю мужів, як колись, зійшовшись у битві війська демонів і богів. Звідусіль вони спрямовувалися один на одного в бій. Колісники, направлені бійцями в сутичці одна на одну, зчіплювалися упряжжю між собою, коли боролися на них царі-тури. І всюди тут і там спалахував, димлячись, вогонь від зіткнення бивнів слонів, о кращий з бгаратів. І виднілося навколо, як, вражені ударами дротиків, падали деякі з вершників на слонах, немов камені з гірських вершин, і піших воїв бачили, що разять один одного, героїв, ножами й списами як борються, прекрасні виглядом. І вої роду Куру та пандавів, зійшовшись на прі, усякого роду жахливою зброєю відправляли один одного в оселю Ями.

Тоді Бгішма, син Шантану, рушив на пандавів, оголошуючи поле гуркотом колісниць, а дзенькотом лука приводячи у сум'яття ворогів. І колісники пандавів із страхітливим гуркотом кинулися назустріч на чолі з Дхрїштадьумною, готові до бою. Потім продовжилася битва твоїх і тих, о бгарато, в якій перемішалися між собою люди, коні, колісники та слони.

Так вістить розділ вісімдесят третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 84

С а н д ж а й я м о в и в :

На гнівного Бгішму, що палить у битві все навколо, не сміли погляди підняти пандави, ніби на палаюче сонце. Тоді за велінням сина Дхарми, всі війська кинулися на сина Ґанги, який все навколо нищив гострими стрілами. Бгішма ж, прославлений у битвах, валив стрілами сомаків разом зі срінджайями й панчалів, великих лучників. Ті ж, биті Бгішмою панчали із сомаками разом, на Бгішму всеодно стрімко наступали, страхом смерті зневажаючи. А доблесний Бгішма, син Шантану, у битві завзято воям-колісничним руки й ноги відтинав, о царю. Батько твій, Деваврата, позбавляв колісничних бійців колісниць, з коней голови вершників злітали, й зріли ми, о великий царю, людьми покинутих слонів, що лежали, горам подібні, приголомшені зброєю Бгішми.

Не було там серед пандавів чоловіка, о володарю народів, щоб протистояти йому, крім Бгімасени могутнього, кращого з колісничних бійців. Це він, досягши Бгішми, наніс йому в битві удари. Тоді, при сутичці Бгішми із Бгімою, жахливий крик потряс усе, піднявшись в усіх військах, страшенний, а пандави, радіючи, левиний рик видали. Цар Дурьйодхана, братами єдиноутробними оточений, оберігав тоді Бгішму в тій людиновбивчій битві. Бгіма ж, кращий з колісничних бійців, убив візника Бгішми, й коні понесли, кидаючи колісницю в боки. А згубник ворогів відразу відітнув голову Сунабсі стрілою з найгострішим лезом-бритвою, і, убитий, той упав на землю.

Коли вбитий був твій син, великий воїн, не стерпіли того, о великий царю, семеро його братів, герої. Адітьякету, Бахвашин, Кундадхара, Маходара, Апараджита, Пандітака й Вішалакша непереборний, на сина Панду кинулися в сутичку, у гарних обладунках, з різнобарвними прапорами й латами, жадаючи битви, нищителі ворогів. І Маходара поцілив Бгіму дев'ятьма стрілами, зброї грому подібними, як Згубник Врітри — Намучу. Адітьякету сімдесятьма, Бахвашин же п'ятьма, дев'ятьма десятками Кундадхара, Вішалакша ж сімома, Апараджит, о великий царю, переможний, великий воїн, багатьма стрілами — вразив могутнього Бгімасену. А Пандітака трьома стрілами простромив його на прі.

Не стерпів Бгіма ударів, нанесених йому ворогами. Стиснувши лук шуйцею, міцно злагодженою стрілою, синові своєму Апараджиту зніс, винищувач недругів, голову з гарним носом, і впала голова переможеного Бгімою у битві на землю. А іншою стрілою бхалла Кундадхару, великого воїна, він послав у світ смерті, в усього світу на очах. Потім він, невимірний духом, гостру стрілу наклавши, послав її у битві в Пандіту, о бгарато, і та стріла, убивши Пандіту, увійшла в землю мов спритна змія, що вбила людину за велінням Часу. Трьома стрілами зітнувши голову Вішалакші, він скинув її додолу, безжурний, колишні страждання згадуючи. Великого лучника Маходару залізною стрілою вразив він між сосків, о царю, і той упав, убитий, долу. Стрілою зрізавши прапор Адітьякету, стрілою ж бхалла, стрімкою, зніс йому голову згубник ворогів. Потім Бгіма міцно злагодженою стрілою Бахвашина, гнівний, послав у житло Ями. І розвернулися тоді на втечу твої сини, о володарю народів, гадаючи, що правду мовив він колись на зборах.

Тоді цар Дурьйодхана, нещастям, що осягло братів пригнічений, мовив твоїм воям: «Ген, Бгіма, у битві його вбийте!». Між тим сини твої, великі лучники, бачачи загибель братів, згадали, о володарю народів, слово те, що вирік велемудрий син рабині (Відупа), благе й незгубне. Нині виконується тєс слово дивовижного провидця, тєс велике слово істини, яке не зрозумів ти колись, о людей володарю, через жадібність і

нерозсудливість, і з любови до синів. Адже по тому, як разить кауравів цей могутній син Панду, довгорукий, либонь же він і породжений для вбивства твоїх синів.

Тоді цар Дурьйодхана, о гідний, наблизившись до Бгішми, скорботою великою сповнений, простогнав, важко знічений: «Убиті в сутичці з Бгімасеною мої хоробрі брати, і всі інші вої наші гинуть, як би не билися. Ти ж увесь час не дбаєш про нас, байдужий. Бачиш, на згубний шлях я вступив, така вже доля моя!». Цю промову сувору вислухавши, батько твій Деваврата Дурьйодхані таке слово мовив зі слізьми на очах: «Сказано вже було це мною колись, і Дроною, і Відурою, і славною Гандхарі, — ти ж, шановний, не усвідомив суті. І обіцянку колись я дав тобі, о ворогів нищителю: ні я, ні наставник твій, в жодному разі не покинемо бойовища. Адже на кого із синів Дхрітараштри не гляне Бгіма у битві, того вб'є, — істинно кажу тобі! Ти ж, о царю, зміцнися духом, сповнись рішучости битися й борися із синами Прітхи, небо вищою метою своєю тримаючи. Навіть боги й асури з Ідрою разом, не в силі перемогти пандавів. Тож, на битву зважившись, борися безтрепетно, о бгарато!».

Так вістить розділ вісімдесят четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 85

Дхрітараштра спитав:

Коли побачили, що вбито моїх синів, багатьох — лише одним, о Санджайє, що зробили Бгішма, Дрона й Кріпа? День за днем гинуть мої сини, о Санджайє. Я вважаю, що долею вони знищені, о візнику. Бо терплять всі сини мої поразку, але не перемагають. Адже, коли поруч із ними Бгішма й Дрона, і великі духом Кріпа, а ще син Сомадатти доблесний і Бхагадатта, обоє, а також Ашваттхаман, о сину мій, та інші найбільші герої, однак же гинуть мої сини на прі, то що ж це інше, як не доля? Не послухався колись нещасний Дурьйодхана того, що говорили йому, хоча я його втримував, як і Бгішма, й Відура, і Гандхарі, завжди про благо його дбаючи, — не втямив він того колись, божевільний, в осліпленні своєму, — і ось прийшла розплата, і день за днем Бгімасена, розгніваний, відправляє безрозсудних синів моїх ув оселю Ями.

Санджайя відповів:

Так виконується слово те піднесене, яке мовив був син рабині, і якому, благому, ти, володарю, не слідував тоді: «Заборони гру в кості синам і не чини зла пандавам!». Не послухався ти слів до тебе звернених, тих друзів, що бажають гаразду, — так помираючий цілющі ліки відкидає! Ось і позначилося тепер для тебе те блага, проречене слово. Відкинувши рятівні слова Відури, Дрони й Бгішми та інших доброзичливців, до загибелі йдуть каурави. Давно вже це минулося було, о володарю народів! Тому слухай тепер, як по правді відбувалася битва.

До полудня, превеликої жорстокости досягло протистояння. Слухай, про нього, для світу згубного, я розповім тобі. Тоді всі війська за велінням сина Дхарми кинулися несамовито на Бгішму одного, убити його прагнучи. Дхріштадьюмна, Шикхандін і Сат'які, великий воїн, рушили на Бгішму одного, о великий царю, військами супроводжувані. Арджуна, сини Драупаді й Чекитана рушили в бій на всіх царів, очолених Дурьйодханою. А доблесний Абгіманью й син Хідімби, великий воїн, і Бгімасена розлютований, кинулися на інших кауравів. Так, натроє розділившись, зачали пандави винищувати кауравів, а каурави, о царю, почали також винищувати ворогів у бою.

Дрона, кращий з колісничних бійців, кинувся на сомаків зі срінджайями, розлютований, маючи намір у житло Ями їх послати. Тоді голосний крик піднявся серед великих духом срінджайїв, о царю, коли винищував їх у битві син Бхарадваджи, луком оружний. Там багатьох можна було бачити кшатріїв, яких бив Дрона на ратнім полі, як корчилися вони, подібно людям подоланим недугою. Чулося безупинно виття, крики, стогін, немов від голоду знесилених людей.

І так само Бгімасена могутній страшно бійню вчинив серед кауравів, гнівний, ніби другому Часу подібний. І в той час як у великій битві взаємно нищилися війська, страшна ріка заструменіла там, несучи потоки крові. Страшне видовище, о великий царю, постало в тій великій битві, збільшуючи царство Ями. Тоді гнівний Бгіма із завзяттям надзвичайним обрушився на слоняче військо, й смерті віддавати його почав. Залізними стрілами Бгіми вражені, о бгарато, слони падали, никали полем, ревіли і металися по сторонах. Величезні слони з відсіченими хоботами й розсіченими ногами, о гідний, злякані, кричали жалібно мов каравайки, і валилися на землю.

На кінне військо напали Накула і Сахадева, й можна було бачити, як сотнями й тисячами вбивали вони коней із золотими вінцями, у золотом оздоблених пополах. Земля покрилася тілами коней, о царю, без'язиких, що задихаються, стогнуть, чи вже бездиханних. Було покрито поле, о кращий з людей, тими різноманітними конями.

І тілами коней, убитих у бою Арджуною, покрите, о бгарато, жахливий вигляд являло поле, о володарю народів. Засіяне розбитими колісницями, зрубаними прапорами, яскраво-блискучими парасолями, перловими й золотими намистами та браслетами, головами разом із сережками, тюрбанами, з них зірваними, прапорами всякими, осями колісниць, вуздечками і попругами, поле здавалося, немов квітами покрите навесні.

Таке винищення пандавів творили, о бгарато, гнівний Бгішма, син Шантану, і Дрона, кращий з воїв, Ашваттхаман, Кріпа, а також і Крітаварман. Й так само ті гнівні вої — твоїх винищували.

Розділ 86

Санджайя вів далі:

Коли тривала та жорстока січа, згубна для видатних героїв, Шакуні, син Субали блискучий, кинувся на пандавів, о царю. І син Хрідіки із племені сатватів, о царю, на рать пандавів ринувся у бій. Тоді серед усяких коней — кращих камбоджійських і річкових, аратських, степових, із Синдху, з Ванаю, білих, також і гірських, — відібравши титтирійських, жвавих, швидких наче вітер, з ними, добірними кіньми, золотом прикрашеними, у зброю одягненими, добре спорядженими, могутній Пандави син, ясночолій, обрушився на військо їх, ворогів каратель.

Син Арджуни на ім'я Іраван, мужній, він породжений був від мудрого Партхи дочкою Царя нагів. Коли чоловік її був убитий супарною, нещасна, душею скорбна, вона, будучи бездітною, видана була Айраватою знову заміж. Вона закохалася в Партху, і він узяв її за дружину — так зійшов на чужому полі цей син Арджуни. Він виріс у світі зміїв, опікуваний матір'ю, злий же його стрий від нього відрікся був через ненависть до Партхи. Красень, мужности сповнений, наділений усілякими чеснотами, істинно відважний, коли він почув, що Арджуна пішов у світ Індри, він відправився туди негайно. Прийшовши до батька, великого духом, істинно відважного, він привітав його, безтурботний, смиренно склавши руки в долоні: «Я — Іраван, благо тобі, я — син твій, о чудовий!». Він розповів йому все про його зустріч із матір'ю, і син Панду згадав усе про те, як це відбулося. Обійнявши сина, подібного йому самому чеснотами, зрадів Партха в оселі Царя богів. Тоді Арджуна у світі богів з радістю, о царю, звелів заради своєї справи, о бгарато: «Коли прийде час битви, ти повинен надати нам допомогу, о могутній!» — «Звичайно!» — відповідав той, і, коли прийшов час битви, він з'явився з багатьма кіньми бажаної масті й спирту, о царю.

Ті коні різних мастей, золотом увінчані, швидкі буцім думка, летіли стрімко, о царю, немов гуси над океаном. Зустрівшись із полками швидких твоїх коней, вони збивалися з ними груди в груди, мордами один одного вдаряючи, і падали стрімко, власною швидкістю захоплені, на землю. І від падіння тих та інших ратей коней, жакливий лунав гуркіт, як від нападаючого Супарни. А вершники, стикаючись один з одним на бойовищі, о великий царю, жакливу взаємну бійню учинили. І коли у сум'ятті надзвичайному тривало це побоїще, гинули коні в безлічі, з тої та іншої сторони. І без коней, убитих, стріли виснаживши, знесилені герої, один одного рубаючи, знаходили загибель у бою.

Потім, коли поріділи кінні полки, коли вціліло небагато, о бгарато, вилетівши, бурею ринулися в гушавину бою доблесні нащадки Субали (*брати Шакуні*) на чудових, у самій порі добрих конях, рівних вітру швидкістю. З рядів великого війська вирвалися ті шестеро, міццю наділені: Гаджа, Гавакша, Врішака, Чармаван, Арджава й Шука — озброєні, досвідчені бійці, виглядом люті, могутні, а з ними в підкріплення Шакуні й власні їхні вої, непереможні. Пробившись углиб того вельми неприступного війська, о міцнорукий, у супроводі великої раті, шукаючи заради перемоги отримання неба, наступали тоді ті гандхари, натхнені, захмелілі битвою.

Побачивши, що прорвалися вони, мовив мужній Іраван на полі бою воям, різноманітними прикрасами й зброєю примітним: «Ведіть бій так, щоб знищені були всі вої сина Дхрітараштри, разом з їх супутніми й кіньми!» — «Добре!» — відповідали всі вої Іравану і вдарили на ворожу рать, нездоланну в битві для ворогів. Бачачи, що рать їх перекинута іншою раттю на полі, не стерпіли були того нащадки Субали й усі, кинувшись на Іравана, оточили його з усіх боків. Гострими дротиками вражаючи, підбурюючи один одного, розсипалися навколо нього ті герої, велике сум'яття створивши. Іраван же, прострошений міцними дротиками тих великих духом, обагрився кров'ю з ран немов стрелою вражений слон. Поцілений сильно в груди, у спину й у боки, один проти багатьох, він анітрішки, о царю, не похитнувся в стійкості своїй. Але їх усіх, гострими стрілами простромивши, позбавив почуттів на полі бою розгніваний Іраван, ворожих міст завойовник. Він витяг всі дротики зі свого тіла, приборкувач ворогів, і ними ж наніс удари нащадкам Субали в битві. Вихопивши гострий меч, із щитом від стріл, він швидко наблизився піший до нащадків Субали, жадаючи вбити їх. Тоді всі нащадки Субали, отямившись, знову кинулися на Іравана, люття охоплені. Іраван же, виявляючи спритність свою, кинувся з мечем на нащадків Субали, на всіх, своєю силою гордий. І всі ті нащадки Субали, які рухалися на швидкохідних конях, не могли піймати миті, щоб його, швидкого в русі, дістати. Бачачи його в обороні на землі, знову оточили вони його й приступилися завзято до нього, щоб взяти його у полон. Але коли вони наблизилися впритул, він, недругів гроза, мечем разячи зверху й знизу, порубав їх на шматки, разом з їхньою зброєю й багатьма прикрасами, і вони з розсіченими тілами впали бездиханні на землю. Тільки Врішака, о великий царю, багатьма ранами весь покритий, урятувався з тої надзвичайно лютої різанини героїв.

Бачачи полеглими їх усіх, зляканий Дурьйодхана звернувся тоді у гніві до ракшаса, жакливого виглядом сина Рішьяшрінги, великого лучника, чаклуна, ворогів приборкувача, що здавна ворогував із Бгімасеною через убивство Баки: «Бачиш, о герою, який страшний збиток чинить нам цей могутній син Пхалгуни, ворожбит, що військо моє винищує. Ти, батьку мій, теж усюди проникнути вільний і ворожбитською зброєю володієш, і з Партхою ти на ножах — тому вбий його!» — «Авжеж!» — відповів ракшас, жакливий виглядом,

і з левиним риком рушив на юного сина Арджуни, своїми полками супроводжуваний, з майстерними бійцями-наїзниками, героями, в сійві блискучих дротиків, прагнучи убити в сутичці могутнього Іравана. А відважний Іраван, розлютований, поспішив стати проти прагнучого вбивства ракшаса, недругів згубника. Бачачи, що нападає він, поспішив вдатися до чарів могутній ракшас. І створив він ще скільки ж примарних коней, осідланих наїзниками — страшними ракшасами зі списками й тризубцями у руках. Незабаром же ті дві тисячі шалених бійців, що зійшлися там, у світ покійних відправилися, ті й інші.

І коли знищено було військо, ті двоє, шалені на прі, вступили у двобій, як Врітра із Володарем Васу. Бачачи, що кинувся на нього ракшас, хмільний битвою, ринувся йому назустріч могутній Іраван, лютий у гніві. І коли наблизився до нього той зловмисний, він розсік мечем його блискучий лук і [сагайдак п'ятірний](#).³⁰ Бачачи, що зламано його лук, негайно злетів у небо той, чарами запаморочивши розгніваного Іравана. Тоді Іраван, теж у піднебесся злетівши, чарами ракшаса заморочив, і, відаючи вразливі місця, порубав його тіло, перевертень недосяжний. Але, весь посічений стрілами, воскрес кращий з ракшасів і молодість повернув собі. Адже властиве їм від народження чаклунство, і вік і вигляд у них від бажання залежать. Так тіло ракшаса, у шматки порубане, зрослося. Але Іраван, розлютований, знову й знову рубав могутнього ракшаса гострим лезом сокири. Заволав жажливим голосом той ракшас доблесний, котрого, наче дерево, рубав могутній, і оглушливим був піднятий шум. Потoki кровi пролило порубане сокирою чудовисько. І ошаленів тоді могутній, і ринувся в бій. Потужного ворога побачивши на полі битви, страшний образ велетенський прийняв син Рішьяшрінги й у самій гушавині двобою намагався зачарувати його там, у всіх на очах. Таку ворожбу великого духом ракшаса побачивши, розлютився, однак, Іраван і теж почав творити чари. Тим часом [родич його зі сторони матері](#)³¹ наблизився до нього, непохитного в боях, люттю обійнятому. Часто в битві оточували його з усіх боків наги, о царю, і сам він прийняв велетенський образ змія, Ананті уподібнившись, і потім зміями різноманітними оточив ракшаса. Коли оточили його наги, той бик серед ракшасів, помізкувавши, прийняв образ супарни й пожер зміїв. І коли пожерті були ті родичі з материнської сторони, ракшас, чарами заморочивши Іравана, убив його мечем. Голову Іравана із сережками та вінцем, прекрасну мов лотос чи місяць, скинув демон на землю.

І коли ракшас убив того героя, сина Арджуни, зневіра покинула синів Дхрітараштри й союзних їм царів. У бою ж тім великім, таке страхітливе, велике лихо, жажливе, осягло два війська. Коней, слонів, піхотинців, що перемішалися, бивнями вбивали велетні, колісничних воїв і слонів мордували піхотинці, а піших воїв у безлічі й колісничних, і багатьох кіннотників колісничні бійці вбивали, о царю, твої й ті, у сум'ятті бою. Арджуна ж, не знаючи ще про загибель рідного сина, разив на прі доблесних царів, що охороняли Бгішму. Так твої вої, о царю, і срінджайї могутні, здійснюючи узливання життів своїх на вогонь битви, убивали один одного. Деякі з розпущеним волоссям, без обладунків, втративши колісницю, зі зламаними луками, зійшовшись, билися один з одним голими руками. І стрілами, що простромлюють вразливі місця, разив великих воїв Бгішма, могутній, змушуючи тремтіти військо пандавів на ратнім полі. Багатьох людей у війську Юдхіштхіри він убив, і слонів, і вершників, і колісничних бійців також, і коней. І, бачачи подвиги Бгішми там, на полі бою, о бгарато, ми немов зріли неймовірні подвиги Шакри. Та й жорстоким таким же був тоді бій, який вели Бгімасена й онук Прішати, о бгарато, і лучник із племені сатватів (*Сат'які*). Бачачи ж натиск Дрони, страхом обійняті були пандави. «Він і один здатний знищити нас з нашими воями разом, що ж казати, коли полки земних героїв його оточують!» — так мовили, о великий царю, биті Дроною у битві. А в той час, як тривала та люта січа, о туре серед бгаратів, не щадили один одного герої того й іншого воїнства. Немов одержимі злими духами, боролися могутні твої вої і пандавські, о батьку мій, розлютовані стрільці з лука. І нікого ми не бачили із бійців, хто б щадив життя своє на ратоборстві, демонам гідному, о володарю людей.

Так вістить розділ вісімдесят шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 87

Дхрітараштра спитав:

Коли побачили Партхи, що вбитий Іраван, що вони зробили в битві, розкажи мені, о Санджайє?

Санджайя відповів:

Побачивши, що вбито у битві Іравана, оглушливий крик видав ракшас Гхатоткача, син Бгімасени. Від лементу його заколивалася тоді дуже сильно земля, океаном оперезана, з її горами й лісами, о царю, і піднебесся теж, і сторони світу всі, й проміжні напрямки. Зачувши той крик, вої твої, о бгарато, заціпеніли на місці, здригнулися і вкрилися потом. І занепали духом всі твої, о вождю царів, і стиснулися по зміїному у клубок, подібні слонам, заляканим левом. А ракшас із ревінням оглушливим мов удари грому, підняв палаючий спис, жажливий на вигляд, наблизився в супроводі різноманітно озброєних ракшасів-биків, нищівному Часу в образі Ями подібний.

Бачачи, що наступає він, розлютований, грізний обличчям, а власне військо в страхіві перед ним повернулося здебільшого на втечу, цар Дурьйодхана кинувся тоді на Гхатоткачу, схопивши величезний лук і рик, подібно леву, відаючи. За ним пішов сам володар вангів з десятьма тисячами шалених слонів, подібних горі. Бачачи, що наступає син твій, о великий царю, у супроводі слонячого війська, розгнівався той блукач у ночі. І почалася тоді люта січа, що здійсмає волосся сторчма, між ракшасами, о вождю царів, і раттю

Дурьйодхани. Побачивши слоняче військо, що здійсмається ніби громада хмар, кинулися на нього розлютовані ракшаси зі зброєю у руках, різноманітні лементи видаючи, самим хмарам обтяженим перуницями подібні, стрілами, дротиками, списами, залізними вістрями разячи воїв на слонах. І дротиками, тризубцями, молотами, сокирами, уламками скель і стовбурів дерев разили вони величезних слонів. І побачили ми, о великий царю, слонів з розбитими головами, що спливають кров'ю, з розбитими ногами, яких убивали нічні блукачі. Коли поріділо й розгромлене було воїнство на слонах, Дурьйодхана, о великий царю, кинувся на ракшасів. Лють опанувала ним, і, життя свого не щадячи, обрушив могутній на ракшасів гострі стріли. І вбив там вождів ракшасів син твій Дурьйодхана, о кращий з бгаратів, розлютований великий лучник, — Вегавана, Магараудру, Відьюдджихву й Праматхіна, чотирьох чотирма стрілами вбив великий воїн. І потім ще раз він, невимірний духом, непереборну зливу стріл обрушив, о кращий з бгаратів, на військо нічних бісів.

Бачачи той великий подвиг сина твого, о гідний, запалав гнівом могутній син Бгімасени. Величезний лук напружуючи, громом зі зброєю Індри порівнянний, стрімко кинувся він на Дурьйодхану, ворогів приборкувача. Побачивши його напад, Часом посланому Богу смерті подібного, не здригнувся, о великий царю, син твій Дурьйодхана. Розгніваний, з почервонілими очима, мовив йому той, лютий: «Через тебе, лиховісного, на довгий час вигнані були пандави, обманом переможені у грі в кості, ти, підступний, Крішну примусив в одному платті — під час місячних — з'явитися на збори й образив усіляко, а коли перебувала вона у лісовому ашрамі, володар Синдху, який догоджає тобі, зла душа, скривдив її, батькам моїм образу нанісши, — за ці та інші зlodіяння, о ти, принижувачу роду свого, я прикінчу тебе, якщо бойовища не покинеш!». Сказавши так, син Хідімби, напружуючи свій величезний лук, губу закусивши, куточки рота облизуючи, рясним градом стріл облив Дурьйодхану, як хмара гору водяними потоками в пору дощів.

Так вістить розділ вісімдесят сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 88

Санджайя провадив:

Але той град стріл, навіть для данавів важкий, витримав у битві володар царів, як великий слон — дрібний дощик. А потім, охоплений люття, гучно дихаючи немов змії, великій небезпеці піддався твій син, о туре серед бгаратів! Двадцять п'ять гострих, міцних залізних стріл випустив він, і впали вони стрімко, о царю, на того ракшаса-бика, немов люті отруйні змії на гору Гандхамадану. Ними простроплений, стікаючий кров'ю ніби слон мускусом під час тічки, вирішив той людоджер знищити царя й схопив величезний спис, здатний розтросувати гори. Блискаючий немов величезний метеор, підняв його, як Магхаван — зброю грому, той міцнорукий, сина твого вбити прагнучи. Побачивши, що він його підняв, володар вангів поспішно погнав свого слона гороподібного на ракшаса. На своєму могутньому, чудовому слоні швидкохідному, він досяг на полі бою шляху колісниці Дурьйодхани й своїм слоном захистив колісницю твого сина. Побачивши, що мудрий цар вангів перепинив йому шлях, Гхатоткача, чії очі почервоніли від гніву, о великий царю, той занесений для удару великий спис метнув у його слона. І пущеним його рукою списом уражений, о царю, той упав спливаючи кров'ю і помер у муках. Між тим, могутній володар вангів, спритно ухилився і з того падаючого слона зіскочив на землю. Дурьйодхана ж, падіння відмінного слона узрівши й бачачи, що розбито військо його, сповнився великого розчарування. Але, обов'язок кшатрія шануючи вище за все, й гордість свою, о царю, він, коли почався відступ, залишився нерухомим, як гора. І наклавши на тятиву стрілу, запалом рівну Вогню Часу, він, розгніваний надзвичайно, пустив її в того жажливого нічного біса. Бачачи, що налітає та блискача стріла, як зброя грому Індри, увернувся від неї, завдяки моторності своїй, великий тілом Гхатоткача. І знову він, чії очі почервоніли від гніву, заревів грізно, в усіх істот вселяючи трепет, як хмара в час загину світу.

Зачувши те жахливе ревіння грізного ракшаса, Бгішма, син Шантану, мовив, наблизившись до наставника: «Це ревіння жахливе йде від ракшаса. Безсумнівно, то син Хідімби бореться із царем Дурьйодханою. Жодна істота не може перемогти його в битві. Мерщій туди, благо вам, і захистіть великого долею царя, на якого напав злий душею ракшас, у тім вищий обов'язок нас усіх, о згубники ворогів!». Почувши слова діда, поспішили великі вої притьом туди де був володар Куру, — Дрона й Сомадатта, і Бахліка, Джайядратха, Кріпа, Бхурішравас, Шалья, Читрасена, Вівіншаті, Ашваттхаман, Вікарна і Вінда, Бріхадбала й багато тисяч воїв-колісничних, що пішли за ними хутко біжучи, з бажанням — урятувати твого сина Дурьйодхану.

Але побачивши напад тих убивць, не відступив кращий з ракшасів, міцнорукий, горі Майнаці подібний, з величезним луком у руці, в оточенні родичів озброєних списами, булавами й усякою іншою зброєю. Тоді відбулася люта пря, що здійсмає волосся сторч, між головним з ракшасів і військом Дурьйодхани. Голосний тріск стугонливих луків чуно було з усіх боків, о великий царю, немов від палаючого бамбука, і гуркіт лунав від ударів зброї, що обрушується на броні — захист тіла, о царю, немов від розколу скель. І списи, які метали руки героїв, подібні були летючим повітряним зміям. Тоді надзвичайно розгніваний вождь ракшасів, міцнорукий, натягаючи велетенський лук, видав страхітливий крик. Стрілою з лезом півмісяцем він, гнівний, розсік лук наставника й, зваливши стрілою бхалла прапор Сомадатти, заревів знову. Він простромив Бахліку трьома стрілами в середину грудей, а Кріпу влучив однією, й Читрасену — трьома стрілами. Добре

накладеною й пущеною з лука, натягнутого до вуха, стрілою, наблизившись, вразив він у плече Вікарну, і той опустився на дно колісниць, обливаючись кров'ю. Потім він, невимірний духом, ще десять і п'ять залізних стріл послав, розгніваний, у Бхурішраваса, і вони, його панцир пробивши, негайно увійшли в землю. Він поцілів візників Вівіншати й сина Дрони, і обидва вони впали на дно своїх колісниць, випустивши віжки з рук. Стрілою півмісяцем зрізав він прапор царя Синдху з образом вепра, золотом прикрашений, і другою, о великий царю, розсік його лук. І чотирма залізними стрілами він, з очима, налитими кров'ю, убив чотирьох коней Авантійця, великого духом. З натягнутого до вуха лука, стрілою загартованою і відточеною, він простромив, о великий царю, царського сина Бріхадбалу, — глибоко поцілений, той сів, страждаючи, на дно колісниць. І, стоячи на колісницях, гнівом сильним обійнятий, метав володар ракшасів гострі міцні стріли, і вони прохромили, о великий царю, Шалью, досвідченого в боях.

Так вістить розділ вісімдесят восьмий в Бгішмапарві великої Магабхарати.

Розділ 89

Санджайя провадив:

Всіх тих твоїх змусивши відступити, о кращий з бгаратів, ракшас, жадаючи вбивства, ринувся на Дурьйодхану. Бачачи, що нападає він, стрімкий, на царя, кинулися на нього твої вої, прагнучи його убити, битвою хмільні. Натягаючи луки в талю довжиною, могутні напали на нього одного, рик видаючи, немов згря левів. З усіх боків вони огорнули його зливою стріл, як хмари восени водяними потоками гору. Глибоко простромлений, страждаючи немов слон поранений стрекалом, зринув він тоді у повітря, в усі сторони повертаючись, подібно синові Вінати. І громове ревіння він видав, наче осіння хмара, що лякає відзвуком, піднебесся й простір у всіх напрямках оголошуючи.

Зачувши ж голос ракшаса, цар Юдхіштхіра, кращий з бгаратів, таке слово Бгімасені сказав: «Воістину це бореться ракшас із синами Дхрїтараштри, великими воями, раз чується голос його, що лякає ревом, — бачу, о брате мій, що непосильний тягар він узяв на себе. Дід, розлютований, намірився знищити панчалів, і Пхалгуна, щоб їх захистити, б'ється з ворогами. Обидва ці завдання вирішити потрібно, і ти, о міцнорукий, тепер про них почувши, рушай на захист сина Хідімби, який у великій небезпеці!».

Слову брата корячись, поспішно рушив уперед Вовкопузій, левиним риком вселяючи страх в усіх царів, з великою швидкістю, о царю, немов океан у день зміни місяця. За ним пішли Сат'ядхрїті, син Сучитти, битвою сп'янілий, Шреніман, Васудана, Абхібху, син кашійця, сини Драупаді, великі вої, очолювані Абгіманью, Кшатрадева відважний, а також Кшатрадхарман і Ніла, володар прибережних країн зі своїм військом. Великою раттю колісниць вони оточили сина Хідімби. Із шістьма тисячами розлютованих бойових слонів вони прийшли на допомогу вождеві ракшасів Гхатоткачі, левиним риком, голосним гуркотом колісниць, тупотом копит трясучи землю.

Зачувши шум, сповіщення про їхнє наближення, вої твої сполотніли, охоплені страхом перед Бгімасеною, і повернули назад, о великий царю, залишивши Гхатоткачу. Тоді тут і там зав'язалися сутички між великими духом, твоїми й чужими, тими, що в боях не відступають. Мечучи зброю всякого виду, великі вої спрямовувалися один на одного й наносили удари, перемішавшись у найжорстокішій січі, що жах вселяє в боязких. Коні збивалися зі слонами, піхотинці — з воями-колісничними, один з іншим, на полі прї, о царю, шукаючи великої слави. І раптово піднялася від сутички густа порохнява, ногами й колесами здійнята, від колісниць, коней, слонів і піших воїв. Густий, багряноту диму подібний пил огорнув бойовище, о царю, і стало своїх від чужих не відрізнити. Батько не впізнавав сина, а син — батька в тій бійні, що порушила всі межі й здіймала волосся сторч. І від гromу зброї та людських голосів, великий шум стояв, немов від палаючого бамбука. Там хвилі крові й нутрощів слонів, коней і людей понесла ріка, мохами й водоростями в якій було їхнє волосся. І падаючі в битві з плечей голови людські, голосний стукіт видавали, немов від падаючих каменів. А земля покрилася тілами обезголовлених людей, посічених слонів і порубаних коней. Мечучи зброю різноманітну, великі вої спрямовувалися один на одного й наносили удари. Коні, вершниками керовані, збивалися з кінями на бойовищі, трошили один одного й падали бездиханні. Чоловіки, збиваючись із усією силою із чоловіками, груди в груди, тіснячи один одного, із криваво-червоними очима разили взаємно. Слони, керовані погоничами, від ворогів заслоняючись, бивнями вражали в битві слонів. Покриті пролітою кров'ю, прикрашені прапорами, збившись у купи, вони виглядали мов хмари сяючі блискавками. Деякі, поранені бивнями, з головами списами пробитими, ревучі, металися, гримотючи наче хмари. Деякі з розсіченими надвоє хоботами, інші з відітнутими ногами падали в тім сум'ятті, немов [гори з відсіченими крильми](#),³² інші ж чудові слони, з боками пропоротими слонами ж, рясно проливали кров, як гори — мінералами пофарбовані, дощові потоки по схилах. А ще інші, на яких були вершники, списами простромлені, убиті, виглядали мов гори з обрушеними вершинами. Деякі, охоплені люттю, осліплені сказом, неприборкані, затоптували сотнями колісниць, коней і піших воїв на бойовищі. Кіннотники тнули коней списами й дротиками, а ті на них кидалися немов все змішавши у просторі навколо себе. Колісничні вої з колісничними схоплювалися, юнаки зі шляхетних родин, життя не щадячи, всі сили напружуючи, подвиги творили, не відаючи страху, немов у змаганні на сваямварі. Вони, войовничі, сікли один одного, шукаючи слави, о царю, або неба. І коли відбувався цей жахливий бій, велике військо синів Дхрїтараштри майже всюди відступало.

Розділ 90

Санджайя продовжив:

Бачачи поразку свого війська, цар Дурьйодхана, розгніваний, ринувся сам на Бгімасену, ворогів приборкувача. Схопивши величезний гучний лук, подібний зброї грому Індри, він облив сина Панду рясним дощем стріл. І, наклавши найгострішу стрілу з наконечником півмісяцем, волосся навіть що розсікає, він, люттю обійнятий, зламав нею лук Бгімасени. І, мить вигдавши, наклав великий воїн поспішно стрілу, здатну розколювати гори, і наніс нею удар Бгімасені в груди, міцнорукий. Глибоко нею вражений, страждаючи, облизуючи куточки уст, обіперся хоробрий на прапор свій, золотом прикрашений. Бачачи пригнобленим Бгімасену, так пораненого, запалав гнівом Гхатоткача, всенищівному вогню подібний. Великі вої табору пандавів з Абгіманью на чолі, кинулися з криками на царя, сум'яття сіючи. Побачивши, що нападають вони, розлютовані, й сіють сум'яття, син Бхарадваджи великим воям своїм слово мовив: «Рушайте скоріше, благо вам, захистіть царя! Великий небезпеці він піддається, у безодні нещастя потопаючи! Ці гнівні великі лучники, могутні вої пандавів, очолені Бгімасеною, кинулися на Дурьйодхану. Вони метають всіляку зброю, сподіваючись на перемогу, випускаючи застрашливі крики, цю землю трясучи!».

Почувши ті слова наставника, свої на чолі із Сомадаттою розвернулися на рать пандавів. Кріпа, Бхурішравас, Синдхієць, а також Бріхадбала й обидва великих лучника з Аванті, оточили нащадка Куру. На двадцять кроків просунувшись, уже почали наносити удари сини Панду й сини Дхрїтараштри, воліючи вбити один одного. А син Бхарадваджи міцнорукий, слова ці вимовивши, натягнув великий лук і вразив Бгіму двадцятьма шістьма стрілами. І негайно, міцнорукий, ще раз облив його стрілами мов хмара гору восени потоками дощу. Бгімасена ж могутній, великий лучник, десятьма жалючими простромив його поспішно у відповідь, у лівий бік. Глибоко поранений, у муках, сів раптово, о бгарато, старий воїн на дно колісниць і знепритомнів.

Бачачи, що важко поранено вчителя, сам цар Дурьйодхана й син Дрони ринулися обоє, гнівні, на Бгімасену. Угледівши обох нападаючих, кожний подібний був Ямі в час гину світу, міцнорукий Бгімасена, взявши поспішно палицю, зіскочив з колісниць і став негайно непохитно наче скеля, на полі бою, важку палицю здійнявши, жезлу Ями подібну. Бачачи його з піднятою палицею — немов то була піднесена вершина Кайласи, — разом кинулися на нього каурава й син Дрони. І Вовкопузий з усією швидкістю метнувся, поспішаючи, на тих обох, кращих з могутніх, разом нападаючих. Угледівши ж, що наступає він, розгніваний, виглядом грізний, разом рушили на нього поспішно великі вої кауравів на чолі з сином Бхарадваджи. Всі сповнені бажання вбити Бгімасену, усякого виду зброю у груди Бгіми вони направили, усі разом, з усіх боків сина Панду вражаючи. Бачачи, якій небезпеці піддається великий воїн, зброєю обсипаний, кинулися великі вої пандавів, під кормогою Абгіманью, рятувати його, життя таке дороге за нього віддати готові.

Ніла доблесний, прибережних країн володар, темній хмарі подібний, нерозлучний друга Бгіми, напав, розлютований, на сина Дрони. Великий лучник, із сином Дрони він суперничав постійно. І, лук потужний напружуючи, простромив він стрілою сина Дрони, як колись Шакра, о великий царю, данаву простромив, нескоримого Віпрачитті, що наводив страх на богів, і у гніві, запалом своїм, три світи в трепет приводив. Опереною стрілою Ніли, добре загостреною, прохромлений був син Дрони, і, кров з рани проливаючи, гнівний, прекрасний лук натягуючи, що гримів зброї Індри подібно, вирішив він убити Нілу, кращий з рішучих. Тоді, наклавши на тятіву блискучі стріли бхалла, ковалем ковані, він убив чотирьох коней і звалив прапор Ніли, сьомою ж стрілою бхалла він пробив Нілі груди, і той, глибоко вражений, сів у муках на дно колісниць.

Побачивши, що в нестямі цар Ніла, купі хмар подібний, Гхатоткача, шалений, ринувся стрімко в оточенні братів на сина Дрони, що блищав на ратнім полі. Туди ж кинулися й інші ракшаси, битвою сп'янілі. Нападаючого ракшаса, жакливого виглядом побачивши, кинувся йому назустріч, поспішаючи, сповнений запалу онук Бхарадваджи. І він, розгніваний, наніс удари тим страшного вигляду ракшасам, що були, гнівні, вислані попереду головного ракшаса. Бачачи, що відступають вони під стрілами, що злітають з лука сина Дрони, розгнівався велетень Гхатоткача, син Бгімасени. І створив чарівник, володар ракшасів, великий морок, страшний і жакливий на вид, і сина Дрони на полі бою приголомшив. Тоді від мороку того втікали назад усі свої вої. Вони побачили один одного на землі вбитими, недвижними, порубаними, кров'ю стікаючими — Дрону, Дурьйодхану, Шалью, також і Ашваттхамана, і майже всі великі лучники, які очолювали кауравів, усі колісничні вої загинули, і повалені були слони, і коні разом з вершниками були посічені тисячами. Бачачи те, військо твоє, що втікає до свого табору, і я, о царю, і Деаврата кричали: «Боріться, не біжіть, то — гемонська мара, створена Гхатоткачею на бойовищі, не піддавайтеся мороку!» — але злякані, вони не вірили тому, що ми кричали.

Споглядаючи, як втікають вони, пандави тріумфували й разом із Гхатоткачею левиний рик видали, й зазвучали голосно з усіх боків їх мушлі та барабани. Так військо твоє, розгромлене злим сином Хідімби, бігло навітікача в час сутінковий.

Так вістить розділ дев'яностий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя вів далі:

Тоді серед того великого стогону, цар Дурьйодхана, наблизившись до сина Ганги, привітав його смиренно й почав розповідати про усе, як воно відбулося: про перемогу Гхатоткачи і нашу поразку. Він повідав про те, важко зігхаючи знову й знову, і мовив він тоді, о царю, Бгішмі, патріархові куру: «На тебе покладаючись, як вони — на Васудеву, почав я цю страшну війну з пандавами, о володарю! Одинадцять армій прославлених, що є в мене, коряться разом зі мною твоїм велінням, о згубнику ворогів. І ось я, о тигре серед бгаратів, переможений у битві пандавами на чолі з Бгімасеною, що оперлися на Гхатоткачу. Це палить мою плоть, як палить вогонь сухе дерево, і тому твоєю милістю, о великий долею, хочу я сам убити цього найпідлішого з ракшасів, о діду, зволь же ти підтримати мене в цій важкій справі!». Вислухавши ці слова царя, о кращий з бгаратів, Бгішма, син Шантану, таке слово мовив Дурьйодхані: «Слухай, о царю, мої слова, бо я скажу тобі, о каураво, як треба тобі, о великий царю, поводитися надалі, о згубнику ворогів! У битві слід, о сину мій, у всіх випадках себе охороняти, о ворогів приборкувачу. Тобі завжди боротися слід із Царем справедливості, о бездоганний, з Арджуною, або з обома близнюками, або ще з Бгімасеною. Царський обов'язок вище всього ставлячи, цар зустрічається із царем. Я, Дрона, Кріпа, син Дрони й Крітаварман із племені сатватів, Шалья, син Сомадатти й Вікарна великий воїн, і доблесні брати твої на чолі з Духшасеною — ми будемо боротися за тебе з могутнім ракшасом. Або, якщо таке велике страждання серця твого через цього лютого вождя ракшасів, нехай вийде на поле для битви з лиходієм цар Бхагадатта, що в битві дорівнює Нищителеві твердинь!». Так сказавши цареві, у присутності царів, Бхагадатті він слово прорік, у мові вправний: «Ходи бо негайно, о великий царю, до сина Хідімби, шаленого в битві, у всіх лучників на очах стань проти ракшаса, жорстокого в діяннях, як колись проти Тараки Індра! У тебе — небесна зброя, у тебе — відвага, о карателю ворогів, і з багатьма демонами ти колись вже боровся. Проти нього тепер поборися, о царю-тигре, на чолі війська свого у великій битві, ракшаса-тура вбий, о царю!».

Вислухавши слова Бгішми, проводиря ратей, негайно виступив той з левиним риком на ворогів. Побачивши його, із громом наступаючого, хмарі подібно, повернулися проти нього великі вої пандавів — Бгімасена й Абгіманью, і ракшас Гхатоткача, сини Драупаді, Сатьядхріті, Кшатрадева, о гідний, правитель Чеди й Васудана, а також володар Дашарни.

А Бхагадатта кинувся на них на слоні Супратіці. І почалася тоді битва між пандавами і Бхагадаттою, страшне видовище являючи, розширюючи володіння Ями.

Воями-колісничними пущені стріли, грізно линучи, важко разючі, падали, о великий царю, на слонів і на колісничі. Затяті слони, керовані погоничами, зійшовшись, нападали один на одного безстрашно. Сказом осліплені, шалені в люті своїй, вони, зійшовшись, вражали один одного в тій великій битві вістрями бивнів своїх, булавам подібних. І коні, увінчані султанами, гірляндами, осідлані вершниками із дротиками в руках, керовані ними, налітали стрімко одні на одних. І піші вої наносили піхотинцям удари дротиками й списами, і сотнями й тисячами валилися вони тоді додолу. І вої-колісничні стрілами трубчастими та з вухоподібними наконечниками разили на прі героїв, левиний рик видаючи.

І коли тривала ця битва, що здіймає волосся сторчма, великий лучник Бхагадатта ринувся на Бгімасену на шаленому слоні, що сімома струменями стікав мускусом, як гора з усіх схилів проливаючи воду. Він їхав на голові у Супратіки, сіючи тисячі стріл, о бездоганний, Як Магхаван на Айраваті, що виливає дощі потоком. Зливами стріл уразив цар Бгіму, буцім хмара гору водяними зливами в пору дощів. Бгімасена ж, розлютований, зливами стріл убив, великий лучник, гнівний, сто з лишком його піших охоронців. Бачачи, що вбиті вони, гнівний Бхагадатта погнав, блискучий, ватажка слонів на колісницю Бгімасени. Слон той, спрямований ним наче пущена з тятиви стріла, побіг стрімко на Бгімасену, ворогів приборкувача. Побачивши, що нападає він, повернули на нього стрімко великі вої пандавів, на чолі з Бгімасеною — Кекайі і Абгіманью, та сини Драупаді всі разом, доблесний володар Дашарни і Кшатрадева, о гідний, правитель Чеди і Читракету — всі вони, розлютовані, могутні, несучи небесну зброю незвичайну, оточили, гнівні, з усіх боків того самотнього слона. І багатьма стрілами прострошений, струменями крові стікаючи, красувався великий слон немов цар гір, що блищить кольором руди, дощем обмитої. На слоні, стрімчакові подібному сидячи, ринувся володар Дашарни на слона Бхагадатти. Але витримав натиск того слона Супратіка, царствений слон, як берег морський витримує приплив океану — оселі макар. І, бачачи, що встояв він проти царственого слона Дашарни, великого духом, навіть пандавські вої вихвалили його: «Слава! Слава!». Тоді володар Прагджйотиши, гнівний, чотирнадцять списів метнув у того слона, о кращий з царів. Пробивши його панцир попереду, золотом оздоблений, негайно вони проникнули в нього, немов змії в мурашник. Глибоко прострошений, мучачись, слон той, о кращий з бгаратів, втративши завзяття своє, бігцем кинувся негайно назад. Він біг, видаючи моторошні крики, розтрощуючи своє військо, немов бурхливий вітер — дерева. Коли ж переможений був той слон, великі вої пандавів, левиний рик видаючи гучно, кинулися до січі. Із Бгімою на чолі, вони ринулися тоді на Бхагадатту, мечучи стріли різного виду й різну іншу зброю. Зачувши їхній грізний клич, о царю, на них, наступаючих, розлютованих, шалених, великий лучник Бхагадатта, забувши про страх, погнав свого слона. Стрекалом і носком ноги керований, той видатний зі слонів, немов перетворився в цю мить на полі бою у всенищівний вогонь. Туди й сюди кидаючись по бойовищу, о царю, він сотнями й

тисячами, ошалілий надзвичайно, розтросував купи колісниць, слонів, коней з вершниками й піхотинців. І велике те військо пандавів, ним нищене, стало зменшуватись ніби шматок шкіри, кинутий у вогонь.

Бачачи, що розбито його військо мудрим Бхагадаттою, Гхатоткача, розгніваний, на Бхагадattu напав. Дивовижний велетень із блискучим лицем, із блискаючими очима, він страхітливий образ прийняв, о царю, люттю мов вогнем палаючи. На вбивство слона спрямований, він узяв величезний спис, що розколює навіть гори, і з силою метнув його, могутній, в усі сторони розсипаючи полум'яніючі іскри. Бачачи, що налітає спис, із силою кинутий, палаючи вогнем, пустив хутко блискучий цар, глибоко-разючу стрілу з вістрям півмісяцем і нею розсік той величезний спис. Розсічений надвоє, упав той спис, оздоблений золотом, немов Шакроу пущена велика зброя грому, що впала з піднебесся. Побачивши, що впав той спис, зломлений навпіл, цар узяв великий дротик з позолоченим ратищем, палаючому полум'ю подібний, і, скрикнувши: «Стій, стій!» — метнув його в ракшаса. Бачачи, що налітає він повітрям, зброї грому подібний, ракшас угору злетів притьмом, перехопив його й лемент видав, і негайно він переломив його через коліно, о бгарато, на очах у володаря царів, і немов диво те було. Побачивши той подвиг, могутнім ракшасом створений, навіть боги на небі з гандхарвами разом і мудреці, здивовані були, а також пандави, великі лучники, із Бгімасеною на чолі криками: «Слава, слава!» — оголосили землю. Чуючи голосні вигуки тих піднесених духом, які раділи так, не стерпів був того великий лучник Бхагадатта, блискучий. Великий лук свій гуркітливий натягаючи, подібний зброї грому Індри, обрушився він стрімко на великих воїв пандавів, пускаючи залізні, блискучі, гострі стріли, яскраво-полум'яніючі. Бгіму він поцілів однією, ракшаса — дев'ятьма стрілами, Абгіманью — трьома, Кекайїв — п'ятьма, і стрілою із золотим оперенням, пущеною з тятиви, натягнутої до вуха, він пробив десницю Кшатрадеви, і той упустив лук свій відразу, разом зі стрілою. П'ятьом синам Драупаді він п'ятьма наніс удари і в люті вбив коней Бгімасени. Трьома стрілами він розсік прапор його, що несе образ лева, і ще трьома іншими, опереними, простромив його візника. І, глибоко поранений Бхагадаттою, страждаючи, опустився Вішока на сидіння колісниць.

Тоді, втративши колісницю, о великий царю, Бгіма, найкращий з бійців-колісничних, схопив палицю і з великої колісниць зіскочив спритно. Побачивши його з піднятою палицею, подібного до гори з піднесеною вершиною, великий страх осягнув твоїх, о бгарато. А в цей же самий час, син Панду з візником Крішною, о великий царю, тисячами вбиваючи ворогів, наблизився туди, де двоє тих чоловіків-тигрів, згубників ворогів, Бгімасена і Гхатоткача, батько й син, схопилися з володарем Прагдхьйотиши. Побачивши ж сутичку великих воїв, о царю, син Панду поспішив до них, о кращий з бгаратів, віючи стрілами. Тоді цар Дурьйодхана, великий воїн, поспішаючи, до війська негайно закликав — полки колісниць, слонів і коней. На ту велику рать кауравів, що наступає стрімко, син Панду прожогом кинувся, несений білими кінями. А Бхагадатта на своєму слоні, о бгарато, військо пандавів топчучи, кинувся у бій на Юдхіштхіру. Тоді жорстока була січа, о гідний, між Бхагадаттою і панчалами, срінджайями та кекайями, що схопилися за зброю. Бгімасена ж тим обом — Кешаві й Арджуні — повідав на полі бою, як відбулося під кінець убивство Іравана.

Так вістить розділ дев'яносто перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 92

Санджайя продовжив:

Почувши, що вбито його сина Іравана, великого горя сповнився Завойовник багатств, зазітхав, змію подібно. І мовив він посеред бою, о царю, Васудеві таке слово: «Дійсно, уже давно віщий Відура передбачав страшне винищення куру і пандавів, велемудрий, тому і застерігав Дхрїтараштру, володаря народу. Багато нескоримих героїв убиті в битві кауравами, о Згубнику Мадгу, і також ті вбиті нами. Кепські справи діються заради корисливості, о кращий з героїв. Хай будуть прокляті багатства, заради яких подібне винищення рідних діється! Краще вмерти без багатства, ніж знайти його через убивство родичів. Що ми знайдемо, о Крішно, якщо вб'ємо тих, що зібралися тут рідних? З вини Дурьйодхани й Шакуні, сина Субали, а також через дурні поради Карни йдуть до загибелі кшатрії! Тепер я розумію, о Згубнику Мадгу, як добре вчинив цар, о міцнорукий, коли просив у Суйодхани тільки пів царства або ж п'ять сіл, але й того не виконав лиходій! Бачачи ж доблесних кшатріїв простягненими на землі, я себе гуджу жорстоко. Ганьба стану кшатріїв! Лише тому, що інакше вважатимуть мене кшатрії у битві безсилим, готовий я до бою із цими родичами моїми, о Згубнику Мадгу. Жени скоріше коней на військо синів Дхрїтараштри! Цей безбережний океан битви я все ж силою рук моїх переборю! Не час тепер у чомусь слабкість проявляти, о Мадгаво!». Коли сказав йому так Партха, Кешава, згубник ворожих героїв, погнав тих білих коней, швидких наче вітер. І голосний шум піднявся у твоєму війську, о бгарато, як у годину припливу в океані, схвильованому бурєю.

Після полудня, о великий царю, зав'язався бій Бгішми з пандавами, грім якого лунав наче від хмари в грозу. Тоді сини твої, о царю, згуртувавшись у битві навколо Дрони, як Васу навколо Володаря, кинулися на Бгімасену. Потім Бгішма, син Шантану, Кріпа, кращий з колісничних бійців, Бхагадатта й Сушарман на Завойовника багатств кинулися. Син Хрїдіки й Бахліка кинулися на Сат'які, а цар Амбаштхака став проти Абгіманью, інші ж, о великий царю, іншим великим воям, і розгорілася тоді пря, страшне видовище являючи і в жах приводячи.

Бгімасена, побачивши твоїх синів, о володарю народу, гнівом запалав у битві, як від жертовної їжі жертovníй вогонь. А сини твої огорнули стрілами сина Кунті, як у пору дощів, о великий царю, гору хмари. Він же, герой, твоїми синами всіяко вражений, о володарю народів, оближуючи куточки уст немов розлютований тигр, повалив тоді, о великий царю, Вьюдохораску важкою стрілою з вістрям підковою, і життя покинуло того. Іншою стрілою — загартованою і відточеною бхаллою — він повалив Кундаліна, як лев — малого звіра. Потім, взявши загартовані, гостро відточені стріли, він сім наклав на тятіву поспішно, до синів твоїх наблизившись, о гідний. І, послані Бгімасеною з міцного лука, ті стріли скинули синів твоїх з колісниць, найбільших колісничних бійців: Анадхрішті, Кундабхеду, Вайрату, Диргхалочану, Диргхабаху, Субаху, також Канакадхваджу. І впали ті герої, пополотнівши, о туре серед бгаратів, як падають дерева манго, всіяні квітами весною. Тоді інші твої сини, о володарю народів, тікали, могутнього Бгімасену самою Смертю вважаючи. Дрона ж героя, твоїх синів спопеляючого, як гору зливами, з усіх боків вкрив у битві стрілами. Там зріли ми небувалу мужність сина Кунті, що, незважаючи на опір Дрони, продовжував убивати синів твоїх. І як велесильний бик витримує дощ, що падає з неба, так Бгіма терпів зливу стріл, пущених Дроною. І дива, о великий царю, чинив там Вовкопузій, що вбивав у бою синів твоїх і в той же час бився із Дроною. І тішився серед синів твоїх, героїв, старший брат Арджуни, о великий царю, як могутній тигр, що полнеє на оленів. Як вовк, що потрапив у середину череди, розганяє худобину, так у битві гнав твоїх синів Вовкопузій.

А син Ганги, Бхагадатта й син Гаутами, великий воїн, стали проти Арджуни в битві, шаленого сина Панду. Той переможний воїн, зброєю своєю їхню зброю відбиваючи, головних бійців твоїх військ віддавав смерті. Абгіманью ж царя Амбаштху, кращого з воїв-колісничних, у світі прославленого, стрілами позбавив колісницю. Позбавлений колісницю, битий славним сином Субхадри, зіскочив з колісницю володар людей. Засоромившись, він метнув свій меч у великого духом сина Субхадри, а сам зійшов на колісницю сина Хрідіки, великого духом. Майстерний у прийомах бою, завдяки спритності своїй увернувся син Субхадри, згубник ворожих героїв, від меча, який летів на нього. І, бачачи, що увернувся від меча син Субхадри: «Слава, слава!» — вигукнули тоді вої, о володарю народів.

Інші на чолі з Дхріштадьумною, боролися з військом твоїм, і також з військом пандавів всі твої боролися. Великий крик підняли там твої й ті, о бгарато, жорстоко тнучи один одного, важкий подвиг творили. Вчепившись у волосся, у хід пускаючи нігті, зуби, кулаками й коліньми наносили один одному удари в сутичці герої, о гідний, ліктями, долонями, гостро відточеними мечами, знаходячи вразливі місця, відправляли вони один одного у житло Ями. Батько бив сина, і син — батька, з потьмареним розумом билися там люди. На полі бою прекрасні луки із золотими руків'ями, о нащадку Бгарати, загублені вбитими, і дорогоцінні сагайдаки, і гострі стріли із золотим та срібним оперенням, змазані сезамовим маслом, блищали, немов змії, що скинули шкіру. І покривали землю мечі з руків'ям зі слонової кістки, прикрашені золотом, щити червлені, кинуті лучниками, золотом оброблені списи й позолочені тризубці, червоні сулиці й дротики, блискучі від золота. Розрубані лежали важкі палиці, залізні булави, сокири й короткі стріли, о гідний, металльні списи, і різнобарвні, золотом оздоблені слонячі покривала різних видів, і султани й опахала із хвостів яків, різноманітна зброя, загублена полеглими мужами, великими воями, які, бездиханні, виглядали немов живі. Покалічені палицями, з головами, булавами розчакнутими, роздавленими слонами, конями або колісницями, лежали чоловіки на землі. І так була тоді земля, о царю, вкрита всюди, немов горами, тілами коней, людей і слонів.

І засіяне було поле дротиками, клинками, стрілами, металльними списками, мечами, тризубцями, дротами із шипами, залізними піками, сокирами, палицями, короткими стрілами, шпичастими ядрами й тілами, зброєю посіченими, — безмовними або слабко благаючими, плаваючими у крові, бездиханними тілами покрита була земля. І помашченими сандалом руками з рукавицями й браслетами, розрубаними ногами відважних воїв, слонячим хоботом подібними, відітнутими головами велеокими із прикріпленими на тюрбанах дорогоцінними каменями, із сережками, блискало, о бгарато, поле. І залитими кров'ю панцирами й розкиданим золотом блискала яскраво земля, як тліючими багаттями. І сагайдаками з розсипаними стрілами, і загубленими луками, і розкиданими всюди дротиками із золотим оперенням, і розбитими колісницями багатьма з гірляндами дзвіночків, і вбитими конями, що валяються в крові з висолопленими язиками, осями від колісниць, прапорами, в'язками стріл, знаменами, розкиданими великими блідо-жовтими мушлями воєначальників, слонами, розпростертими з відрубаними хоботами, вистелена була земля немов дівчина різноманітними прикрасами наряджена.

А з іншими слонами там, що, мучачись від глибоко встромлених дротиків, з хоботів випускали шум і вологу час від часу, здавалося поле бою покритим зітхаючими пагорбами. Різнобарвні корзна, слонячі покривала, жезли з каменем «котяче око», упущені блискучі стрела, дзвіночки слонячих ватажків, розкидані всюди, порвані строкаті попони, оленячі шкури, різноманітні слонячі нашийні ланцюги, позолочені ремені, поламане всіяко знаряддя, металльні списи й кампани, золотом покриті кінські попони, запорошені пилом, і відрубані руки вершників із браслетами, блискучі дротики й гострі мечі та розірвані, пробиті тюрбани там і тут, гарні стріли півмісяцем, золотом прикрашені, прекрасні дорогоцінні царські діаманти й парасолі кинуті, султани й опахала, обличчя героїв, світлі, як лотос або місяць, з гарними сережками, з підстриженими

бородами, із прикрасами, вкриті золотом блискучі сережки, — всім цим вистелена, о великий царю, земля була подібна до неба, засіяного планетами та сузір'ями.

Так ці два великих війська, твоє й чуже, о бгарато, зійшовшись, били один одне на полі прі. І коли, виснажені, розбиті, розтрошені вони були, спустилася нічна пільма, і ми вже не бачили бойовища. Тоді розійшлися війська куру й пандавів, з настанням тої довгої, похмурої, недоброї, дуже страшної ночі. Перемир'я уклавши, і куру, і пандави повернулися тоді до своїх таборів.

Так вістить розділ дев'яносто другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 93

Санджайя провадив:

Потім цар Дурьйодхана і Шакуні, син Субали, син твій Духшасана й син візника непереможний, зібравшись, раду тримали насущну, о великий царю: як перемогти в битві синів Панду з їхніми союзниками. Тоді, порадившись із сином візника й сином Субали могутнім, сказав цар Дурьйодхана всім своїм радникам: «Дрона, Бгішма, Кріпа, Шалья й син Сомадатти не дають відсіч у битві партхам, і я не знаю тому причини. А ті, невразливі, винищують моє військо, і менше війська в мене стає в битві, о Карно, і менше зброї. Долають мене хоробрі пандави, навіть для божеств невразливі, і я впадаю у зневіру — як мені виграти битву?». Тому володареві мужів, о великий царю, мовив син візника: «Не засмучуйся, о краший з бгаратів, я зроблю все, що завгодно тобі. Нехай покине скоріше великий бій Бгішма, син Шантану! Коли піде з бою син Ґанги і складе зброю, я вб'ю, о бгарато, синів Прітхи в битві разом з усіма сомаками у Бгішми на очах, істинно клянуся тобі, о царю! Адже Бгішма завжди був милосердний до пандавів, о царю, і в битві не здатний Бгішма перемогти цих великих воїв. Хоча Бгішма, любить бій та постійно хвастається своєю силою у бою, як же у битві переможе він, друже мій, зійшовшись з пандавами? Йди-но скоріше в табір Бгішми, попроси Бгішму, о бгарато, покласти зброю в цій битві. Після того як складе зброю Бгішма, вважай, що вже вбито пандавів, я один уб'ю їх у битві із полками друзів їх і родичів!».

Коли сказав йому це Карна, син твій Дурьйодхана братові Духшасані там таке слово мовив: «Ходи негайно, о Духшасано, зроби все, щоб повністю готові були всі, хто йде за нами». Сказавши так, мовив потім цар, володар народу, Карні: «Коли я вмовлю піти з бою Бгішму, кращого з людей, я до тебе негайно прийду, о приборкувачу ворогів, і тоді, о чоловіче-тигре, ти виграєш бій».

І негайно кинувся тоді вперед твій син, о володарю народів, з усіма братами разом, як з богами Вершитель ста жертвопринесень. Тоді того чоловіка-тигра, тигрові подібного відвагою, негайно посадив на коня брат його Духшасана. У браслетах на передпліччях, увінчаний діадемою, із прикрасами на руках, о великий царю, блищав володар людей, син Дхрїтараштри, подібно великому Індірі. Найчудовішим запашним сандалом змашений, подібний до квітів бханді та розплавленому золоту подібний, в незапорошені шати одягнений, сяяв цар, як променисте осіннє сонце. За ним, чоловіком-тигром, до намету Бгішми прямуючи, йшли прославлені в усьому світі стрільці з лука, і брати, великі лучники, як Тридцять за Володарем Васу. Деякі їхали на конях, деякі ж — на слонах, о бгарато, деякі на колісницях, кращі з воїв, з усіх боків його оточуючи. Друзі володаря землі, які озброїлися заради його захисту, з'явилися там, як згуртовані навколо Шакри безсмертні на небесах. Шанований народом куру, йшов володар, великий воїн кауравів, до намету прославленого сина Ґанги, о царю, супроводжуваний з усіх боків, навколо нього згуртованими, єдиноутробними братами. Прихильний, правцю свою, слонячому хоботу подібну, для всіх ворогів нищівну, час від часу піднімаючи, приймав він з усіх боків поклоніння людей, що здіймали складені долонями руки, та слухав хвалебні слова мешканців різних країн. Велеславний, оспіваний сутами і магадхами, всім у відповідь почесні робив усього світу володарів володар. З усіх боків оточували великого духом люди з палаючими золотими світильниками у руках, заправлених запашним кунжутним маслом. І, оточений тими золотими блискучими світильниками, цар сам блищав ніби місяць, що єднається із сяючими великими планетами. А латники з жезлами у руках і литаврами, обачно розсовували народ в усі боки, шлях розчищаючи.

Досягши потім світлого намету Бгішми, володар людей зійшов з коня і до Бгішмі наблизившись привітав Бгішму й сів на чудове золоте сидіння вкрите найрідкіснішим килимом із чудовим візерунком. І сказав він Бгішмі, склавши долоні, переривчастим голосом зі слізьми на очах: «Прихилившись до тебе в цій війні, о згубнику ворогів, могли б ми перемогти й богів з демонами разом та з Індірою, не те що синів Панду, героїв, із сонмами друзів та їх родичами. Тому, хай змилостивися ти наді мною, о сину Ґанги! Вбий, о владарю, синів Панду, героїв, як великий Індра — демонів. Колись ти казав, о міцнорукий, що вб'єш пандавів, а з ними сомаків, панчалів і карушів, о бгарато. Хай здійсниться це слово твоє! Вбий пандавів і сомаків, великих лучників, будь правдоустим же, о бгарато! Якщо ж із жалости, або через ненависть до мене, чи завдяки злій долі моїй, ти щадиш пандавів, дозволь боротися Карні, світочеві битви. Він переможе синів Прітхи із полками їхніх друзів та родичами!». Коли сказав так Дурьйодхана, син твій, він ні слова більше не мовив грізному своєю відвагою Бгішмі.

Так вістить розділ дев'яносто третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя мовив:

Словами-голками сина твого глибоко вражений, скорботи сповнений, не сказав йому, однак, у відповідь нічого прикрого дід. Довго міркував він, повний суму та гніву, зітхаючи ніби змії, прутом потривожений. У гніві звівши очі, немов увесь світ з богами, демонами і гандхарвами спопеляючи поглядом, кращий зі знавців світу, о бгарато, мовив він спокійно синові своєму таке слово: «Навіщо вражаєш ти мене цими словами-голками, о Дурьйодхано? Скільки маю сили намагаюся я, творячи бажане тобі, у битві приношу в жертву життя, блага тобі бажаючи. Коли хоробрий син Панду задовольнив Агні в лісі Кхандава, у битві перемігши Шакру, достатнім те було свідченням його сили. Коли тебе, о міцнорукий, викраденого силоміць гандхарвами, звільнив син Панду, достатнім те було свідченням. І коли тікали твої брати, о володарю, і син Радхи, нащадок візника, достатнім те було свідченням. І те, що в місті Вірати всім нам, згуртованим, протистояв він один, достатнім було свідченням. У битві шаленого Дрону й мене перемігши, Карну, тебе, і сина Дрони та Кріпу, найбільшого воїна, забрав він наш одяг — достатнім те було свідченням. У битві переміг Партха ніватакавачів на ратнім полі, навіть для Володаря Васу непереможних, — достатнім те було свідченням. Хто у битві перемогти здатний сина Панду, стрімкого на раті? Ти ж, осліплений, не розумієш, що можна вимовляти й чого вимовляти не можна, о Суйодхано. Людина, що йде на смерть, усі дерева бачить золотими. Так само й ти, о сину Гандхарі, все бачиш перевернуто. Сам ти породив цю велику ворожнечу з пандавами й зі срінджайями заодно — борися ж нині з ними на полі, будь чоловіком, а ми подивимося. А я, о муже-тигре, розтрощу всіх сомаків, з панчалами об'єднаними разом, усіх, крім Шикхандіна. Або, ними в битві вбитий, я піду в оселю Ями, або, їх убивши, тобі радість подарую. Позаяк Шикхандін спочатку народився як жінка в царському домі, мужем же вона стала завдяки дарунку, і однаково вона — жінка Шикхандіні. Її я не буду вбивати навіть ціною життя, о бгарато! Як колись створив її Творець, так і залишилася вона жінкою Шикхандіні. Спи спокійно, о сину Гандхарі, завтра буду я вести великий бій, про який будуть розповідати люди поки стоїть земля!».

Коли сказав він так своєму синові, той вийшов, голову привітально схиливши перед старшим, і пішов у свою оселю. Туди прийшовши, цар відпустив усіх слуг і негайно в намет увійшов, ворогів нищитель. Увійшовши ж, володар землі провів там ніч.

Так вістить розділ дев'яносто четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя вів далі:

Коли ж ніч змінилася світанком, володар Дурьйодхана, піднявшись рано, звелів царям: «Шикуйте військо! Сьогодні винищить гнівний Бгішма в битві сомаків!». А той, вислухавши вночі нарікання Дурьйодхани, вважав уже це обов'язком своїм. Високої відчуженості сповнений, відринувши чужу огуду, довго міркував син Шантану, з Арджуною зустрітися в бою прагнучи. Здогадавшись за рухами його, про що думає син Ґанги, Дурьйодхана, о великий царю, поклавив Духшасану: «О Духшасано, шикуй негайно колісницю для захисту Бгішми! Відправ усього тридцять два полки туди. Ось воно прийшло — те, чого багато років ми чекали, — винищення пандавів, разом з їхніми військами і отримання царства. І необхідним тут я думаю подбати про охорону Бгішми. Захищений нами, хай буде він неушкодженим і хай уб'є в битві синів Прітхи!».

Мовив він мені, чистий душею: «Я не буду вбивати Шикхандіна. Адже він був породжений спершу як жінка. Тому уникати його слід мені в битві. Люди знають, що з бажання зробити бажане батькові, я відмовився колись від квітучого царства й від дружини. І ніколи й жодним чином, о кращий з героїв, я не вб'ю у битві жінку або того, хто був жінкою, істинно мовлю тобі. Якщо ти чув, цей Шикхандін колись був жінкою, — як розказано було про те раніше. Так народилася Шикхандіні. Дівчиною будучи, стала вона чоловіком. Він буде боротися, о бгарато, але я нізащо не стану пускати в нього стріли. Всіх же інших кшатріїв, що бажають перемоги пандавам, я вб'ю на полі, сину мій, як тільки наблизяться вони на політ стріли!».

Так мовив мені син Ґанги, кращий з бгаратів, знавець наук. І всією душею я прагну захистити Бгішму. Адже беззахисного лева у великому лісі й вовк уб'є. Не дамо ж вовкові Шикхандіну вбити тигра! Шакуні, мій вуй, Шалья, Кріпа, Дрона, Вівіншаті — нехай захищають сина Ґанги, якщо зберегти його, перемога буде певною!».

Почувши ті слова Дурьйодхани, царі тоді юрмою колісниць з усіх боків відгородили сина Ґанги. І сини твої, обгороджуючи сина Ґанги, рушили з радістю, трясучи землю й небо і вселяючи в пандавів страх. З тими колісницями й зі слонами, міцно згуртовані, розташувалися на полі бою, спорядившись, великі вої, Бгішму оберігаючи, як Тридцять — Носія ваджри у війні богів і асурів, — всі вони стали так, щоб захистити того великого воїна.

Тоді цар Дурьйодхана знову мовив братові: «Юдхаманью прикриває ліве колесо Арджуни, Уттамауджас — праве, сам же Арджуна — Шикхандіна. Зроби так, о Духшасано, щоб, прикритий Арджуною і залишений без уваги нами, він не вбив нашого Бгішму!». Ці настанови брата вислухавши, син твій Духшасана виступив з військом, поставивши Бгішму на чолі.

Побачивши Бгішму, оточеного купою колісниць, Арджуна, кращий з колісничних воїв, сказав Дхріштадьюмні: «Постав сьогодні, о муже-тигре, проти Бгішми, о бездоганний, Шикхандіна, я буду прикривати його, о нескоримий!».

Тоді Бгішма, син Шантану, виступив з військом великим, лавою «магічний квадрат» — його вишикувавши на бойовищі. Кріпа, Крітаварман, Шибі, великий воїн, Шакуні й цар Синдху, та цар Камбоджі Судакшина — усі разом із Бгішмою і твоїми синами, о бгарато, стали перед усіма військами на чолі тої лави. Дрона, Бхурішравас, Шалья та Бхагадатта, о гідний, на правому крилі лави розташувались, а озброєні Ашваттхаман, Сомадатта й обоє з Аванті, великі вої, супроводжувані величезним військом, прикривали ліве крило. Дурьйодхана, о великий царю, оточений з усіх боків тригартами, став у середині лави, о царю, проти пандавів, о бгарато. Аламбуса, кращий з воїв, і Шрутаюдха, великий воїн, у тилу шику всіх військ стали, збройні. Так, військо вишикувавши, о бгарато, постали поглядам тоді твої, у броні одягнені, блискаючи, подібно вогням.

Між тим, цар Юдхіштхіра й Бгімасена, син Панду, Накула і Сахадева, обоє сина Мадрі, стали поперед усіх військ свого шику, оружні. І Дхріштадьюмна, Вірата й Сатьякі, великий воїн, з військом великим стали, чужих ратей нищителі. Також Шикхандін і Переможець, ракшас Гхатоткача, міцнорукий Чекитана і Кунтібходжа мужній, стали на полі бою, о великий царю, великим військом оточені. Абгіманью, великий лучник, і Друпата, великий воїн, і п'ятеро братів Кекайїв стали там, для битви озброєні. Так, великий шик нескоримий виставивши навпроти, стали хоробрі пандави, готові до бою, о гідний.

Твої ж, приготувавшись до битви, володарі людей, ринулися разом з військами проти синів Прітхи, Бгішму на чолі поставивши, о володарю. Так само і пандави, о царю, очолені Бгімасеною, рушили в бій на войовничого Бгішму, жадаючи перемоги. З риканням і радісними вигуками, під спів кракачів та рогів, під бій барабанів, литавр, бубнів, цимбалів, ринулися пандави, жажливе ревіння видаючи. І під грім барабанів, литавр, і мушель, тамбуринів, левиний рик видаючи, пританцювуючи із усілякими стрибками, заревли ми у відповідь і рушили на них, поспішаючи стрімко, розлютовані. Великий шум тоді піднявся.

Спрямовуючись один на одного, зіткнулися в битві, і від великого гуркоту здригнулася тоді земля. Заметушилися у повітрі птахи, видаючи жажливі лементи, і сонце, ясне на сході, тепер померкло. Бурхливі вітри задули, прийдешній жах сповіщаючи, і завили там моторошні шакалиці з хрипким риданням, про велику бійню, що почалася, віщуючи. Запалали сторони світу, о царю, дощ пилу і кісток упав, із кров'ю змішаний. Їздові тварини заплакали, сльози з очей пускаючи, у тривозі вони випорожнювалися і мочилися, о володарю народів. Чулися гучні голоси незримо, о туре серед бгаратів, моторошні крики завиваючих ракшасів-людоджерів. З'явилися, налетівши, стерв'ятники, чаплі, ворони, розташувалися там навколо собаки, різні звуки видаючи. Великі метеори, палаючи, обрушувалися на денне світило й падали стрімко на землю, велике лихо віщуючи. У великому сум'ятті сутички постали великі раті синів Панду й синів Дхрітараштри, громом мушель і тамбуринів трясучись, як ліс буревієм. І гомінкий шум піднявся від тих юрм царів, слонів і коней, що зішлися у недобру годину, немов від схвильованих ураганом океанів.

Так вістить розділ дев'яносто п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 96

Санджайя сказав:

Абгіманью на прекрасній колісниці, веденій чудовими гнідими кіньми, кинувся на величезне військо Дурьйодхани, сіючи зливи стріл мов хмара — потоки вод. І не могли твої чоловіки-бики роду Куру зупинити гнівного сина Субхадри, ворогів винищувача, що ллє зброю потоком, коли заглибився він у невичерпний океан їх війська на полі прі. Випущені ним у битві стріли, о царю, ворогів що скидають, відправляли героїв кшатріїв ув оселю Царя примар. Жезлу Ями подібні, страшні наче палаючі отруйні змії, посилав стріли в битві гнівний син Субхадри. В мить валив син Пхалгуни колісничного воїна з колісниці, вершника з коня, бійців на слонах — зі слонами разом. Той подвиг великий і надзвичайний у битві, схвалили царі, радіючи за сина Пхалгуни й шану йому віддали. І блищав син Субхадри ті раті розсіюючи, як мете вітер в усі боки трав'яну купу. Не сподівалися на рятівника війська твої, перед ним відступаючи, подібно слонам, загрузлим у болоті. Всі твої війська розсіявши, о царю, став Абгіманью, кращий з воїв, немов палаючий вогонь без диму. І ніхто із твоїх не міг протистояти йому, як палахкотливому вогню метелики, на смерть приречені. Всім ворогам нанісши удари, постав поглядам великий воїн пандавів, великий лучник, подібний до Носія ваджри з блискавицею ж у руці. І його лук, позолочений із задньої сторони, який він направляв усюди, о царю, подібний був блискавкам серед хмар. І стріли, загострені й загартовані, злітали з нього в битві немов у лісі рої бджіл, о царю, з квітучого дерева. І коли мчався той великий духом син Субхадри на колісниці, що гримить мов хмара, ніхто не міг спіймати миті щоб уразити його. Приголомшивши Кріпу, Дрону, сина Дрони, великого міццю, і царя Синдху, великого лучника, легко й успішно просувався він. Ми бачили лук його, що обертався по колу, о гідний, військо твоє спопеляючи, диску сонячному подібний. І, на нього дивлячись, на подвиги його, стрілами-променями спопеляючого ворогів, думали герої-кшатрії, що двоє Пхалгун у цьому світі існує. А та велика бгаратійська рать, ним мордована, туди й сюди хилилася, немов сп'яніла жінка.

Розгромивши теє військо й у трепет привівши великих воїв, він дарував радість друзям, як Володар Васу, коли переміг Майю. А розбиті війська твої підняли у муках страшне ревисько, грому грозових хмар подібне.

Страшне ревіння твоїх військ почувши, — як від бурі схвильованого океану в час припливу, — мовив тоді цар Дурьйодхана синові Рішьяшрінги: «Цей нащадок Крішні, великий лучник, немов другий Пхалгуна громить воїнство моє, як Врітра — воїнство богів. І я не бачу іншого могутнього засобу зцілення від нього, крім тебе, о кращий з ракшасів, який осяг у досконалости всі науки ворожби. Поспіши ж бо вбити героя, сина Субхадри, а ми під проводом Бгішми й Дрони вб'ємо синів Прітхи!». Коли він так йому сказав, могутній вождь ракшасів, блискучий, рушив негайно в бій, дотримуючись веління твого сина, громове ревіння видаючи, немов хмара в пору дощів. Громовий голос той зачувши, схвильовалося із краю в край велике військо пандавів, о царю, немов багатководний океан. І багато чоловіків, о царю, тим голосом злякані, упали на землю, з дорогим життям прощаючись. Але родич Крішні, лук схопив приготувавшись, і кинувся, радіючи, на те чудовисько, немов пританцьовуючи на приступці колісниці. Тоді ракшас гнівний, сина Арджуни зустрічаючи на ратнім полі, почав громити його військо, від нього неподалік розташувавшись. Велика ж рать пандавів, яку винищував він, виступила проти чудовиська на битву, як воїнство богів проти Бали. І жорстоким був бій того війська, о гідний, зі страхітливим ракшасом, який бив його на полі бою. Тоді, виявляючи відвагу свою, тисячами стріл розсіяв ракшас ту велику рать пандавів. І так, чудовиськом, страшним виглядом, нищене на полі битви, бігло в страхів військо пандавів.

Розчавивши тоді те військо, як слон — зарості лотосів, розвернувся він тоді проти синів Драупаді могутніх. Ті сини Драупаді, великі лучники, бійці, усі кинулися, гнівні, на ракшаса, як п'ять планет на сонце. І придушений був тими хоробрими, кращий з ракшасів, немов місяць п'ятьма планетами в страшну годину гину світу. Тоді Пратівіндхья, могутній, простромив демона негайно гострими залізними стрілами з незатупленими наконечниками. Вони пробили його лати, й блищав кращий з ракшасів наче велика хмара, пройнята променями сонця. Тими стрілами, плавленим золотом покритими, прохромлений, о царю, подібний був син Рішьяшрінги горі з палаючою вершиною. Тоді у великій битві, ті п'ятеро братів поцілили вождя ракшасів гострими стрілами, плавленим золотом прикрашеними. Поцілений стрілами немов страшними розлютованими зміями, розгнівався вельми Аламбуса, о царю, немов сам володар змій. Важко поранений, о великий царю, усього на мить, о гідний, знепритомнів він, тими великими воями влучений. Очутившись, удвічі в гніві зрослий, він розсік стрілами їхні прапори й луки. І одного за одним, трьома стрілами кожного, ніби на сміх вразив Аламбуса, великий воїн-колісничний, немов пританцьовуючи на приступці колісниці. І ракшас, розгніваний, негайно вбив коней у тих великих духом, гнівний, і візників, могутній. І ще він уразив їх, натхнений, гострими стрілами багатьох видів, сотнями й тисячами. Позбавивши колісниць великих лучників, стрімко ракшас там обрушився на них, блукач у ночі, убити їх бажаючи.

Бачачи, що шматує їх у битві той злісний душею ракшас, син Арджуни кинувся на ракшаса в бій. І двобій відбувся між ними, як між Врітрою і Володарем Васу, і бачили її всі, твої та пандави, великі вої. Зійшовшись у жорстокому двобої, взаємно палаючи люттю, о великий царю, дивилися вони один на одного, могутні, з очима червоними від гніву, Вогню Часу подібні обоє, на ратнім полі. Жахливою була їхня зустріч, бідою обтяжена, як Шакри і Шамбари бій, під час війни богів і асурів.

Так вістить розділ дев'яносто шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 97

Дхрітараштра спитав:

Синові Арджуни, героєві, у битві ворогів що винищує, великому воїнові, як протистояв Аламбуса на герці, о Санджайє, і як — синові Рішьяшрінги, син Субхадри, ворожих мужів згубник? Про те розкажи мені воістину, як воно було там. І що Завойовник багатств вчинив серед моїх військ, о Санджайє, або ж Бгіма, кращий з могутніх, чи ракшас Гхатоткача, або Накула, Сахадева, чи Сатьякі, великий воїн, — усе розкажи мені про те, адже майстерний ти оповідач еси.

Санджайя відповів:

Слухай, я повідаю тобі про бій, що здійсмає волосся сторчма, який відбувся між вождем ракшасів і сином Субхадри, о гідний. І як Арджуна в битві й Бгімасена, син Панду, Накула і Сахадева на полі бою, виявили відвагу, так і твої всі, очолені Бгішмою й Дроною, небувалі подвиги різні здійснили безстрашно.

Аламбуса ж, знову й знову голосне ревіння видаючи, загрожуючи, ринувся стрімко в бій на Абгіманью, великого воїна. «Стій, стій!» — вигукнув він. І кинувся син Субхадри, о царю, на герць, увесь час рикаючи по-левиному, — на сина Рішьяшрінги, великого лучника, залятого ворога його батька. Тоді зустрілися на колісницях чоловік і ракшас, кращі з колісничних воїв, немов бог з демоном, кращий з ракшасів — чаклун — і син володаря небесної зброї, Пхалгуни. Тоді трьома гострими стрілами, о великий царю, прохромив син Крішні сина Рішьяшрінги у битві, та ще п'ятьма вразив його. Аламбуса ж, розгніваний, родича Крішні негайно дев'ятьма швидкими стрілами в груди вдарив, немов великого слона стрекалами. Потім тисячею стріл спритний біс нічний вразив сина Арджуни в сутичці, о бгарато. На це, гнівний Абгіманью дев'яносто гострих стріл, міцно злагоджених, пустив у широкі груди ракшаса, і вони негайно увійшли в його тіло, поцілвши вразливі місця. І простромлений ними в усе тіло, блищав володар ракшасів, о царю, немов гора, засіяна

квітучими кіншуками. І, несучи ті стріли із золотим оперенням, подібний був кращий з ракшасів, могутній, палаючий горі. Потім, о великий царю, гнівний син Рішьяшрінги, могутній, обволік стрілами сина Крішни, великому Індрі рівного. Пущені ним гострі стріли, жезлу Ями подібні, простромивши Абгіманью, у землю увійшли. І так же стріли, випущені сином Арджуни, золотом оздоблені, поціливши Аламбусу, у землю увійшли. Все ж син Субхадри, міцно злагодженими стрілами чудовисько на полі бою здолавши, змусив його повернутися назад, як колись Шакра в битві Майю.

Тікаючи, демон битий супротивником, велику ворожбу вчинив, піймано серед дня створивши. Тоді всіх обійняло пійманою на полі й не бачили вже ні Абгіманью, ні своїх, ні чужих. Абгіманью ж, радість куру, побачивши настання тої страшної пійманої великої, узяв найгрізнішу зброю, що світло творить. Тоді увесь світ став явою для погляду, о володарю землі, і так розтрошив він чаклунство злого душею ракшаса. І володарний воїн могутній, обволік вождя ракшасів стрілами, міцно злагодженими. І багато інших чарів, до яких удався був ще той ракшас, відбив невимірний духом відун усіх видів зброї, син Пхалгуни. І тоді чудовисько, чие знищене було чаклунство, тікало, під зливою стріл, покинувши колісницю у великому страху.

Коли переміг він підступного на прі ракшаса, почав трошити своє військо на полі син Арджуни, як лотоси в лотосовому ставку осліплений тічкою ватажок лісових слонів. Тоді Бгішма, син Шантану, бачачи, що тікає те військо, осадив сина Субхадри великою раттю колісниць. Оточивши того героя колом, прийнялися завзято сікти його стрілами сини Дхрітараштри, більшим числом на одного наступаючи. Той герой серед колісничних воїв, батькові відвагою рівний і Васудеві подібний доблестю й міццю, різноманітні подвиги здійснив, гідні обох — і батька, і стрія, — кращий з володарів усякої зброї.

Тоді Завойовник багатств, о царю, який ішов на підмогу синові, убиваючи воїв твоїх, приступився на прі до Бгішми, непримиренний. І так само батько твій Деваवрата, о царю, приступився до Партхи, як Демон Затемнення (*Раху*) до Сонця. Тоді твої сини, о володарю народів, з колісницями, слонами й кіннотою, оточили Бгішму і відгородили його з усіх боків. Точно так само і пандави, о царю, оточили Завойовника багатств, у броні одягнені, до великого бою приготувавшись, о туре серед бгаратів.

Син Шарадвана тоді Арджуну, проти Бгішми що став, двадцятьма п'ятьма стрілами вкрив. Сат'які, пандавам догодити прагнучи, проти виступивши, простромив його гострими стрілами, подібно тигрові, що напав на слона. А Гаутама спритно дев'ятьма стрілами, пір'ям чаплі оснащеними, нащадка Мадгу в груди вразив, розгніваний. Тоді онук Шині, великий воїн, поранений тяжко, теж, гнівний, страшну стрілу, для Гаутами смертоносну, послав. Її, що стрімко налітає, блиском громовій зброї Шакри подібну, надвоє розсік розгніваний син Дрони, надзвичайно запальний. Тут онук Шині, залишивши Гаутаму, кращого з колісничних бійців, ринувся на сина Дрони, як Раху на місяць. Син Дрони розсік надвоє лук його, о бгарато, і, позбавленого лука, ударами стріл його обсипав. Той, взявши інший лук, для ворогів смертоносний, напругу що витримує надійно, шістдесятма стрілами вразив його в обидві руки й у груди. Поцілений ними, на мить приголомшений, опустився він, мучачись, на дно колісниць, за ратище прапора вхопившись. Опритомнівши, блискучий нащадок Дрони, поранив, гнівний, нащадка Врішні залізною стрілою, вона ж, онука Шині простромивши, увійшла в землю, як могутній молодий змії у нору весняної пори. Потім іншою стрілою-бхалла — син Дрони розсік у битві чудовий прапор нащадка Мадгу й левиний рик видав. І ще затьмарив він його жажливими стрілами, о бгарато, як хмара — сонце наприкінці літа, о великий царю. А Сат'які, о великий царю, відбивши той рій стріл, негайно роями стріл сина Дрони вразив неодноразово. І як ніби сонце, що від низки хмар звільнилося, став палити сина Дрони онук Шині, згубник ворожих героїв. І ще його, піднесеного, тисячею стріл обволік Сат'які й заревів могутньо.

Бачачи, що долає того сина його, як Раху — нічне світило, кинувся на онука Шині блискучий Дрона. І дуже гострою стрілою простромив він того у великому бою, прагнучи виручити сина свого, якого терзав нащадок Врішні. Сат'які ж, перемігши великого воїна, сина його наставника, простромив Дрону двадцятьма стрілами, цілком залізними. А в той же самий час син Кунті Білокінний ринувся, гнівний, у бій на Дрону, великий воїн. Тоді зійшлися у великій битві Дрона та Партха, о великий царю, як [Будха й Шукра на небі](#).³³

Так вістить розділ дев'яносто сьомий в Бгішмапарві великої Магабхарати.

Розділ 98

Дхрітараштра спитав:

Як зійшлися на герці обидва героя — Дрона, великий лучник, і син Панду, Завойовник багатств, про те розкажи мені, о Санджайє. Адже завжди дорогий був син Панду мудрому синові Бхарадваджи, і наставник у бою завжди Партсі дорогий, о Санджайє. Обидва колісничних бійця не наситяться повік битвою та люттю, як леви. Як зійшлися в сутичці син Бхарадваджи і Завойовник багатств?

Санджайя відповів:

У битві Дрона Партху не вважав дорогою йому людиною, як і Партха вчителя, обов'язок кшатрія ставлячи понад усе. На полі бою, о царю, кшатрії не ухиляються від сутички один з одним, але б'ються, не роблячи розходжень, і з батьками, і з братами.

В бою, о бгарато, Партха простромив Дрону трьома стрілами, але той не думав спочатку, що ті стріли злетіли з лука Партхи в битві. І знову зливою стріл обволік його Партха. І зайнявся той гнівом, немов вогонь у

лісовий хащі. Тоді огорнув Дрона Арджуну, о вождю царів, міцно злагодженими стрілами, о бгарато. Тоді цар Дурьйодхана послав Сушармана, щоб він зайняв, о царю, на бойовищі місце поруч із Дроною. І володар тригартів, могутньо лук натягаючи у гніві, огорнув Партху стрілами із залізними вістрями. Пущені обома, стріли блищали в піднебессі наче гуси, о великий царю, в осіннім небі. Сина Кунті досягши, впилися в нього всі ті стріли, о владарю, як птахи в дерево, що гнеться під вагою плодів. Арджуна ж, клич видавши, тригартського царя із сином стрілами поцілив, видатний з колісничних бійців. Вони ж, Партхою поцілені, як Часом наприкінці юги, на Партху й кинулися, на смерть зважившись, і потік стріл пустили в колісницю сина Панду. Той потік стріл, о володарю царів, тоді потоком же стріл перехопив син Панду, подібний горі під водяною зливою. І незвичайну ми бачили моторність рук Бібхатсу, який, коли обрушилася на нього нездоланна злива зброї та безліч стріл, відбив її один, як вітер — хмари. І в захват прийшли від того подвигу Партхи боги й демони.

І, розгнівавшись на тригартів, о бгарато, зброю Вітру обрушив на них Партха, о великий царю, у гушавині бою. І вітер тоді піднявся, збуривши небо, гаї дерев і багатьох воїв повалив.

Тоді Дрона, побачивши жахливу зброю Вітру, сам іншу страшну зброю пустив у хід, о великий царю, — зброю Каменю. І коли пустив у бій ту зброю Дрона на великій прі, улігся тоді вітер і прояснилися сторони світу. Потім син Панду, герой, позбавив у битві стійкості й відваги колісничні раті тригартів і примусив їх до втечі.

Тоді цар Дурьйодхана, Кріпа, видатний з колісничних бійців, Ашваттхаман, потім Шалья і володар Камбоджи Судакшина, Вінда й Анувінда та Бахліка зі своїми бахліками, великим юрмищем колісниць оточили Партху з усіх боків. І так само Бхагадатта й Шрутаюс могутній, оточили Бгіму слонячим військом з усіх боків. А Бхурішправас, Шалья і син Субали, о володарю народів, роями різних стріл негайно обволокли обох синів Мадрі. Бгішма ж разом з усіма воями сина Дхрїтараштри, підступивши до Юдхіштхіри, оточив його звідусіль.

Побачивши наступаюче слоняче військо, Вовкопузий, син Прїтхи, герой, облизав куточки уст, цареві звірів у лісі подібний. Потім він, кращий з колісничних бійців, схопивши палицю, зіскочив швидко з колісниці й жах навів на воїнство твоє у великій битві. Побачивши його з палицею у руці, ті вої на слонах оточили на полі бою, насторожені, Бгімасену з усіх боків. Серед слонів опинившись, блищав син Панду буцім сонце посеред великого скупчення хмар. І той бик серед пандавів почав розганяти палицею слоняче військо, немов вітер — небувало густу купу хмар. А ті слони, яких бив могутній Бгімасена, крики болю на полі бою видавали, гуркочучи немов хмари. І, багаторазово поранений бивнями слонів, красувався Партха в гушавині бою, розквітлій ашоці подібний. Схопивши слона за бивень, він той бивень виривав і тим же бивнем разив слона в голову. Валив він їх у битві, немов з жезлом у руці Бог смерті. Закривавленою палицею махаючи, сам весь вкритий жиром і мозком убитих, у вбранні кривавому був він постав поглядам, Рудрі подібний. А побиті слони, ті, що були ще не вбиті, розбігалися в усі боки, о царю, своє ж воїнство топчучи. І через тих величезних слонів, що металися усюди, о туре серед бгаратів, все військо Дурьйодхани знову кинулося навтікача.

Так вістить розділ дев'яносто восьмий в Бгішмапарві великої Магабхарати.

Розділ 99

Санджайя продовжив:

Опівдні ж, о великий царю, відбувся грізний, як кінець світу, жорстокий бій між Бгішмою і сомаками. Син Ґанги, кращий з колісничних бійців, сотнями й тисячами гострих стріл трошив раті пандавів. Батько твій Дежаврата м'яв те військо, як топчуть череди биків поле стерні. Дхрїштадьюмна й Шикхандін, а також Вірата і Друпата, наблизившись до Бгішми, разили стрілами великого воїна. Тоді, простромивши Дхрїштадьюмну й Вірату трьома стрілами кожного, у Друпату він послав залізну стрілу, о бгарато. Вражені на полі бою Бгішмою, великим лучником, винищувачем недругів, розлютилися вони, о царю, немов змії потоптані ногою. І Шикхандін простромив прабатька бгаратів, але, у думках вважаючи його жінкою, не став наносити йому удару непохитний. Дхрїштадьюмна ж, палаючи в битві гнівом, як вогонь, поцілив діда трьома стрілами в обидві руки й у груди, Друпата двадцятьма п'ятьма, Вірата десятьма стрілами, Шикхандін же двадцятьма п'ятьма вістрями вразив Бгішму. Ними, великими духом, у бою поранений, о великий царю, красувався Бгішма, наче квітами всіяна червона ашока весною. І вразив їх у відповідь син Ґанги трьома стрілами, що б'ють без промаху, кожного, а стрілою бхалла розсік лук Друпати, о гідний. Той, взявши інший лук, влучив у Бгішму п'ятьма і його візника трьома гострезними стрілами в гушавині бою.

Тоді, о великий царю, Бгіма, п'ятеро синів Драупаді, Кекаї — п'ятеро братів — і Сат'які із племені сатватів, бажаючи блага Юдхіштхірі, на сина Ґанги кинулися — на порятунок Панчалійському й тим, кого Дхрїштадьюмна очолював у битві. І так само всі твої, Бгішму захистити готові, виступили проти воїнства пандавів зі своїми військами, о володарю мужів.

І почалася там велика різанина, запекла і безладна, між твоїми і тими мужами, та кіньми, колісницями, слонами, примножуючи володіння Ями. Колісничний воїн, підступивши до колісничного, відправляв його в житло Ями, і так само інші нападали на піших воїв і на вершників на слонах і конях тут і там, та відправляли один одного в інший світ міцно злагодженими стрілами й усякого виду страшною зброєю, о володарю

народів. І коні мчали в усі сторони по ратному полю колісниці, що втратили бійців, з убитими візниками. Мордуючи у великій кількості людей і коней, о царю, швидкі мов вітер, здавалися вони містами гандхарвів. А самі вої-колісничні, що втратили колісниці, в обладунки одягнені, запалом обдаровані, усі в тюрбанах, із сережками, прикрашені намистами й браслетами, красою рівні божим синам, відвагою — Шакрі рівні у бою, багатством Вайшравану переважаючи, мудрістю — Бріхаспаті, усього світу володарі, герої, — там і тут, о володарю народів, поставали вони погляду втікачами, немов прості люди. І слони, о кращий з воїв, чудових наїзників що втратили, мчалися, свої ж полки топчучи, усілякі крики видаючи. Видно було, як мечуться вони в усі боки, о гідний, серед розкиданої зброї, султанів, парасолів, прапорів, зброї, стрекал, дзвіночків та списів, горам або хмарам подібні ї, як хмари громкі. І твоїх і тих, о володарю народів, зріли ми слонячих погоничів, від тих слонів відсталих, які металися так само в сум'ятті бою. І бачив я сотні й тисячі коней, що з різних країн походять, прикрашених золотом, швидких наче вітер, і вершників з убитих коней ми бачили всюди — з мечами в руках, які біжать рятуючись втечею з поля бою. Біжучи, слон зі слонем зіткнувшись у великій битві, мчався стрімко, мнучи піших і кінних, так само й колісниці трощив слон на ратному полі, а колісниця, досягши пішого або кінного, о царю, чавила коней і людей на полі. Так усіляко вони трощили один одного.

І коли тривала та люта, великого страху битва, жаклива ріка потекла хвилями із крові й нутрощів — із греблями з нагромаджених кісток, із травою й водоростями з волосся убитих, із загатами з колісниць, вирами зі стріл, з рибами-конями, неприступна, каменями-головами посипана, крокодилами-слонами повна, пінна панцирами й тюрбанами, з острівцями з луків і обмілинами з мечів, з густими гаями із прапорів і прапорців по берегах з тіл смертних, які вона підмивала, юрмами пожирателів трупів засіяна, володіння Ями множаючи. І багато кшатріїв, героїв, о царю, через ту ріку переправлялися на конях, слонах і колісницях, як на кораблях, забувши про страх, у великій битві. Вона ж несла боязких, зневірених, [як Вайтарані несе загиблі душі в місто Царя примар](#).³⁴

І виголюшували там кшатрії, побачивши те велике побоїще: «З вини Дурьйодхани до загибелі йдуть каурави! Як міг він, злий душею син Дхритараштри, володар народів, ненависть відчувати до добродесних синів Панду, жадібністю осліплений!». Такі слова всюди чулися там, о бгарато, разом з похвалами пандавам, для синів же твоїх досить несприятливі. Вислухавши тоді ті слова, які казали всі вої, найгірший в усьому світі, син твій Дурьйодхана Бгішмі, Дроні, Крипі, а також Шалї сказав, о бгарато: «Боріться, не хвастаючи собою! Чого ви ждете?».

Потім продовжилася битва куру з пандавами, о царю, тодішньою грою в кості породжена жаклива бійня. Ти бачиш тепер, о сину Вічитравірі, який плід того, що не почув ти колись застережень від великих духом! Ні сини Панду, о царю, з військами своїми й союзниками не щадять життя у битві, ні каурави, о володарю народів. З цієї причини триває страшне винищення людей — чи волею долі, о муже-тигре, але також і через твій гріх, о володарю!

Так вістить розділ дев'яносто дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 1 0 0

С ан д ж а й я м о в и в :

Арджуна ж, о чоловіче-тигре, царів, очолюваних Сушарманом, відправляв ув оселю Царя примар гострими стрілами. Тоді Сушарман простромив Партху стрілами й Васудеву сімдесятьма, а Партху ще дев'ятьма. Потокм своїх стріл їх відбивши, син Шакри, великий воїн, продовжував посилати воїв Сушармана в житло Ями. Биті Партхою, немов Часом самим у годину кінця світу, тікали вони, коли охопив їх страх на бойовищі, великі вої. Деякі залишали своїх коней, деякі — колісниці, о гідний, інші ж слонів залишали й розбігалися в усі боки. Інші ж вели з поля бою коней, слонів і колісниці, та з великою поспішністю мчалися геть, о володарю народів. Піхотинці, кидаючи зброю, не думаючи друг про друга, розбігалися поодиноці у великій битві, о бгарато. І хоча намагалися втримати їх неодноразово Сушарман та інші славні царі, вони в битві не залишалися.

Бачачи, що розгромлено ту силу, син твій Дурьйодхана, поставивши Бгішму на чолі, який все військо очолював, з усім завзяттям великим, кинувся на Завойовника багатств, заради порятунку життя володаря тригартів, о володарю народів. Тільки він, разом з усіма братами, залишався на бойовищі, сіючи стріли різного виду, інші чоловіки втікали. Так само й пандави, о царю, з усім завзяттям озброївшись, пішли на допомогу Пхалгуні — туди, де розташувався Бгішма. А ті, знаючи грізну міць володаря лука Гандіви, голосними лементами себе підбадьорюючи, зійшлися з усіх боків до Бгішми.

Тоді герой з пальмою на прапорі, рать пандавів стрілами міцно злагодженими покрив на прі. Й коли наступив полудень, о великий царю, усе ще куру з пандавами боролися, разом змішавшись. Сат'які, простромивши Крітавармана п'ятьма вістрями, став на полі бою, герой, сіючи стріли тисячами. Також цар Друпата, вразивши Дрону сотнями стріл, ще простромив його сімдесятьма, а його візника сімома. Бгімасена ж царя Бахліку, діда, простромивши, громове ревіння видав, немов тигр у лісі. Син Арджуни, поцілений багатьма швидкими стрілами Читрасени, трьома Читрасену важко в груди вразив. І обоє високошляхетних, що зійшлися на полі битви, блищали, як на небі дві великі грізні планети, о царю, — Будха й Шанайшчара. Дев'ятьма стрілами вбивши чотирьох коней ворога і його візника, потужне ревіння видав син Субхадри,

згубник ворожих героїв. Зіскочивши з колісниць, що втратила коней, великий воїн той, зійшов негайно на колісницю Дурмуххи, о володарю народів. А Дрона, вразивши Друпату міцно злагодженими стрілами, негайно, сміливий, простромив і його візника. Тоді, вражений ним, кинувся навтікача на швидких конях цар Друпата, очільник ратей, пам'ятаючи про стародавню ворожнечу між ними. Бгімасена ж, немов за мить, позбавив царя Бахліку, на очах у всього війська, коней, візника й колісниць. У сум'ятті, великий небезпеці піддаючись, о великий царю, зіскочив тоді Бахліка, найвищий з мужів, з бойового візка і зійшов негайно на колісницю Лакшмани, великого воїна.

Сатьякі, могутній воїн, відбивши натиск Крітавармана, різноманітні стріли направив, о царю, на діда. Влучивши у нащадка Бгарати шістдесятьма гострими, що волосся розсікають, стрілами, і немов пританцьовував він на приступці колісниць, махаючи величезним луком. Дід метнув у нього величезний залізний дротик, золотом оздоблений, швидкоколітний, красою діві нагів подібний.³⁵ Його, що налітає раптово, смертоносний, міццю наділений, роздрібнив хутко велеславний нащадок Врішні. Не досягши нащадка Врішні, страшелезний дротик той упав на землю мов великий метеор, що втратив блиск. А нащадок Врішні тоді, о царю, схопивши негайно свій дротик жажливий, метнув його в колісницю діда. Спритною рукою нащадка Врішні пущений у великій битві, швидко налетів він на мужа, ночі кінця світу подібний. Його, що налітає раптово, розсік той надвоє, о бгарато, двома найгострішими стрілами-ножами, і розпався він на землі. Розітнувши ж дротик, син Ганги, посміхаючись, гнівний, дев'ятьма стрілами наніс удари Сатьякі, ворогів нищитель. Тоді пандави, о старший брате Панду, з колісницями, слонами й кіннотою, осадили Бгішму, щоб захистити нащадка Мадгу. І відбулася тоді там запекла, жахаюча сутичка пандавів і куру, перемоги шукаючих.

Так вістить розділ сотий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 1 0 1

Санджайя вів далі:

Бачачи, що обклали гнівного Бгішму на бойовищі пандави, о великий царю, немов сонце в небі наприкінці літа — хмари, Дурьйодхана, о великий царю, мовив Духшасані: «Цей герой, великий лучник Бгішма, ворогів нищитель, пандавами-героями з усіх боків оточений, о туре серед бгаратів! Твоє завдання, о герою, — захистити великого духом! Бо, якщо захищений буде на січі Бгішма, наш прабатько, він уб'є нападників панчалів з пандавами разом. Я вважаю нашим обов'язком — відгородити Бгішму, бо великий лучник цей, Бгішма, дід, — наш рятівник. Всіма військами його оточивши, захищай діда, нелегкі діяння здійснюючи на полі бою!». Коли він так сказав йому, син твій Духшасана розташувався на полі, великою раттю оточений, Бгішму відгородивши.

Тоді син Субали із сотнею тисяч кіннотників, озброєних мечами, списами й блискучими дротиками у руках — їх ще підкріплювали навчені, боездатні чудові мужі — горді, стрімкі, могутні, — перепинив шлях Накулі, Сахадеві й Царю справедливости, синові Панду, кращому з воїв, оточивши їх з усіх боків. Потім цар Дурьйодхана ще десять тисяч хоробрих вершників послав перепинити шлях пандавам. І під копитами коней, о царю, які у бій летіли на великій швидкості, немов птахи, здригнулася й застогнала земля. Голосний стукіт кінських копит тоді лунав, подібно тріскотінню палаючих великих заростей бамбука на горі. І піднятий ними там густий пил, шляхів денного світила досягши, затьмарив сонце. Під натиском стрімких тих коней заколивалася військо пандавів, як велике озеро, на яке опустилися з лету гусаки. І за іржанням коней уже нічого не було чути.

Тоді цар Юдхіштхіра й обоє сина Мадрі, два пандава, завзято дали відсіч нальоту кіннотників, як у повню відбиває берег великого океану бурхливий приплив води, о великий царю, що переповнився і нахлинув у пору дощів. Потім ті колісничні вої, о царю, стрілами, міцно злагодженими, почали відтинати голови від тіл вершників. Убиті могутніми лучниками, падали ті, о великий царю, як великі слони, іншими слонами повалені в гірській ущелині. А вони гострими дротиками й стрілами, міцно злагодженими, відтинали голови, в усі сторони спрямовуючись, коли ж зближувалися з вершниками, о туре серед бгаратів, мечами голови зрубували, як плоди з великого древа. І тут і там коні з вершниками, о царю, яких вбивали, валилися сотнями й тисячами. Биті так, змучені страхом, мчалися коні геть, немов олені від зустрінутих левів, життя у відчаї рятуючи. Пандави ж, ворогів у великій січі перемігши, засурмили у мушлі й забили в барабани на бойовищі.

Тоді Дурьйодхана, бачачи, о кращий з бгаратів, що військо його засмутилося, таке слово цареві мадрів мовив: «Ген-де старший син Панду переміг моїх, о дядьку! На очах у нас, о міцнорукий, жене він, сильний, наше військо. Стань проти нього, о міцнорукий, як берег проти оселі макар! Адже славишся ти найвище нескоримою міццю й відвагою!». Почувши ці слова твого сина, блискучий Шалья, з раттю колісниць направився до Юдхіштхіри. Тоді син Панду перепинив шлях величезному війську Шалї, яке стрімко рвалося до бою, зі швидкістю могутнього потоку. І негайно Цар справедливости, великий воїн, поцілів у битві царя мадрів десятьма стрілами в груди, Накула ж і Сахадева — трьома влучними кожний. А цар мадрів їх усіх вразив трьома кожного і ще вдарив Юдхіштхіру шістдесятьма гострими стрілами й синів Мадрі, шалених, вразив двома кожного. Тоді Бгіма міцнорукий, бачачи, що цар Юдхіштхіра, немов у пашу Смерти вступаючи, наблизився був у битві до раті царя мадрів, кинувся в бій до Юдхіштхіри на допомогу, недругів переможець.

Потім, коли сяюче сонце схилилося до заходу, продовжилася надзвичайно страшна та битва, великий жаж наводячи.

Так вістить розділ сто перший в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 102

Санджайя провадив:

Тоді батько твій, чудовими гострими стрілами, гнівний, наносив у битві удари синам Прітхи й військам їх усюди. Він простромив Бгіму дванадцятьма, Сатьякі — дев'ятьма стрілами, і Накулу трьома вістрями, а Сахадеву — сімома. Юдхіштхіру дванадцятьма він уразив в обидві руки й у груди, і, Дхрїштадьомну потім простромивши, він, могутній, клич видав. У відповідь Накула шістьма, Мадгава трьома стрілами, Дхрїштадьомна сімдесятьма, Бгімасена п'ятьма, Юдхіштхіра дванадцятьма — вразили діда. Дрона ж, поціливши Сатьякі, простромив потім Бгімасену — кожного п'ятьма гострими стрілами, жезлу Ями подібними. І ті двоє у відповідь, трьома влучними кожний вразили Дрону, бика серед брахманів, немов великого слона стрекалами. Саувіри, китаи, вої Сходу, Заходу, жителі півночі, малави, абхішахи, шурасени, шиби, васати — не відступали від Бгішми, хоч і вбивав він їх гострими стрілами в битві. І так само інші, котрих пандави, великі духом, били, на пандавів наступати продовжували, різноманітно озброєні, а пандави всі так само осаджували діда, о царю.

Він же, ратями колісниць з усіх боків обложений, але не переможений, палав, ворогів спопеляючи, немов палаючий у хаші лісу вогонь. Святилищем вогню була його колісниця, язиками полум'я — його лук, паливом — меч, дротик і палиця, а іскрами — стріли. Так Бгішма-вогонь спопеляв кшатріїв-биків. Стрілами з міцними ратищами позолоченими, яструбиними пір'ями опереними, карнами, наліками (*види стріл*) і залізними, він укрити те військо. Гострими стрілами він збивав і прапори, і самих колісничних бійців, і гаям пал'ям зі зрізаними верхівками, раті колісниць уподібнював. Колісничі, слонів і коней, о царю, залишав без людей на бойовищі той міцнорукий, кращий з володарів усякої зброї. Удар його долоні об тятиву зачувши, що немов гуркотами грому відгукувався, здригнулися всі істоти, о бгарато. Адже без промаху били вістря батька твого, о туре серед бгаратів, і не застрягали в бронях, пущені з лука Бгішми стріли. І колісничі з убитими героями бачили ми, о царю, які тягли по полю, о великий царю, запряжені в них швидкі коні. Чотирнадцять тисяч великих воїв — чеди, кашійці й каруші — під золотом прикрашеними прапорами, прославлені сини шляхетних родів, самовіддані, що не тікають на прі, наблизившись до Бгішми, Богові смерті з роззявленою пащею подібному, всі злетіли були в інший світ, разом зі своїми конями, колісницями й слонами. І сотні й тисячі, о царю, бачили ми там колісничі зі зламаними осями, іншими частинами та колесами. І колісницями з розбитими бортами, вбитими воями-колісничними, стрілами пробитими чудовими обладунками, тризубцями, палицями й булавами, о володарю народів, і мечами, довгими стрілами, поламаними днищами колісниць, сагайдаками й колесами, о гідний, багатьма луками, відсіченими клинками головами із сережками, рукавицями, поваленими прапорами й луками, усіляко зламаними, вистелена була земля. І сотнями й тисячами носилися там стрімко по полю, о царю, слони з убитими погоничами й коні з убитими вершниками. І ті герої пандави, як не намагалися, не могли зупинити великих воїв, які втікали, стрілами Бгішми вражені. Велика рать, яку винищував він, мужністю рівний великому Індрі, була розігнана, о великий царю, так, що разом і двоє ніде не бігли. З поваленими колісницями, слонами й кін'ями, з кинутими прапорами й дишлями колісниць, у безпам'ятство впало військо синів Панду, сумними криками оголошуване. І серед тих стогонів, батько разив сина, син — батька, друг — милого друга, владою долі спонукувані. Й перед поглядом постали, о бгарато, вої сина Панду, що тікали, кинувши зброю, з розпущеним волоссям. І військо сина Панду з колісницями і слонами виглядало тоді, як панічна черода корів, ревучи в муках.

Бачачи, що розгромлено те військо, Крішна, відрата ядавів, стримавши чудову колісницю, сказав Бібхатсі, синові Прітхи: «Прийшов той час, о Партхо, якого ти чекав з нетерпінням! Вбий його, о чоловіче-тигре, а інакше — помилковою думкою, скажу я, ти обманутий! Як мовив ти колись, о герою, при царях, які зійшлися в столиці Вірати, о Партхо, у присутності Санджайї: «Усіх воїв сина Дхрїтараштри, на чолі з Бгішмою і Дроною та союзників їх я вб'ю, тих, хто буде боротися зі мною на полі бою!». О сину Кунті, виправдай ці слова, о приборкувачу ворогів! Про обов'язок кшатрія пам'ятаючи, борися, о туре серед бгаратів!».

Коли сказав йому так Васудева, опустив голову скося глянувши Бібхатсу й, немов неохоче, йому таке слово мовив: «Тих убити, кого не можна вбивати, і царство тим знайти або пекло в кінці, чи злигодні життя в лісі — що краще для мене? Жени коней туди, до Бгішми, здійсни я по слову твоєму, повалю незборимого старого діда куру».

Тоді погнав сріблених коней Мадгава, о царю, туди, де перебував Бгішма, на якого не підняти було погляду, о царю, як на променисте сонце. І знову повернуло тоді назад велике військо Юдхіштхіри, бачачи, що вступив у бій із Бгішмою міцнорукий Партха на полі прі. Бгішма тоді, кращий з куру, левиний рик видав знову й знову, та негайно зливами стріл окропив колісницю Завойовника багатств. І миттєво колісниця його з кін'ями та з візником нерозрізнена стала за тою рясною зливою стріл. Але не зникнув Васудева із племені сатватів і зберігши твердість духу, погнав він тих коней, поцілених стрілами Бгішми. Потім Партха, взявши

чудесний лук, що гримить мов хмара, вибив гострими стрілами лук у Бгішми, зламавши його. Кауравья, зі зламаним луком опинившись, в мить інший великий лук знову приготував, батько твій. Потім обома руками натягнув він лук, гримливий, як хмара, але й той його лук зламав гнівний Арджуна. І схвалив ту його моторність син Шантану: «Славно, о Партхо міцнорукий, славно, о сину Кунті!». Так промовивши, взяв він інший блискучий лук, і став Бгішма пускати стріли в колісницю Партхи. Але вище мистецтво виявив Васудева в керуванні кіньми, кола описуючи, він уник його стріл. Стрілами поранені, обидва чоловіка-тигра, Бгішма й Партха, красувалися немов два могутніх бика шалених, шрамами від рогів відзначені.

А Васудева, бачачи, що обережно бореться Партха, Бгішма ж невсипущо зливи стріл викидає в битві, і найкращих бійців сина Панду одного за одним убиває, немов кінець світу творить Бгішма з юдхіштхіриним військом, не міг стерпіти того, міцнорукий з роду Мадгу, ворожих героїв згубник. Залишивши срібlistих коней Партхи, о гідний, зіскочив таки великий йогин у гніві з великої колісниці й кинувся, могутній, на Бгішму з голими руками. З одним бичем у руці, сповнений запалу, левиний рик видаючи знову й знову, він ходою своєю немов світ розтросчував, світу володар. З очима червоними від гніву, невимірної величі сповнений, палаючи жагою вбивства, він немов поглинав душі воїв твоїх у великій битві. Побачивши, що підступає в сутичці Мадгава до Бгішми на полі бою, заволали там вої: «Пропав Бгішма, убили Бгішму!» — і на втечу кинулися всі чоловіки в страху перед Васудевою. У жовтий шовк одягнений, сам же темний ніби чорні перли, блищав Джанардана, до Бгішми линути, немов оперезана блискавками хмара.

Як лев на слона, ніби ватажок стада на іншого бика, метнувся він з ревінням уперед, запалу повний, бик серед ядавів. Побачивши, що нападає він, лотосоокій, на нього на ратнім полі, не зніяковів Бгішма, натягнув свій величезний лук і сказав Говінді, не стривожений душею: «Прийди, прийди, о лотосоокій, слава тобі, о Боже богів, вбий мене сьогодні у великій битві, о кращий з сатватів! Адже бути вбитим тобою, о Боже, у битві, о бездоганний, є вище благо для мене, о Крішно, у світі іншому й тут теж! Трьома світами почесні зроблені мені сьогодні, о Говіндо, в цій битві!». Між тим Партха, кинувшись слідом за Кешавою, схопив його, міцнорукий, і обхопив обома руками ззаду. Партхою схоплений, продовжував, однак, швидко уперед просуватися Крішна лотосоокій, кращий з мужів, тягнучи того за собою. Але Партха, ворожих героїв згубник, ногами впершись, удержав абияк Хрішикешу силою на десятому кроці. Тоді Арджуна, пригноблений, йому, гнівні погляди що мече дихаючи немов змії сказав, ворожих героїв згубник: «Повернися, о міцнорукий, хай не перетвориш ти на неправду те, що обіцяно було тобою колись, о Кешаво, — що не будеш ти боротися! Брехуном назвуть тебе люди, о Мадгаво! Бо мій це тягар — я вб'ю вірного обітниці. Дружбою, істиною, добродіямням клянуся: я на все піду заради винищення ворогів, о згубнику ворогів. Уже сьогодні побачиш ти невдовзі поваленим незборимого, великої обітниці мужа, як володаря в час гину світу!».

Почувши ці слова великого духом Пхалгуни, нічого не сказав Мадгава, але зійшов у гніві знову на колісницю. І цих обох чоловіків-тигрів, що стоять на колісниці, знову окропив зливою стріл Бгішма, син Шантану, як дві гори дощем хмара. І забирав життя їх воїв батько твій Дежаврата, як сонце променями сили води після закінчення зими. Як син Панду громив у бою війська куру, так громив у бою війська пандавів батько твій. А биті вої, що тікали втративши мужність, без пам'яті, не сміли й глянути на невідаючого собі рівних Бгішму на полі бою, немов на сонце опівдні, жаром своїм палюче. Бгішмою биті, немов Часом самим у кінці світу, жахом охоплені, о великий царю, дивилися на нього пандави й не знаходили рятівника на полі бою, немов корови, що заблукали в болоті, немов слабкі мурахи, яких топче сильний. На Бгішму, великого воїна незламного, що викидав потоки стріл та спопеляв володарів людей, не сміли вони підняти погляди, як на сонце, що палить променями-стрілами. А між тим, як мордував він військо панду, схилилося до заходу світило тисячі променів. Тоді виснажені ратоборством війська подумали про відступ з бойовища.

Так вістить розділ сто другий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 1 0 3

С ан д ж а й я п р о д о в ж и в :

Коли зайшло сонце, в час як вони ще боролися, лиховісні сутінки наступили, і вже ми не бачили поля бою. Тоді цар Юдхіштхіра, бачачи, що посутеніло, о бгарато, і що Бгішмою, нищителем недругів, бите, повернуло назад його військо, кидаючи зброю, лише про втечу думаючи, і шаленого Бгішму бачачи, котрий переслідує великих воїв і сомаків, переможених, задумався й, по короткім роздумі, подав знак до відступу. І відступив тоді зі своїми військами цар Юдхіштхіра. Також відступили тоді і твої війська.

Потім, відвівши звідти війська, розташувалися на відпочинок великі вої, о кращий з куру, ранами в битві покриті. Але, міркуючи про подвиги Бгішми в бою, ніяк не могли тоді знайти спокою пандави, Бгішмою вражені. А твої сини віддали шану Бгішмі, що переміг пандавів зі срінджайями, і вихваляли його, о бгарато, і він розташувався на відпочинок разом з куру, які виявляли радість усюди.

Тоді настала ніч, яка всіх істот у забуття занурює. На початку тої страшної ночі пандави з врішнійцями та непоборними срінджайями зібралися на раду. І всі вони, могутні, радилися, далекі від смутку, у прийнятті рішень обізнані, про те, що в час, який настав для них, краще за все вчинити. Тоді цар Юдхіштхіра, порадившись якийсь час, о володарю, звернувшись до Васудеви, так йому сказав: «Ти бачиш, о Крішно, як великий духом Бгішма, грізний міццю, топче моє військо, немов слон — зарості очеретів. Ми ж на нього,

великого духом, погляди підняти не сміємо, коли злизує він раті мов палаючий вогонь. Воістину великому й жахливому змієві Такшаці, отрути повному, подібний блискучий Бгішма в битві, о Крішно, коли з гострою зброєю, з луком у руках мече він на січі відточені стріли. Можна перемогти гнівного Яму або владаря богів з перуницею у руці, Варуну, Носія тенет, Володаря багатств із його палицею, але Бгішму, люті сповненого, у великій битві перемогти неможливо! І виходить, о Крішно, що скинутий я у безодню горя, що по слабкості розуму мого до Бгішми в бою підступив. Я піду в ліси, о непохитний, благом буде мій відхід туди. Не тішить мене битва, о Крішно, адже щораз нас Бгішма вбиває. Як у палаючий вогонь летить метелик, і лише смерть там знайде, так і я, котрий до Бгішми наблизився. До загибелі тягнуся я, заради царства доблесть виявляючи, також і брати мої, герої, стрілами поцілені жорстоко. Через братню любов до мене, втратили вони царство, також через мене й Крішна Драупаді постраждала, о Згубнику Мадгу. Дуже дорожу я життям, адже життя важко зберегти сьогодні. Життя, що залишилося мені відтепер, проведу я, вищій чесноті присвятивши. Якщо заслуговую я, разом із братами твоєї милости, о Кешаво, то, що не огидно обов'язку моєму, оголоси мені, о Кешаво!».

Почувши ту велеречиву мову його, жалем спонукуваний, відповідав тоді Крішна, Юдхіштхіру втішаючи: «О сину Дхарми, не віддавайся скорботі, о вірний своїм обіцянкам, є в тебе твої брати, непереможні герої, ворогів згубники! Вітру й Вогню рівні міццю, Арджуна й Бгімасена, сини Мадрі доблесні обоє, як володар Тридцяти. Мене теж вважай, бо заради дружби я готовий поборотися із Бгішмою. Чого ж не зроблю я, о царю, за твоїм наказом у великій битві?! Я вб'ю Бгішму на очах у синів Дхрїтараштри, виклик кинувши чоловікові-туру, якщо не хоче того зробити Пхалгуна. Якщо тільки із убивством Бгішми, о царю, ти бачиш перемогу здобутою, я з однією моєю колісницею готовий сьогодні ж убити старого діда куру. Узрїй відвагу мою, о царю, — як у великого Індри в битві! Я повалю його з колісниці, якщо навіть велику зброю він пустить у хід. Хто ворог синам Панду, той і мені ворог, безсумнівно, хто за мене, той і за тебе, хто мої, ті й твої! Твій брат — мій друг, свояк і учень, власну плоть готовий я відітнути й віддати заради Арджуни, о володарю землі! І він, чоловіче-тиgre, готовий життя віддати за мене. Угода наша така, друже мій: виручаємо один одного. Тільки-но накажи, о владарю царів, — і я прийду на допомогу. Колись в Упаплавї дав обіцянку Партха у присутності Улуки, що вб'є сина Ґанги. Про ті слова мудрого Партхи мені можна б і змовчати, та, якщо дозволить мені Партха, я сам готовий виконати цю обіцянку, не сумнівайся. Але все ж Пхалгуні призначено цей тягар у битві. Він уб'є в бою Бгішму, завойовника ворожих міст. Партха, якщо захоче, може зробити неможливе на бойовищі. Навіть Тридцять богів з усією їхньою міццю, з даятьями і данавами з'єднані, може убити Арджуна на прї, що казати про Бгішму! Не на тій стороні, де мав би бути великий мужністю Бгішма, син Шантану, втратив він дух, мало жити йому залишилося, і не відає він тепер, що робити повинен!».

Юдхіштхіра сказав:

Так воно і є, о міцнорукий, як ти говориш, о Мадгаво! Бо нікому з них не вистачить сили протистояти люті твоїй. Безсумнівно, знайду я все, що побажаю, о чоловіче-тиgre, під твоїм заступництвом перебуваючи, о наймогутніший. Самих богів з Індірою на чолі можу перемогти я в битві, о кращий з непереможних, коли ти, о Говіндо, — заступник мій. Що мені тоді Бгішма? Але я не наважуюся перетворити на неправду твої слова, яка б не важлива для мене була власна справа. Надай мені допомогу, не борючись, як було домовлено, о Мадгаво!

Але деяку угоду уклав зі мною Бгішма, о Мадгаво: «Я допоможу тобі порадою, боротися ж за тебе ніяк не буду. За Дурьйодхану я буду боротися, істинно говорю тобі!». Так сказав він мені, о володарю. Адже він і царство мені дав і пораду, о Мадгаво. Тому всі, разом з тобою, підемо ще до Дежаврати, запитаємо про засіб убити його, о Згубнику Мадгу. Тож підемо скоріше до Бгішми, найвищого мужа, якщо до душі тобі це, о нащадку Врішні, питаємося поради в Каурава. Благе слово він скаже і правдиве, о Джанардано. Як він скаже, о Крішно, так я й зроблю. Обітниці вірний, він і перемогу, і пораду нам подарує, він нас зростив, дітей, батька позбавлених. І якщо старого діда того, який для нашого батька був любим батьком, я вбити хочу, о Мадгаво, — будь вона проклята, кшатрійська доля!

Санджайя вів далі:

Тоді мовив, о великий царю, йому, розраді куру, нащадок Врішні: «Завжди мені до душі те, що ти говориш, о міцнорукий. Обізнаний на боях Дежаврата, одним лише поглядом спопеляє Бгішма ворогів. Вирушай до сина Поточної до океану (Ґанга), запитай про спосіб убити його. Правду він мовити зволить, особливо якщо ти його запитаєш. Відповідав на те Юдхіштхіра: «Ми підемо туди, щоб запитати діда куру, вклонімося йому й запитаймо в нього поради, о Мадгаво. Він дасть нам пораду, і ми слідуватимемо їй на прї з ворогами!».

Так порадившись, герої пандави, о старший брате Панду, відправилися всі разом і з ними мужній Васудева до житла Бгішми, залишивши зброю й обладунки. Увійшовши тоді до Бгішми, о великий царю, пандави схилили голови перед ним, віддаючи шану йому, о туре серед бгаратів, вклонившись йому, вони віддалися під його заступництво. Сказав їм тоді міцнорукий Бгішма, дід куру: «Ласкаво просимо, о нащадку Врішні, ласкаво просимо, о Завойовнику багатств. Ласкаво просимо й сину Дхарми, Бгімо, і обидва близнюка. Що можу я нині зробити заради множення радості вашої? Всією душею готовий я це зробити, яким би важким не було воно!». Коли сказав їм так син Ґанги доброзичливо, знову й знову, слово мовив йому пригноблений душею Юдхіштхіра, син Дхарми: «Як нам перемогти, о знавцю Закону, як нам отримати

царство, як уникнути винищення народу, скажи мені, о владарю! І хай відкриєш ти нам сам засіб для вбивства твого, і як нам, о царю, протистояти тобі у бою! Адже немає в тебе навіть найменшого вразливого місця, о діду куру, і в битві бачать тебе завжди з луком, що обертається по колу! Як ти береш і націлюєш стріли, натягаєш лук — нам не встежити, о міцнорукий, коли з'являєшся ти на колісниці, немов сонце, що вбиває мужів, коней, колісниці й слонів, о згубнику ворожих героїв! Хто той чоловік, що зважиться вбити тебе, о туре серед бгаратів? Адже виливаючи потужні зливи стріл, о вищий муже, ти до загибелі ведеш мою могутню рать. Як перемогти мені тебе в битві, як оволодіти царством або, як військо убезпечити, про те, о діду, повідж мені!». Тоді, о старший брате Панду, звертаючись до пандавів, син Шантану мовив: «Ніколи, о сину Кунті, поки я живий, на полі битви не бачити вам успіху, істинно речу тобі! Але, коли я буду переможений у битві, ви неодмінно здобудете перемогу над кауравами. Скоріше вбийте мене, якщо бажаєте перемоги в бою. Я дозволяю вам, о сини Прітхи, вражайте, як вам завгодно! Це добре, я гадаю, що ви настільки знаєте мене. Уб'ють мене, то й усіх уб'ють, тому нехай воно так і відбудеться!».

Юдхіштхіра вирік:

Тож повідай нам про спосіб, яким ми можемо в битві перемогти тебе, гнівного в січі, бо ти немов сам Бог смерті з жезлом у руці. Можна перемогти Власника перуна й Варуну, а також Яму, але тебе в битві перемогти неможливо — і навіть богам і демонам з Іन्द्रою разом!

Бгішма мовив:

Правда, о міцнорукий, те, що ти сказав, о сину Панду: неможливо перемогти мене навіть богам і демонам з Іन्द्रою разом, коли я зі зброєю наготові й тримаю свій чудовий лук, але якщо я покладу зброю, о царю, уб'ють мене великі вої. Але з тими, хто кинув зброю, упав, упустив обладунок або прапор, кинувся навікача, злякався, хто вигукує: «Здаюся!» — з жінкою, або з носієм жіночого імені, з калікою, з єдиним сином, з негідним, з потворним — не до душі мені боротися. І довідайся, о Партхо, про рішення, уже колись мною прийняте: якщо несприятливий знак я побачу, нізачо боротися не стану. Є в тебе у війську, о царю, великий воїн Шикхандін, син Друпаци, войовничий, хоробрий, у боях переможний. Він був жінкою колись, потім знайшов чоловіче єство, ви знаєте все про те, як воно було. Нехай Арджуна, герой, у битві поставивши спереду Шикхандіна, негайно вразить мене стрілами, до нього впритул тримаючись. При такому несприятливому знаменні — особливо коли воно в образі того, хто колись був жінкою — нізачо не захочу я битися, навіть будучи зі зброєю у руках. У цей час, наблизившись, нехай негайно Завойовник багатств, син Панду, вразить мене на смерть стрілами звідусіль, о туре серед бгаратів! Бо нікого я не бачу у світах, хто міг би мене, готового до бою, убити, крім Крішні, великого долею, або Завойовника багатств, сина Панду. Тому, висунувши вперед до мене кого-небудь іншого, хай повалить мене Бібхатсу, і тоді за тобою буде перемога. Зроби так за прореченим мною словом, о сину Кунті, і тоді переможеш ти синів Дхритараштри!

Санджайя продовжив:

Потім, ушанувавши Бгішму, діда куру, з його дозволу повернулися сини Прітхи до свого табору. Після сказаного сином Ґанги, який віддав себе іншому світу, горем змучений Арджуна, із соромом так мовив: «З дідом, вищим, старшим у роду, сповненим мудрости, віщим, як я буду боротися на полі прі, о Мадгаво? У дитинстві, о велемудрий Васудево, я, хлопчик, бувало весь заплений, граючи, піднімався йому, великому духом, на коліна вимазавши його, о старший брате Гади. Татком я називав його, батька нашого батька, великого духом Панду. «Не тато я тобі, я — тато батькові твоєму, о бгарато!», — казав був він мені в дитинстві. Як же я можу вбити його? Добре, нехай винищать моє військо, я не буду боротися з великим, чи перемога чекає мене чи загибель. Чи як ти вважаєш, о Крішно?».

Велеславний Крішна сказав:

Ти обіцяв колись, о Джишну, убити Бгішму в битві. Як же, о Партхо, обов'язку кшатрія дотримуючись, ти не вб'єш його тепер? Скинь його з колісниці, о Партхо, як дерево громом уражене! Поки не вб'єш сина Ґанги, перемоги для тебе не буде! Визначено це вже богами й станеться поза волі твоєї. Уб'є Бгішму син Індри, так воно буде, і не інакше! Адже нездоланного Бгішму, Богові смерті подібного з розкритою пащею, ніхто, крім тебе, убити не може, навіть сам Громовержець. Вразь Бгішму, о міцнорукий! І вислухай слово моє про те, що сказав колись Шакрі велемудрий Бріхаспаті: «Навіть старшого, о Шакро, навіть чеснотами наділеного, якщо зі злим наміром він, як убивця приходить, треба вбити!». Вічним залишається цей закон для кшатріїв, о Завойовнику багатств: належить їм боротися, захищати підданих і приносити жертви, злоти ні до кого не маючи!

Арджуна мовив:

Шикхандін звичайно ж буде погибеллю Бгішми, о Крішно! Бо завжди, тільки-но побачивши Панчалійця, Бгішма відвертається від нього. І ми, Шикхандіна поставивши на чолі, способом таким повалимо сина Ґанги — так я гадаю. Інших великих лучників ворога я відкину моїми стрілами, Шикхандін же, кращий з бійців, наблизиться тоді до Бгішми. Ти сам чув від голови куру, що не стане він убивати Шикхандіна, бо дівчиною той народився у минулому, лише згодом перетворився на чоловіка.

Санджайя сказав:

Так вирішивши, пандави разом з Мадгавою пішли, чоловіки-тури, кожний на своє ложе.

Так вістить розділ сто третій в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Дхрітараштра спитав:

Як напав на сина Ганги Шикхандін на ратнім полі, і як пандави на Бгішму напали, про те розкажи мені, о Санджайє?

Санджайя відповів:

Потім, на зорі, перед сходом сонця, під бій безлічі барабанів і литавр, під суремні звуки мушель біломолочних з усіх сторін, пішли пандави в бій, виставивши Шикхандіна спереду, о великий царю, лави розгорнувши, для будь-якого ворога нищівні. Шикхандін був попереду всіх військ, о володарю народів. Колеса його тоді з боків охороняли Бгімасена і Завойовник багатств, з тилу — сини Драупаді й мужній син Субхадри, Сат'які та Чекитана, великий воїн, що їх обороняв, далі позаду — Дхріштадьумна, підтримуваний панчалами, потім цар Юдхіштхіра з обома близнюками, о володарю, левиний рик видаючи, виступали, о туре серед бгаратів. Далі ж слідом — Вірата в оточенні свого війська, а ще позаду, о великий царю, поспішав Друпادا. П'ятеро братів Кекайїв і мужній Дхріштакету тил усього війська панду охороняли, о бгарато. Так велике військо вишикувавши, на твою рать кинулися пандави в бій, життя свого не шкодуючи.

Так само й куру, о царю, Бгішму веледужого попереду всіх військ виставивши, пішли на пандавів. Бгішму підтримували сини твої нездоланні, вельми могутні, далі — Дрона, великий лучник, і його син, великий воїн, слідом — Бхагадатта в оточенні слонячого полку, Крипа й Крітаварман, обоє Бхагадатті віддані, ще слідом могутній цар Камбоджи Судакшина й Джаййтсена з Магадхи, та син Субали з величезною силою, а інші царі, великі лучники, на чолі з Сушарманом охороняли тил твого війська, о бгарато. При настанні кожного дня Бгішма, син Шантану, встановлював який-небудь шерэг на полі бою — Асурський, чи Пішачів, або Ракшасів.

І почалася тоді битва, о бгарато, твоїх і тих, взаємно-вбивча для них, о царю, множачи володіння Ями. Сини Прітхи на чолі з Арджуною, виставивши вперед Шикхандіна, кинулися на Бгішму, сіючи стріли всякого виду. Тоді, о бгарато, твої вої, стрілами Бгіми вражені, потоками крові обливаючись, ішли в інший світ. Накула й Сахадева, та великий воїн Сат'які, на військо твоє обрушившись, його сильно тіснили. І, биті на прі, не могли твої протистояти великому війську пандавів. А згодом військо твоїх, нищене звідусіль, бігло врозтіч, о царю, гнане великими воями. Й ні в кому не знаходили порятунку твої вої, о туре серед бгаратів, биті гострими стрілами пандавів і срінджайїв.

Дхрітараштра спитав:

Бачачи, як б'ють наше військо сини Прітхи, що зробив доблесний Бгішма, гнівний, на полі бою, про те розкажи мені, о Санджайє? Або як, зійшовшись із пандавами в битві, розтрощував хоробрих сомаків він, ворогів винищувач, про те розкажи мені, о Санджайє?

Санджайя мовив:

Я розповім тобі, о великий царю, що здійснив дід, коли вражали військо твого сина пандави зі срінджайями. Пандави, герої, душею радісні, кинулися на рать сина твого, її розтрощуючи, о старший брате Панду. Не стерпів тоді Бгішма тої погибелі чоловіків, слонів і коней, о людей володарю, винищення війська ворогами в бою. На пандавів і панчалів зі срінджайями ринувся великий лучник нескоримий, життя свого не щадячи. П'ятох головних серед пандавів, великих воїв, о царю, які озброївшись до бою приготувалися, зупинив він стрілами — важкими, у формі телячих зубів і гострими анджаліками (*вид стріли*). Гнівний, він убив безмірно багато слонів і коней, о царю, і колісничних воїв, о муже-туре, повалив з колісниць, вершників зі спин коней, на слонах сидячих зі слонів, як і піхотинців, жаж у ворогів вселяючи. На Бгішму, великого воїна, одного, що на ратне поле поспішає, накинута пандави, як асури на Власника ваджри. Він же, пускаючи гострі стріли, ударом рівні зброї грому Шакри, став, з усіх боків видимий, у страшній подобі, яку приймав. І бачили були лук його, що безперестану обертався по колу, луку Шакри подібний. Бачачи подвиги його в битві, о володарю народів, сповнилися найбільшого подиву твої сини й віддали шану дідові. А сини Прітхи зі зневірою дивилися на бій твого батька, як безсмертні на Віпрачітті, і не могли протистояти йому, немов самому Богові смерті з відкритою пащею.

При настанні десятого дня, він спопеляв гострими стрілами рать Шикхандіна, як ліс вогонь, чия чорна путь. Його, гнівного, отруйному змієві подібного, як Бога смерті, Часом посланого, трьома стрілами в груди вразив Шикхандін. Бгішма, дуже сильно ним поранений, побачивши, що це Шикхандін, розгніваний, не захотів, однак, з ним боротися і так мовив, посміхаючись: «Чи стрілятимеш ти, чи ні, нізачо не буду я з тобою битися. Бо як Творець тебе створив, так і залишився ти Шикхандіні!». Вислухавши ці слова його, Шикхандін, розлютований, сказав Бгішмі на полі бою, облизуючи уста: «Я знаю тебе, згубника кшатріїв, о міцнорукий! Чув я про сутичку твою із сином Джамадані, чув і про те, що володієш ти божественною силою. Але й знаючи про силу твою, я буду з тобою боротися! На догоду пандавам і заради себе самого, о вищий муже, я буду боротися сьогодні з тобою на полі прі, о кращий з людей! І неодмінно я вб'ю тебе, воістину клятву в тому даю перед тобою! Почувши слова ці мої, що думаєш, те й роби. Чи будеш ти відповідати чи ні, живим ти не підеш від мене! Подивися гарненько, о Бгішмо, на цей світ востаннє, о переможний у боях!».

Сказавши це, п'ятьма стрілами, міцно злагодженими, простромив він тоді Бгішму, о царю, словами-стрілами вже враженого. А Савьясачин, його слова почувши, подумав: «Прийшов час!», — і наказав

Шикхандіну: «Я піду за тобою, ворогів розганяючи стрілами, ти ж кинься, шалений, на Бгішму, грізного своєю міццю! Адже не може він, могутній, заподіяти тобі муки в битві, тому сьогодні, о міцнорукий герою, напади на Бгішму! Якщо повернешся ти, о гідний, не вбивши Бгішму в бою, увесь світ буде над тобою і наді мною сміятися. Постарайся, о герою, щоб у великій цій битві не стали глузувати з нас, здолай діда! Я буду прикривати тебе в битві, о згубнику ворогів, відбиваючи всіх колісничних бійців, тільки здолай діда! Дрону, і сина Дрони, і Кріпу, а також Суйодхану, Читрасену й Вікарну та Джайядратху, Вінду з Анувіндою, обох Авантійців, і Судакшину Камбоджійського, також Бхагадатту, героя, і Магадхійця, великого воїна, і хороброго в битві сина Сомадатти, і ракшаса, сина Рішьяшрінги, і царя тригартів, разом з усіма іншими великими воями я відіб'ю, як берег моря, оселі макар, приплив відбиває. Всіх, що підступили сюди куру й воїв їх, які тут є, я відкину, але ти здолай діда!».

Так вістить розділ сто четвертий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 105

Дхрїтараштра спитав:

Як Шикхандін напав, гнівний, на діда, на благочестивого сина Ґанги, вірного обітницї? Хто були ті великі вої в рядах пандавів, які, піднявши зброю, перемоги прагнучи, прикривали Шикхандіна з належною спритністю, коли був дорогий час? Як тоді, на десятий день, Бгішма, син Шантану, володар великої сили, боровся з пандавами та срінджайями? Не повірю я, щоб Шикхандін міг у битві підступити до Бгішми, хіба що розбилася в того колісниця чи зламався лук його?

Санджайя відповів:

Не зламався його лук і не розбилася колісниця у Бгішми, коли вражав він у битві ворогів міцно злагодженими стрілами. Багато тисяч твоїх воїв великих, загони колісниць і слонів, о царю, також кіннотники, добре споряджені, кинулися в бій, поставивши діда спереду. І Бгішма, у боях непереможний, дотримуючись обітницї, о Кауравьє, винищування воїнства синів Прїтхи вершив безперестану. Великому лучникові, у бій що йде стрілами вражаючи ворогів, протистояли тут усі панчали з пандавами разом. Коли наступив десятий день, він зачав громити вороже військо, сотнями й тисячами гострих стріл його обсипаючи. І не могли пандави, о старший брате Панду, перемогти Бгішму, великого лучника, як Бога смерті [із зашморгом у руці](#).³⁶

Тоді Савьясачин Бібхатсу, згубник ворогів, наблизився, о великий царю, страх наводячи на всіх колісничних воїв, непереможний. Левиний рик видаючи гучно, безперестану тятину на луці напружуючи, потоки стріл випустив Партха, на полі бою насуваючись немов сама Смерть. Затремтіли при звуці голосу його, о туре серед бгаратів, і побігли в страхові великому, о царю, твої вої, мов олені від ревіння лева. Бачачи, що перемагає син Панду й військо твоє терпить втрату, мовив тоді Бгішмі Дурьйодхана, вельми пригнічений: «Син Панду цей, із Крішною-візником, Білокінний, спопеляє батьку мій, всіх моїх воїв, як ліс вогонь, чия чорна путь. Дивися, о сину Ґанги, біжать війська всюди на бойовищі, о кращий з воїв, сином Панду гнані! Як пастух у лісі поганяє череди, так і військо моє тут гнане, о приборкувачу ворогів. Стрілами Завойовника багатств розгромлене, мечеться туди й сюди військо моє, а ще й Бгіма непереможний його підганяє. І Сатьякі, і Чекитана, і обоє сина Мадрі, пандави, і Абгіманью відважний — рать мою спопеляють. Так само герой Дхрїштадьюмна та ракшас Ґхатоткача, могутні, розганяють військо моє несамовито. Не бачу я для мого війська, яке нищать усі ці могутні, іншого порятунку, щоб вистояло воно в бою, о бгарато, крім тебе, о чоловіче-тиgre, о ти, міццю рівний богам! Заступися скоріше й будь порятунком для нас!». На ці слова, о великий царю, батько твій Деваврата, подумавши трохи й рішення для себе прийнявши, син Шантану, сина твого підтримуючи, мовив: «О Дурьйодхано, вислухай мене та стійким будь, о володарю народів! Давно вже я обіцяв тобі, о могутній, що, лише убивши десять тисяч кшатріїв, великих духом, буду я вертатися з поля бою, — така моя мета щодня, і як я сказав, так зробив, о туре серед бгаратів. Але сьогодні велику справу здійсню я у великій битві: або я впаду, убитий, або вб'ю сьогодні пандавів! Сьогодні я віддам тобі, о чоловіче-тиgre, великий борг, яким зобов'язаний, о царю, за заступництво пана, віддам, у гушавині бою вбитий!».

Сказавши так, кращий з бгаратів рушив, нескоримий, вражаючи кшатріїв стрілами, на військо пандавів. Сина Ґанги, о туре серед бгаратів, який у середині війська стояв, гнівний, отруйному змієві подібний, осадили пандави. А в цей десятий день виявив він міць свою, о царю, і сотні тисяч убив, о ти, радосте куру. І в кращих серед царських синів панчалів, могутніх, поглинув він сили, як сонце вологу променями поглинає. Убивши десять тисяч стрімких слонів, о великий царю, і ще стільки ж коней разом із верхівцями, і повних дві сотні тисяч піхотинців, о вищий з мужів, палав на полі Бгішма, мов вогонь без диму. І ніхто з пандавських не міг навіть погляд підняти на нього, як на палюче сонце, що перебуває на [північному шляху своєму](#).³⁷ Ті пандавські вої, великим лучником скинуті, кидалися, однак, несамовито на Бгішму, щоб убити його, і з ними великі вої срінджайї. Був тоді Бгішма, син Шантану, міцнорукий, який з багатьма боровся, немов стрімчак, обкутаний темними хмарами. Сини ж твої з величезним військом, з усіх боків сина Ґанги оберігали. І битва тоді тривала.

Так вістить розділ сто п'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя мовив:

Арджуна ж, о царю, бачачи доблесть Бгішми, сказав Шикхандіну: «Підступай до діда! Сьогодні ти не повинен мати ніякого страху перед Бгішмою, смертельними стрілами я повалою його із кращої з колісниць!». Коли сказав йому так Партха, Шикхандін кинувся на сина Ґанґи, корячись сказаному Партхою. Також і Дхріштадьумна, о царю, і син Субхадри, великий воїн, ринулися обоє на Бгішму, корячись сказаному Партхою. І Вірата із Друподою обоє, старі, й Кунтібходжа в обладунках — кинулися на сина Ґанґи на очах у твого сина. Накула й Сахадева і Цар справедливості мужній, також усі інші вої, о володарю народів, на сина Ґанґи обрушилися, корячись сказаному Партхою. І твої, зібравшись, пішли назустріч тим великим воям, важаючи силою і завзяттям, як я повідаю тобі про те, слухай.

Читрасена, о великий царю, ринувся на Чекитану, у битві до Бгішмі що біг, як тигреня на бика. Дхріштадьумні, о великий царю, що наблизився до Бгішми й до бою приготувався, поспішив стати проти Крітаварман. Проти Бгімасени, надзвичайно розлютованого, убивства Бгішми прагнучого, поспішив, о великий царю, стати син Сомадатти. Також героєві Накулі, що сіє в безлічі стріли, шлях перепинив Вікарна, життя Бгішми бажаючи вберегти. Сахадеві, що також прямував приготувавшись до колісниці Бгішми, шлях перепинив у битві розлютований Кріпа, син Шарадвана. На лютого ракшаса, котрий прагнув загибелі Бгішми, могутнього сина Бгімасени, кинувся Дурмукха силань. Гнівному Сат'які достався син Рішьяшрінґи. Абгіманью, що прямував до колісниці Бгішми, о великий царю, Судакшина Камбоджійський шлях перепинив, о великий царю. Старим Віраті із Друподою, об'єднаним, ворогів нищителям, гнівний Ашваттхаман став проти тоді, о бгарато. Також Царю справедливості, старшому синові Панду, що вбивства Бгішми прагнув, син Бхарадваджи. Шаленому Арджуні, у битві до Бгішмі що прямував, виставивши Шикхандіна вперед, усюди навколо все обпалюючи, Духшасана, великий лучник, став навпроти на ратнім полі. А інші твої вої великим воям пандавів, на Бгішму наступаючим, перепинили шлях у бою.

Дхріштадьумна ж знову й знову гукав до війська: «Наступайте завзято на одного Бгішму, могутнього! Ось Арджуна, розрада куру, іде на Бгішму в бій! Наступайте, не бійтеся, адже Бгішма не зазіхне на вас. Сам Володар Васу не наважиться схопитися з Арджуною в січі, що говорити про Бгішму: хоробрий на прі, він однак уже втратив колишню силу й кінець його близько!».

Цьому заклику полководця корячись, великі вої табору пандавів ринулися, натхнені, на колісницю сина Ґанґи. Тим нападникам, немов потужним потокам водним, твої вої, чоловіки-бики, шлях перепинили в битві, завзяті. Духшасана, великий воїн, за життя Бгішми б'ючись, забувши про страх, кинувся, о великий царю, на Завойовника багатств. Також і хоробрі пандави кинулися в бій на твоїх синів, великих воїв, до колісниці сина Ґанґи. Там побачили ми небувале, дивом визнане, о володарю народів: колісниці Духшасани досягши, не міг просунутися Партха далі. Як берег перепиняє шлях великому схвильованому океану, так синові Панду гнівному, твій син протистояв. Бо обидва вони були кращими з бійців-колісничних, о бгарато, обидва — непереможні, красою й блиском подібні обидва місяцю й сонцю, о бгарато. Обидва палаючи люттю, убити один одного прагнучи, зішлися у великій битві, як колись Майя із Шакрою. Духшасана, о великий царю, синові Панду трьома гострими стрілами й Васудеві двадцятьма наніс удари в сутичці. Тоді Арджуна, розгнівавшись, побачивши враженого стрілами нащадка Врішні, сотнею важких стріл влучив у Духшасану, і вони, пробивши лати, напилися його крові. Гнівний Духшасана тоді п'ятьма стрілами, міцно злагодженими, о кращий з бгаратів, Партху в чоло вразив. І з тими стрілами, що стирчать у чолі, засяяв найкращий з пандавів надзвичайно, о великий царю, як піднесеними в небо вершинами гора Меру. Сином твоїм, лучником, поранений, красувався на полі Партха, великий лучник, немов квітуча кіншука. Потім гнівний син Панду почав придушувати Духшасану, як у день зміни місяця лютий Раху, шалений, нічне світило затьмарює. Могутнім воїном вражений, син твій, о володарю народів, поцілів Партху в битві стрілами, пір'ям чаплі оснащеними, на камені відточеними. Після того Партха доблесний, лук його зломивши, дев'ятьма стрілами сина твого вдарив поспішно. Той же, взявши інший лук, стрілив Арджуну, перед Бгішмою стоячи, двадцятьма п'ятьма в обидві руки та у груди. Розгніваний син Панду, згубник ворогів, послав у нього, о великий царю, безліч гострих стріл, жаклих, жезлу Ями подібних. Але як не намагався Партха, — диву подібно те було, — стріли ті не долетіли, бо син твій усі розсік, і сам відточеними стрілами простромив Партху син твій. Тоді лютий Партха, стріли на лук накладаючи, на полі ратнім посилав їх, золотом оздоблені й оперені, на камені відточені. І в тіло того, духом великого, вони влучили, о великий царю, як гуси, о великий царю, ставка досягши, о бгарато. Великим сином Панду вражений, твій син, від Партхи в битві відступивши, до колісниці Бгішми повернувся. І йому, що у безодню поринув був, став тоді Бгішма рятівником. Потім, опритомнівши, син твій, о володарю народів, знову, доблесний герой, став проти Партхи тоді, як Врітра — проти Нищителя фортець. Гостро відточеними стрілами, він, великої мужности повний, простромив його, нітрохи перед Арджуною не похитнувшись.

Так вістить розділ сто шостий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя продовжив:

Сатьякі, спорядженому для битви, який на Бгішму наступав, перепинив шлях тоді син Рішьяшрінги, великий лучник. Нащадок Мадгу, розгніваний, дев'ятьма стрілами вразив ракшаса, о царю, немов посміхаючись, о бгарато. Також і ракшас, о царю, гострими стрілами, лютий, наніс удари, о вождю царів, нащадкові Мадгу, бикові роду Шині. А онук Шині, шалений, хмару стріл у ракшаса послав, нащадок Мадгу, згубник ворожих героїв. Демон у відповідь влучними стрілами простромив міцнорукого Сатьякі, істинно доблесного, і левиний рик видав. Нащадок же Мадгу, ракшасом у битві важко тоді вражений, стерпівши, розсміявся, запалу сповнений, і клич видав.

Тоді Бхагадатта, гнівний, нащадкові Мадгу гострими стрілами наніс удари, немов великому слонові стрекалами. Ракшаса на полі бою покинувши, онук Шині, кращий з воїв-колісничних, у володаря Прагджйотиши почав метати стріли, міцно злагоджені. Великий лук нащадка Мадгу зливою стріл бхалла зламав цар Прагджйотиши, який у мистецтві бою досконалости досяг. Але ворожих героїв згубник, взявши інший лук, негайно, розгніваний, гострими стрілами Бхагадату простромив. Глибоко поцілений, той великий лучник, губи облизуючи увесь час, залізний міцний дротик, золотом і лазуритом прикрашений, страшний, жезлу Ями подібний, у Сатьякі послав. Кинутий ним із силою обома руками, його в польоті, о царю, натрое розсік стрілами Сатьякі, і впав той тоді на землю, немов метеор, що втратився блиску.

Бачачи, що відбив він той дротик, син твій, о володарю народів, оточив нащадка Мадгу величезною раттю колісниць. Узрівши ж обложеним великого воїна роду Врішні, зрадівши вельми, сказав Дурьйодхана всім своїм братам: «О нащадки Куру, зробіть так, щоб не пішов Сатьякі живим від цієї великої раті колісниць! Коли загине він, загине, я думаю, все велике воїнство пандавів!» — «Хай буде так!». Почувши його слова, великі вої почали битися тоді з онуком Шині перед лицем Бгішми.

Тоді наступаючому Абгіманью, що до Бгішми просувався в битві, перепинив шлях могутній цар Камбоджи. Син Арджуни стрілами, міцно злагодженими, царя простромивши, потім ще шістдесятьма чотирма, о царю, поцілив того володаря чоловіків. Судакшина ж у бою племінника Крішні — п'ятьма й візника його — дев'ятьма, за життя Бгішми дбаючи, вразив. І велику доблесть там виявили обоє в тій січі. Шикхандін між тим, кинувся на сина Ѓанги, ворогів згубник. Старі Вірата із Друподою, натиск великої раті відбиваючи, на Бгішму несамовито кинулися обоє в бій, великі вої. Тоді гнівний Ашваттхаман приспів, кращий з колісничних бійців, і зав'язалася тоді пря між твоїм і тими, о бгарато. Вірата десятьма стрілами бхалла, завзятому синові Дрони наніс удари, о згубнику ворогів, великому лучникові, блискучому на ратнім полі, і Друпада, наблизившись до сина вчителя, який стояв перед Бгішмою, трьома гострими стрілами в нього також влучив. Ашваттхаман же тоді десятьма стрілами вразив старих Вірату із Друподою, на Бгішму нападаючих. І небувалий ми побачили там подвиг великий обох старих, які відбивали страшні стріли сина Дрони. Так само наступаючому Сахадеві виступив назустріч Кріпа, син Шарадвана, як у лісі на скаженого слона спрямовується інший скажений слон. Кріпа в сутичці, о царю, сімдесятьма стрілами, золотом прикрашеними, вразив негайно сина Мадрі, великого воїна. Син Мадрі стрілами надвоє розсік його лук і, позбавленого лука, дев'ятьма стрілами його поцілив. Той, взявши інший велепружний лук, стрілив сина Мадрі на прі, надзвичайно натхнений, десятьма гострими стрілами в груди, гнівний, життя Бгішми захищаючи. Так само й син Панду, о царю, нещадного сина Шарадвана в груди вразив, шалений, убивства Бгішми жадаючи. І жахливе видовище, страшне, являв бій, що зав'язався між ними.

Накулу ж гнівного, о царю, в битві шістдесятьма стрілами Вікарна, згубник ворогів, простромив, життя Бгішми захищаючи. Накула ж, лучником, сином твоїм, поранений, Вікарну сімдесятьма сімома змієподібними стрілами поцілив. І обидва мужа-тигра там, згубники ворогів, один одного через Бгішму разили, герої, немов два могутніх бика в загоні. Проти Гхатоткачи, у битві завязаного, для війська твого згубного, виступив заради Бгішми на полі бою відважний Дурмукха. Син же Хідімби тоді, о царю, Дурмукху, ворогів згубника, шалений, у груди вразив дев'ятьма десятками відточених стріл. І Дурмукха шістдесятьма дуже гострими стрілами сина Бгімасени, рикаючи, простромив, герой, натхнений, в гушавині бою. Дхріштадьумні, що йде в бій заради убивства Бгішми, син Хрідіки протистояв, життя Бгішми захищаючи. Онук Прішати, героя, п'ятьма залізними стрілами простромивши, ще п'ятдесятьма в груди швидко вразив нащадок Врішні. Так само й онук Прішати, о царю, дев'ятьма стрілами, відточеними, смертельними, пір'ям чаплі опереними, простромив сина Хрідіки. І надзвичайною була сутичка через Бгішму, що відбулася між ними у великій битві, як єдиноборство Врітри й великого Індри.

Бгімасені могутньому, який наступав на Бгішму, Бхурішправас негайно назустріч вийшов і мовив: «Стій! Стій!». Син Сомадатти залізною стрілою із золотим оперенням, смертельною, наніс Бгімі удар між сосків. І з нею в грудях, блищав величний Бгімасена, як у минулі часи гора [Краунча з дротиком Сканди](#),³⁸ що влучив у неї, о кращий з царів. І обоє, люті, знову й знову метали друг у друга блискучі мов сонце, ковалями чищені стріли. Обоє боролися на полі прі, напружуючи сили, щоб відповідати ударом на удар. Бгіма, убивства Бгішми жадаючи, — великому воїнові, синові Сомадатти, а син Сомадатти, що Бгішмі жагуче бажав перемоги, — синові Панду. Юдхіштхірі, о великий царю, що в супроводі великого війська йшов на Бгішму, син Бхарадваджи перепинив дорогу. Гуркіт колісниць Дрони зачувши, о царю, грому грозової хмари подібний,

затріпотіли красені, о гідний. І те велике військо сина Панду, якому на полі перетяв дорогу Дрона, як не намагалося, не могло просунутися ні на крок. Чекитані, що в гніві на Бгішму ринув, о володарю людей, гнівний образ являючи, перепинив шлях твій син Читрасена. Щосили, відважний Читрасена, великий воїн, бився із Чекитаною за Бгішму, о бгарато. Так само й Чекитана бився з Читрасеною, і велику відвагу там виявили обидва у герці. Арджуна ж, хоча багаторазово шлях йому твій син перепиняв, на втечу сина твого повернувши, розтрощував військо його. І Духшасана щосили пручався Партсі, вирішивши не дати ворогові вбити Бгішму. Між тим рать твого сина, що гинула в битві, тут і там тривожили кращі з колісничних бійців пандавів, о бгарато.

Так вістить розділ сто сьомий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 108

Санджайя сказав:

А великий лучник, герой, нестримний ніби скажений слон, великий лук свій узявши, яким і лютого слона відбити можна, луком кращим тим потрясаючи, великих воїв на втечу обертав і пандавську рать громив, великий воїн. І, спостерігаючи знамення всюди, знавець знамень, мовив Дрона синові, який бив ворожі полки: «Це, сину мій, той день, коли Партха, великий воїн, що бажає убити в бою Бгішму, до того найбільші зусилля докладе. Бо нагору летять мої стріли й лук немов тремтить у мене в руках, зброя відмовляє й думка звертається до недоброго. Завмерло все навколо, і кричать страшні звірі та птахи, і стерв'ятники злітають вниз до війська нащадків Бгарати. Немов померкло сонце й почервоніли навколо сторони світу. Стогне й здригається земля, і військо озивається стогоном. Чаплі, стерв'ятники й журавлі кричать знову й знову, шакали виють зловісно, про велике лихо віщуючи. Від сонячного диска впав посередині війська великий метеор, і купа хмар з безголовими тілами з'явилася, закриваючи сонце. Навколо місяця й сонця страшний саяво з'явилася, страшне лихо — різанину царів — віщуючи. У святилищах богів ідоли, владики кауравів здригаються, регочуть, танцюють і ридають. Вліво рухаються планети, а вниз рогами, що є несприятливим для нічного світила, сходить ясний місяць. Я бачу, як немов никнуть тіла царів у військах сина Дхрітараштри й не сяють, хоч і одягнені у броні. Звідусіль чується в обох військах громове ревіння Панчаджаньї та дзенькіт Гандіви. Звичайно, Бібхатсу, покладаючись в бою на чудову зброю свою, іншими воями зневажить і піде на діда. Здіймаються волоски на тілі моєму, і немов завмирає серце, коли подумаю, о міцнорукий, про зустріч Бгішми та Арджуни. Вправного в підступництві царевича панчалів, злодумного, уперед виставивши на прі, йде Партха на битву із Бгішмою. Колись казав Бгішма, що не буде боротися із Шикхандіном, бо жінкою створив його Творець, і лише волею долі він став потім чоловіком. Погане знамення він сам по собі — син Яджнясени, могутній воїн. Син ріки Бгішма не стане наносити удари тому, хто наділений поганою прикметою. Коли подумаю я про те, що саме сьогодні в битві кинувся Партха на старійшину куру, у страшне сум'яття розум мій приходить. Гнів Юдхіштхіри, зустріч Бгішми й Арджуни, лють моя — недобре напевно обіцяють людям. Розумний, могутній, хоробрий, майстерний у володінні зброєю, духом твердий син Панду, що вражає міцних здалеку, знавець знамень, навіть для богів із Володарем Васу на чолі непереможний у січі, потужний, мудрий, біль що здолав, кращий з воїв. Завжди на полі переможний, грізною зброєю володіє син Панду. Унікаючи ставати йому на шляху, біжи скоріше до вірного обітницям!

Побач цю бійню, яка починається, о міцнорукий! Міцно злагоджені стріли пробивають золотом прикрашені щільні й блискучі лати героїв. Верхівки прапорів, дроти, луки, гострі, блискучі списи, дротики, золотом палаючі, й прапори на слонах — розсікає в гніві Увінчаний. Не час тепер воям берегти свої життя! Рушай, лише про небо думаючи, заради слави й перемоги! Жажливу, незбориму ріку битви, вири якої — коні, слони й колісниця, перепливає на колісниця він, на чиєму прапорі мавпа. Благовоління до брахманів, смиренність, щедрість, подвижництво, шляхетне поведження — все це виявлено тут у царя, чий брат — Завойовник багатств, а також і могутній Бгімасена, і обидва сина Мадрі, пандави, і чий захисник постійний — Васудева з роду Врішні. Гнів його загартованого в подвижництві тіла, породжений образою на злого сина Дхрітараштри, спалює нині нащадків Бгарати! Ген з'явився Партха, підтримуваний Васудевою, який усі війська Дхрітараштри всюди роздирає. І це військо, Увінчаним у хвилювання приведене, бачиться як неоглядно широке річище, в якому підняло велику хвилю морське чудовисько. І крики прикрости й радости чуються в передніх лавах війська.

Рушай проти спадкоємця Панчали, я піду на Юдхіштхіру. Важко пробитися крізь бойовий шик цього Царя, невимірного запалом, з усіх боків наймогутнішими воями оточений, — як у глибину морської безодні. І Сатьякі, і Абгіманью, і Дхріштадьюмна з Вовкопузім і обидва близнюка, Царя людей, володаря Юдхіштхіру захищають. Смаглявий, подібно Молодшому братові Індри, високий ніби великий сал (*дерево*), іде він на раті, немов другий Пхалгуна. Кращу зброю свою візьми, з іншим великим луком іди поруч у бій на царя, онука Прішати, і з Вовкопузім борися. Хто не побажає милому синові жити довгі роки? Але, кшатрійський обов'язок вище за все ставлячи, я тебе посилаю у бій! І Бгішма воістину в битві велику рать спопеляє. У битві, сину мій, зовсім подібний він Ямі й Варуні!».

Так вістить розділ сто восьмий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя вів далі:

Бхагадатта, Кріпа, Шалья і Крітаварман із племені сатватів, Вінда з Анувіндою й Джайядратха, Читрасена і Вікарна, також юний Дурмаршана — ці десятеро твоїх воїв боролися із Бгімасеною, величезним військом супроводжувані, з різних країн зібраним, велику славу, о царю, прагнучи знайти в бою за Бгішму. І Шалья дев'ятьма стрілами наніс удари Бгімасені, Крітаварман — трьома стрілами та Кріпа — дев'ятьма вістрями, Читрасена, Вікарна й Бхагадатта, о гідний, — кожний десятьма стрілами бхалла нанесли удари Бгімасені, Синдхійський (*Джайядратха*) же вдарив трьома стрілами — біля ключиці, Вінда з Анувіндою Авантійські — п'ятьма стрілами кожний, а Дурмаршана вразив сина Панду двадцятьма гострими стрілами. І всіх тих синів Дхрітараштри, великих воїв, блискучих володарів всесвіту, кожного окремо, о великий царю, простромив могутній Бгімасена багатьма стрілами. Шалью п'ятдесятма прохромивши, Крітавармана — вісьмома, а також він зламав посередині лук Кріпи з уже накладеною стрілою, о бгарато, і його, з поламаним луком ще п'ятьма простромив. Вінді з Анувіндою він трьома стрілами наніс удари, і Дурмаршані двадцятьма, а Читрасені п'ятьма. Вікарну десятьма стрілами простромивши й п'ятьма Джайядратху, заревів Бгіма, радіючи, і вразив Синдхійського ще трьома. Тим часом Гаутама, видатний між колісничних бійців, взявши інший лук, поцілів Бгіму, розлютований, десятьма відточеними стрілами. Потім, багатьма стрілами поцілений, як великий слон стрекалами, міцнорукий Бгімасена, блискучий, наніс у гніві удари Гаутамі в битві багатьма стрілами. А коней і візника синдхійського царя він трьома стрілами послав у світ мертвих, Часу й Богові смерті величчю рівний. Той великий воїн, з колісниць без коней, негайно зіскочивши, гострі стріли метав у Бгімасену в тій сутичці. Двома стрілами бхалла, о бгарато, Бгіма переломив посередині лук Синдхійського, о кращий з бгаратів, великого духом. Той, залишившись без лука, зламаного, і втративши колісницю, без коней, без візника, убитих, поспішно зійшов, о царю, на колісницю Читрасени. Дивовижний подвиг здійснив там, на полі бою, син Панду, великий воїн, що стрілами влучив великих воїв і відкинув, та на очах у всього світу позбавив колісницю Синдхійського. Ніяк не міг стерпіти зухвалість Бгімасени Шалья, гострі стріли, ковалем зачищені, накладаючи на тятину, сімдесятма він влучив у Бгіму й крикнув йому: «Стій! Стій!». І Кріпа, і Крітаварман, і Бхагадатта, о гідний, Вінда з Анувіндою й Читрасена, Дурмаршана й Вікарна, та мужній цар Синдху — у сутичці вони негайно вразили стрілами Бгіму, ворогів нищителі, за Шалью заступившись. А Бгіма у відповідь простромив їх п'ятьма стрілами кожного, а Шалью стрілив сімдесятма та ще десятьма стрілами. Шалья його, дев'ятьма простромивши, ще п'ятьма вразив, і візника його стрілою бхалла глибоко простромив у вразливе місце. Побачивши, що поранено Вішоку, блискучий Бгімасена трьома стрілами поцілів царя мадрів в обидві руки й груди. Також іншим великим лучникам трьома стрілами кожному, влучними, наніс він удари в битві і левиний рик видав. Але й ті великі лучники, старанні, синові Панду, захмелілому битвою, трьома тупими стрілами кожний нанесли сильні удари у вразливі місця. Поранений, не похитнувся однак Бгімасена, великий лучник, як гора під потоками злив, що хмарами ллються. І, сильно вразивши Шалью дев'ятьма стрілами, володаря Прагджйотиши, о царю, сотнею міцно вразив він, велеславний, на бойовищі. Потім лук великого духом Сатвати з уже накладеною стрілою вміло переломив він важкою стрілою кшурапра. Крітаварман тоді, взявши інший лук, прямою стрілою вразив Вовкопузого між брів, о згубнику ворогів. Бгіма ж, простромивши Шалью в бою дев'ятьма залізними, Бхагадатту — трьома, а Крітавармана — вісьмома, інших воїв, Гаутамою очолюваних, кожного двома простромив, і ті його поцілили в битві, о царю, гострими стрілами. Але, хоча й вражений тими великими воями з усіх боків, він прямував по бойовищу незворушно, не більш ніж за билинку їх вважаючи. Ті ж кращі з колісничних бійців, теж тривоги не відаючи, сотнями й тисячами посилали у Бгіму гострі стріли. В нього швидколітний дротик із золотим ратищем, дорогоцінний, пустив хоробрий Бхагадатта, великий воїн, цар же Синдху міцнорукий — спис і тризубець, Кріпа — ядро із сотнею шипів, о царю, Шалья — стрілу, а інші великі лучники — по п'ять змієподібних стріл кожний, прицілившись, із силою послали в Бгімасену. Спис стрілою кшурапра надвоє переломив син Вітру і тризубець трьома стрілами розсік, немов стебло сезаму, дев'ятьма стрілами з пір'ям чаплі він розбив ядро, розсік, могутній, стрілу, спрямовану на нього царем мадрів, і дротик, із силою пущений Бхагадаттою, розсік, а також інші жажливі стріли стрілами, міцно злагодженими, розітнув одну за одною натрое Бгімасена, і всім тим великим лучникам, трьома стрілами кожному наніс удари.

Тоді Завойовник багатств, коли тривала велика битва, побачивши на полі Бгіму, великого воїна, який бив був у сутичці ворогів, їхніми стрілами теж поцілений, приспів туди на колісницю. І, бачачи, що зійшлися там разом ті двоє синів Панду, великі духом, не сподівалися там уже твої, о муже-туре, на перемогу. Арджуна ж, що боровся на ратнім полі з Бгішмою, великим воїном, виставивши Шикхандіна вперед, загибелі Бгішми прагнучи, наблизився до тих десятих твоїх воїв, о бгарато, які на бойовищі зайняті були боєм із Бгімою. Бгіму порадувати бажаючи, почав разити їх Бібхатсу.

Тоді цар Дурьйодхана вмовляти став Сушармана вбити обох, Арджуну й Бгімасену: «Вбий цих синів Панду, Завойовника багатств і Вовкопузого!». Підкоряючись тому велінню його, ринувся в бій на обох лучників, Бгіму й Арджуну, Тригарту, володар Прастхали, і не однією тисячею колісниць оточив їх з усіх боків. Потім відбулася пря Арджуни з ворогами.

Так вістить розділ сто дев'ятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя мовив:

І Арджуна, завязаного в бою Шалью, великого воїна, стрілами, міцно злагодженими, огорнув там. Сушармана й Кріпу він простромив трьома стрілами кожного, Прагдждьйотишу і Джайядратху Синдхійського, Читрасену й Вікарну, а також Крітавармана, і Дурмаршану, о володарю царів, і обох Авантійців, великих воїв, кожного трьома стрілами, пір'ям чаплі або павича опереними, одного за одним уразив він, згубник твого війська у битві. Джайядратха, на колісниці Читрасени стоячи, поранивши стрілами Партху в бою, відразу Бгіму простромив. Шалья й Кріпа, кращий з колісничних бійців, простромили Джишну міцнорукого багаторазово стрілами в уразливі місця, а твої сини, о володарю народів, із Читрасеною на чолі, у битві негайно п'ятьма гострими стрілами кожний поцілили Арджуну й Бгімасену на полі битви, о гідний.

А там ті двоє синів Кунті, чоловіки-тури, кращі з колісничних бійців, почали нищити велике військо тригартів. Сушарман же, простромивши Партху багатьма залізними стрілами, потужне ревіння видав, оголосивши небозвід. Й інші колісничні вої, герої, простромили Бгімасену та Завойовника багатств влучними гострими стрілами із золотим оперенням. Але серед тих колісничних бійців обидва сина Кунті, обрані між воїв-колісничних, на чудових колісницях, дивовижні виглядом, блищали, граючи у надміру сил, немов два кровожерливих лева серед корів. Розсікаючи в безлічі луки героїв і стріли, обидва героя сотнями зносили голови царям. І багато розбитих колісниць, і коні, сотнями вбиті, і слони зі своїми вершниками валилися на землю у великому побоїщі. Там і тут поставали погляду, всюди в безлічі, о царю, бійці й вершники, убиті й судомні на землі. І рядами вбитих слонів і піхотинців, і конями вбитими, і колісницями, зовсім розбитими, вистелено було поле. І парасолями, зовсім поламаними, і поваленими прапорами, і кинутими стрілами, і слонячими попонами, о бгарато, і браслетами для передпліч і зап'ясть, і намистами, і затоптаними вовняними покривалами, і кинутими тюрбанами, султанами й опахалами, і розкиданими тут і там відрубаними руками, сандалом помашченими, і ногами володарів людей вистелено було поле.

Там дивилися ми на небувалу відвагу Партхи на прі, що стрілами відбив натиск тих героїв, нищівну для твого війська. А син твій Дурьйодхана, побачивши, що зійшлися разом Бгіма й Арджуна, до колісниці сина Ґанги поспішив у великому страху. Кріпа, Крітаварман, Джайядратха Синдхійський і Вінда з Анувіндою тоді вступили в бій. Бгіма, великий лучник, і Пхалгуна, великий воїн-колісничний, ринулися потім стрімко на грізну рать кауравів. Ті обрушили тоді в битві негайно міріади і мільйони стріл, пір'ям павича оснащених, на колісницю Завойовника багатств. Тоді Партха, роями своїх стріл їх відбивши, великих воїв навкруги його на ратнім полі почав віддавати смерті. Шалья ж, великий воїн, у битві, немов граючи, вразив, гнівний, Джишну в груди стрілами бхалла, міцно злагодженими. Партха п'ятьма розсік його лук і нарукавник і гострими стрілами сильно поцілив його. Але, взявши інший пружний лук, розлучений цар мадрів, наніс у битві удари Джишну трьома стрілами, о великий царю, і п'ятьма — Васудеві, а Бгімасену дев'ятьма він уразив в обидві руки та в груди.

Потім Дрона, о великий царю, і Магадхієць, великий воїн, за велінням Дурьйодхани на той край прийшли, де Партха й Бгімасена, сини Панду, о великий царю, били, обоє великі вої, величезне військо кауравів. Юний Джайтсена Бгіму з його грізною зброєю простромив, о муже-туре, вісьмома гострими стрілами. Бгіма ж його прохромив десятьма й ще сімома стрілами, а візника його стрілою бхалла викинув з колісниці, коні понесли й, рискаючи в усі боки, потягли царя Магадхи геть, на очах у всього війська. Дрона тим часом, слабіну побачивши, Бгімасену простромив шістьдесятьма п'ятьма найгострішими залізними стрілами. Бгіма, що похваляється в бою завжди, у відповідь влучив у вчителя, рівного батькові, дев'ятьма стрілами бхалла й ще шістьдесятьма, о бгарато. Арджуна ж, багатьма залізними стрілами простромивши Сушармана, розсіяв військо його, як вітер розсіює величезні хмари.

Тоді Бгішма й Цар (*Дурьйодхана*), і син Субали, і Бріхадбала кинулися, розгнівані, на Бгімасену й Завойовника багатств. Так само й хоробрі пандави та Дхріштадьумна, онук Прішати, кинулися в бій на Бгішму, Богові смерті з відкритою пащею подібному. І Шикхандін, до найстаршого з нащадків Бгарати наблизившись, кинувся на вірного обітниці, радіючи, страх відкинувши. Сини Прітхи на чолі з Юдхіштхірою, виставивши вперед Шикхандіна, вступили із Бгішмою у бій на ратнім полі, об'єднані зі срінджайями. Також і всі твої, поставивши попереду вірного обітниці, у сутичку вступили на бойовищі з синами Прітхи, очолюваними Шикхандіном. Тоді зав'язалася там жахлива січа кауравів, перемоги Бгішмі бажаючих, із синами Панду. Ставкою твоїх став у битві Бгішма, о володарю народів, бо від нього в тій грі залежало, одержать вони перемогу чи ні.

Дхріштадьумна, о великий царю, до всіх військ закликав: «Йдіть уперед на сина Ґанги, не бійтеся, о кращі з воїв!». Слову полководця корячись, негайно рушила на Бгішму рать пандавів, у великій битві не щадячи життя. Бгішма ж, кращий з колісничних воїв, зустрів те войнство, о великий царю, як у годину припливу берег — великий океан.

Так вістить розділ сто десятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Дхрітараштра спитав:

Як боровся на десятий день, о Санджайе, син Шантану Бгішма з великими мужністю пандавами й зі срінджайями? І як куру протистояли в битві пандавам? Розкажи мені про велику битву Бгішми, блискучого войовника.

Санджайя відповів:

Про те, як боролися куру з пандавами, о бгарато, і як відбувалася та битва, я повідаю тобі, слухай мене. День за днем, Увінчаний чудовою зброєю своєю відправляв в інший світ загони колісниць твоїх. І Бгішма Кауравья, в бою переможний, за обітницею, увесь час військо синів Прітхи розтрощував на прі. Дивлячись, як борються Бгішма, великий воїн, разом з куру — і Арджуна з панчалами з іншої сторони, — не могли бути впевнені люди, хто здобуде перемогу. На десятий же день, коли зустрілися Бгішма й Арджуна, надзвичайно люте відбувалося побоїще. У ньому десятками тисяч воїв, о царю, продовжував убивати Бгішма, син Шантану, ворогів згубник, найбільший знавець зброї. Багато героїв, чия праведність, чії імена й походження залишилися невідомі, але всі не здригнулися на січі, убиті були там Бгішмою, о володарю землі.

Згубник, який продовжував бити військо пандавів десять днів, зрікся тоді життя благочестивий Бгішма, ворогів нищитель. Швидкою загибелі своєї шукаючи, до неї спрямовував він думку на полі бою. «Не буду більше убивати я кращих з людей, до бою посталих», — так подумавши, батько твій Деваврата, міцнорукий, синові Панду, що поблизу був, о великий царю, слово мовив: «О Юдхіштхіро, о велемудрий, на всіх науках обізнаний, вислухай, сину мій, слово благочестиве, до неба спрямоване, котре я скажу тобі. Ненависне мені, сину мій, це тіло моє, о бгарато, минув для мене час убивати в безлічі незліченній живі істоти на бойовищі. Тому, якщо хочеш зробити мені бажане, то вперед пославши Партху, також панчалів і срінджайїв, доклади сил, щоб убити мене!». Визнавши в тому намір його, син Панду, прозріваючи істину, рушив разом зі срінджайями, готовий до бою, на Бгішму. Тоді Дхріштадьюмна, о царю, і син Панду Юдхіштхіра, які чули ті слова Бгішми, закликали військо: «Рушайте вперед, боріться, переможіть Бгішму в битві! Вас прикриє вірний слову Джишну, ворогів переможець. І онук Прішати, цей великий лучник, восначальник, і Бгімасена будуть неодмінно захищати вас у битві. Нехай страх перед Бгішмою нічим не перешкодить вам у битві, о срінджайї! Безсумнівно, ми переможемо Бгішму, виставивши вперед Шикхандіна!».

І, прийнявши таке рішення на десятий день, пандави, світу Брахми себе доручивши, рушили, гнівом осліплені, виставивши спереду Шикхандіна й Завойовника багатств, сина Панду. Всіх сил вони докладали для того, щоб повалити Бгішму. Слідом за тим, корячись наказу твого сина, володарі різних країн, разом із Дроною і сином його, з військами, і могутній Духшасана, разом з усіма братами, кинулися тоді у гушавину бою, на захист Бгішми. Після цього твої герої, висунувши вперед вірного обітниці, почали битися на ратнім полі із синами Прітхи, яких очолив Шикхандін. І, поставивши попереду Шикхандіна, той, на чиєму прапорі мавпа, супроводжуваний чедіями і панчалами, пішов на Бгішму, сина Шантану. Онук Шині боровся із сином Дрони, Дхріштакету ж — з Пауравою, Юдхаманью — з Дурьйодханою і його наблизеними. Вірата ж з полком своїм, ворогів згубник, зійшовся із Джайядратхою, спадкоємцем Вріддхакшатри, і його військом. На царя мадрів, великого лучника, і військо його, кинувся Юдхіштхіра, Бгімасена з підкріпленням — на слонячу рать кауравів, на неприступного й нестримного Дрону, кращого з усіх, що носять зброю, пішов, приготувавшись до бою, царевич панчалів із сомаками, а на царевича Бріхадбалу, на чиєму прапорі — квітка карнікари, наступав син Субхадри з левом на прапорі. Сини ж твої, разом з іншими царями, напали на Шикхандіна й на Завойовника багатств, сина Панду, вбивства їх прагнучі.

В тому надзвичайно страшному зіткненні обох військ, під ходою полків здригнулася воістину земля. І побачивши сина Шантану на полі прі, о бгарато, змішалися полки з полками, твої з ворожими, і тоді від них, які кинулися завзято один на одного, великий шум піднявся, по всіх околицях розносячись, о бгарато, і жахливий він став від гromу сурм і барабанів, реву слонів, і левиного рику воїв. Подібне світлу місяця й сонця, потьмяніло саяво від браслетів і діadem усіх героїв, володарів людей. Хмари пилу затулили погляд, у яких блискавками спалахувала зброя, і страхітливим стало гудіння луків, спів стріл і сурм, оглушливий бій барабанів і гуркіт колісниць — все злилося разом, від обох військ виходячи. І від хмар металевих списів із зазубреними й гладкими наконечниками, та дротиків і потоків стріл, усе перемішалось, немов померкло світло над обома військами. У великій битві вбивали один одного колісничні бійці й кіннотники, і слони вбивали слонів, піхотинці — піхотинців. Тоді найжорстокіша була сутичка куру з пандавами через Бгішму, о чоловіче-тигре, немов яструбів над здобиччю. Жахливою була ця зустріч обох військ, о бгарато, які жадали перемоги, заради взаємного побиття зійшовшись на ратнім полі.

Так вістить розділ сто одинадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Санджайя продовжив:

Абгіманью, відвагу виявляючи, о великий царю, боровся із твоїм сином через Бгішму, великим військом супроводжуваний. Дурьйодхана дев'ятьма стрілами, міцно злагодженими, вразив племінника Крішни, гнівний, і ще трьома слідом. Племінник Крішни, розгніваний, свій дротик, страшний немов сам брат Смерти,

послав у колісницю Дурьйодхани. Його, який налітає стрімко, жакхливий видом, надвоє розсік, о володарю народів, стрілою кшурапра твій син, великий воїн. Бачачи, що впав його дротик, племінник Крішни, розлютований надзвичайно, трьома стрілами вразив Дурьйодхану в обидві руки й у груди, а ще десятьма жакхливими вістрями, о кращий з бгаратів, уразив палкого Дурьйодхану між сосків. І жакхливою була їхня битва та примітна, о бгарато, і тішила погляди тим хто спостерігав її, усі царі їй належне віддали. І обидва героя, син Субхадри й куру-бик, боролися на ратнім полі — загибелі Бгішми й перемоги сина Прітхи заради.

У битві син Дрони, бик серед брахманів, гнівний, вразив шаленого Сат'які важкою стрілою в груди, ворогів згубник. Онук Шині ж, безмірний духом, синові вчителя в усі вразливі місця, о бгарато, наніс удари дев'ятьма стрілами, пір'ям чапель опереними. Ашваттхаман же у бою дев'ятьма стрілами й ще тридцятьма негайно вразив Сат'які в обидві руки й у груди. Сином Дрони поранений Сатвата, великий лучник, трьома стрілами сина Дрони стрілив у відповідь, велеславний.

Паурава, наблизившись у битві до Дхріштакету, стрілами всіляко пошматував великого лучника, великого воїна. Також і Паураву в битві Дхріштакету, великий воїн, простромив тридцятьма відточеними стрілами, надзвичайно могутній. Паурава ж, великий воїн, розсік лук Дхріштакету й, потужне ревіння видавши, десятьма стрілами його простромив. Той, взявши інший лук, поцілів Паураву, о великий царю, сімдесятьма трьома гострими стрілами, змієподібними. І обидва вони там, великі лучники, великі погоничі слонів, великі колісничні вої, великою зливою стріл один одного окропили. Друг у друга розсікли вони луки й убили коней, о бгарато, і, залишившись без колісниць, зійшлися в бою на мечях обидва великих воїна. Щити з бичачої шкіри, багатобарвні, сотнею місяців прикрашені й сотнею зірок оздоблені, й мечі яскраво блискаючі взяли вони обидва, блискучі, і кинулися один на одного, о царю, завзяті в сутичці, рикаючи, немов два лева у великому лісі. Вони описували різноманітні кола, мистецтво своє виявляючи, відступаючи й підступаючи, один на одного нападаючи. Паурава важким мечем завдав удару в скроню Дхріштакету й закричав, розлютований: «Стій! Стій!». І цар Чеди важким мечем з гострим лезом утнув Паураву, чоловіка-бика, у плече. Зійшовшись у двобої, о великий царю, і вразивши один одного несамовито, упали обоє на землю, згубники ворогів. Тоді твій син Джайятсена, піднявши Паураву на свою колісницю, о царю, відвіз його на колісниці з бойовища. І Дхріштакету теж на колісниці, о царю, Сахадева, син Мадрі, ворогів згубник, відвіз, блискучий.

Читрасена, простромивши Сушармана дев'ятьма швидкими стрілами, ще влучив у нього шістдесятьма й ще дев'ятьма. Сушарман же, гнівний, сина твого, о володарю народів, десятьма і ще десятьма гострими стрілами поранив. А Читрасена його, о царю, тридцятьма міцно злагодженими вразив, гнівний, і той його у відповідь простромив, і тим він підняв у битві, о царю, славу й честь Бгішми.

А син Субхадри боровся із царським сином Бріхадбалою. Володар Косали, п'ятьма залізними стрілами сина Арджуни простромивши, ще двадцятьма його влучив, міцно злагодженими. Але не поступився у битві син Субхадри й, дев'ятьма залізними Бріхадбалу поцілвши, знову й знову вразив його. І ще син Пхалгуни розсік лук косалійця й наніс йому удари тридцятьма стрілами, пір'ям чаплі опереними. Царський син Бріхадбала, взявши інший лук, багатьма стрілами, гнівний, простромив у битві сина Пхалгуни. І битва їх через Бгішму, о згубнику ворогів, розлютованих, о великий царю, що в герці різноманітні випадки застосовують, подібна була єдиноборству Майї із Володарем Васу під час війни богів з асурами.

Бгімасена, зі слонячою раттю б'ючись, сяяв потужно, як колись Шакра з ваджрою у руці, коли найвищі гори він розколював. А ті слони, подібні горам, яких вбивав Бгіма, валилися разом на полі, ревінням оголошуючи землю. Розміром з гору, ті слони, купам чорної землі подібні, на землю впавши, виглядали як розтрощені скелі. Юдхіштхіра, великий лучник, зійшовшись у герці із царем мадрів, якого прикривало велике військо, вражав його, а володар мадрів, розлютований, за Бгішму хоробро б'ючись, великого воїна — сина Дхарми вражав. Вірату прохромивши дев'ятьма міцно злагодженими, жалючими стрілами, цар Синдхійський ще тридцятьма його поранив. Вірата ж, о великий царю, Синдхійця на чолі раті, тридцятьма відточеними вістрями вразив між сосків. Із прекрасними луками й мечами, в прекрасних обладунках, озброєні, прапорами блищали ті обоє у битві, прекрасні виглядом, — Матсья та Синдхієць.

Дрона, із сином Панчали зустрівшись у великій битві, безліч стріл обрушив на нього, міцно злагоджених. У ту пору Дрона, о великий царю, розсік великий лук онука Прішати й п'ятдесятьма стрілами, одною за одною, онука Прішати простромив. Онук Прішати, згубник ворожих героїв, взявши інший лук, вступив у суперництво із Дроною у битві, стріли пускаючи. А Дрона, великий воїн, ті стріли роями стріл відбивши, п'ять їх послав у сина Друпаци. Гнівний онук Прішати, згубник ворожих героїв, у Дрону, о великий царю, метнув палицю, жезлу Ями подібну. Ту палицю, позолотою прикрашену, в стрімкому леті відбив Дрона п'ятдесятьма стрілами, і, з лука Дрони стрілами багаторазово розсічена, о царю, посічена на частини, вона впала на землю. Бачачи, що відбито його палицю, онук Прішати, ворогів винищувач, дріт метнув у Дрону, цілком залізний, блискучий. Його дев'ятьма стрілами розсік Дрона, о бгарато, і онука Прішати, великого лучника, вразив у сутичці. Так відбувалася, о великий царю, ця велика битва за Бгішму між Дроною і онуком Прішати, жакхлива для погляду, страшна.

Арджуна, наблизившись до сина Ганги, кинувся на нього, як на затятого слона в лісі, гострими стрілами вражаючи готового до бою. Але став проти Партхи Бхагадатта блискучий на тричі пораненому й люттю

осліпленому слоні, могутній. Його, який налітає стрімко, слонові великого Індри подібного, зустрів Бібхатсу, всі сили напружуючи. Тоді цар Бхагадатта, на слоні сидячи, блискучий, зливою стріл огорнув Арджуна. Арджуна ж натомість, наступаючого слона того, немов срібного виглядом, блискучими залізними стрілами, гострими, простромив у великій битві.

І син Кунті мовив до Шикхандіна: «Уперед, вперед! На Бгішму!». І він сказав, о великий царю: «Вразь його!». Прагдждьйотиши правитель тоді, залишивши сина Панду, о старший брате Панду, поспішно повернув, о царю, на колісницю Друпади. Тоді Арджуна, о великий царю, на Бгішму ринувся стрімко, висунувши вперед Шикхандіна, і почався там бій. Тоді всі твої герої кинулися з криками на шаленого в битві сина Панду, і подібно диву те було. Але синів полки твої, різних видів розсіяв у той час Арджуна мов вітер — хмари в небі. Шикхандін же, наблизившись до старійшини бгаратів, безтрепетний, негайно багатьма стрілами його засипав. А Бгішма вбивав сомаків, які йдуть слідом за Партхою, і він перепинив шлях війську пандавів, великий воїн. Колісниця була його вогняним вівтарем, лук — язиком полум'я, меч, дротик і палиця — паливом, рої стріл — жертвним вогнем, коли спопеляв він кшатріїв на бойовищі. Як паленіюча пожежа рухається за вітром сухостоєм, так і Бгішма палав, небесною зброєю вражаючи ворогів. Оголошуючи кличами сторони світу й усе навколо, стрілами з позолоченим оперенням, гострими, міцно злагодженими, валив Бгішма велеславний колісничних воїв, о царю, і слонів із вершниками, а сонми ворожих колісниць він вирубаним пальмовим гаям уподібнив. І колісниці, слонів і коней на бойовищі, о царю, без людей залишав тоді Бгішма, кращий з носіїв зброї. Удар його долоні об тятиву зачувши, що немов гуркотами грому озивався звідусіль, здригалися вої, о царю. Адже стріли батька твого били без промаху, о володарю людей, і не застрягали в тілах злетівши з лука Бгішми стріли. І бачили ми, о царю, як, без людей, але з добре упряженими жвавими кіньми, летіли по полю колісниці зі швидкістю вітру, о володарю народів.

Чотирнадцять тисяч великих воїв — чедіїв, кашійців та карушів — під золотом прикрашеними прапорами, прославлені сини знатних родів, самовіддані, що не розвертаються назад у битві, герої, наблизившись до Бгішми, Богові смерті подібному, пішли в інший світ разом зі своїми конями, колісницями й слонами. А серед сомаків там не було великого воїна, що, наблизившись до Бгішми у бою, думав би про збереження життя. І всіх тих воїв на бойовищі, міць Бгішми бачачи, люди вважали вже приреченими для оселі Царя примар. І ніхто з великих воїв не зважувався наблизитися до нього в битві, крім хороброго сина Панду, Білокінного, із Крішною-візником, та Шикхандіна, царевича панчалів, невимірного силою на прі.

Шикхандін же, наблизившись до Бгішми на полі бою, о туре серед бгаратів, десятьма і ще десятьма стрілами вразив його у великій битві. Люттю палаючим оком глянув скося на Шикхандіна син Ґанги, немов спопеляючи його тим поглядом, о бгарато. згадавши про жіночу його природу, о царю, не наніс йому Бгішма удару в усього світу на очах, але той не зрозумів того. Арджуна ж, о великий царю, мовив Шикхандіну: «Поспіши, вбий негайно діда! Що тобі користи в балаканині, о герою, — вбий Бгішму, великого воїна! Бо я не бачу нікого іншого у війську Юдхіштхіри, хто міг би боротися на ратнім полі з Бгішмою, дідом, крім тебе, о муже-тигре, істинно речу тобі!». Коли сказав йому так Партха, Шикхандін, о туре серед бгаратів, стрілами різних видів негайно вразив прабатька куру. Батько твій Деваврата, тих стріл не зауважуючи, своїми стрілами гнівному Арджуні перепинив дорогу в битві. І також усю рать пандавів у битві, великий воїн різючими стрілами готував для іншого світу, о гідний. І також пандави, о царю, великим військом супроводжувані, затьмарили стрілами Бгішму, як хмари — денне світило. Той нащадок Бгарати, з усіх боків обложений, о туре серед бгаратів, спопеляв на прі героїв мов палаючий вогонь спопеляє ліс.

Там зріли ми небувалу мужність сина твого, який боровся із Партхою та захищав вірного обітниці. Всі люди зраділи тоді подвигу, що вчинив на ратнім полі твій син Духшасана, лучник, великим духом, котрий наодинці боровся із синами Прітхи й поплічниками їх, і не могли в битві встояти перед ним, могутнім, пандави. Духшасана той на ратнім полі скидав колісничних воїв з колісниць, і падали на землю вершники, о великий царю, і слони, могутні, простромлені гострими стрілами його, а інші слони, від стріл стражденні, розбігалися в різні сторони. Як палає вогонь отримавши паливо, язиками блискаючий, потужний, так і син твій палав, спопеляючи пандавів. З пандавів же жоден великий воїн не міг перемогти його, найбільшого з нащадків Бгарати, ба, навіть потіснити його, ніхто, крім сина великого Індри, крім Білокінного, чий візник — Крішна.

Перемігши ж його в сутичці, о царю, Арджуна Переможець на Бгішму кинувся на очах у всього війська. Син же твій, хоча й зазнавши поразки, на руки Бгішми спираючись, оправившись, знову й знову в бій вступав, шалений у січі, і, з Арджуною схопившись, сяяв у битві, о царю. А Шикхандін, о царю, бив по дідові стрілами, що разять наче зброя грому, мов зміїна отрута, небезпечними. Але не заподіювали вони твоєму батькові болю, о володарю людей, з усмішкою приймав тоді ті стріли син Ґанги. Як спекою стомлена людина дощ приймає, так приймав син Ґанги зливи стріл Шикхандіна. І бачили кшатрії, о великий царю, як грізний Бгішма, великий духом, війська пандавів спопеляє у битві.

Тоді мовив твій син усім своїм військам, о гідний: «З усіх боків на колісницях спрямовуйтеся на Пхалгуну! Бгішма захистить вас усіх, знавець Закону!». І ті, страх свій великий переборовши, стали проти пандавів. «Ген стоїть, охороняючи вас Бгішма, осяяний пальмою на своєму прапорі! Для всіх синів Дхрітараштри він у битві захист і порятунок! Самі Тридцять богів при всіх завзятті не встоять проти Бгішми,

великого духом, що казати про синів Прітхи, смертних від народження і безсилих проти нього! Тому, о вої, поспішайте, ідіть на Пхалгуну в бій! Нині, на ратнім полі, я буду завзято боротися із Пхалгуною, разом з вами, о володарі землі, і ви наступайте на нього завзято звідусіль!». Корячись тим словам сина твого, лучника, о царю, пішли в бій на Арджуну великі вої, могутні, — відехи й калінги із загонами дашераків, нішади й саувіри кинулися на нього у великій битві бахліки й даради, також східні й північні малави, абхішахи, шурасени, шиби, також васати, шальвами підтримувані тригарті, амбаштхи з кекайями — кинулися в бою на Партху, як метелики на вогонь. Про небесну зброю свою подумав тоді Завойовник багатств, і, її націливши, тими швидкими знаряддями, могутній, як блискучими стрілами, всіх тих великих воїв, о великий царю, з їхніми великими ряттями незабаром спопелив Бібхатсу, як метеликів вогонь спопеляє. І коли являв він, влучний лучник, тисячі стріл, немов сяючим в піднебессі виглядав лук його Гандіва. Стрілами вражені, о великий царю, з перекинутими колісницями й прапорами, уже не нападали ті зібрані там царі на того, на чиєму прапорі — мавпа. Биті Увінчанам, падали колісничні бійці з прапорами, вершники з конями разом, слони із вершниками. І вбитими рукою Арджуну вкрилося тоді поле, і ряттями царів, що розбігаються в безлічі всюди.

А Партха міцнорукий, це військо на втечу звернувши, почав у бою посилати стріли в Духшасану. Ті стріли із залізними вістрями, пронизавши сина твого Духшасану, у землю ввійшли, як змії у мурашник. І його коней він убив потім і повалив його візника. І двадцятьма стрілами він позбавив колісницю Вівіншаті, о володарю, і п'ятьма міцно злагодженими важко вразив його. Багатьма стрілами простромивши Кріпу, Шалью та Вікарну, син Кунті, якого несли білі коні, їх теж позбавив колісниць. І, позбавлені колісниць, ті п'ятеро, о гідний, — Кріпа, Шалья, Духшасана, Вікарна та ще Вівіншаті — тікали, на січі Савьясачином переможені.

І в першій половині дня, о царю, перемігши тих великих воїв, Партха палав на ратнім полі, як очисний вогонь без диму. Зливи стріл мечучи, як мече сонце промені, ще інших володарів землі він повалив, о великий царю. На втечу, зливами стріл великих воїв розвернувши, велику ріку крові він пустив текти тоді по бойовищу, між військами куру та пандавів, о бгарато. Безліч слонів і сонми колісниць повалені були бійцями-колісничними, і колісниця повалені слонами, а слони — кіннотниками та піхотинцями. Розсічені посередині тіла й відрубані голови вершників на слонах, конях і колісницях падали там усюди, і блищало поле битви, покрите полеглими й поваленими царськими синами, великими воями, ніби сережками й браслетами багато прибране було. І постали погляду роздавлені ободами колісниць і розтоптані слонами піші вої з кіннями й кіннотниками, і юрми слонів, коней і колісниць металися в усі боки. Розкидані були по землі перекинуті колісниця зі зламаними колесами, дишлями й прапорами. І поле прі, зрошене кров'ю слонів, коней і воїв, що покрили його в безлічі, блищало ніби багряна хмара восени. Пси, ворони, стерв'ятники, вовки із шакалами й усякі потворні звірі й птахи, що до здобичі доскочили, лементували там моторошно. З усіх боків багато різних вітрів дуло, і виднілися виючі чудовиська та примари, і виднілися золоті плетениці й дорогоцінні прапори, що димляться, майорючи буйно на вітрі. Тисячі білих парасолів, і великі колісниця з прапорами, розкидані, були там сотнями й тисячами, і розбігалися в сторони, страждаючи від стріл, слони із прапорами, а кшатрії з палицями, списами й луками у руках виднілися були всюди, о володарю людей, розпростерті на землі.

Тоді Бгішма, о великий царю, закликавши небесну зброю, кинувся на сина Кунті на очах у всіх лучників. На нього ж, завзятого, кинувся Шикхандін у латах. І взявся тоді Бгішма за ту зброю, очисному вогню подібну. А син Кунті на білих конях, у той саме час громив своє військо, приводячи в сум'яття діда.

Так вістить розділ сто дванадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 113

Санджайя провадив:

У полках, що йдуть лавою неухильно в бій, усі, на світі Брахми зосередилися думкою безроздільно, о бгарато. У сум'ятті бою не боролася уже рать із раттю — ні колісниця з колісницями, ні піхотинці з піхотинцями, кіннотники не билися з кіннотниками, слони зі слонами, — у велике дивовижне сум'яття повалені були обидва війська. В тому жахаючому великому побоїщі, коли перемішалися так усюди люди, слони й колісниця, зникло всяке їхнє розрізнення.

Тоді Шалья, Кріпа й Читрасена, о бгарато, також Духшасана й Вікарна, зійшовши поспішно на колісниця, змусили тремтіти, герої, на полі бою рать пандавів. Тими великими нищене в битві, не знаходило порятунку від них військо Панду, немов потопаючий у воді човен. Як холодна пора року у вразливій місці тне до болю корів, так Бгішма воістину вражав синів Панду. А Партха, великий духом, у війську своєму теж у безлічі додолу валив слонів, горам або хмарам подібних. І воєначальників можна було бачити, тисячами Партхою трощених, стрілами його залізними вражених. Там і тут падали, волаючи від болю, величезні слони. І блищало поле ратне, вкрите тілами убитих воїв, великих духом, в ошатних вбраннях, і головами, сережками прикрашеними, тоді коли у небувало-страшному великому побоїщі видатних героїв, о царю, виявляли на ньому свою відвагу Бгішма й Завойовник багатств, син Панду. На доблесного діда дивлячись у битві, о царю, не відступали каурави, світу Брахми більше за все бажаючи. Смерті в битві шукаючи, у небесах вищу мету свою бачачи, наступали вони на пандавів у тім побоїщі, обрані між героїв. І пандави теж, о великий царю, пам'ятаючи про багато різних нещасть, накликаючи на них колись тобою і твоїм сином, о володарю людей,

про страх забувши, світу Брахми шукаючи, з воями твоїми й синами боролися, хоробрі, на полі бою з натхненням.

І полководець їх, великий воїн, мовив війську своєму: «На сина Ганги нападайте, о сомаки, зі срінджайями разом!». По слову полководця, сомаки зі срінджайями разом, кинулися на сина Ганги, зливою зброї з усіх боків його вражаючи. Тоді батько твій, син Шантану, о царю, під зливою зброї розшаленів, і почав боротися зі срінджайями. Йому, славному, передав колись мудрий Рама знання зброї, батьку мій, для ворожих ратей згубну воістину. До знання цього прибігаючи, і вчиняв побоїще у ворожому війську день у день старий дід куру. Десять тисяч воїв синів Прітхи вбив Бгішма, ворожих героїв згубник. Коли ж наступив той десятий день, о туре серед бгаратів, Бгішма в битві один у матсьїв і панчалів, убивши без ліку слонів і коней, сім великих колісничних воїв убив. І, п'ять тисяч колісничних бійців убивши, чотирнадцять тисяч чоловіків, також тисячу слонів і ще десять тисяч коней силою тої науки знищив у великій битві дід, батько твій, о володарю народів. Потім, воїнство всіх володарів землі прорвавши, повалив він Шатаніку, милого брата Вірати. Шатаніку в битві вбивши, Бгішма, блискучий, ще тисячі царів, о великий царю, стрілами бхалла зітнув. І ті царі, соратники синів Прітхи, які приєдналися до Завойовника багатств, наблизившись до Бгішми, ув оселю Ями йшли. Так рої стріл в усіх напрямках навкруги посилаючи, військо синів Прітхи здолавши, розташувався Бгішма на чолі своєї раті. Найбільші подвиги здійснивши, у той десятий день стояв він між обох військ з луком у руці, і ніхто з володарів землі, о царю, не міг підняти погляд на нього, як у середині літа на палюче сонце в небі. Як палив колись Шакра бісівську рать у битві, так пандавських воїв палив Бгішма, о бгарато.

Дивлячись на нього, осяяного доблестю своєю, Згубник Мадгу, син Деваки, сказав Завойовникові багатств, блага йому бажаючи: «Ген стоїть між двох військ Бгішма, син Шантану. Якщо, сили напружуючи, його не вб'єш, не буде твоєю перемога. Зібравшись на силі, зупини його там, де прорвав він ряди нашого війська, бо стрілам Бгішми ніхто, крім тебе, о могутній, протистояти не зуміє!».

Тоді, ним спонукуваний, той, з мавпою на прапорі, стрілами своїми, о царю, сховав у ту ж мить від поглядів Бгішму з його прапором, колісницею й конями. Але він, бик серед проводирів куру, хмари стріл, сином Панду пущені, хмарами своїх стріл розсіяв багаторазово. Між тим, цар панчалів і мужній Дхріштакету, і син Панду Бгімасена, і Дхріштадьюмна, онук Прішати, і обидва близнюка, і Чекитана, і ще п'ятеро Кекайїв, і Сатьякі, о великий царю, і син Субхадри, і Гхатоткача, і сини Драупаді, і Шикхандін, і Кунтібходжа мужній, і Судхарман, і Вірата, могутні прихильники пандавів, — ці й багато хто ще, стрілами Бгішми стріляні, в океан журби поринули. Але звідти підніс їх Пхалгуна. Тоді Шикхандін, взявши найчудовішу зброю, ринувся стрімко на Бгішму, Увінчаним прикритий. Потім, усіх хто йшов слідом за Бгішмою убивши, відаючи послідовність бою, кинувся на нього і сам Біххатсу непереможний. І Сатьякі, Чекитана та Дхріштадьюмна, онук Прішати, Вірата й Друпата та обидва сина Мадрі, пандави, кинулися в бій на Бгішму, прикриті влучним стрільцем. І Абгіманью, і п'ятеро синів Драупаді кинулися в битві на Бгішму, здійнявши свою потужну зброю. Всі вони, влучні лучники, що у боях не повертають назад, багаторазово вразили Бгішму стрілами, у стрільбі майстерні. Але не зневірений духом, відмахнувшись від тих стріл, пущених у безлічі кращими з володарів землі, для стріл ворогів створивши перешкоду, дід немов граючи, заглибився у лави війська пандавів. На царевича ж панчалів не направляв стріли Бгішма, посміхаючись щораз, коли згадував про жіночу природу Шикхандіна. Так у війську Друпати, сім колісниць знищив великий воїн-колісничний.

Між тим, крики радості пролунали раптово серед матсьїв, панчалів і чедіїв, що наступали стрімко на нього, залишеного на самоті. Полки їхніх добірних кіннотників і колісниць, та слони з піхотою оточили, як хмари сонце, самотнього Бгішму, сина ріки Бхагіратхи, у битві караючого ворогів. Потім у тому бою його з ними, подібному війні богів і асурів, Увінчаний зачав наносити удари Бгішмі, виставивши вперед Шикхандіна.

Так вістить розділ сто тринадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 114

Санджайя провадив:

Так всі пандави, виставивши вперед Шикхандіна, стали вражати в бою Бгішму, оточивши його з усіх боків. І важкими ядрами, страшними тризубцями, сокирами, булавами, палицями, дрютами, металевими знаряддями всілякими, стрілами із золотим оперенням, дрютиками, іншим знаряддям і кампанам, стрілами у формі телячого зуба, залізними стрілами й вогняними кулями, о бгарато, почали всі срінджайї разом наносити в битві удари Бгішмі. Із пробитою бронею, багаторазово поранений, не відчував страждання тоді син Ганги, хоча у вразливі місця був поцілений. Стріли й лук його язиками полум'я були, пущені стріли — вітром, гуркіт коліс — тріском, піднесення великої зброї — паланням, прекрасний його лук — блискотінням, биті герої — паливом — для вогню кінця світу, якому в очах ворогів подібний став Бгішма.

Проникаючи у лави колісниць та з рядів їх потім вивільняючись, погляду знову він поставав, серед ворожих царів пробиваючись. Тоді, минувши Царя панчалів і Дхріштакету, він стрімко проникнув усередину війська пандавів. Потім Сатьякі з Бгімою і Завойовника багатств, сина Панду, і Друпату, і Вірату, й Дхріштадьюмну, онука Прішати, — цих шістьох він уразив шістьма сонцю подібними стрілами, що грізно

дзижчать, надзвичайно швидколітними, згубними для ворожої броні. Ті гострі стріли його відбивши, великі вої Бгішмі удари із силою нанесли, кожний десятьма стрілами.

А стріли, які на вірного обітниці пускав на прі Шикхандін, золотопері, на камені відточені, негайно в Бгішму встромлювалися. Тоді Увінчаний, поставивши вперед Шикхандіна, ринувся, шалений, на Бгішму й розсік його лук. Не стерпіли того розсічення лука Бгішми великі вої — Дрона, Крітаварман, Джайядратха, Бхурішравас, Шала, Шалья, а також Бхагадатта, — ці семеро, розгнівані надзвичайно, ринулися на Увінчаного. Виявивши заклинаннями незвичайну небесну зброю, великі вої, гнівні, обрушилися важко на пандавів і покрили їх стрілами. І шум піднявся при нападі їх на Пхалгуну, що подібний був шуму бурхливих морів при кінці світу. «Бийте! Вражайте! Хапайте! Січіть та рубайте!». Чуючи ці буйні вигуки, великі вої пандавів поспішили до Пхалгуни на підмогу, о туре серед бгаратів, — і Сатьякі й Бгімасена, і Дхріштадьюмна, онук Прішати, і Вірата із Друпастою, обоє, і ракшас Гхатоткача, і Абгіманью, розгніваний, — ці семеро, гнівом осліплені, примчалися, поспішаючи, прекрасними луками оружні, і бурхливою була їхня сутичка з ворогами на ратнім полі, як між богами й демонами, о кращий з бгаратів, здіймаючи волосся сторч.

А Шикхандін, кращий з воїв-колісничних, охоронюваний Увінчаним, Бгішму, у якого зламаний був лук, простромив десятьма стрілами у битві, і десятьма — його візника, і однією зрубав його прапор. Інший лук, що швидше діє, взяв син Ґанґи, але і його трьома гострими стрілами бхалла розсік Пхалгуна. І так знову й знову Савьясачин, гнівний син Панду, щораз, як Бгішма брав новий лук, розсікав його, згубник ворогів. Той, розлютований, зі зламаним луком залишившись, облизуючи куточки уст, схопив оскаженіло дротик, яким можна було розколювати гори, і метнув його, шалений, у колісницю Пхалгуни. Той, радість пандавів, бачачи, що налітає він палаючи, зброї грому подібний, п'ять гострих стріл бхалла витяг і тими п'ятьма стрілами розсік, гнівний, о кращий з бгаратів, на п'ять частин дротик, рукою Бгішми пущений. І впав він, Увінчаним розсічений, як впала зі скупчених хмар і розсипалася [сторазова блискавка](#).³⁹

Побачивши, що розсічено його дротик, сповнений був гніву Бгішма. І почав був герой, ворожих міст підкорювач, міркувати про себе, обізнаний: «Я міг би з одним луком моїм убити всіх пандавів, якби не був захисником їх Крішна, Вседосяжний Полководець могутній. З двох причин не буду я боротися з пандавами: через невразливість роду Панду й через жіночу природу Шикхандіна. Колись, коли батько мій оженився на Калі, задоволений мною, дарував він мені вибір часу смерті на власний розсуд і невразливість у битвах. Тепер, я гадаю, прийшов, здається, час для смерті моєї!». Довідавшись про це рішення Бгішми, запалом непомірного, провидці й васу, що перебувають на небесах, мовили Бгішмі: «Що вирішено тобою, о герою, нам втішно вельми. Так і вчини, о великий лучнику, відверни думки від битви!». І по закінченні тих слів повіяв благий вітер, ласкавий, запашний, вологою напоєний. Зазвучали гучні небесні литаври, і квітковий дощ упав зверху на Бгішму, о володарю землі. Але ніхто не почув проречене ними, о царю, крім самого Бгішми міцнорукого й мене, що обдарований був мудрецем тією здатністю. І велика зніяковілість опанувала тоді Тридцятьма, о володарю народів, через те, що впаде з колісниці усім світам люб'язний Бгішма. Почувши те, що рекли божественні сонми, великодушний Бгішма, син Шантану, гострими стрілами вражений, які пробили весь його обладунок, уже не став тоді нападати на Бібхатсу.

А Шикхандін, о великий царю, поцілів прабатька бгаратів, гнівний, дев'ятьма відточеними стрілами в груди. Але, у сутичці ним уражений, не здригнувся, о великий царю, Бгішма, прабатько куру, наче гора під час землетрусу. Тоді Бібхатсу, розсміявшись, лук Гандіву натягнув і вразив сина Ґанґи двадцятьма п'ятьма малими стрілами. А ще сотнею стріл Завойовник багатств, розлютований, наніс поспішно йому удари в усі частини тіла, в усі вразливі місця. Й іншими він так само сильно вражений був у великій битві, але не заподіювали йому болю ті золотопері, на камені відточені стріли.

Потім Увінчаний кинувся люто на Бгішму, виставивши вперед Шикхандіна, і розсік його лук. І, десятьма стрілами його простромивши, одною він розсік його прапор, і десятьма вістрями він змусив тремтіти його візника. Син Ґанґи взяв інший лук, потужніший, але трьома гострими стрілами бхалла той розніс його натроє. І так у тій великій битві дуже багато луків його, щораз як він брав їх, розсікав у мить ока у двобої Арджуна. Тоді Бгішма, син Шантану, не нападав уже на Бібхатсу. І ще двадцятьма п'ятьма малими той поранив його. Простромлений надмірно, мовив великий лучник Духшасані: «Цей Партха, гнівний у бою, великий воїн пандавів, багатьма тисячами стріл мене обсилав. Не перемогти його й самому Громовержцеві в битві! Але й мене перемогти не зможуть навіть боги з данавами і ракшасами разом, доблесні, що говорити про слабких смертних?!». А між тим, як вони розмовляли, Пхалгуна, виставивши вперед Шикхандіна, відточеними вістрями поцілів Бгішму знову. Гострими стрілами Володаря лука Гандіві важко поранений, мовив тоді той знову Духшасані, посміхаючись: «Ударом подібні ваджрі, зброї грому, гострі, що летять безупинно — це не стріли Шикхандіна! Для вразливих місць згубні, міцні панцири що пробивають, та б'ють мене, немов палиці, — це не стріли Шикхандіна! [Брахманському жезлу](#) ⁴⁰ силою удару рівні, як бій ваджри, непереборні, сили життя з мене рвуть — це не стріли Шикхандіна! Немов розлютовані змії, повні отрути, висовуючи язика, у вразливі місця мене поціляють — це не стріли Шикхандіна! Немов спопеляють життя в мені, немов вісники послані Ямою, які б'ють мов палиці або залізні ломи, — це не стріли Шикхандіна! Як [корів у місяці маґха](#), ⁴¹ січуть тіло моє, — це стріли Арджуни, це не стріли Шикхандіна! Бо ніхто інший з усіх володарів людей не міг би в лихо мене повалити, крім Джишну Мавпознаменного, Володаря лука Гандіві!». Так мовив син Шантану

й, немов спопелити зважившись сина Панду, метнув у нього дротик, о бгарато, з палаючим вістрям, іскрометний. Але той розсік його натрое трьома стрілами й упасти змусив там, о бгарато, на очах у всіх героїв куру. І син Ґанги взяв щит, золотом прикрашений, а ще меч, смерти або перемоги бажаючи, але перш ніж він зійшов, озброївшись, з колісничі, той розбив його щит на сто частин, і диву подібно те було. І, заревівши голосно, немов лев, закликав він до своїх полків: «На сина Ґанги киньтєся, не боячись нітрохи!». І ті з томарами, дротиками, в'язанками стріл, тризубцями, мечами й ще різноманітною ударною зброєю, зі стрілами у формі телячого зуба й бхаллами, кинулися з усіх боків на одного.

І грізний левиний рик пролунав тоді у лавах пандавів. Також і твої сини, о царю, що бажають перемоги Бгішмі, поспішили до нього, самотнього, і левиний рик видали. І лютою була битва твоїх з ворогами, о володарю царів, на десятий день, коли зустрілися Бгішма й Арджуна. Немов вир при злитті Ґанги з океаном виник миттєво там де боролися, винищуючи один одного, війська. І непрохідним тоді здавалося поле, залите кров'ю, і ніяк не відрізнити було рівного місця від вибоїн.

Тоді, на десятий день, убивши десять тисяч воїв, сам у вразливій місця поцілений, усе ще стояв на ратнім полі Бгішма. А Завойовник багатств, син Прітхи, будучи на чолі своїх військ, ворожу рать до втечі змусив, увірвавшись у середину військ куру. І бігли ми з поля великої битви в страху перед Завойовником багатств Білокінним, сином Кунті, його гострими стрілами биті. Але саувіри, кітави, бійці зі Сходу, західні й північні малави, абхішахи, шурасени, шиби, васати, тригарті разом із шальвами, амбаштхи з кекайями — вої цих дванадцяти країн, стрілами биті, страждаючи від ран, не покинули все ж у бою Бгішму, противника Увінчаного.

Тоді численні раті, одного його оточивши з усіх боків, усіх куру примусили втекти, зливами стріл обливаючи. «Валіть! Хапайте! Січіть! Ріжте!» — такі вигуки лунали безладно, о царю, навколо колісничі Бгішми. Рої стріл били його сторазово й тисячократно, і не було тоді на тілі в нього навіть на палець місця не прострошеного. Так батько твій, о володарю, гострими стрілами Пхалгуни весь посічений, упав незадовго до заходу з колісничі, головою до сходу, на очах у твоїх синів. «Овва! Ой, леле!» — пролунали вигуки богів на небесах і володарів землі всюди, і великий шум піднявся, коли падав Бгішма з колісничі.

І коли побачили ми, що впав дід, великий духом, і серця в усіх нас разом із Бгішмою упали. Як вирваний із землі [прапор Індри](#),⁴² упав він, міцнорукий, світоч прапорів усіх лучників, і відгукнулися гулом на його падіння надра. І, безліччю стріл покритий, він навіть не торкнувся землі. І, коли впав він з колісничі, на нього, великого лучника, мужа-тура, який ніби ліг на ложі зі стріл, зійшов божественний дух. Дощ пролив Парджанья, і затряслася земля. І, падаючи, побачив він, що убуває сонце. Свідомість зберігаючи, подумав тоді герой про час своєї кончини, о бгарато. І з піднебесся звідусіль він почув божественні голоси: «Як це трапилося, що великому духом синові Ґанги, чоловікові-тигрові, кращому з носіїв зброї, час прийшов, коли наступила пора південного шляху сонця?». Почувши ті слова, мовив син Ґанги: «Я тримаюся!». Бо ж, хоча і упав він на землю, він утримував життя у своєму тілі, і північного шляху сонця сподівався Бгішма, прабатько куру. Ґанга, дочка Хімавана, довідавшись про цю думку його, послала туди великих провидців в образі гусаків. Тоді гусаки з озера Манас полетіли зграєю разом, поспішаючи, глянути на Бгішму, прабатька куру, туди де дід, кращий з людей, лежав на ложі зі стріл.

Досягши ж Бгішми, ті мудреці в образі гусаків побачили Бгішму, прабатька куру, що лежав на ложі зі стріл. Великого духом побачивши, вони обійшли сина Ґанги, кращого із бгаратів, зліва направо, між тим як сонце вступило на південний шлях, і, звертаючись друг до друга, вимовили там благочестиві: «Духом великий Бгішма, а йде, коли сонце на південному шляху!». Сказавши так, відправилися гусаки в південну сторону, о бгарато, і, бачачи те, подумавши, мовив їм услід велемудрий син Шантану: «Поки сонце повернуло до півдня, я не піду нізащо, так я вирішив. У те колишнє житло моє я піду, коли до півночі поверне сонце, о гусаки, істинно речу вам! Очікуючи до півночі повороту сонця, буду я втримувати життя моє, бо дарована мені влада самому визначити, коли відмовитися від життя. Тому я буду втримувати життя, бо під час шляху сонця на північ я хочу вмерти. Дарунок, що одержав я від батька, великого духом, — смерть за бажанням своїм, — хай здійсниться дарунок його! Я буду втримувати життя моє відтепер до визначеного мною ж строку!». Сказавши так тим гусакам, він залишився тоді спочивати на ложі зі стріл.

Коли так упав великий міццю Бгішма, голова роду куру, пандави і срінджайї левиний рик видали. Коли вбитий був великий своєю суттю муж, серед бгаратів незрівнянний, нічого не вдіяли сини твої, о туре серед бгаратів, і безпам'ятство та сум'яття опанували тоді куру. Царі на чолі з Дурьйодханою заридали там, зітхаючи, і з прикрости на довгий час почуттів вони втратилися. Вони залишалися на полі, о великий царю, але не думали про битву. У заціпенінні перебуваючи, вони не нападали на пандавів. Коли вбитий був могутній Бгішма, син Шантану, якого вважали невразливим, велике винищення навіч постало, о царю, перед куру. І ми, хоробрих воєначальників втративши, гострими стрілами посічені, не знали, що нам робити, Савьясачином переможені. Пандави ж, маючи перемогу й вищий притулок у прийдешньому, усі засурмили в свої великі мушлі, герої, чії руки — як засуви кріпкі, і зраділи сомаки з панчалами, о володарю людей. І коли зазвучали тисячі литавр, могутній Бгімасена став бряжчати зброєю й танцювати.

Коли впав син Ґанги, герої обох воїнств, зійшовшись навкруги, поклали зброю та у роздум поринули. І деякі вибухнули криками, інші кинулися навтікача, інші ж втратили свідомість, а деякі гудили все

кшатрійство й одного Бгішму вихваляли. І провидці й предки славили велеобітного, особливо ж перші з бгаратів його прославляли. А мужній син Шантану, великий Йозі Упанішад прихильний, шепочучи молитву, лежав, мудрий, чекаючи строку свого.

Так вістить розділ сто чотирнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Розділ 115

Дхрїтараштра спитав:

Як же було тоді моїм воям, о Санджайє, що лишилися Бгішми, могутнього, богорівного, який заради батька прийняв обітницю безшлюбности? Уже тоді я зрозумів, що загинули нащадки Куру й інші союзні царі, коли з жалю пощадив Бгішма сина Друпаци. Про яке горе більш тяжке можу я помислити, недоумкуватий, після цього, — почувши про загибель батька мого? З каменю, напевно серце моє, о Санджайє, якщо не розірвалося воно на сто частин при звістці про загибель Бгішми! Знову й знову відмовляюся я примиритися з думкою, що вбито Деваврату, якого колись і син Джамадані не вбив своєю чудесною зброєю! Що Бгішма, чоловік-лев, який бажав був перемоги, зробив, коли впав нині у битві, про те розкажи мені, о Санджайє.

Санджайя відповів:

У вечірню годину впав старий прабатько куру, засмутивши синів Дхрїтараштри й радість дарувавши панчалам. Він ліг тоді на ложі зі стріл, землі не торкнувшись. З колісниць впавши, розпростерся Бгішма на полі. «Овва! Ой, леле!» — пролунали вигуки навперебій серед усіх створінь, коли впало те прикордонне дерево куру по закінченні бою. Страх осягнув кшатрійів обох воїнств, о царю, побачивши Бгішму, сина Шантану, в розбитих обладунках і з поваленим прапором. Пригнічені були і куру і пандави, о володарю народів. Світло сонця померкло, і небо огорнулося пільмою, і застогнала земля, коли вбитий був Бгішма, син Шантану. «Ось кращий з відунів Святого Слова, ось розрада для знавців Святого Слова!» — так мислили створіння про полеглого бгарату-тура. «Ось той, хто колись, дізнавшись про любовні страждання свого батька — Шантану, до цнотливости, чоловік-бик, себе примусив!» — так казали про невідаючого собі рівних серед бгаратів, що лежав на ложі зі стріл, провидці, які зійшлися навколо, разом з досконалими та мандрівниками небес.

Коли вбитий був Бгішма, син Шантану, прабатько бгаратів, нічого не робили твої сини, о бгарато. Обличчя їх були бліді й безрадісні, о бгарато, і вони стояли, похнюпившись, збентежені, бо пригноблені були соромом. А пандави, здобувши перемогу, стояли перед рядами військ. І вони всі засурмили у свої великі мушлі, прикрашені золотими візерунками. І коли голосно загриміли литаври й зазвучали сурми, о бездоганний, ми побачили на бойовищі, о царю, могутнього Бгімасену, сина Кунті, який у радості великій бавився грою, убивши в бою ворогів, великою міццю наділених. А куру впали тоді в безпам'ятство і сум'яття. Карна й Дурьйодхана увесь час зітхали, і, коли впав Бгішма, володар кауравів, нескінченні були загальні вигуки журби.

Побачивши Бгішму полеглим, син твій Духшасана із щонайможливою швидкістю помчався до раті Дрони. Герой був споряджений і посланий братом разом зі своїм полком, і, до війська свого закликавши, відправився туди чоловік-тигр. Бачачи, що прийшов він, куру оточили Духшасану, о великий царю, очікуючи, що він скаже. Тоді повідав Дроні про загибель Бгішми каурава. Ту сумну звістку почувши, Дрона впав раптово з колісниць. Опритомнівши, син Бхарадваджи зупинив тоді, блискучий, свої полки, о гідний. Бачачи, що куру відходять, пандави теж, відправивши до своїх воїв-вісників на швидких конях, установили перемир'я. І коли війська всюди відійшли, всі володарі мужів, знявши обладунки, направилися до Бгішми. Від битви відвернувшись, сотні й тисячі воїв наблизилися тоді до великого духом, як безсмертні до Володаря створінь. І, дійшовши до лежачого Бгішми, бика серед бгаратів, привітали його і стали навкруги пандави разом з куру.

Пандавам і куру, що стали перед ним схилившись, мовив тоді праведний душею Бгішма, син Шантану: «Ласкаво просимо, о великі долею, ласкаво просимо, о великі вої! Я радий бачити вас, безсмертним подібних!». Так привітавши їх, він мовив з пониклою головою: «Зовсім поникла моя голова, дайте мені опору в узголів'ї!». Тоді царі принесли йому чудові подушки, легкі й м'які, але не побажав їх дід, і, як би посміхаючись, мовив чоловік-тигр тим царям: «Не годяться такі для ложа героя, о володарі землі!». І, побачивши тоді кращого з людей, Завойовника багатств, сина Панду, він мовив довгорукому, усьому світові відомому великому воїнові: «О Завойовнику багатств, о міцнорукий, поникла голова моя, дай мені опору в узголів'я, яку вважаєш тут гідною!». Той, поклавши свій великий лук і привітавши діда, з очима повними сліз, таке слово мовив: «Наказуй, о кращий з куру, обраний з усіх, що носять зброю. Я — слуга твій, о нескоримий. Що маю виконати, о діду?». Йому відповідав син Шантану: «Голова в мене, сину мій, поникла, принеси мені подушку, о Пхалгуно, кращий з куру, тільки — підхожу для ложа мого. Скоріше дай мені її, о герою! Адже ти, о Партхо, міцнорукий, кращий з усіх володарів лука, відаєш звичай кшатрійства, чеснотами мудрости й праведности наділений!». — «Хай буде так!», — відповідав Пхалгуна. Рішучий і швидкий, він узяв Гандіву й гладкі стріли, вимовив над ними заклинання й, дозволу спитавши у великого духом, незрівнянного серед бгаратів, трьома гострими швидколїтними стрілами опору дав його голові. І позаяк зрозумів його бажання Савьясачин, зрадив праведний душею Бгішма, кращий з бгаратів, що відає істинно суть Святого Закону.

Одержавши бажане узголів'я, із вдячністю звернувся він до Завойовника багатств, сина Кунті, кращому з бійців, що множить радості друзів: «Гідне для ложа мого узголів'я надав ти мені, о сину Панду. Вчини ти

інакше, прокляв би я тебе у гніві! Саме так, о міцнорукий, на ратнім полі, на ложі зі стріл має заснути кшатрій, що пізнав споконвічні приписи для себе!». І, сказавши так Бібхатсі, мовив він слово тим усім царям і царським синам, що стояла за сином Панду: «Ось ложе моє, на цьому ложі, допоки не поверне сонце, будуть бачити мене царі, які того чекати будуть. Коли до країни Вайшравани піде денне світило, променисте, що обпалює світи, на своїй вищого запалу сповненій колісниці, тоді попрошаюся я з життям, як з найдорожчим другом. Нехай вириють рів тут, у місці заспокоєння мого, о царі. Хай почесні Вівасвану віддам я, сотню стріл увібравши. Ворожнечу відринувши, припинить війну, о володарі землі!».

Тут наблизилися до нього лікарі, вправні витягнути стріли з ран, оснащені всіма необхідними засобами, досвідчені, добре навчені. Побачивши їх, таке слово промовив тоді син Джагнави: «Нехай заплатять належне цілителям і відпустять їх з пошаною. Бо після того, що відбулося, немає мені тепер тут потреби в лікарях. Адже вищої досяг я долі, визначеної виконанням кшатрійського обов'язку. Не личить, о царі, це лікування мені, на ложе зі стріл зійшовши, тепер хай сплять мене в кінці життя ці стріли, о чоловіків володарі!». Вислухавши ті слова його, твій син Дурьйодхана відіслав лікарів, надавши їм належні почесні. А володарі різних країн сповнилися тоді подиву, бачачи вищу стійкість у Законі, виявлену Бгішмою, запал якого непомірний був.

Коли батькові твоєму дано було узголів'я, о володарю людей, пандави й куру, великі вої, підійшли всі разом до великого духом, що лежав на блискучому ложі. Вони привітали Бгішму й потім обійшли його шанобливо зліва направо. Встановивши навколо Бгішми охорону, у думи поринули наприкінці дня всі герої, вкрай пригноблені, й повернулися на відпочинок, кров'ю вкриті, у свої намети.

І до пандавів, великих воїв, що розташувалися на відпочинок, до них, падінню Бгішми радіючих, відважних бійців, прийшов в належний час нащадок Яду та сказав Юдхіштхірі, синові Дхарми: «Долею дарована тобі перемога, о Кауравьє, долею повалено Бгішму, цього, для смертних невразливого великого воїна, вірного в правді. Або, можливо, це з волі богів він, у володінні будь-якою зброєю вправний, тебе, о Партхо, що вбиває поглядом зустрівши, був грізним оком твоїм спопелілий!». На ці слова відповідав Джанардані Цар справедливості: «Твоєю милістю дається перемога, і гнівом твоїм визначена поразка! Тому що ти — наш порятунок, о Крішно, який рятує від небезпек відданих тобі! Не дивно, що перемога до тих приходить, кого ти постійно охороняєш у битві, про чие благо постійно піклуєшся. Коли у всьому ти з нами — не дивно це, я думаю!». На це відповідав, посміхаючись, Джанардана: «Такі слова від тебе лише й можна чекати, о кращий з володарів землі!».

Так вістить розділ сто п'ятнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 116

С а н д ж а й я в і в д а л і :

А на зорі, о великий царю, всі володарі землі, пандави й сини Дхрїтараштри, прийшли до діда. Кшатрії привітали його, бика серед кшатріїв, героя, що лежав на ложі героїв, кращого з куру, і стали поблизу нього. Діви вшанували його усіляко сандаловим порошком, смаженим зерном і вінками, жінки, діти й старі та інші глядачі із простолюду, потягнулися до сина Шантану, немов духи до Нищителя п'їтьми (*Сонця*). Музики, танцівниці, гетери, також міми з танцюристами затанцювали й заспівали перед старим прабатьком куру. Припинивши бій, скинувши обладунки і поклавши зброю, куру і пандави разом зібралися навколо нескоримого Девавати, приборкувача ворогів, приязнь виявляючи друг до друга згідно віку, як у минулі часи. І ці збори бгаратів, в яких зійшлися сотні царів, присутністю Бгішми осяяні, блищали яскраво немов сонячний диск у небі. І сяяли в ньому царі, що вклоняються прабатькові, як боги Прабатькові, володареві богів.

А Бгішма, що непохитно терпить біль, але душею, від стріл мучачись, не зовсім піднесений, о туре серед бгаратів, мовив: «Тіло моє від стріл страждає, до нестями стріли палять мене, пити я хочу!», — звернувся він до тих царів. Ті кшатрії тоді, о царю, принесли туди звідусіль різноманітні страви й глечики холодної води. Побачивши принесене, Бгішма, син Шантану, мовив: «Не можу я, рідні, нині їсти якісь страви людські. Бо пішов я від людей на ложе зі стріл. Мені залишилося лише чекати повернення місяця й сонця!». Сказавши так зі смутком усім царям, син Шантану підкликав Завойовника багатств міцнорукого, о бгарато. Наблизившись і привітавши діда, став перед ним міцнорукий, долоні склавши і схилившись в уклоні. «Що мені зробити?» — запитав він. Бачачи сина Панду, що став перед ним з вітанням, о царю, Бгішма, праведний душею, звернувся ласкаво до Завойовника багатств: «Горить моє тіло, я весь пронизаний великими стрілами, болять небезпечні рани, вуста мої пересохли. Дай мені води, щоб освіжити моє тіло, о Арджуно, бо лише ти, о великий лучнику, можеш добути мені води, як належить!». — «Хай буде так!», — сказав Арджуна і зійшовши на колісницю, мужній, із силою натягнувши тятиву, він виготовив до стрільби свій лук Гандіву. Грім, що пролунав від удару його долоні об тятиву, грому Індри подібний, почувши, здригнулися всі істоти й усі царі теж. Потім на колісниці він, кращий з воїв-колісничних, об'їхав зліва направо ложе кращого з бгаратів, найвидатнішого серед усіх носіїв зброї, і, велеславний, наклавши на тятиву блискучу стрілу, над котрою прочитав заклинання, силою зброї Парджаньї її наділивши, на очах у всього світу, Партха простромив нею землю в південній стороні від Бгішми. І тоді світлий і благий забив струміль води, прохолодний, подібний амріті, небесного

запаху й смаку. Того струменя прохолодною водою, Партха, вершитель дивних подвигів, задовольнив Бгішму, бика серед куру. І від того діяння Партхи, немов продовжувача подвигів Шакри, сповнилися тоді великого здивування ті володарі землі. Побачивши те діяння Бібхатсу, надлюдське, небувале, затремтіли куру, немов стражденні від холоду корови. І в здивуванні почали розмахувати корзнами царі всюди, і бурхливо з усіх боків зазвучали мушлі й забили барабани.

Вгамувавши спрагу, син Шантану мовив Бібхатсу, славлячи його у присутності всіх героїв, о царю, землі володарів: «Не диво це для тебе, о міцнорукий. Споконвічним провидцем назвав Нарада тебе, невимірного сьйвом. Соратник Васудеви, великий подвиг ти зробиш, на який напевно не наважиться й сам Індра з очолюваними ним богами разом. Знають відуні те: в тобі, о Партхо, — усього кшатрійства погибель! Серед тих що носять лук, ти на землі — єдиний, з мужів — найбільший, як люди у світі — кращі з істот, як Гаруда — обраний межі птахів, океан — з водою кращий, корова — найкраща з чотириногих, сонце — краще зі світил, Хімаван — видатний серед гір, з каст краща — брахманська, так ти — кращий з лучників.

На жаль, не став слухати син Дхрітараштри вмовляння, які знову й знову повторювали йому Відура і Дрона, Рама, Джанардана, а також Санджайя. Позбавлений розуму, немов байдужий, не почув Дурьйодхана і моїх слів. Переступивши приписи, він, силі Бгіми поступаючись, уже давно приречений на поразку!».

Тоді засмутився, чуючи ті слова, Дурьйодхана, вождь кауравів. Спрямувавши на нього погляд, мовив син Шантану: «Слухай, о царю! Приборкай свій гнів! Ти бачив, о Дурьйодхано, як мудрий Партха породив джерело води, холодної, запашної, подібної амриті. Немає у світі нікого, хто здійснив би таке! Небесна зброя Агні, Варуни, Соми, Ваю, також Вішну, Індри, Володаря тварин, Брахми, Вишнього, Володаря створінь, Дхатара, Тваштара і Савітара в усьому світі людей повністю відає лише один Завойовник багатств! Ще Крішна, син Деваки, але більше ніхто не відає. Ніяк не можна, сину мій, перемогти пандавів у битві. З тим великим героєм, що здійснив ці надлюдські діяння, з ним, відважним у бою, що сяє на ратнім полі, довершений на прі, о царю, треба, сину мій, тобі укласти мир. Поки вільний у своїх діяннях міцнорукий Крішна в оточенні куру, з хоробрим Партхою негайно треба, сину мій, тобі укласти мир. Поки стрілами, міцно злагодженими, не знищив ще Арджуна рать твою, треба, сину мій, тобі укласти мир. Поки залишаються ще на полі бою брати твої, ті, яких ще не вбито, і багато інших союзних володарів, о царю, хай буде укладений мир. Поки не спопелив твою рать Юдхіштхіра, чий погляд палає гнівом, воістину треба, сину мій, тобі укласти мир. Поки Накула, і Сахадева, і Бгімасена, син Панду, не знищили зовсім твою рать, о великий царю, хай буде, сину мій, люба для тебе дружба з пандавами. Нехай зі мною скінчиться і ця битва, сину мій, і в примиренні тебе з пандавами, хай стануть любими тобі ці слова мої, якими звертаюся я до тебе, о бездоганний. Благам я вважаю це для тебе і для роду твого.

Відринувши гнів, із синами Прітхи примирися! Досить того, що зробив Пхалгуна. Після смерті Бгішми хай буде дружба між вами, або непотрібним станеш, тож змилуйся по доброму, о царю. Віддай половину царства пандавам, нехай Цар справедливості править в Індрапрастсі. Хай не знайдеш ти серед царів недобру славу, як підлий зрадник, о вождю кауравів! З моєю смертю хай запанує мир межі людей, хай зійдуться володарі землі у взаємній приязні, батько хай прийде до сина, о царю, до дядька — племінник, брат — до брата. Якщо ж, у владі омани перебуваючи, через нерозсудливість свою не погодишся із цим словом моїм, для добробуту мовленим, зі смертю Бгішми й усім прийде кінець — це слово істини я кажу тобі!». Наставляння це заради дружби нащадкові Бгарати давши серед царів, син ріки замовк, страждаючи від стріл, що вразили життєві місця, але стримуючись і біль придушуючи.

Так вістить розділ сто шістнадцятий в Бгішмапарві великої Магабгарати.

Р о з д і л 1 1 7

С а н д ж а й я с к а з а в :

Потім, коли замовк Бгішма, радість Шантану, всі ті володарі землі, о великий царю, знову повернулися у свої оселі. А син Радхи, чоловік-тур, почувши, що вбито Бгішму, поспішно прийшов до нього, трохи переляканий. Він побачив тоді великого духом на ложі зі стріл, подібного Картікейї, божественному володареві, коли перебував він на ложі свого народження. До того героя, що очі зімкнув, наблизившись, упав йому тоді в ноги муж, величчю осяяний, і голос його переривався слізьми, коли він сказав йому: «О кращий з куру, я — син Радхи, той, хто, безвинний, таким ненависним був тобі завжди, коли з'являвся перед твоїми очима!». Чуючи те, старець-куру важко розтулив повіки й, розглянувши його не відразу, ласкаве слово мовив йому. Побачивши, що спорожніло поле, відіслав стражів, і, як батько сина, обійняв син Ганги його однією рукою і сказав: «Прийди, прийди, о ти, що завжди сперечався й суперничав зі мною! Якби ти не прийшов зараз, блага не було б тобі, повір мені. Ти — син Кунті, не син Радхи, я знаю про це від Наради, а також від Крішні Двайпаяні й від Кешави, в цьому немає сумніву. Немає в мене ненависти до тебе, правду, о сину мій, тобі речу. А жорстокі слова я мовив тобі, щоб запал у тобі вбити. Бо немає причини в тебе, на думку мою, ненавидіти пандавів, з якими стільки разів ти чинив жорстоко, о ти, радосте Сурьї! Я знаю твою мужність у бою, для ворогів згубну, і благочестя, і доблесть, і найвищу шляхетність у дарах. Немає подібного тобі серед чоловіків, о богорівний! Це руйнівником роду тебе вважаючи, говорив я завжди недобре про тебе. В стрільбі, у володінні луком, у сприті, в силі удару стрілами ти рівний Пхалгуні й Крішні, великому духом. О Карно,

колись ти, лише луком оружний, у Раджапуру прийшовши, один розтрошив там царів,⁴³ за царя куру борючись. Так і могутній цар Джарасандха, важкоздолатий, бойовою славою похваляючись, нерівний тобі виявився у герці.⁴⁴ Ти благочестивий, правдивий, запалом сонцю рівний, ти — божий нащадок, у битві непереможний, переважаючий усіх людей на землі. Сьогодні пішла ненависть, яку колись мав я до тебе. Не в силах людини запобігти призначеному долею. Хоробрі пандави — єдиноутробні брати твої, о винищувачу ворогів! Об'єднайся з ними, о міцнорукий, якщо хочеш зробити бажане мені! Хай скінчиться зі мною ця ворожнеча, о радосте Адітьї, і хай будуть відтепер безжурні всі царі на землі!».

Карна мовив:

Все це я знаю, о велемудрий, в тім немає у мене сумніву! Як ти сказав, о нескоримий, я — син Кунті, не син візника. Але кинула мене Кунті, і вихований я був візником. Владою скориставшись, від Дурьйодхани отриманої, не смію я тепер діяти віроломно. Майно моє, і плоть, і ту високу славу — усе віддав я справі Дурьйодхани, о щедрій до жерців. Своєю прихильністю Суйодхани постійно гніваю я пандавів. Що неминуче має відбутися, тому запобігти неможливо! Людині теє не під силу — хто ж уникне призначене долею? Знамення, що вістять про загибель землі бачив ти, о діду, і повідав про них на зборах. Знаю я достоту, що непереможні пандави й Васудева для інших чоловіків, але ми поборемося з ними! Дозволь мені боротися, батьку мій, о ти, завжди радісний душею в битві. З твого дозволу, о герою, я буду боротися, така моя воля. Якщо грубо говорив або сперечався, від запальності або з глупства, і за все, в чому провинився я, зволь ти простити мене!

Бгішма сказав:

Якщо не можеш ти відкинути жадливу цю ворожнечу, я дозволяю тобі, о Карно, борися, неба шукаючи! Без гніву і шаленства здійснюй царську справу, наскільки вистачає сил і відваги, дотримуючись поведіння добродішних. Я даю тобі мій дозвіл. хай знайдеш ти те, чого бажаєш! Світи, які за виконання кшатрійського обов'язку покладаються, ти знайдеш, у тому немає сумніву! Борися самовіддано, на силу й мужність свою спираючись, бо немає у кшатрія вищого обов'язку, ніж битва! Довго, дуже довго я намагався укласти мир, але не зміг досягти мети. Де праведність — там перемога!

Санджай й продовжив:

Сина Ганги, що мовив так, ушанувавши і власкавивши, син Радхи зійшов на колісницю і направився до твого сина Дурьйодхани.

КІНЕЦЬ ОПОВІДІ ПРО ВБИВСТВО БГІШМИ

КОМЕНТАРІ ОПОВІДІ ПРО ВБИВСТВО БГІШМИ

¹ замахали...своїм одягом — знак радості, тріумфу. (вгору)

² раба розрахунку — в першоджерелі: *arthasaya*, тобто матеріального забезпечення, «користі», що входить у число трьох життєвих цінностей, дотримуватися яких вважалося обов'язком. Будучи у кауравів ніби «на оплаті», Бгішма не має права ухилитися від служіння їм. (вгору)

³ Ангарака з Будхою — Ангарака (Марс), несприятлива планета, вважається протиборником Соми (Місяця), як і Будхи (Меркурія), сина останнього. (вгору)

⁴ тупими стрілами — в першоджерелі: *viśikha*, що може означати тупу або неоперену стрілу, іноді стрілу взагалі. (вгору)

⁵ з п'ятьма Гандхарами — маються на увазі, як можна гадати, п'ятеро братів Шакуні, царя Гандхари, убиті потім Бгімою (див.: Дронапарва, де в розд. 132 наводяться імена трьох, а імена ще двох зазначені в додатковому тексті в Калькуттському виданні. Далі, однак, у розд. 86, описується бій шістьох братів Шакуні з Іраваном, сином Арджуни, в якому п'ятеро з них гинуть (причому імена їх не збігаються із зазначеними у сьомій книзі). (вгору)

⁶ поміняли види бою — тобто вступили у бій з військами інших видів зброї (в першоджерелі: *viparītam satāyauhi*). Теланг, однак, тлумачить це інакше — як перехід у контрнатуп. (вгору)

⁷ ...мільйон і ще сімдесят тисяч — характерні для індійського епосу числові перебільшення, які суперечать тут визначенню загальної чисельності військ на початку розповіді про битву. (вгору)

⁸ Кетуман, Васудана й Абхібху, син Кауііца — тут у тексті явна непослідовність: із трьох воїнів, які згадані тут, котрі займають тил війська кауравів, тільки Кетуман належить виразно цьому війську, Васудана далі скрізь виступає на стороні пандавів (його потім у битві вбиває Ашваттхаман), а що стосується Абхібху, то нижче, у розд. 89, він теж названий у числі прихильників пандавів, однак у восьмій книзі (розд. 4) він згаданий як цар Кауі, що очолює військо, яке виступає, очевидно, на іншій стороні, і вбитий сином Васудани (?). (вгору)

⁹ Голубинокінний — в першоджерелі: *pārāvataśva*, тобто чий коні як голуби (швидкі, як голуби), тут: епітет Дхріштадьюмни. Ковідара, емблема на прапорі Дхріштадьюмни, — рослина *Bauhinia variegata*. (вгору)

¹⁰ на твого іншого онука — тобто на Абгіманью, внучатого племінника Дхрітараштри, що є для нього таким же онуком, як і рідний, син Дурьйодхани. (вгору)

¹¹ кампанами...канапами — назви цих видів бойового спорядження без перекладу, оскільки неясно, що вони собою являли. Катрапа (букв. «приголомшлива») — можливо вид палиці, капара («п'є по краплі»), як можна припустити, — вид холодної зброї. (вгору)

¹² Безголові трупи (*kabandha*) — кабандхи, рід демонів. Вони з'являються, танцюючи на полях кровопролитних боїв в епічних описах. Образ зводять до міфу про демона Кабандхи, обезголовленого Іन्द्रою, або до переказу про танець після смерті полеглих у битві воїнів (який походить, як припускають, з неарійського фольклору). (вгору)

- ¹³ строкатою стрілою-ланню — в першописі: *prṣatka*, тобто швидкою, як плямиста антилопа. (вгору)
- ¹⁴ Молодший брат Володаря Васу — мається на увазі Вішну, який тут прямо ототожнюється із Крішною (що рідко в батальних сценах). Нижче згадується бойовий диск (чакра), характерний атрибут цього бога. Вішну — молодший із синів Адіті, до яких разом з Іन्द्रою (Володарем Васу) він зараховується у післяведійській міфології. (вгору)
- ¹⁵ приписам слідуючи — в першописі: *vidhivat*, тобто, напевно, дотримуючись правил магічного заклинання зброї. (вгору)
- ¹⁶ кишура, кишурапра, ...анджаліка — перші дві — різновиди стріл, мабуть, з різжучими наконечниками (*kṣura* — букв. «бритава»), «анджаліка» — із залізним пальцеподібним наконечником. (вгору)
- ¹⁷ танцюючого Шанкару — архаїчний культовий шаманський танець Шиви, який втілює його космічну енергію. Тут явно зв'язується з його руйнівною функцією. (вгору)
- ¹⁸ Благий сина син (*saṃyūtmajāṭmaja*) — значення епітета *saṃyūta* незрозуміле. Сумнівне тлумачення Девабодхи, який вважає *saṃyūta* патронімом від «Сома» як одного з імен Брахми (?). Тобто Вішну — «син сина (або онука) Брахми, Кашьяпи». (вгору)
- ¹⁹ Споконвічний Вепр — третє втілення, аватар Вішну. (вгору)
- ²⁰ праведність — дитя бажання — тут «праведність», або «обов'язок» (*dharma*), вища із трьох життєвих цінностей, стверджена похідною від «бажання» (*kāma*), як з первозданної першопричини. (вгору)
- ²¹ воду втілюючи в собі...спить...силою Йоги — Вішну, що лежить на водах, сам є втіленням первозданих вод. «Йога» тут — надприродна сила бога, що занурює себе в сон, яким містично підтримується світобудова. (вгору)
- ²² сутінки, ті й ті — маютьесь на увазі періоди «сутінків» (*samdhya*), що розділяють міфічні епохи (юги), «ті й ті» — на самому початку кожної юги й наприкінці її. (вгору)
- ²³ Визначення (піута) — усяке правило і встановлення. (вгору)
- ²⁴ неприв'язаний прапор диму — образ сходить до уявлення про дим, як про прапор бога вогню (не прив'язаний до якого-небудь ратища). (вгору)
- ²⁵ матір Сахадеви — мати молодших пандавів Мадрі доводилася Шалі сестрою. Не зовсім зрозуміла причина взаємної радості родичів, що опинилися у ворожих таборах. Можливо, мається на увазі радість зустрічі з гідним супротивником. (вгору)
- ²⁶ у повітря, жовчі й мокротиння — з тілом — у древніх медичних трактатах життєдіяльність людського організму ставиться в залежність від функціонування в тілі трьох названих гуморів. Тіло «бореться» з порушенням правильних співвідношень між ними, що викликає хвороби. Абгіманью приборкує протиборчих йому трьох родичів (залишаючи їх у живих). (вгору)
- ²⁷ аратських коней — Аратта - древня назва П'ятиріччя (Пенджабу), звідки поставлялися коні в інші області Індії. (вгору)
- ²⁸ Вогню з Вітром-Соратником — уже у Ведах Агні, бог вогню, часто асоціюється з Ваю, богом вітру (що уявляється, як його колісничий). (вгору)
- ²⁹ Шик «рогатини» — в першописі: *ṣṛṅgāka*, що є власне, назвою рослини з колючими плодами (*Barleria longifolia*), переклад умовний. (вгору)
- ³⁰ Сагайдак п'ятірний (райсака) — певно, вміщає п'ять наборів стріл. (вгору)
- ³¹ родич його зі сторони матері — мається на увазі, що демон Аламбуса пов'язаний спорідненням з матір'ю Іравана, царівною демонського племені нагів. (вгору)
- ³² гори з відсіченими крильми — традиційний в індійській поезії образ, що сходить до ведійського міфу про летучі гори, які спустилися й залишилися на землі, після того як Індра відітнув їм крила, що стали хмарами над ними (відомий уже в «Рігведі», викладається в «Майтраяні-самхиті»). (вгору)
- ³³ як Будха й Шукра на небі — сходження цих планет викликає, мабуть, конфлікт. З Будхою, сином Соми-Місяця, рівняється, ймовірно, його нащадок Арджуна, із Шукрою, наставником демонів, — Дрона. (вгору)
- ³⁴ як Вайтарані ... Царя примар — Цар примар (*preta-rāja*) — один з епітетів Ями. Згідно деяких текстів, у володіння Ями йдуть після смерті грішники (полеглі герої йдуть у царство Індри). Міфічна ріка Вайтарані (*vaitaraṇi* — букв. «переносить»), індійський Стікс, мабуть, не ідентичний священній ріці тої ж назви на північному-сході сучасної Оріссі, що в «Араньякапарві» описується як очисниця від гріхів. (вгору)
- ³⁵ красою діви нагів подібний — діви нагів, міфічного племені змій-перевертнів у людській подобі (або людей зміїної природи), славилися надзвичайною вродою. (вгору)
- ³⁶ із зашморгом у руці — зашморг, петля (*pāśa*) — один з головних атрибутів Ями (а також Варуни). (вгору)
- ³⁷ північний шлях сонця (*utatrāyaṇa*) — час руху сонця до півночі від екватора, тобто півріччя від зимового до літнього сонцестояння. Вважався сприятливим часом, на протизвагу іншому півріччю («південного шляху»). (вгору)
- ³⁸ Краунча з дротиком Сканди — мова йде про міфічну гору в Гімалаях (гора, що ототожнюється приблизно з південним відгалуженням їх, Кайласа), у якій бог Сканди пробив ущелину своїм дротиком, щоб вразити демона, який сховався всередині. (вгору)
- ³⁹ Сторазова блискавка (*ṣatahradā*) — блискавка особливо руйнівної сили. Іноді ототожнюється із громовою зброєю Індри. (вгору)
- ⁴⁰ Брахманський жезл (*brahmadanda*) — відповідно до примітки англійського перекладу Теланга, жезлу брахмана приписується магічна сила, що перевершує громову зброю Індри, здатна розтрощувати цілі племена з покоління в покоління. (вгору)
- ⁴¹ як корів у місяці магха — можливо, мається на увазі зимовий холод, від якого страждає худоба. (вгору)
- ⁴² Прапор Індри (*indrādhvaja*) — так іменується обрядове дерево, що грає головну роль на присвяченому Індрі святі, яке справлялося в сезон дощів (у світлу половину місяця бхадра (серпень-вересень) і тривало кілька днів. Дерево зрубували із різними обрядовими діями, тоді споруджувалося, усіляко прикрашене, у культовому будинку («будинку

Індри»), де відбувалося богослужіння (пуджа), потім, повалене, відтягалося слонами до ріки. У ведійській літературі обряд невідомий, але він сходить, мабуть, до архаїчного культу родючості. [\(вгору\)](#)

⁴³ розтропив там царів, за царя куру борючись — розповідь про перемоги Карни в «Араньякапарві» (в Бомбейському виданні розд. 253-254) не включений у критичне видання (Mahabharata 1863). [\(вгору\)](#)

⁴⁴ цар Джарасандха...нерівний тобі виявився у герці — розповідь про цю перемогу Карни також, з неясних причин, виключена з критичного видання (у «Сабхапарві», див. у Бомбейському виданні розд. 46). Лише побіжно згадується в розд. 5 «Шантіпарви». [\(вгору\)](#)

КІНЕЦЬ КНИГИ ШОСТОЇ